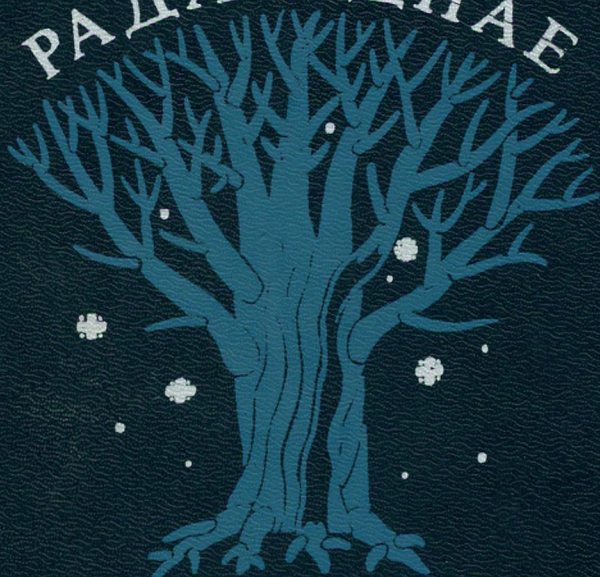

ГЕНАДЗЬ КІСЯЛЁЎ

РАДАВОДНАЕ

ДРЭВА

ГЕНАДЗЬ КІСЯЛЁЎ

РАДАВОДНАЕ
ДРЭВА

Каліноўскі —
эпоха —
наступнікі

Мінск
«Мастацкая літаратура»
1994

ББК 83.3(4Бел)

К 38

УДК 882.6

К $\frac{8820600000}{\text{М } 302(03) - 94}$ 64—94

ISBN 5-340-01392-8

© Г. В. Кісялёў, 1994

ВЕЧНАЕ ДРЭВА БЕЛАРУСІ

Замест прадмовы

Гісторыкі — не садоўнікі і не батанікі. Расліннае царства (скажам так — па-старадаўняму) звычайна цікавіць іх толькі як фон, на якім адбываюцца гістарычныя падзеі. Але і ў іх ёсць дрэва, якому яны аддаюць многа ўвагі, каля якога ім даводзіцца шмат хадзіць і завіхацца. Гэта дрэва радаводнае.

Адзін з першых радаводаў яшчэ ў той вячыстай Кнізе: Аўраам спарадзіў Ісаака, Ісаак — Якава і г. д. Якіх сто пяцьдзсят ці болей гадоў назад на Віцебшчыне любілі паслухаць таямнічы патрыятычны (напаўфальклорны?) «Радавод Беларускі», які выводзіў 24 «старшыя роды» ад легендарнага князя Боя і яго жонкі Вольгі: «Бойка, адзін сын Вольгі, радзіў Гацюка, Гацюк радзіў Караську, Караська Трасіту, а Трасіта Гусака і Пластуна...» Далей ішлі Воўк, Калышка, Сяўрук, Люрка, Глінка, Гласка, Хрыпка, Пятрушча, Віюк і іншыя не менш характэрныя і пракаветныя прозвішчы і мянушкі. «З усіх гэтых родаў толькі восем пашлі ў шырокі свет, іскаць шчасця за Дзвіной, Няпром і Мяжой. Усе асталіся на роднай зямельцы, зрасліся з ёй, і, пакуль сонца будзіць грэць яе, яны будуць яе, родную, пахаць і скарадзіць».

Некалі сваё фамільнае дрэва меў кожны шляхецкі род. Ганаровае месца ў грамадстве займала генеалогія, навука, якая любоўна, да драбніц, вывучала гісторыю знатных родаў, разбірала хітраспляценні сваяцтва «па мячы ды па кудзелі».

Мне шмат давялося бачыць у архівах і старых кнігах радаводных, генеалагічных дрэў. Яны старанна вымалёўваліся мастакамі ў фарбах у выглядзе рэальнага дрэва: унізе, дзе карані, родапачынальнік, або пратапляста, а далей,

галінкамі па паверхах кроны, нашчадкі, найперш па мячы — па мужчынскай лініі. Здаецца, вось-вось пачуеш пошум дрэва, галасы пакаленняў. Праўда, потым ужо рабіліся больш абстрактныя генеалагічныя дрэвы з квадрацікаў і кружкоў, злучаных паміж сабой тонкімі жылкамі мудрагелістых ліній. Тады часцей родапачынальнік змяшчаўся на версе — дрэва як бы апракідвалася каранямі ўверх. Ідэя дрэва гублялася, але толькі знешне. Па сутнасці, у радаводным дрэве заўсёды захоўваліся характэрныя і для дрэва рэальнага гарызанталі і вертыкалі.

Цяпер гісторыкі росцяць, гадуць, песцяць агульны радавод народа, хоць пра карысць і неабходнасць радаводаў для кожнай сям'і ўсё часцей піша наша прэса.

Я — мужыцкі сын, і радаслоўная
анідзе не значыцца мая,
дзед і прадзед, а далей замглёная
далячынь —
стагоддзяў акіян.

А. Русецкі

Гэтую тэму працягвае В. Вітка ў вершы «Спадчына», які цытаваўся нядаўна на ўстаноўчым сойме «Згуртавання беларускай шляхты» (аказваецца, ва ўзнаўленні старадаўніх традыцый ёсць свой дабратворны сэнс):

Адтуль вяду я свой жыццёвы след
І радаслоўную пішу спачатку,
Бо на той свет з сабою цемнік-дзед
Забраў і герб фамільны, і пчатку.

Народ старажытнейшы за любую арыстакратыю. «Калі б народ наш лепей помніў мінулае, калі б разумеў сэнс пошукаў так званай гістарычнай арыстакратыі свайго радаводу, як бы ён пасмяяўся з нашай пыхі, з таго, што мы ганарымся старажытным, трыста гадоў назад атрыманым гербам, ён, што тысячы год налічвае ў сваёй генеалогіі...» — пісаў яшчэ ў мінулым стагоддзі вялікі дэмакрат-«нефармал» У. Сыракомля.

Тысячагадовае радаводнае дрэва Беларусі, беларускай культуры трывалае і разгалістае. Нібы неабхватны, прысадзісты, каржакаваты дуб недзе на ўскраіне зубрынай пушчы. Каля камля гэтага дрэва такія імёны, як Усяслаў Чарадзеі і Рагнеда, Кірыл Тураўскі і Ефрасіння Полацкая, Францыск Скарына і Васіль Цяпінскі. Магутныя вузлаватыя пабегі пусціла наша дрэва ў XIX стагоддзі, вельмі важным для духоўнай культуры ўсіх народаў, — Ян Чачот, Кастусь Каліноўскі, Дунін-Марцінкевіч, Багушэвіч. Новае стагоддзе

дадало сюды залатыя імёны Янкі Купалы, Якуба Коласа, светлага юнака Максіма Багдановіча, дзесяткі іншых выдатных, нязгасных імён, кожнае з якіх складае славу і гонар народа.

Беларуса нельга ўявіць без лесу, без дрэва. І без песні ў гонар дрэва, якую, нібы духоўную эстафету, зноў і зноў падхопліваюць паэты розных пакаленняў. «Трымаюць Зямлю без падзвіжнікаў тых, без мудрага троса, жывымі рукамі карэнняў сваіх сасна і бяроза» (А. Куляшоў). «Хораша і смела ісці наперад, калі за спіною маеш такога сябра, як дрэва!» (Я. Сіпакоў) «І нават калі чалавек памірае, дрэва становіцца тым чаўном, у якім — разам з ім — ён выпраўляецца ў незваротнае вандраванне» (А. Разанаў). Дрэвы Беларусі здаўна парадніліся з Гісторыяй. Колькі сталёвых зубоў паламалася ў нашых піл пасля вайны — глыбока ў целе тых трывушчых бяроз і сосен захраслі кулі і шурпатыя, з вострымі, ажно мароз па скуры, краямі снарадныя асколкі. Гэткія ж шрамы ёсць і на радаводным дрэве.

Успамінаюцца яшчэ гістарычныя паркі, што асталіся нам ад старых часоў (такіх старадаўніх культурных гнёздаў шмат на Беларусі — зямлі высокай цывілізацыі) або былі высаджаны ў гонар гістарычных падзей. Ёсць шанаваныя дрэвы, звязаныя з гістарычнымі дзеячамі і асобамі, — ліпа Дуніна-Марцінкевіча ў Люцінцы (праўда, ад яе астаўся адно магутны, несакрушальны пень), дуб Чачота ў Гродзенскай пушчы. Не, што ні кажы, усё-такі гісторыкі — таксама трохі) садоўнікам — шукальнікам гармоніі і ў прыродзе Скарына, і ён жа першы садоўнік у Садзе Мудрасці. А Сімяон Полацкі вырошчваў дзіўныя мудрагелістыя кветкі барока ў «Вертаградзе мнагацветным». Трохі (а можа, і не трохі) садоўнікам — шукальнікам гармоніі і ў прыродзе і грамадстве — быў мудры Багушэвіч, і яго Кушляны нездарма ўспамінаюцца ў кнігах па гісторыі беларускіх паркаў.

У трывалага дрэва гісторыі ёсць магутныя галіны, ёсць проста лісце. Усе разам яны ствараюць крону. Чым пышнейшая яна, тым багацейшы на духоўныя здабыткі народ. Пад гоман радаводнага дрэва думаеш пра вечнасць, пранікаешся гістарычным аптымізмам, верай у будучыню.

Зразумела, першы наш клопат — галоўныя галіны. Але і кожны найменшы атожылак шмат можа апавесці пра няспынны бег часу, векавечную плынь Хронаса, пра ўрокі мінулага, пра тое, «чым ёсць для народа ўпадак і хвала».

І яшчэ баліць і рупіць — як бы не пашкодзіць часам, не адламаць, не адсекчы лішне якую галіну, ужо не гаворачы

пра тое, як было, напрыклад, у часы сталінскіх беззаконняў або ў вайну, калі злыя перуны безупынна білі ў дрэва жыцця, калі Дрэва Беларусі страціла ці не ўсю зялёную чупрыну, — выратавалі толькі ўчэпістыя карані, што схаваліся глыбока пад зямлёй. Ачомалася, адышло Дрэва, зноў зашумела сакавітым лісцем.

І зноў — абрынулася на яго атрутнае воблака Чарнобыля, ствараючы смяротную небяспеку для самога існавання народа, для яго генафонду... У жыцці і гісторыі вечна змагаюцца дабро і зло, святло і цемра. Поўнай мерай за вякістагоддзі спазнала гэтая Беларусь. Ці не адсюль яшчэ спрадвечная спрэчка-пераклічка імёнаў — Русь Чорная, Белая.

Я доўга думаў над назвай гэтай кнігі. Спачатку падалося — нібыта нечага тут не хапае. А потым рашыў — няхай будзе проста «Радаводнае дрэва». Гэтая назва ўвабрала і сакрэты-таямніцы, і моц, і бугрыстыя вузлякі-шрамы, і гоман-пошум старадаўніх легенд і паданняў.

Няхай моцным будзе радаводнае дрэва нашай Беларусі, няхай гоніць па сваіх капілярах жывы, гаючы сок Гісторыі.

КАЛІНОЎСКИ І БЕЛАРУСКАЯ КУЛЬТУРА¹

...кнігі Скарыны, Каліноўскага... і многія іншыя кнігі свяшчэннага пісання нашага.

Н. Гілевіч

У 1949 годзе ў артыкуле «Трыццаць савецкіх год» Якуб Колас пісаў з гонарам за свой народ: «...здавён гаварылі нам чарнасоценцы ўсіх колераў і масцей: «Ні пра які беларускі народ не можа быць і гутаркі, бо ў беларусаў няма культурных традыцый». Але ж дзесяткі тысяч курганоў стаяць на беларускай зямлі!.. Хіба падымаць народныя паўстанні, як рабілі Вашчыла, Гаркуша, Каліноўскі, і біць няпрошаных гасцей — гэта недастаткова культурная традыцыя?»²

Тут у вобразна-публіцыстычнай форме, у першым набліжэнні, намечана надзвычай цікавая, прынцыпова важная тэма пра сувязі Каліноўскага з нацыянальнымі гістарычнымі традыцыямі, з беларускай культурай. Разам з тым выказанне Я. Коласа сведчыць, што тады мы яшчэ досыць аднабакова разумелі гэтую праблему, не былі гатовыя да яе глыбокага вырашэння. Знакаміты «атаман мужыцкай праўды» паўстае тут пераважна як ваяр.

Сёння агульнапрызнана, што Кастусь Каліноўскі, палымяны рэвалюцыянер-дэмакрат, правадыр паўстання 1863 года на Беларусі і ў Літве, быў адначасова буйным дзеячам нацыянальнай культуры. Яго імя выклікае самыя шырокія нацыянальна-культурныя асацыяцыі і становіцца ў гэтых адносінах у адзін шэраг з імёнамі Ф. Скарыны, В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча.

Каліноўскі — заканамерная з'ява, неабходнае звяно ў

¹ На аснове даклада на навуковай канферэнцыі на радзіме К. Каліноўскага (Гродна — Свіслацкі раён) у студзені 1988 г., прысвечанай 150-годдзю з дня нараджэння вялікага рэвалюцыянера і публіцыста.

² Колас Я. Зб. тв.: У 14 т. Мн., 1976. Т. 12. С. 70.

гісторыі вызваленчага руху і культуры Беларусі. Яго асоба і дзейнасць цесна звязаны з эпохай 60-х гадоў XIX стагоддзя, з глыбіннымі гістарычнымі працэсамі, што адбываліся ў той час на Беларусі, як і па ўсёй Расіі, а таксама ў суседніх краінах. Эпоха гэтая характарызувалася вострым крызісам самадзяржаўна-прыгонніцкага ладу, ростам капіталістычных адносін, палітычнай актывізацыяй народных мас, выразнымі прыкметамі нацыянальнай кансалідацыі. Апошнія дзесяцігоддзі перад падзеннем прыгоннага права на Беларусі рэзка ўзмацніўся сялянскі антыпамешчыцкі рух. Новымі хваляваннямі сяляне адказалі на абвешчэнне рэформы 19 лютага 1861 года. Прыкметна вырасла цяга сялян да асветы, у тым ліку палітычнай. Сам Каліноўскі пісаў, што рост свядомасці народных мас адбываецца літаральна на вачах: «От яшчэ нядаўна гаварылі нашыя, што яны створаны для таго, каб служылі паншчыну і былі нявольнікамі, а гаварылі для таго, што нічога не ведалі і нічога меці не хацелі, а чы сёння гэтак скажучь, калі ўжо ведаюць многа і многа хочуць?» (Мужыцкая праўда, № 3). Усё гэта былі прыкметы духоўнага адраджэння народа, які паступова ператвараўся ў нацыю.

Працэс фарміравання беларускай нацыі ўскладняўся многімі прычынамі, у прыватнасці тым, што пераважная большасць шляхты, наогул адукаваных пластоў, была да гэтага часу паланізавана. Тым не менш у XIX стагоддзі ўжо ясна бачыцца беларускі нацыянальна-культурны рух, узнікаюць і множацца спробы стварэння літаратуры і тэатра на занябнанай народнай мове. Надзвычай паказальна, што побач з выхадцамі з сялянства (П. Багрым, В. Каратынскі) і разначынцамі (Ф. Савіч), мабыць, яшчэ большую ролю ў гэтым руху на працягу XIX стагоддзя адыгрывалі выхадцы са шляхты, пераважна дробнай, а часам нават і буйной (А. Абуховіч, В. Савіч-Заблоцкі). Адбываецца як бы працэс вяртання лепшых прадстаўнікоў шляхты ва ўлонне свайго народа. І, вядома ж, у першую чаргу ў дадзенай сувязі ўспамінаецца К. Каліноўскі. Паходзячы са шляхецкай сям'і польскай культурнай арыентацыі, ён ішоў да працоўнага народа Беларусі праз свой рэвалюцыйна-дэмакратычны светапогляд, які грунтаваўся на непакіснай веры ў невычэрпныя творчыя сілы народа і поўным адмаўленні існуючага сацыяльна-палітычнага ладу, як нязгоднага з народнымі ўяўленнямі аб справядлівасці. Слушным будзе таксама сказаць, што Каліноўскі ішоў да рэвалюцыйнага дэмакратызму праз сваю блізкасць да народа, добрае веданне

невыносных умоў яго жыцця, праз гарачае спачуванне на-
роднай нядолі.

Будучы ў многіх адносінах паслядоўнікам рускіх рэвалюцыйных дэмакратаў М. Г. Чарнышэўскага, М. А. Дабралюбава, А. І. Герцэна, Каліноўскі ўзяў таксама ўсё лепшае, што назапасіла перадавая польская грамадская думка, і высока ацэньваў, у прыватнасці, «вялікія філасафічныя, сучасныя ідэі польскай эміграцыі, што вітаюцца і ў Расіі»¹. (Цікава, што і ў дадзеным выпадку для яго важнае апрабіраванне гэтых ідэй у Расіі — такая высокая аўтарытэтнасць для яго рускай грамадскай думкі.) Разам з тым першаступеннае значэнне для фарміравання светапогляду Каліноўскага мелі ўласныя беларускія традыцыі вызваленчай барацьбы (народныя паўстанні розных часоў, Ф. Савіч, Ю. Бакшанскі), непасрэдныя жыццёвыя назіранні і ўражанні, атрыманыя на радзіме і за яе межамі. Сын небагатага шляхціца, абцяжаранага вялікай сям'ёй, Каліноўскі з дзяцінства меў усе магчымасці добра пазнаёміцца з жыццём народа, увабраць у сябе ўсё багацце беларускай народнай культуры. Біёграфы адзначаюць: «Каліноўскі да 17-гадовага ўзросту жыў у беларускай вёсцы; з ёй не парываў сувязі і ў гады навучання ў Маскве і Пецяярбурзе»². Творчасць Каліноўскага з усёй несумненнасцю сведчыць, што ён выдатна валодаў народнаю моваю (гродзенскія гаворкі), да тонкасці ведаў фальклор, народныя звычаі, усе памкненні і спадзяванні народа. Падмечана — беларускія песні з Мастоўлян (родная вёска Каліноўскага) настолькі цікавыя, што яшчэ ў сярэдзіне XIX стагоддзя звярнулі ўвагу збіральнікаў народнай творчасці і трапілі ў фальклорныя зборнікі³. Важнейшы матэрыял для роздуму і супастаўленняў давала Кастусю таксама гісторыя. Мінулае свайго і суседніх народаў ён вывучаў не толькі па кнігах і іншых публікацыях (асабліва істотнымі для яго былі працы І. Лявелея), але і непасрэдна па першакрыніцах. У Публічнай бібліятэцы ў Пецяярбургу былі надзвычай багатыя зборы старадаўніх рукапісаў з гісторыі Беларусі, Літвы і Польшчы. Іх вывучэннем і перапіскай займаўся па заданні Віленскай археалагічнай камісіі старэйшы брат Кастуся Віктар. Ужо даўно

¹ Ратч В. Сведения о польском мятеже 1863 г. в Северо-Западной России: Введение. Вильно, 1867. С. 108.

² Лушчыцкі І. Н. Нарысы па гісторыі грамадска-палітычнай і філасофскай думкі ў Беларусі ў другой палавіне XIX веку. Мн., 1958. С. 177.

³ Шалькевич В. Ф. Кастусь Калиновский: Страницы биографии. Мн., 1988. С. 50—51.

вучоныя меркавалі, што гістарычныя пошукі Віктара былі блізкія і Кастусю. З публікацыі беларускага даследчыка М. Нікалаева (Літ. і мастацтва. 1985, 1 сак.) высветлілася, што Кастусь прымаў непасрэдны ўдзел у гэтай працы. Браты сабралі ў Пецярбургу добрую ўласную бібліятэку, дзе, мяркуючы па каталогу, была, напрыклад, кніга «Аб Заходняй Расіі» (Магілёў, 1793)¹. Аўтар не ўказаны, але, несумненна, гэта надзвычай важная гісторыка-краязнаўчая праца С. Богуша-Сестранцэвіча (дзядзькі В. Дуніна-Марцінкевіча), у якой ішла размова аб паходжанні і гістарычнай еднасці беларусаў, украінцаў і рускіх. Думаецца, што Каліноўскі быў знаёмы не толькі з гістарычнымі, этнаграфічна-фалькларыстычнымі публікацыямі, але і з творамі першых нацыянальных пісьменнікаў, у першую чаргу — свайго сучасніка Дуніна-Марцінкевіча. Як бы там ні было, ён выразна адчуваў сваю непарыўную лучнасць з беларускім народам і яго культурай, усё свядомае жыццё выказваў вялікую прывязанасць да мовы беларускіх хацін, мовы «Тараса на Парнасе» і Дуніна-Марцінкевіча і нават у турме, напярэдадні пакарання смерцю, піша па-беларуску развітальныя пісьмы і вершаваныя радкі да народа, да каханай дзяўчыны. «Мой дарагі народзе», — звяртаўся ён да беларусаў. Матыў развітання вернага сына са сваім народам вар'іруецца, разгортваецца далей і ў вершы Каліноўскага, дзе Кастусь раскрыў нарэшце свой псеўданім «Яська-гаспадар з-пад Вільні», якім падпісвалася «Мужыцкая праўда». Якраз пад гэтым імем Каліноўскі быў найбольш вядомы народу як яго верны сябар і заступнік.

Перадавы мысліцель, правадыр шырокага і грознага паўстання супраць царызму і прыгонніцтва на землях Беларусі і Літвы, Каліноўскі ўнёс велізарны ўклад у рэвалюцыйную тэорыю і практыку, у філасофскую і грамадска-палітычную думку свайго часу. Гісторыкі філасофіі і грамадскай думкі звязваюць з яго імем узнікненне на Беларусі рэвалюцыйнага дэмакратызму, як самастойнай ідэалагічнай плыні, «як пэўнай сістэмы ідэйных, светапоглядных прынцыпаў, што станавіліся асновай практычнага рэвалюцыйнага дзеяння»². Вядомы гісторык У. А. Дзьякаў на храналагічна шырокім матэрыяле многіх краін прапануе перш за ўсё тры

¹ Шалькевіч В. Бібліятэка Віктара Каліноўскага // Голас Радзімы. 1992. 5 сак.

² Майхрович А. С. Белорусские революционные демократы: Важнейшие аспекты мировоззрения. Мн., 1977. С. 20.

агульныя крытэрыі, якія вызначаюць рэвалюцыйную дэмакратыю наогул: «Гэта, па-першае, бескампрамісная рэвалюцыйнасць, г. зн. гатоўнасць змагацца супраць сацыяльнага, нацыянальнага і рэлігійнага прыгнёту любымі, у тым ліку насільнымі сродкамі; па-другое, шчыры і глыбокі дэмакратызм, які праяўляецца ў паслядоўнай і самаахвярнай абароне інтарэсаў працоўных мас; па-трэцяе, вера ў неабходнасць сацыялістычнай перабудовы грамадства, як правіла, на аснове утапічных, але часам і навуковых тэорый». Прапаўнеца і чацвёртая тыповая прыкмета — «больш-менш выразна выказаная арыентацыя на міжнацыянальныя рэвалюцыйныя кантакты»¹. Несумненна, што Каліноўскі з дастатковай паўнатай і паслядоўнасцю ўвасобіў у сваёй дзейнасці і творчасці ўсе гэтыя рысы. У пэўнай меры ён можа служыць нават своеасаблівым эталонам у гэтых адносінах. Хаця некаторыя бакі светапогляду рэвалюцыянера (напрыклад, адносіны да рэлігіі, да сацыялізму) з неабходнай глыбінёй яшчэ не вывучаліся.

Гераічная дзейнасць і палымаяная публіцыстыка Каліноўскага засведчылі надыход на Беларусі эпохі сялянскай дэмакратыі. Уся сістэма яго поглядаў выражала карэнныя інтарэсы працоўных мас, сялянства. Менавіта з гэтага пункту погляду ацэньваў ён усе грамадскія з'явы, заклікаючы сялян на барацьбу з самадзяржаўем і прыгонніцтвам, на змаганне за «мужыцкую праўду», за «вольнасць, якой не было нашым дзядам да бацькам». Шлях да свабоды Каліноўскі бачыў у добра падрыхтаваным і арганізаваным народным паўстанні, у дружным націску на царызм дэмакратычных сіл усіх народаў.

Галоўным пытаннем эпохі было пытанне зямлі і волі. Каліноўскі вырашаў яго надзвычай радыкальна: скінуць цара, адняць зямлю ў памешчыкаў і аддаць тым, хто яе спрадвеку абрабляе, устанавіць дэмакратычныя парадкі, забяспечыўшы тым самым і свабоднае нацыянальнае развіццё. Гэта была ў вышэйшай ступені прагрэсіўная праграма. Праўда, Каліноўскаму і яго аднадумцам здавалася, што з перамогай сялянскай рэвалюцыі адразу запануе «справядлівая свабода», устанавіцца грамадства без прыгнёту і эксплуатацыі. У гэтай частцы погляды сялянскіх дэмакратаў былі утапічныя. Тым не менш рэвалюцыйны дэмакра-

¹ Дьяков В. А. Некоторые теоретико-методологические вопросы истории революционного демократизма XIX и XX вв. // Новая и новейшая история. 1987. № 3. С. 153.

тызм быў натуральным і надзвычай плённым этапам на шляху сацыяльнага прагрэсу народаў.

Каліноўскі — родначальнік сялянскай дэмакратыі Беларусі. А паколькі рэвалюцыйны дэмакратызм на многія дзесяцігоддзі быў адной з галоўных ідэйных асноў усёй беларускай дэмакратычнай культуры, гэта і вызначае велізарную, фундаментальную ролю Каліноўскага не толькі ў гісторыі філасофскай і грамадска-палітычнай думкі, але і ўсёй культуры Беларусі. Слушна пісаў у свой час І. Лушчыцкі: «Яго [Каліноўскага.— Г. К.] аб'ядноўвае з беларускім народам у адну нацыю не толькі агульнасць мовы, але і агульнасць культуры. Больш таго, Кастусь Каліноўскі быў адным з выдатных стваральнікаў беларускай рэвалюцыйна-дэмакратычнай культуры».

Водбліск генія Каліноўскага можна заўважыць у многіх галінах культуры і сферах духоўнага жыцця. Скажам, у яго ёсць толькі некалькі кароткіх непасрэдных выказванняў, якія датычаць народнай асветы. Але і тут Каліноўскі паўстае перад намі рэвалюцыянерам-наватарам. Выступаючы за школы на роднай мове, а галоўнае, звязваючы пытанні асветы і адукацыі з палітычнымі пытаннямі — з неабходнасцю папярэдняга вызвалення ад самадзяржаўя, ён не мог не ўплываць самым істотным чынам на станаўленне нацыянальнай дэмакратычнай педагогічнай думкі¹.

Адметнасцю пазначаны гістарычныя і прававыя погляды Каліноўскага. Ён умеў вылучыць у гісторыі значэнне пераломных эпох, перадавых дзеячаў (Т. Касцюшка) і прагрэсіўных юрыдычных актаў (Канстытуцыя 3 мая 1791 года, Паланецкі універсал)².

Нельга не адзначыць яго вялікі ўплыў на беларускую літаратуру, якая была сапраўдным стрыжнем усёй нацыянальнай культуры. Перш за ўсё вылучым аспект ідэна-эстэтычны. Усёй сістэмай сваіх поглядаў, як і сваёй творчай практыкай, Каліноўскі сцвярджаў народнасць і рэалізм у літаратуры і мастацтве, адстойваў высокія эстэтычныя прынцыпы, уплываў на станаўленне беларускай рэвалюцыйна-дэмакратычнай эстэтыкі, якая панесла далей абвешчаныя ім

¹ Трухан А. З позіракам у будучыню: Рэвалюцыйна-дэмакратычныя педагогічныя ідэі Кастуся Каліноўскага // Польшча. 1969, № 2.

² Перацў У. М. Гістарычная думка ў Беларусі ў XIX — пачатку XX ст. // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1957, № 2; Шалькевіч В. Ф. Ацэнкі Канстытуцыі 3 мая 1791 года ў грамадска-палітычнай думцы Беларусі XIX стагоддзя // Веснік БДУ. Сер. 3. 1991, № 3.

высакародныя, гераічныя ідэалы служэння народу і барацьбы за свабоду¹.

Надзвычай каштоўны і асабісты літаратурны вопыт Каліноўскага. Правадыр паўстання, непараўнаны канспіратар-падпольшчык, Каліноўскі, несумненна, меў значны літаратурны талент. Пэўны літаратурны бляск відаць нават у дзелавых паперах і некаторых іншых матэрыялах, напісаных ім па-руску або па-польску. Але ў поўнай меры талент Каліноўскага праявіўся ў творах на беларускай мове. Кастусь Каліноўскі ўвайшоў у гісторыю беларускай літаратуры і журналістыкі як першапраходзец-наватар². Выпушчаныя ім у неверагодна цяжкіх умовах сем нумароў «Мужыцкай праўды» слухна лічацца першай беларускай газетай, далі пачатак нацыянальнай дэмакратычнай прэсе. Гэты гістарычны акт усведамляўся Каліноўскім досыць выразна. «Друкаванае слова было заўсёды яго слабасцю, ён прыпісваў яму нейкае асаблівае значэнне»³ — успамінаюць сучаснікі. У «Мужыцкай праўдзе», «Пісьмах з-пад шыбеніцы», іншых зваротах да народа Каліноўскі выступіў як бліскучы публіцыст, якога з поўным правам можна лічыць першым класікам баявой беларускай публіцыстыкі новага часу. Калі публіцыстыка — «гісторыя сучаснасці», то Каліноўскі быў самым пільным летапісцам сваёй эпохі. Ён любіў нават дакладныя храналагічныя паметкі: «Шэсць лет ужэ мінула...», «Два рокі ўжэ таму...», «Ронд Польскі ўжо таму будзе 70 лет...», «Ждалі мы доўга, аж нарэшці тры лет таму...». Але галоўным для яго быў праблемны разрэз грамадскага жыцця. Сялянская рэформа, дзяржаўная структура і механізм прыгнёту, рэкрутчына, няправедны суд, — усё здолеў ён ахапіць, усяму даць ацэнку, нічога не дараваў царызму і панству. Ён па-майстэрску карыстаўся народнымі гаворкамі, усім багатым арсеналам публіцыстычна-мастацкага ўздзеяння на чытача і слухача (публіцыстыка Каліноўскага была разлічана на калектыўнае чытанне, бо сярод сялян, якім яна адрасавалася, было шмат непісьменных).

Каліноўскі развіў і ўзняў на новую вышыню жанр прамоўніцкай прозы, папулярны ў народзе жанр гутарак, апладніўшы іх новым рэвалюцыйна-дэмакратычным зместам.

¹ Заркова Г. Л. К. Каліноўскі і развіццё беларускай рэвалюцыйна-дэмакратычнай эстэтыкі // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1985, № 5.

² Александровіч С. Х. Пуцявіны роднага слова. Мн., 1971; История белорусской дооктябрьской литературы. Мн., 1977; Булацкі Р. В., Сачанка І. І., Говін С. В. Гісторыя беларускай журналістыкі. Мн., 1979.

³ Дзярж. публічная б-ка (ДПБ) у С.-Пецярбургу, ф. 629, спр. 281, л. 14.

Яго слова трапяткое, жывое, фарбы разнастайныя: іронія, сарказм, рытарычнае пытанне, трапнае параўнанне, фальклорная сімволіка, грубаваты народны жарт. І раптам — мяккія, амаль пяшчотныя тоны: «Працуе бацька цяжка на дзецеткі свае, гадуе маці сына, ночанькі не спіць...» (Му-жыцкая праўда, № 5). Гэта гучыць ужо як фрагмент апавя-дання. Нездарма шмат цікавага для сябе знаходзяць у твор-часці Каліноўскага і гісторыкі беларускай мастацкай про-зы¹. «Выключная, можна сказаць, вызначальная роля ў станаўленні беларускай прозы, выпрацоўцы яе першапач-атковых форм і традыцый належыць рэвалюцыйным адоз-вам К. Каліноўскага»², — сцвярджае М. Грынчык. Элемент пэўнай літаратурнай умоўнасці заключаўся ўжо ў тым, што публіцыстычныя творы Каліноўскага зыходзілі як бы ад іншай асобы — Яські-гаспадара. Каліноўскаму даводзілася сродкамі маналога ляпіць гэты вобраз перадавога селяніна свайго часу, вострага на слова, які ўжо добра разбіраецца ў многіх складанасцях свету і можа «вучыць сваёй мужыц-кай праўды». Гэта яшчэ больш узмацняе ўражанне ад публіцыстыкі Каліноўскага як ад мастацкай прозы.

Разам з тым публіцыстыка гэтая мае пэўныя ўнутраныя сувязі і з паэзіяй. Яна эканомная, страсная, своеасабліва рытмізаваная. М. Ларчанка не без падставы параўноўваў публіцыстычныя звароты Каліноўскага з вершамі ў прозе³. Словам, ад гэтай публіцыстыкі адзін крок да паэзіі. І Калі-ноўскі яго зрабіў у вершы «Марыська, чарнаброва галубка мая...», які састаўной часткай уваходзіць у «Пісьмы з-пад шыбеніцы». Пры ўсёй вонкавай цяжкаватасці (а можа, некаторая цяжкаватасць дадае яму важкасці) гэта здзіў-ляюча магутны твор, які ўражвае арганічнай з'яднанасцю інтымных пачуццяў да каханай дзяўчыны з грамадзянскімі зваротамі да ўсяго народа. Перад намі высокі ўзор бела-рускай грамадзянскай лірыкі XIX стагоддзя, які займае годнае месца ва ўсіх анталогіях нацыянальнай паэзіі.

Узбагачаючы родную літаратуру ў ідэйных і жанравых адносінах, Каліноўскі смела ўводзіў у свае творы новыя паняцці і лексемы, чым істотна спрыяў развіццю нацыя-нальнай літаратурнай мовы. Нашы лінгвісты заўважылі: «У Каліноўскага сустракаем вялікую колькасць выразаў (словазлучэнняў), якіх раней у беларускай пісьменнасці не

¹ Хромчанка К. Р. Беларуская мастацкая проза (канец XIX — пачатак XX ст.). Мн., 1979.

² Грынчык М. Ад Каліноўскага да Коласа // Полымя. 1980, № 8. С. 246.

³ Ларчанка М. Па шляху рэалізму. Мн., 1959. С. 47.

было і якія абумоўлены сацыяльнай, рэвалюцыйнай накіраванасцю яго твораў: адняць свабоду, бараніць бацькаўшчыну, братні народ, братняя роўнасць, вольнасць праўдзівая, выказанца за вольнасць, глуміцель народа, глум народа, гнаць у Сібір, даць мужыкам вольнасць, даць самарондства [самакіраванне], дзела вольнасці, дабро народнае, душа рабочая, запісаць кроўю, згінуць за праўду, здабыць свабоду, не даць загінуць праўдзе і справядлівасці, ісці за праўду і справядлівасць, казённыя мужыкі, казацкая нагайка, мужык нявольны, мужыцкая свабода, народны дух, народнае сумленне, паўстанне ажыўляе народ, прызнаць права самабароны, сіла народа, як сумленне кажа, сумленне народнае, служыць дзелу, слова пяройдзе ў дзела, сходкі людзей выбраных, туманіць розум, гнуцца перад кнутом, чалавечае і народнае права, царскія псярні»¹. Нават вырваныя з кантэксту, гэтыя словы працягваюць жыць, будзяць думку, пякуць, заклікаюць. У творах Каліноўскага беларуская мова апрабіравала многія новыя словы, звязаныя з грамадска-палітычным жыццём, словы з адцягненым значэннем, яе сінтаксіс узбагаціўся складанымі сказамі (Каліноўскаму ж увесь час даводзілася агітаваць, пераконваць, выстройваць ланцужок аргументацыі).

Паўстанне 1863 года было разгромлена, сам правадыр загінуў на вісельні, але яго ідэі асталіся жыць у народзе, каб праз гады азвацца і набыць жыццё ў творах беларускіх пісьменнікаў новых пакаленняў.

У гістарычнай перспектыве ідэі і творчасць Каліноўскага на многія дзесяцігоддзі прадвызначылі ідэйна-эстэтычны накірунак беларускай дэмакратычнай літаратуры. Непасрэдную пераклічку, далейшае развіццё ідэй і вобразаў Каліноўскага мы знойдзем у творчасці Ф. Багушэвіча, А. Гурыновіча, Я. Купалы, Я. Коласа, Цёткі, А. Гаруна. Дабратворнае ўздзеянне рэвалюцыйна-дэмакратычнай эстэтыкі адчуў у сталых сваіх творах і В. Дунін-Марцінкевіч². Запавет Каліноўскага беларускаму народу — «ваяваць за сваё чалавечае права» — ажыве потым у паэтычна-праграмных формулах яго ідэйных пераемнікаў — «людзьмі звацца», «заныць пачэсны пасад між народамі». І справа тут не толькі, а можа, і не столькі ў непасрэдных запазычаннях (хоць вядома, напрыклад, што «Мужыцкая праўда» пашы-

¹ Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1968. Т. 2. С. 68—69.

² Навуменка І. Я. Пісьменнікі-дэмакраты. Мн., 1967. С. 55, 65.

ралася ў Багушэвічавых Кушлянах, а сам Багушэвіч быў паўстанцам; Янка Купала сустракаўся з папличнікам Каліноўскага З. Чаховічам і знаёміўся ў яго са свабодалюбнай літаратурай паўстання), а перш за ўсё ў тым, што і Багушэвіч, і Купала, і Колас вырашалі ў прынцыпе тыя ж задачы, якія стаялі і перад Каліноўскім. Яны ў новых умовах працягвалі рэвалюцыйна-дэмакратычную лінію ў беларускай літаратуры і культуры, лінію Каліноўскага.

Кожны этап рэвалюцыйнага дэмакратызму ў літаратуры меў свае асаблівасці. Багушэвіч у жывых мастацкіх вобразах канкрэтызаваў сацыяльную крытыку Каліноўскага, больш акрэсленае выражэнне ў яго атрымаў нацыянальны момант. Разам з тым у яго няма прамых заклікаў да рэвалюцыйнага дзеяння, якія мы бачым у Каліноўскага: у часы Багушэвіча не было непасрэднай рэвалюцыйнай сітуацыі і звязанага з ёй шырокага руху народных мас. У эпоху імперыялізму рэвалюцыйны дэмакратызм узбагаціўся новымі рысамі, судакрануўшыся з рабочым рухам, з марксізмам. Магутныя крылы творчасці Я. Купалы і Я. Коласа дала першая расійская рэвалюцыя 1905—1907 гадоў. Яна напоўніла іх творы верай у блізкую перамогу, дазволіла ім злучыць сацыяльны крытыцызм Багушэвіча з трыбуннасцю Каліноўскага і паэтызацыяй стваральнай моцы народа.

Сувязь Каліноўскага са сваімі ідэйнымі наступнікамі нельга ўяўляць занадта прасталінейна. На пасмяротным шляху Каліноўскага да свайго народа былі немалыя перашкоды і складанасці, бо беларускі народ страціў у паўстанні 1863 года цвет сваёй інтэлігенцыі і мусіў некалькі дзесяцігоддзяў зноў назапашваць культурныя сілы. У гэтым бачыцца мне глыбокі падспудны сэнс радкоў У. Караткевіча з верша «Нявесце Каліноўскага»: «Дарагая, ты стала ўдавою, Не пабачыўшы жаніха». Каліноўскага помнілі перш за ўсё як героя паўстання 1863 года, а нацыянальна-беларускі аспект яго дзейнасці доўгі час аставаўся як бы ў цяні. І, вядома ж, гэта залежала ў першую чаргу ад самога ўзроўню развіцця нацыянальнага руху беларускага народа (не адразу ў новы час была ў належнай меры засвоена, падхоплена намі і спадчына Ф. Скарыны). Пра Каліноўскага як дзеяча беларускай культуры былі хіба асобныя згадкі. Гістарычна выверанай ацэнцы Каліноўскага замінаў пашыраны ў свой час погляд на паўстанне 1863 года на Беларусі як на акцыю выключна польска-шляхецкую, дзе беларускі народ выступаў хутчэй у ролі аб'екта, а не суб'екта гісторыі. Адпаведным чынам прачытваліся ў такім выпадку і публіцыстычныя

дакументы Каліноўскага¹. У 1915 годзе праніклівы Максім Багдановіч прыгадаў Каліноўскага ў нарысе «Белорусское возрождение», нібы «прымерыўшы» яго постаць да кантэксту беларускай нацыянальна-культурнай гісторыі.

Сама эпоха вялікіх грамадскіх узрушэнняў стымулявала ўвагу да такіх дакументаў, як «Мужыцкая праўда» і «Пісьмы з-пад шыбеніцы»².

Ва ўсёй велічы постаць Каліноўскага паўстала перад намі ў паслярэвалюцыйны час. Гэтаму спрыяла паступовая выпрацоўка навуковага погляду на паўстанне 1863 года як на заканамерную падзею сацыяльна-палітычнай гісторыі Беларусі, звязаную не толькі з паўстаннем у Польшчы, але і з агульнай рэвалюцыйнай сітуацыяй у Расіі. Велічная постаць Каліноўскага была даследавана ў кантэксце праблемы фарміравання беларускай нацыі і пастаўлена ў шэраг пачынальнікаў беларускай літаратуры новага часу (працы У. Перцава, В. Барысенкі, М. Ларчанкі, І. Лушчыцкага, А. Смірнова, М. Цікоцкага і інш.).

Нарэшце, тэма «Каліноўскі і беларуская культура» мае яшчэ адзін аспект. Высакародны вобраз і самаахвярная дзейнасць Кастуся Каліноўскага маюць вялікую прыцягальную сілу і на працягу многіх дзесяцігоддзяў служаць магутным імпульсам і самым удзячным матэрыялам для ўвааблення ў беларускай літаратуры і мастацтве гераічнай гісторыка-рэвалюцыйнай тэмы. У літаратуры створаны такія шэдэўры, як паэмы Максіма Танка «Каліноўскі», Аркадзя Куляшова «Хамуціус», балада Петруся Броўкі «Кастусь Каліноўскі», раман Уладзіміра Караткевіча «Каласы пад сярпом тваім» і яго трагедыя «Кастусь Каліноўскі. Смерць і неўміручасць». Прысвечаныя Каліноўскаму паэтычныя і праязічныя творы напісалі М. Лужанін, М. Машара, В. Вітка, А. Якімовіч, А. Лойка, А. Мальдзіс, Я. Сіпакоў і многія іншыя пісьменнікі.

Да вобраза Каліноўскага часта звяртаюцца, знаходзяць тут крыніцу натхнення і майстры мастацтва. Сапраўднай падзеяй у культурным жыцці рэспублікі быў спектакль, пастаўлены ў 1923 годзе БДТ-1 па гістарычнай драме Е. Міровіча «Кастусь Каліноўскі» (рэжысёр Міровіч, галоўную ролю натхнёна сыграў Уладзімір Крыловіч). У наш час цікавыя спектаклі па прысвечаных Каліноўскаму творах

¹ Карский Е. Ф. Белорусы. Варшава, 1903. Т. 1. С. 443; Пг., 1922. Т. 3. Вып. 3. С. 84.

² Каханоўскі Г. Адчыніся, таямніца часу. Мн., 1984. С. 49.

паказалі акадэмічны тэатр імя Я. Коласа (па п'есе У. Караткевіча), Брэсцкі абласны драматычны тэатр (па паэме А. Куляшова). Адным з першых яскравых здабыткаў беларускага мастацкага кіно быў гісторыка-рэвалюцыйны фільм «Кастусь Каліноўскі», створаны Беларускай кінастудыяй у 1928 годзе сумесна з ленінградскай фабрыкай «Совкіно» (сцэнарый і рэжысура У. Гардзіна, у ролі Каліноўскага — М. Сіманаў). Пра Каліноўскага створаны опера (музыка Дз. Лукаса, лібрэта М. Клімковіча, пастаўлена ў 1947 годзе акадэмічным тэатрам оперы і балета БССР, партыю Каліноўскага выконвалі М. Ворвулеў, М. Сярдобаў), балет (музыка А. Янчанкі). Над увасабленнем гераічнага вобраза Каліноўскага плённа працавалі ў розныя часы майстры беларускага выяўленчага мастацтва: скульптары А. Грубэ, З. Азгур, С. Селіханаў, Л. Гумілеўскі, жывапісцы В. Волкаў, П. Сергіевіч, А. Гугель і Р. Кудрэвіч, Л. Шчамялёў, Л. Дударанка, графікі С. Герус, М. Купава і многія іншыя¹.

Уплыў К. Каліноўскага, яго ідэй і дзейнасці, яго гераічнага вобраза на ўсю беларускую культуру велізарны, разнастайны і няспынны.

¹ Гл.: Вобраз К. Каліноўскага ў літаратуры і мастацтве / Скл. А. Белы. Мн., 1988; Минин С. Н. К. Калиновский в литературе и изобразительном искусстве // Сопоставительное литературоведение: подходы, критерии, опыт. Витебск, 1990.

...І ЛІТВА

Першым свядома ўзяў беларускі і літоўскі крыжы на свае плечы Кастусь Каліноўскі.

А. Мальдзіс

Першы варыянт гэтага артыкула напісаны (сумесна з Я. Разаўскасам) вельмі даўно — да стагоддзя паўстання 1863 года. Я жыў тады ў ахутаным смугою рамантычных паданняў Вільнюсе, старажытнай Вільні, штодзень (так ужо сталася) хадзіў на працу акурат па вуліцы Каліноўскага. Тады ў Польшчы і ў нас выйшлі з друку шматлікія даследаванні, зборнікі артыкулаў і матэрыялаў, прысвечаныя кардынальным праблемам паўстання — яго класавай сутнасці, ролі ў ім народных мас, інтэрнацыянальным сувязям паўстанцаў. Навуковымі ўстановамі Беларусі, Літвы, Масквы і Польшчы былі падрыхтаваны сумесныя капітальныя зборнікі дакументаў «Рэволюцыйны пад'ём у Літве і Беларусі ў 1861—1862 гг.» (М., 1964), «Восстание в Литве и Белорусии 1863—1864 гг.» (М., 1965) і інш. Мне пашчасціла прымаць ва ўсім гэтым самы непасрэдны ўдзел.

У выніку франтальнага абследавання савецкіх і польскіх архіваў былі выяўлены тысячы дакументаў, якія дазволілі па-новаму ўявіць многія пытанні рэвалюцыйнай сітуацыі і паўстання ў Літве і на Беларусі, больш глыбока і ўсебакова раскрыць гістарычнае значэнне дзейнасці правадыроў паўстання — рэвалюцыйных дэмакратаў К. Каліноўскага, А. Мацкявічуса, З. Серакоўскага і інш. Знойдзеныя дакументы, а таксама працы гісторыкаў І. Лушчыцкага, А. Смірнова, Ю. Жугжды, С. Лазуткі, В. Кардовіча, К. Канкалеўскага і інш. адыгралі вялікую ролю ў раскрыцці рэвалюцыйнага светапогляду Каліноўскага, яго значэння ў гісторыі рэвалюцыйнага руху і грамадскай думкі Беларусі і Літвы.

Не паўтараючы сказанага, адзначым, што Каліноўскі — вялікі сын Беларусі, выдатны дзеяч беларускай

культуры — меў самыя цесныя сувязі з вызваленчым рухам, грамадскай думкай і культурай Літвы, Польшчы, Расіі, іншых народаў. Тэмы «Каліноўскі і Польшча», «Каліноўскі і Літва», «Каліноўскі і Расія», «Каліноўскі і Украіна» чакаюць яшчэ манаграфічных даследаванняў. Кожная з гэтых шматзначных паралеляў мае свае асаблівасці. Гэта сувязі на якасна розных узроўнях (ад тыпалогіі да самай цеснай знітаванасці). Асабліва моцна праз Каліноўскага Беларусь яднаецца з Польшчай і Літвой.

Без перабольшання можна сказаць, што жыццё і барацьба Каліноўскага неаддзельныя ад Літвы. У тыя часы Літвой называлі не толькі этнаграфічную Літву, але і Беларусь, асабліва заходнюю яе частку, якая побач з літоўскімі землямі складала некалі ядро магутнага Вялікага княства Літоўскага. У такім шырокім значэнні нярэдка ўжывалася гэтая назва і Каліноўскім. Для яго гэта была не толькі даніна гістарычнай традыцыі, але і глыбокае разуменне агульнасці гістарычных лёсаў беларускага і літоўскага народаў. У сярэдзіне XIX стагоддзя беларусы і літоўцы знаходзіліся, калі зірнуць шырока, у аднолькавым ці амаль аднолькавым становішчы. Руйнавалася прыгонніцтва, і народы Літвы і Беларусі распровсталі плечы, скаваныя путамі сярэднявечча. Перамагалі новыя, прагрэсіўныя ў параўнанні з феадальнымі, вытворчыя адносіны, вырастала грамадска-палітычная актыўнасць народных мас. Ішоў працэс фарміравання літоўскай і беларускай нацый, складваліся нацыянальныя культуры, ствараліся літоўская і беларуская літаратуры новага часу. У сваёй справядлівай барацьбе супраць царызму і памешчыкаў, за нацыянальную культуру беларусы і літоўцы знаходзілі падтрымку ў перадавых сілах рускага і польскага народаў. Побач са сваім сучаснікам — выдатным літоўскім рэвалюцыянерам-дэмакратам Антанасам Мацкявічусам Каліноўскі выказваў заповітныя спадзяванні літоўскага народа. Яго рэвалюцыйная тэорыя, складваючыся пад дабратворным уплывам ідэй лепшых прадстаўнікоў рэвалюцыйнай Польшчы і рускай рэвалюцыйнай дэмакратыі, насіла шмат у чым самастойны характар, паколькі адлюстроўвала спецыфічныя асаблівасці сацыяльна-эканамічнага ладу і палітычнага становішча Беларусі і Літвы.

Вытокам рэвалюцыйнай тэорыі Каліноўскага з'яўляўся досыць магутны сялянскі антыпамешчыцкі рух, які раз-

гарнуўся ў Літве і на Беларусі, як і па ўсёй краіне, напярэдадні і пасля адмены прыгоннага права, вера ў стваральныя сілы народа.

Ён пільна сачыў за барацьбой сялян і абапіраўся на факты гэтай барацьбы ў спрэчках са шляхецкімі рэвалюцыянерамі, што складалі правае крыло «чырвоных». У прыватнасці, Каліноўскі высока ацэньваў размах сялянскага руху і падрыхтаванасць да паўстання сялян Жэмайціі (інакш — у славянскіх крыніцах — Жамойць, Жмудзь). У адной параўнальна нядаўна выяўленай архіўнай крыніцы расказваецца аб спрэчках Каліноўскага з членам Літоўскага камітэта «чырвоных» Л. Звяждоўскім яшчэ задоўга да выбуху паўстання. У далейшым Звяждоўскі займаў даволі паслядоўна рэвалюцыйную пазіцыю па ўсіх галоўных пытаннях паўстанчай практыкі, але спярша, відаць, лічыў адзінай актыўнай сілай шляхту і надаацэньваў рэвалюцыйную магутнасць сялянства. Пры гэтым, — гаворыцца ў рукапісе, — ён «забыў пра Жмудзь, што яму Каліноўскі і заўважыў»¹. І сапраўды, у 1863 годзе Жэмайція дала найбольшую колькасць сялян-паўстанцаў.

У аснове сацыяльнай тэорыі Каліноўскага ляжала патрабаванне знішчэння дваранства і ліквідацыі памешчыцкага землеўладання. Адзіным сродкам выйсця з вострага грамадскага крызісу, што склаўся ў Літве і на Беларусі, Каліноўскі лічыў сялянскае паўстанне. Неабходнай умовай для падрыхтоўкі і здзяйснення такога паўстання, на яго думку, была сялянская рэвалюцыйная арганізацыя. Над стварэннем такой арганізацыі на Гродзеншчыне працавалі Каліноўскі і яго аднадумец, выдатны рэвалюцыянер Валеры Урублеўскі. Такую ж працу сярод сялян Літвы-Жэмайціі праводзіў А. Мацкявічус.

Рэвалюцыйная тэорыя Каліноўскага складвалася ў барацьбе са шляхецкай ідэалогіяй, якая была яшчэ вельмі моцная ў гэты перыяд у Польшчы, Літве і на Беларусі. Многія шляхецкія рэвалюцыянеры, ужо не гаворачы пра памешчыкаў-«белых», марылі аб узнаўленні Рэчы Паспалітай у межах 1772 года, зусім не лічачыся з новымі гістарычнымі рэаліямі. Польшча, Літва і Беларусь уяўляліся ім адным цэлым, таму што і пад Мінскам, і пад Коўнам-Каўнасам, і пад Варшавай памешчыкі і дваране гаварылі на адной і той жа мове. Народ бачыўся ліберальным памешчыкам ды і шляхецкім рэвалюцыянерам пакуль што цёмнай безгало-

¹ ДПБ, ф. 629, спр. 42, л. 6 (рукапісны фрагмент «Сведений» В. Ратча).

сай масай. Значэнне Каліноўскага ў гісторыі Беларусі і Літвы заключаецца, у прыватнасці, у тым, што ён адным з першых у новых умовах на ўвесь голас заявіў пра беспадстаўнасць старой трактоўкі нацыянальнага пытання на землях былой Рэчы Паспалітай. Пастаноўка Каліноўскім нацыянальнага пытання арганічна вынікала з усёй ягонай рэвалюцыйнай тэорыі. Каліноўскі скідваў з рахункаў гісторыі «гэтую гнілую, разбэшчаную касту, якую называюць дваранствам»¹. Аставаўся толькі народ, які і павінен быў вырашаць будучы лёс Польшчы, Літвы і Беларусі. Адстойваючы права беларускага і літоўскага народаў на самавызначэнне, Каліноўскі адначасова змагаўся за рэвалюцыйны саюз народаў Беларусі, Літвы, Польшчы і Расіі ў барацьбе супраць царызму і прыгонніцтва. Але гэта быў саюз працоўных супраць эксплуатацыйнага. Неабходнасць цеснай сувязі паўстання ў Літве і на Беларусі з польскім нацыянальна-вызваленчым рухам і наспелай сялянскай рэвалюцыяй у Расіі — адно з самых важных праграмных палажэнняў Каліноўскага.

У агні паўстання гінулі не толькі рэвалюцыянеры, гінулі таксама шматлікія дакументы, неацэнныя унікальныя гістарычныя сведчанні-памяткі часу. Цяпер нярэдка мы вымушаны карыстацца тым, што пажадалі захаваць у сваіх архівах царскія ўлады, што пашкадаваў бязлітасны час. Тым даражэйшы для нас кожны новы радок пра ідэі, што натхнялі паўстанцаў 1863 года. Афіцыйны гістарыёграф паўстання царскі генерал Ратч, які карыстаўся крыніцамі, што не дайшлі да нас, паведамляе ў сваіх неапублікаваных запісах, што Каліноўскі першы паставіў нацыянальнае пытанне ў Літоўскім камітэце. Абгрунтоўваючы неабходнасць саюзу з польскім народам, Каліноўскі ў той жа час улічваў палітычную неаднароднасць польскага вызваленчага руху і змагаўся за захаванне рэвалюцыянерамі Літвы і Беларусі самастойных пазіцый. У арганізацыйных адносінах гэта вылілася ў патрабаванне поўнай роўнасці паміж Літоўскім камітэтам і варшаўскім Цэнтральным камітэтам. Паводле слоў Ратча, Каліноўскі «зусім не быў настроены працаваць для Польшчы [г. зн., у дадзеным кантэксце, для польскіх памешчыкаў.— Г. К.] і ў выпадку агульнага вызвалення ... калі ў Польшчы ўваскрэсне старажытнае магнацтва з усімі шляхетнымі традыцыямі, з нацяжкаю прыстасаванымі да XIX стагоддзя, бачыць Літву, уцягнутую ў той жа вір. Най-

¹ Дзяржаўны гістарычны музей у Маскве, ф. 381, спр. 13, л. 178 адв.

больш баяўся ён уварвання [вторжения] белай партыі эміграцыі, указваючы, што яна, падобна французскай эміграцыі 1815 года, пачне дамагацца ранейшых правоў і прывілеяў; Каліноўскі апасаўся таго зліцця з Польшчаю, пры якім потым ад яе нельга было б і адвязацца. Ён хацеў [бачыць] Літву не з узноўленымі на новы лад старымі шляхетнымі традыцыямі, але Літву, якую ён мог бы пераставіць з усеагульным ураўнаваннем правоў і станаў, на новых пачатках камуністскіх трызненняў, якія прапаведуюцца Герцэнам і К⁰, знаходзячы нават, што галіцыйскай разні зачала, каб пазбавіць народ ад усякага ўплыву шляхецтва, якога і падростаючае патомства можа ўваскрэсіць з часам дамагацельствы цяперашнія»¹. Выдатныя думкі рэвалюцыянера выкладаюцца тут прамом ворага, які смяртэльна баіцца рэвалюцыі (дарэчы, ні А. Герцэн, ні К. Каліноўскі не былі ў дакладным сэнсе камуністамі, яны хутчэй сацыялісты-утапісты, папярэднікі сацыял-дэмакратыі ў розных яе формах), страшыцца «галіцыйскай разні» — так пасля антыфеадальнага паўстання 1846 года ў Галіцыі называлі бязлітасную расправу сялян з памешчыкамі. Падкрэслім яшчэ раз, што Каліноўскі, выступаючы за справядлівыя акты класавай расплаты, быў супраць «разні» і анархічных метадаў барацьбы, стаяў на варце рэвалюцыйнай дысцыпліны і законнасці.

Вялікае месца ў праграме Каліноўскага займала рэвалюцыйная прапаганда, у прыватнасці, выданне агітацыйнай літаратуры. «Мужыцкая праўда», якая адкрывала сялянам вочы на сапраўдныя прычыны іх бедстваў, усяляла ў іх веру ва ўласныя сілы, развязвала творчыя сілы народа, атрымала шырокае распаўсюджанне не толькі на Беларусі, але і ў Літве. Ужо самім псеўданімам «Яська-гаспадар з-пад Вільні», заўважым — з-пад Вільні, якім падпісвалася газета, Каліноўскі як бы падкрэсліў, што адрасуе яе ўсяму працоўнаму люду Літоўска-Беларускага краю. Гэты псеўданім па самому свайму сэнсу і гучанню быў аднолькава блізкі беларускім і літоўскім сялянам. Літоўскія сяляне ведалі газету Каліноўскага. Вось характэрны факт. У 1865 годзе ўлады рабілі вобыск у мястэчку Дусяты на Ковеншчыне ў доме селяніна Казіса Лукашунаса, які з поспехам камандаваў пад час паўстання атрадам байцоў і потым доўга хаваўся ад царскіх віжоў, пакуль не прабраўся за мяжу. Пры вобыску быў знойдзены 7-мы нумар «Мужыцкай праўды»². Хіба не можа

¹ ДПБ, ф. 629, спр. 42.

² Тамсама, ф. 623, спр. 290.

гэта службыць добрым прыкладам літоўска-беларускіх рэвалюцыйных сувязей таго часу? У маі 1863 года 2-гі і 3-ці нумары газеты былі адабраны ў прапаршчыка Гераніма Швайніцкага на станцыі Жослі, у Трокскім павеце. Швайніцкі родам з Ковенскай губерні. На следстве ён адкрыта заявіў, што ўхіляўся ад удзелу ў карных экспедыцыях, не жадаючы дзейнічаць супраць сваіх землякоў¹. Улетку ў тым жа Трокскім павеце — гэты раз у старажытным Еўі (цяпер Вевіс), дзе некалі ўбачыла свет знакамітая «Граматыка» М. Сматырыцкага, — зноў з'явілася газета Каліноўскага (7-мы нумар)². Заўважым, што ўсе адзначаныя выпадкі датычаць усходняй Літвы. Схаваную ў гады паўстання «Мужыцкую праўду» знаходзяць і ў нашы часы. Так, у сакавіку 1960 года на гарышчы аднаго з дамоў у Вільнюсе быў знойдзены тайнік з дакументамі перыяду паўстання. Сярод іх знаходзіліся друкаваныя і рукапісныя экзэмпляры беларускай газеты № 1—3. (Захоўваюцца цяпер у Вільнюскім дзяржаўным гісторыка-рэвалюцыйным музеі.) Даследчыкі (У. Абрамавічус, А. Лапінскене, А. Мальдзіс) адзначаюць уплыў «Мужыцкай праўды» на ўзнікненне першай палітычнай газеты на літоўскай мове «*Žinia apieį Lenku waina su Maskoleįs*» («Звесткі аб польскай вайне з маскалямі»), якая выпускалася ў 1864 годзе ў Сувалкіі (Занямонне) літоўскім пісьменнікам-рэвалюцыянерам Мікалоюсам Акялайцісам, выхадцам з сялян. Акялайціс, як вядома, падтрымліваў самыя цесныя кантакты з дзеячамі беларускай культуры, стварыў літоўскую пераробку антыўрадавай «Гутаркі старога дзеда», па свежых слядах, нягледзячы на забарону гэтага выдання, напісаў рэцэнзію на марцінкевічаўскі пераклад «Пана Тадэвуша».

Гаворачы пра рэвалюцыйна-асветніцкую і выдавецкую дзейнасць Каліноўскага і Літоўскага камітэта, які ім узначальваўся, трэба адзначыць, што асноўныя праграмныя дакументы паўстання былі перакладзены камітэтам на літоўскую мову і шырока распаўсюджваліся сярод сялянства Літвы. Але асабліва часта віленскі падпольны ўрад (ці няма тут нейкай далёкай аналогіі з традыцыямі Вялікага княства?) карыстаўся ў сваіх зваротах да народа беларускай мовай. Улетку 1863 года Каліноўскі выдаў вялікім тыражом па-беларуску «Прыказ... к народу зямлі літоўскай і беларускай». Па-літоўску такога дакумента няма. У гэтай адоз-

¹ ДГА Літвы, ф. 1248, воп. 1, спр. 255.

² Восстание в Литве и Белорусии 1863—1864 гг. (Восстание 1863 года. Материалы и документы). М., 1965. С. 138.

ве, звернутаі да сялян Літвы і Беларусі, Каліноўскі тлума-чыў высокія мэты паўстання, пісаў, што паўстанцы нясуць прыгнечанаму народу «справядлівую вольнасць, якой вашыя дзеды да бацькі здаўна ждалі». Вялікае значэнне мела выкрыццё Каліноўскім канфармісцкай пазіцыі вярхушкі каталіцкага духавенства, у прыватнасці жэмайцкага біскупа М. Валанчуса-Валанчэўскага. Гэтаму пытанню былі прысвечаны спецыяльныя адозвы, апублікаваныя віленскім паўстанцкім цэнтрам увосень 1863 года¹.

Вось асноўныя факты, якія раскрываюць ролю Каліноўскага ў гісторыі Літвы як рэвалюцыйнага мысліцеля. Што да яго арганізацыйных сувязей і асабістых кантактаў з рэвалюцыянерамі Літвы, то гэта сапраўды невычарпальная тэма. Каліноўскі ж досыць доўгі час кіраваў падрыхтоўкай паўстання, а потым і самім паўстаннем на ўсёй тэрыторыі Літвы і Беларусі, узначальваючы паслядоўна Літоўскі камітэт, Часовы рэвалюцыйны ўрад Літвы і Беларусі, нарэшце, «Чырвоны жонд», як традыцыйна называюць гісторыкі паўстанцкі цэнтр, створаны Каліноўскім у Вільні ўлетку 1863 года пасля адхілення ад кіраўніцтва «белых». Прыкладзём некаторыя факты, што асвятляюць сувязі Каліноўскага з рэвалюцыянерамі Літвы і яго рэвалюцыйную дзейнасць у Вільні.

Зносіны Каліноўскага з перадавай літоўскай моладдзю пачаліся яшчэ ў гады вучобы ў Пецябургскім універсітэце. Сюды, у сталіцу Расіі, з'язджаліся маладыя людзі з усіх канцоў краіны. Студэнты — выхадцы з Польшчы, Літвы, Беларусі — аб'ядналіся ў адным «Огуле» (зямляцтве). Кіраўніком левага крыла «Огула» быў Каліноўскі. Ужо ў 1858 годзе да віленскіх салонаў дакацілася вестка, што «ёсць у Пецябургу нейкі Каліноўскі, які бярэ пад сваю няпрошаную пратэцыю маладых студэнтаў, уцягвае іх у сваё таварыства і хоча стварыць з іх род віленскіх праманістых або філарэтаў, стоячы на чале іх нібыта другі Тамаш Зан». Пра гэта мы даведваемся з трывожнага пісьма выкладчыка Віленскага дваранскага інстытута А. Здановіча ў Пецябург—да сына Ігната. Ліберальны вучоны заклікаў свайго сына асцерагацца Каліноўскага, «як агню, як маравой пошасці»². Нагадаем, што ў 1863 годзе Ігнат Здановіч стаў адным з бліжэйшых паплечнікаў Каліноўскага па кі-

¹ Гл.: Смирнов А. Ф. Революционные связи народов России и Польши. 30—60-ые годы XIX в. М., 1962. С. 330, 331.

² ДГА Літвы, ф. 1135, воп. 20, спр. 293, л. 339.

раўніцтву паўстаннем і быў пакараны царскімі ўладамі смерцю.

Надзвычай цікавае пытанне пра ўзаемаадносіны паміж Каліноўскім і выдатным літоўскім рэвалюцыянерам-дэмакратам Антанасам Мацкявічусам. Яго фатаграфіі (у руках нейкая кніжка, мабыць, малітоўнік) побач са здымкамі Каліноўскага змяшчаліся ў 20-х гадах у выданнях «Гісторыі Беларусі XIX — пачатку XX стагоддзя» У. Ігнатоўскага. З'яўляецца ён на момант і ў выдатнай драматычнай паэме А. Куляшова «Хамуціус». Нагадаем коратка беларускаму чытачу галоўныя вехі жыццёвага і рэвалюцыйнага шляху Мацкявічуса.

Гэта чалавек са сваёй адметнай, надзвычай цікавай і рамантычнай біяграфіяй. На дзесятак гадоў старэйшы за Каліноўскага, ён паходзіў з глухога кутка Жэмайціі з малазямельнай шляхецкай сям'і. З маленства яму карцела спазнаць свет. Без грошай дабраўся да Вільні. Каб неяк пражыць, прыслужваў па кляштарам і ў багатых людзей. А колькіх намаганняў каштавала, каб атрымаць сякую-такую навуку, зрэшты, зусім у яго выпадку някепскую. Пашчасціла вучыцца ў Віленскай гімназіі, нейкі час нават ў далёкім Кіеўскім універсітэце. Каб зблізіцца з народам, паступіў у духоўную семінарыю і неўзабаве аправуў сутану сельскага ксяндза. Вучыўся злучаць «слова боскае» са словам рэальнай сацыяльнай праўды. Цэлых дванаццаць гадоў вёў употай вострую прапаганду сярод народа. Карыстаўся кожным зручным момантам, каб уздзейнічаць на народ у рэвалюцыйным духу. Быў надзвычай папулярны сярод сялян. У 1863 годзе ўзняў сцяг паўстання ў Літве, узначаліў буйны паўстанцкі атрад, выявіў выдатныя здольнасці партызанскага камандзіра, некалькі месяцаў паспяхова змагаўся з царскімі войскамі. У самым канцы 1863 года быў, нарэшце, схоплены на заснежаным беразе Нёмана і паводле прысуду ваеннага суда павешаны на ратушной плошчы ў Коўне. Захавалася цікавая перапіска царскіх улад пра тое, як адбывалася злавесная экзекуцыя. Мураўёў-вешальнік злосна пытаўся — хто дазволіў, каб Мацкявічус, ідучы да эшафота, курыў сігару. Такі незвычайны гэта быў ксёндз.

Вядома, што Каліноўскі і Мацкявічус былі вельмі блізкія адзін да аднаго па сваім рэвалюцыйным светапоглядзе. У іх выказваннях па карэнных пытаннях рэвалюцыйнай стратэгіі і тактыкі можна знайсці нямала агульнага. «Я чакаў, як збавення, ... свабоды майго народа, — гаварыў на следстве Мацкявічус. — Дадзена свабода, і што ж? Абмежавалася

яна, што бедны народ перамяніў толькі ўладара...»¹ Гэтаксам ж, як вядома, крытыкаваў вельмі абмежаваную, калі не сказаць — рабаўнічую, рэформу 1861 года, царскіх чыноўнікаў і Каліноўскі. Ды і ў яго паслядоўніка Багушэвіча знойдуцца падобныя выказванні («Цяпер ці не болей настала паноў...»). «Паколькі ж у Літве не было дастатковых умоў для самастойнай рэвалюцыі і дасягнення праз яе чаго-небудзь пэўнага ў будучым, я заклікаў масу памагаць Польшчы і патрабаваць ад яе дапамогі для літоўскай рэвалюцыі, каб тым самым дабіцца для народа хаця б часовага прызнання грамадзянскіх правоў і бясплатнага надзелу зямлі, што ва многім палепшыла б становішча народа...»², — казаў Мацкявічус. Такая ж у прынцыпе была і пазіцыя Каліноўскага. Можна нават сказаць, што словы Мацкявічуса памагаюць нам лепш зразумець даволі складаныя, няпростыя ўзаемаадносіны Каліноўскага з польскім вызваленчым рухам, з рэвалюцыйнай Польшчай.

На пачатку паўстання Каліноўскі накіраваў у Ковенскую губерню свайго паплечніка па Літоўскім камітэце Баляслава Длускага, які адначасова з Мацкявічусам пачаў там фарміраванне паўстанцкіх атрадаў. Узначаліўшы «Чырвоны жонд» (мы карыстаемся гэтым звыклым тэрмінам для сцісласці, хаця ён не меў афіцыйнага характару), Каліноўскі ўвосень 1863 года паслаў Мацкявічусу, якому не давярала ранейшае, «белае» кіраўніцтва, — мандат на званне арганізатара паўстанцкіх сіл усёй Ковенскай губерні.

Доўгі час не было вядома, ці сустракаліся Каліноўскі і Мацкявічус калі-небудзь асабіста. Нарэшце было знойдзена сведчанне аб асабістым знаёмстве напярэдадні паўстання гэтых выдатных дзеячаў братніх народаў. У прыватнасці, вядома, што Каліноўскі і Мацкявічус сустрэліся 30 ліпеня 1862 года ў мястэчку Кедайняй на вяселлі выдатнага рэвалюцыянера Зыгмунта Серакоўскага. Пра гэта гаворыцца ва ўспамінах жонкі Серакоўскага, што захоўваюцца ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы (ф. 1135, воп. 8, спр. 38, л. 44, 45, 68). У будучым магчымы новыя цікавыя адкрыцці, што пральюць дадатковае святло на ўзаемаадносіны буйнейшых дзеячаў рэвалюцыйнай дэмакратыі Літвы і Беларусі.

Дарэчы, каб трапіць у Кедайняй (сёння раённы горад у самым цэнтры Літвы), трэба было добра праехацца з Віль-

¹ Восстание в Литве и Белоруссии 1863—1864 гг. С. 55.

² Тамсама. С. 62.

ні па літоўскіх дарогах, хутчэй за ўсё заязджалі і ў Коўна, дзе ў свой час настаўнічаў А. Міцкевіч, а пазней не раз бывалі праездам, гасцявалі У. Сыракомля і В. Дунін-Марцінкевіч. Усё гэта давала Каліноўскаму добрую магчымасць пазнаёміцца з карэннай Літвой. Але найбольш, зразумела, ён ведаў Вільню, Віленскі край, увогуле цесна знітаваныя з Беларуссю, з яе культурай і вызваленчым рухам.

Немагчыма ў кароткім артыкуле пералічыць усе мясціны ў Вільнюсе, звязаныя з жыццём і дзейнасцю выдатнага беларускага рэвалюцыянера. Вільня — горад яго адважнага змагання, яго подзвігу. Адсюль ён пачынаў, сюды перш за ўсё прыехаў пасля заканчэння сталічнага універсітэта. Тут 2 сакавіка 1861 года напісаў заяву генерал-губернатару Назімаву з просьбай аб прызначэнні на службу. Тут узначаліў у 1862 годзе падпольны Літоўскі камітэт. І яшчэ раз вярнуўся сюды з Гродзеншчыны ўлетку 1863 года, каб стаць на чале «Чырвонага жонда». Адсюль ён кіраваў дзеяннямі шматлікіх паўстанцкіх атрадаў, рассылаў указанні ў губерні і паветы. Тут на канспіратыўных кватэрах прымаў пасланцоў з месц. У Святаянскіх мурах (сёння комплекс будынкаў Вільнюскага дзяржаўнага універсітэта) была яго апошняя кватэра. Гэтыя старадаўнія сцены помняць, як у глухую студзенскую ноч 1864 года правадыр паўстання, які жыў тут пад імем Вітажэнца, трапіў у рукі ўлад. У будынку былога Дамініканскага кляштара (рог вуліц Шв. Ігнота і Дамінікону, да нядаўняга часу — Гедырыса і Гараліса) ён утрымліваўся ў зняволенні пасля арышту, веў напружанае змаганне з вопытнымі следчымі. Тут у камеры № 6 напісаў свае «Пісьмы з-пад шыбеніцы» на роднай беларускай мове, а ў запісках, адрасаваных ураду, як мог бараніў-адстойваў інтарэсы краю: «Пока правительство не приобретет сочувствия в действительно образованном классе здешнего населения, до тех пор слово России не найдет отголоска в сердцах литовцев»¹. Тут завяршылася яго яскравае жыццё. На Лукішскай плошчы ён быў публічна пакараны смерцю. Гісторыкі лічаць, што астанкі Каліноўскага, як і іншых змагароў, павешаных і расстраляных у Вільні ў 1863 годзе, пахаваны на вяршыні гары Гедыміна.

У свой час да стогадовага юбілею паўстання польскія калегі прыслалі фотакопію ўспамінаў сведкі падзей 1863 года ў Вільні Людвікі Радзевіч, сястры папчэчніка Каліноўскага Іосіфа Яманта і нявесты Кастуся Марыі Ямант. Яна піша

¹ Восстание в Литве и Белоруссии 1863—1864 гг. С. 79.

аб жыцці Каліноўскага як «аб жыцці, дарагім для Вільні». Ва ўспамінах прыводзіцца выпадак, які добра характарызуе адвагу і вытрымку Каліноўскага. Адноўчы позняй восенню Каліноўскі начаваў у канспіратыўнай кватэры на Зарэччы, дзе захоўвалася падпольная друкарня. Раптам наляцела паліцыя. Каліноўскі ў адной бялізне выбраўся праз акно на дах і, прыціснуўшыся да пакрытай шэранню чарапіцы, праляжаў там увесь час, пакуль доўжыўся вобыск. Каліноўскі быў выдатным канспіратарам. Ён часта мяняў сваю знешнасць, адрасы, псеўданімы. Паводле слоў члена Віленскай асобай следчай камісіі М. В. Югана, афіцыйнае апісанне выгляду Каліноўскага не магло «служыць дапаможнікам, таму што апісанне гэтае каля года было прыклеена на рагах траха не кожнай з віленскіх вуліц. Каліноўскі працягваў жыць у Вільні, і па апісаннях гэтых ніхто не пазнаваў яго»¹.

Вільнюс і дагэтуль ашчадна захоўвае памяць пра беларускага рэвалюцыянера — дзеяча рэвалюцыйнага руху ў Літве. Адна з вуліц горада носіць імя Каліноўскага (гэтай назвы не закранула хваля перайменаванняў апошняга часу). На доме, дзе рэвалюцыянер знаходзіўся ў зняволенні, і на месцы пакарання яго смерцю ўстаноўлены мемарыяльныя дошкі. Унікальныя матэрыялы пра выдатнага змагара захоўваюцца ў вільнюскіх архівах, бібліятэках, музеях. Вобраз Каліноўскага прыцягвае ўвагу літоўскіх гісторыкаў, пісьменнікаў, дзеячаў мастацтва. Адзін з першых біяграфічных нарысаў пра Каліноўскага (1921) належыць літоўскаму гісторыку А. Янулайцісу, які, дарэчы, яшчэ ў 1913 годзе даў у альманах «Маладая Беларусь» надзвычай змястоўны матэрыял і пра Паўлюка Багрыма. Пра часы сумеснай барацьбы палякаў, літоўцаў і беларусаў у 1863 годзе нагадвае раман В. Мікалайціса-Пучінаса «Паўстанцы» (1957—1967).

Можна без лішняга пафасу сказаць, што Каліноўскі жыве ў сэрцах літоўцаў, як і беларусаў. Ён заўсёды з намі — і ў дні радасці, і ў часіны выпрабаванняў. У гады вайны ў Літве дзейнічаў партызанскі атрад імя Каліноўскага (Каліноўскага), як былі слаўныя партызаны-каліноўцы на Беларусі і ў Польшчы.

Ушанаванне памятных мясцін Каліноўскага ў Вільнюсе мае свае цікавыя традыцыі. Яны прыцягвалі да сябе многіх выдатных людзей. Вось некаторыя прыклады.

У 1913 годзе ў Вільню пасля заканчэння каморніцка-

¹ ДПБ, ф. 629, спр. 145.

агранамічнага вучылішча прыехаў Максім Гарэцкі. Гэты перыяд паказаны ім у аўтабіяграфічнай аповесці «Меланхолія». Яе герой дзяліўся сваімі ўражаннямі ў пісьме да таварыша: «Пішу табе з Вільні, з тэй Вільні, адкуль свяціла магутным святлом наша старадаўняя культура і адкуль цяпер расцякаюцца па ўсёй краіне жывыя струменьчыкі вызвалення...

Нага мая ступала ўжо па тых вуліцах, дзе за колькі сот гадоў ступаў вялікі сейбіт гуманізму і асветы доктар Скарына і дзе яшчэ так нядаўна вялі бязлітасныя каты на кару смерці адважнага правадыра паўстанцаў Каліноўскага...

Тут пяю свае мужыцкія песні бацька нашага адраджэння Мацей Бурачок...»¹

Як бачым, вобраз Каліноўскага пастаўлены тут у самы высокі нацыянальны кантэкст. Пісьмо з аповесці, несумненна, перадае захапленне Вільняй, яе багацейшымі традыцыямі самога пісьменніка — Гарэцкага. Зусім канкрэтная дата пісьма (2 ліпеня 1913 года) супадае з часам прыезду Гарэцкага ў Вільню. Тым не менш ясна — тут зафіксаваны не толькі першыя юначыя ўражання Гарэцкага, але і яго ўяўленні больш позняга часу. Пісьменнік жыве ў Вільні таксама ў 1919—1923 гадах і ўвесь гэты час працаваў над канцэпцыяй гісторыі нацыянальнай культуры. У 1913 годзе — мы ўжо не адзін раз гаварылі і будзем гаварыць пра гэта — нашаніўцы, у тым ліку і Гарэцкі, яшчэ толькі падыходзілі да асэнсавання нацыянальнай значымасці Каліноўскага, яшчэ многага пра яго не ведалі. Аповесць пісалася ў 1916—1928 гадах, у часы актыўнага засваення беларускай культурай спадчыны Каліноўскага, адсюль, думаецца, і трапілі ў створанае аўтарам аповесці пісьмо 1913 года некаторыя акцэнты. Між іншым, якраз сам Гарэцкі вельмі садзейнічаў уключэнню Каліноўскага ў кантэкст роднай культуры, адвёўшы яму значнае месца ў сваёй «Гісторыі беларускае літаратуры» (Вільня, 1920. 1-е выд.).

У 30-я гады шмат раздумаў пра Каліноўскага і яго ролю ў нацыянальнай гісторыі Адам Станкевіч, святар і вучоны, аўтар сур'ёзнай працы «Кастусь Каліноўскі, «Мужыцкая праўда» і ідэя незалежнасці Беларусі» (1933), які ці не першы (ва ўсякім разе — адным з першых) вывучаў у віленскім «паньствевым архіве» аўтэнтычныя дакументы Каліноўскага і, вядома ж, не раз са складаным пачуццём смутку і гонару спыняўся на месцы гібелі героя.

¹ Цыт. па кн.: Беларуская літаратура. Мн., 1991. Вып. 19. С. 34.

Прыходзіў сюды пакланіцца, набрацца натхнення малады Максім Танк. Напамінак аб гэтым — цудоўны верш «Вільня» (1936), паэма «Каліноўскі» (1937—1938).

А вось зусім нядаўняе. У эсэ «Вільнюс — часцінка майго сэрца» Уладзімір Караткевіч успамінае:

«Мой Вільнюс, мая Вільня, хадзіў-папахадзіў я тваімі вуліцамі-вулачкамі. Але адзін дзень прынёс мне светлай тугі больш за ўсе іншыя. 10 сакавіка 1964 года, калі споўнілася сто гадоў, як пакаралі смерцю Кастуся Каліноўскага, я яшчэ ў прыцемках прайшоў увесь яго шлях: ад Дамініканскіх муроў <...> да Лукішак, дзе ля сцен кляштара св. Якуба стаяла шыбеніца.

А пасля таксама пехатою пайшоў на месца, дзе хавалі павешаных (на тэрыторыі тагачаснай цытадэлі), падняўся на гару Гедыміна. Я не ведаў, дзе там ляжаць яго косці, але сеў пасядзец і бачыў, як над горадам абуджаецца ранак.

У тую раніцу ў горадзе выпала шэрань, тонкая і сыпкая, нібы цукровая пудра, галінкі дрэў пакрыліся лёгкім інеем. Сонца, узыходзячы, пазначыла ружовай фарбай верхавіны званіц, а потым перада мною раскінуўся горад — увесь пафарбаваны ў ружовы колер ад праменняў сонца і лёгкі, як хвост райскай птушкі. Вось так я і ўшанаваў памяць Кастуся Каліноўскага. Нібы разам з Беларуссю і Літвой чакаў світаньня новага дня, за які так упарта — аж да смерці — змагаўся ён».

Прыкладна ў гэты ж час на плошчу Леніна, да свяшчэннага месца гібелі Каліноўскага, прыйшлі разам Герой Савецкага Саюза Бронюс Урбанавічус, былы камандзір партызанскага атрада імя Костаса Калінаўскаса, і пісьменнік Аляксей Карпюк, колішні камандзір атрада беларускіх партызан імя Кастуся Каліноўскага.

Вялікі сумесны мітынг прадстаўнікоў «нефармальнай» грамадскасці Беларусі і Літвы адбыўся на плошчы Леніна ў 1988 годзе, у дні 150-гадовага юбілею Каліноўскага. Прышлі сюды беларусы і ў наступным годзе, калі Вільнюс дальнабачна прытуліў у сябе ўстаноўчы сойм БНФ.

Шчаслівыя хвіліны гістарычнай памяці. Радаводнае дрэва Беларусі далёка пусціла свае карэнні, працягнула галіны ў бок братняй Літвы.

З небыцця нам надзею дае Каліноўскі Кастусь, што грудзьмі сваймі выкарміць сына ізноў Беларусі і яго родным сынам прызнае літоўскі народ.

Д. Бічэль-Загнетава

ПАПЛЕЧНІКІ

Вазьмемся, дзецюкі, за рукі і дзяр-
жэмся разам!

«Мужыцкая праўда»

Кожны чалавек, які ставіць перад сабой значныя грамадскія задачы, абавязкова знаходзіць сяброў-аднадумцаў. Шмат такіх папlechнікаў было і ў Кастуся Каліноўскага — палымянага рэвалюцыянера эпохі разняволення народаў ад феадальна-прыгонніцкіх пугаў, чалавека, які сам стаўся цэлай эпохай у гісторыі беларускага рэвалюцыйнага руху, грамадскай думкі і культуры.

У яго надзвычай моцнае і шырокае поле прыцягнення, у якое на розных этапах яго жыцця траплялі самыя розныя людзі. Але найперш такія, хто шукаў свабоды свайму народу.

Першым яго сябрам у высокім значэнні гэтага слова быў старэйшы брат Віктар (1833—1862), які ўвёў Кастуся ў неабсяжны свет навукі і рэвалюцыйных шуканняў. «Нямаш, браткі, большага шчасця на гэтым свеце, як калі чалавек мае розум і навуку»,— скажа пазней Каліноўскі. Тыповае асветніцкае палажэнне — заўважым мы сёння. Але нельга не ўбачыць: многае тут — ад супольных з братам маладых захапленняў і пошукаў, ад маладога энтузіязму, з якім яны штурмавалі навуку, спрабавалі спазнаць законы быцця і грамадства. У раннім духоўным станаўленні Кастуся — вялікая заслуга Віктара. Услед за Віктарам Кастусь едзе з Якушоўкі ў Маскву, а ўлетку 1856 года ў Пецябург. Кастусю былі блізкія шуканні Віктара ў галіне гістарычнай навукі. Яны разам працавалі ў пецябургскай Публічнай бібліятэцы над важнымі і каштоўнымі першакрыніцамі з гісторыі Беларусі, Літвы, Польшчы. Гэтыя дакументы памаглі ім яшчэ раз убачыць адметнасць гістарычнага лёсу Беларусі, яе неад'емнае права на сваю долю ў гістарычнай спадчыне народаў і самастойнае нацыянальнае развіццё. Іх жыццёвы вопыт, атрыманыя веды давалі ім веру, што Беларусь з яе

багатай мінуўшчынай будзе мець і цудоўную будучыню, дзеля якой варта жыць і змагацца.

Віктар пазнаёміў Кастуся з кіраўнічымі дзеячамі пе-цярбургскай рэвалюцыйнай арганізацыі — Зыгмунтам Се-ракоўскім і Яраславам Дамброўскім. Серакоўскі (1826—1863) — бліскі сябар Чарнышэўскага, выведзены ім у рама-не «Пралог». Чалавек яркай творчай натуры, вопытны і заслужаны вайсковец, ён узяў на сябе ў 1863 годзе ваеннае кіраўніцтва літоўскімі паўстанцамі. Пра бліскія сувязі Калі-ноўскага і Серакоўскага сведчыць хаця б тое, што Кастусь у ліку нямногіх гасцей быў запрошаны на вяселле Зыгмун-та, якое адбылося прыкладна за паўгода да паўстання ў мястэчку Кейданах (Кедайнай) на Ковеншчыне, у глыбіні Літвы. Гэта была, як потым казалі, «апошняя мазурка на Літве» перад грозным выбухам паўстання. З прысутных на тым вяселлі мала хто ацалеў, для многіх 1863 год стаў апошняй рысай жыцця.

Ставячы побач Каліноўскага і Серакоўскага, мы не мо-жам не заўважыць іх ідэйную роднасць і блізкасць, але некаторыя крыніцы дазваляюць зрабіць вывад, што паміж рэвалюцыянерамі былі і пэўныя разыходжанні тактычнага парадку. Маладзейшы і вельмі чуйны Кастусь быў больш нецярплівы ў празе свабоды і сацыяльнай справядлівасці, больш непрымірыма ставіўся да памешчыкаў і шляхты. Не трэба важдання са шляхтай, народ сам заважае сабе свабоду — сцвярджаў Каліноўскі. Бывалы, спрактыкаваны Сера-коўскі бачыў магчымасці для больш шырокага фронту барацьбы. Лёс абодвух выдатных рэвалюцыянераў аднолька-вы. Серакоўскі першы, а праз якіх восем-дзесяць месяцаў і Каліноўскі прынялі смерць ад рукі мураўёўскага ката на Лукішскай плошчы ў Вільні. Іх памяць і спакой аберагае там цяпер супольная, адна на дваіх, мемарыяльная пліта.

Другім кіраўніком пецярбургскіх канспіратараў быў Яраслаў Дамброўскі (1836—1871), таксама вайсковец, афі-цэр Генеральнага штаба, якога за малы рост таварышы любоўна называлі Лакатком. Свой талент палкаводца-рэва-люцыянера Дамброўскі аддаў праз некалькі гадоў Парыж-скай камуне і, стоячы на чале яе армій, загінуў у баях з вер-сальцамі. Сваім лёсам Яраслаў Дамброўскі засведчыў той напрамак, у якім развівалася перадавая рэвалюцыйная дум-ка Польшчы, Беларусі, Расіі ў той перыяд. Гэта ідэі бра-тэрства і свабоды ўсіх народаў, барацьбы супраць любой несправядлівасці. Нездарма ж і Каліноўскага дасведчанья сучаснікі называлі «дзіцём сусветнай рэвалюцыі».

Шмат сяброў у Кастуся было сярод пецяўбургскага студэнцтва. На працягу некалькіх гадоў ён узначальваў левае, радыкальнае крыло ва універсітэцкім зямляцтве выхадцаў з Беларусі, Літвы, Польшчы, быў прызнаным лідэрам самаахвярнай «чырвонай» моладзі, якая ў неадкладнай рэвалюцыі бачыла выратаванне ад сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту.

У ліку маладых сяброў Каліноўскага — пецяўбургскіх студэнтаў — быў, напрыклад, Фелікс Зянковіч (1843—1910), чалавек дзівоснага, проста неверагоднага лёсу. Паходзіў з Пружаншчыны, сталічны студэнт. Напярэдадні паўстання вырываўся за мяжу, пасябраваў у Лондане з Герцэнам і Агаровым, удзельнічаў у слаўтай марской экспедыцыі паўстанцаў з Англіі да берагоў Літвы, улетку 1863 года з'явіўся ў Вільні, дзе стаў сакратаром Каліноўскага. Арышт, віленскія казематы. І, нягледзячы на зусім «зялёны» ўзрост, сталая цвёрдасць на следстве. Пасля працяглай сібірскай ссылкі вярнуўся на радзіму, перапісваўся з беларуска-польскай пісьменніцай З. Тшашчкоўскай (Манькоўскай).

Гродзенская рэвалюцыйная арганізацыя моцна здружыла Кастуся з Валерыем Урублеўскім (1836—1908), хаця хутчэй за ўсё яны пазнаёміліся яшчэ ў Пецяўбургу. Недалёкі зямляк, родам з Жалудка (цяпер у Шчучынскім раёне), Урублеўскі пасля заканчэння пецяўбургскага Ляснога інстытута стаў афіцэрам корпуса ляснічых і ўзначаліў пісарска-егерскую школу ў горадзе Саколцы на сумежжы Беларусі і Польшчы. Выдатны арганізатар (як да нейкага магніта да яго цягнуліся людзі), чалавек яскравых байцоўскіх якасцей, да ўсяго трапны стралок, ён быў сапраўднай знаходкай для канспіратыўнай арганізацыі. Праз выпускнікоў школы ў яго завязаліся шырокія сувязі з народамі ў розных кутках заходняй Беларусі. Урублеўскі падзяляў радыкальныя погляды Каліноўскага і быў яму першым памочнікам у выданні і распаўсюджванні «Мужыцкай праўды». З усёй паўнатай яго талент раскрыўся на полі бою. Адважны кіраўнік паўстанцаў Гродзеншчыны, а потым Падляшша і Любліншчыны, ён пасля гібелі Каліноўскага панёс далей у свет ідэі роўнасці людзей і народаў, стаў, як і Дамброўскі, генералам Парыжскай камуны, членам Генеральнага савета І Інтэрнацыянала, чалавекам, бліжкім К. Марксу і Ф. Энгельсу. Астанкі вернага Кастусёвага сябра спачываюць на знакамітых могілках Пер-Лашэз у Парыжы, ля Сцяны камунараў. Яго жыццё было доўгае — усяго якіх дзевяць гадоў не дажыў ён да вялікіх рэвалюцыйных падзей

у Расіі, якія — у розных формах — вярнулі дзяржаўнасць Беларусі, Польшчы, Літве.

У выданні і пашырэнні палымяных лісткаў «Мужыцкай праўды» прымаў удзел яшчэ адзін папличнік Каліноўскага — Фелікс Ражанскі (гады нараджэння і смерці, на жаль, невядомыя), каморнік з вёскі Вялікая Бераставіца, якая стала адным з галоўных апорных пунктаў гродзенскай падпольнай арганізацыі. Паводле ўспамінаў сястры Каліноўскага (вільнюскі гістарычны архіў), Кастусь быў з Ражанскім у самым бліжнім сяброўстве, той літаральна дняваў і начаваў у Якушоўцы, калі Каліноўскаму здаралася бываць дома. Апрача ўсяго іншага, іх збліжала, трэба думаць, любоў да літаратуры, да народа. Ражанскі выдатна валодаў народным словам, быў аўтарам баявых зухаватых беларускіх паўстанцкіх песень, папулярных сярод гродзенскіх паўстанцаў. Праз сорак гадоў пасля паўстання, ужо на пачатку нашага стагоддзя, ён апублікаваў у замежным друку ўспаміны (нельга не пашкадаваць, што кароткія) пра Кастуся і гродзенскую арганізацыю. Без гэтай каштоўнай першакрыніцы не можа абысціся цяпер ніводзін біёграф Каліноўскага.

Як вядома, акалічнасці выдання «Мужыцкай праўды» дагэтуль да канца не высветлены, у таямніцу першай беларускай газеты вельмі ж цяжка пранікнуць. У ліку яе выдаўцоў крыніцы называюць яшчэ Станіслава Сангіна. Пра яго мы ведаем, на жаль, яшчэ менш, чым пра Ражанскага. Служыў чыноўнікам на Гродзеншчыне, выступаў у віленскім друку с артыкуламі на эканамічныя тэмы (да іх нашы даследчыкі яшчэ не дабраліся), разам з іншымі культурнымі дзеячамі краю быў абраны ў Віленскую археалагічную камісію, збіраў экспанаты для адкрытага ў Вільні музея старажытнасцей. Як бачым, зноў перад намі неардынарны чалавек, інтэлектуал з шырокімі культурнымі інтарэсамі. У выказваннях сучаснікаў знаходзім кароткія, але прынцыпова важныя звесткі, што Сангін, як і Урублеўскі, выступаў у абарону нацыянальных і сацыяльных праў беларускага народа, стаяў на чале «літоўскай партыі»¹. Ясна, што перад намі аднадумец Каліноўскага, чалавек, вельмі блізкі яму па духу і грамадскіх памкненнях. На самым пачатку паўстання Сангін быў адным з кіраўнікоў гродзенскіх паўстанцаў, удзельнічаў у зацятай сяміяцкай бітве, у смелым захопе Пружан 1 лютага 1863 года, а праз два дні загінуў у баі

¹ Токажевич Ю. 1 июля 1867 г. (Письмо к А. Герцену и Н. Огареву) // Избр. произв. прогрессивных польских мыслителей. М., 1958. Т. 3. С. 998.

з царскімі войскамі каля мястэчка Рэчыца (зараз Камянецкі раён). На жаль, апрача вельмі агульных і няпоўных звестак у энцыклапедыі, пра Сангіна не напісана яшчэ ніводнага артыкула.

Цікава, што сярод паплечнікаў Каліноўскага па гродзенскай арганізацыі сустракаліся нават духоўныя асобы. Такім быў Ігнат Казлоўскі, ксёндз з той жа Вялікай Бераставіцы, дзе не раз бываў па канспіратыўных справах Каліноўскі. Гэта быў незвычайны святар. Досыць сказаць, што паходзіў ён з прыгонных беларускіх сялян. Выпадак не часты. Гэта значыць, беды народа ведаў не па чутках. Нарадзіўся каля 1832 года. Нейкім цудам здолеў атрымаць адукацыю — вучыўся ў Беластоцкай гімназіі і Віленскай духоўнай семінарыі. Між іншым, перад Бераставіцай пабываў вікарыем і ў Ялоўцы, правіў службу ў тым самым касцёле, дзе ў свой час хрысцілі Кастуся. Як і Сангін, супрацоўнічаў з Віленскай археалагічнай камісіяй, што сведчыць пра значныя культурныя інтарэсы. Пра яго ўдзел у рэвалюцыйнай арганізацыі ўлады не ведалі, хоць быў момант, калі ён абвінавачваўся ў падмаўленні сялян не даваць паказанняў супраць паўстанцаў. Пасля паражэння паўстання Казлоўскі склаў з сябе духоўны сан і служыў настаўнікам у рускіх губернях. Вядома, што ў 1882 годзе ён быў ужо калежскім асэсарам, працаваў у Вусць-Мядзведзіцкай мужчынскай гімназіі на «ціхім» Доне. Гэта апошняя звестка пра яго, якую пакуль што ўдалося адшукаць у архівах. Невялікі жыва напісаны артыкул П. Абрамовіча пра Казлоўскага быў змешчаны ў газеце «Голас Радзімы» ў красавіку 1970 года.

Трывалыя таварыскія і ідэйныя сувязі прынесла Каліноўскаму дзейнасць у віленскай рэвалюцыйнай арганізацыі. Галоўным кіраўніком віленскіх «чырвоных» быў спачатку Людвік Звяждоўскі (1829—1864). Бліскучы, рэспектабельны капітан Генеральнага штаба, якога чакала забяспечаная кар’ера, ён удзень, як і належала, старанна працаваў ва ўпраўленні Віленскай ваеннай акругі, лічыўся ўзорным, вельмі перспектыўным афіцэрам, а вечарамі на канспіратыўных кватэрах абмяркоўваў самыя смелыя і далёкасяжныя мары і планы рэвалюцыянераў. Крыніцы гавораць як пра спрэчкі Каліноўскага са Звяждоўскім, так і пра ідэйную блізкасць з ім.

Рэвалюцыянерам былі надзвычай карысныя шырокія сувязі Звяждоўскага ў вайсковых колах. Ён быў умелы канспіратар. Улады цалкам давяралі яму. Калі генералу Назімаву (папярэдніку Мураўёва на пасадзе віленскага

генерал-губернатора) данеслі ўвосень 1862 года аб падазроных сувязях Звяждоўскага, самаўпэўнены саноўнік ніяк не мог у гэта паверыць, і ўсё абышлося пераводам Звяждоўскага ў Маскву. Вясной 1863 года ён тайна з'явіўся на Магілёўшчыне, узначаліў там пад імем «Тапара» ўзброенае выступленне супраць царызму, марачы перанесці паўстанне ў рускія губерні (несумненна сувязь яго псеўданіма з вядомым заклікам рэвалюцыянераў «К топору зовіце Русь!»). Спачатку справа пайшла як найлепш. З дапамогай студэнтаў Горы-Горацкага земляробчага інстытута Звяждоўскі захапіў павятовыя Горкі. Аднак сялянства Магілёўшчыны ў сваёй масе не толькі не падтрымала паўстанцаў, але сустрэла іх нават у большасці выпадкаў ваража. Працягваць паўстанне ва ўмовах гэтай своеасаблівай Вандэі значыла біцца з народам. Таму Звяждоўскі распусціў атрад і выехаў за мяжу. Пра дзеянні Звяждоўскага на Магілёўшчыне яскрава распавёў пісьменнік Уладзімір Арлоў у навеле «Пяць мужчын у леснічоўцы» (гл. яго кнігу «Дзень, калі ўпала страла», 1988). Каліноўскі цяжка перажываў гэтую няўдачу. Была ў яго крыўда і на Звяждоўскага. Сам Кастусь лёгка знаходзіў агульную мову з народам, і, магчыма, яму здавалася, што Звяждоўскі зрабіў не ўсё, што было можна. У адным з пісьмаў Каліноўскі з уласцівым яму максілізмам у патрабавальнасці да сябе і людзей кпіў: «Звяждоўскі пасля няўдачы на Магілёўшчыне з большай лёгкасцю трапіў за мяжу, чым у атрад, напрыклад, у Мінскім, Гродзенскім ваяводствах або на Жмудзі»¹. І ўсё ж у рэшце рэшт Звяждоўскі да канца выканаў свой абавязак рэвалюцыянера. Вярнуўшыся ў Польшчу, смела там ваяваў, камандаваў ажно цэлай паўстанцкай дывізіяй, быў схоплены карнікамі і павешаны ў горадзе Апатаве ў лютым 1864 года, у тыя самыя дні, калі яго таварыш і апанент Каліноўскі чакаў вырашэння свайго лёсу ў віленскай дамініканскай турме. Вось як усё няпроста ў гэтым жыцці, якім пакручастым бывае лёс людзей і іх узаемадачынненні...

Але вернемся ў восеньскую Вільню 1862 года, калі Звяждоўскі выехаў у Маскву, а Каліноўскі ўзначаліў так званы Літоўскі камітэт «чырвоных» — цэнтр падрыхтоўкі паўстання на ўсёй тэрыторыі Літвы і Беларусі. У камітэт уваходзілі розныя па характару і сацыяльнаму становішчу людзі. Іх усіх аб'ядноўвала вера, што толькі ўзброеным паўстаннем можна дамагацца радыкальных перамен.

¹ К. Калиновский: Из печатного и рукописного наследия. М., 1988. С. 75.

Ян Козел (1837—1896) — адстаўны афіцэр, родам з Вілейшчыны, адзін з заснавальнікаў мінскай арганізацыі «чырвоных» (і гэтым асабліва нам цікавы). Увосень 1862 года, выкліканы з Мінска ў Вільню, стаў надзейным паплечнікам Каліноўскага. Калі пачалося паўстанне ў Польшчы і трэба было неадкладна вырашаць, што рабіць рэвалюцыянерам Беларусі і Літвы, менавіта яго, Козела, надзвычай паваротлівага і ў той жа час цвёрдага (псеўданім — Скала), паслаў Каліноўскі ў Пецярбург і Маскву для ўзгаднення планаў выступлення з Серакоўскім і Звяждоўскім.

Місія, як бачым, вельмі адказная. Вяртаючыся, Ян Козел пабываў тады на Міншчыне і Гродзеншчыне. Потым ваяваў у паўстанцкіх атрадах на тэрыторыі Польшчы, быў у эміграцыі.

Яшчэ адно імя, яшчэ адзін адметны лёс: Баляслаў Длускі (1826—1905). Чалавек са значным жыццёвым вопытам, сваёй цікавай біяграфіяй. Яшчэ будучы вучнем Віленскай гімназіі, за ўдзел у рэвалюцыйных канспірацыях аддадзены ў салдаты і адпраўлены на Каўказ пад кулі горцаў. Усё перанёс, заслужыў афіцэрскае званне, што давала магчымасць выйсці ў адстаўку. Нейкі час вучыўся ў Пецярбургу ў мастацкай акадэміі. Потым скончыў Маскоўскі універсітэт (студэнтам, як успамінаюць сучаснікі, насіў «беларускую сярмягу»), стаў доктарам. Бачыў самабытнасць, адметныя традыцыі Беларусі і Літвы, упарта адстойваў іх правы на перагаворах з варшаўскімі рэвалюцыянерамі.

На пачатку паўстання пасланы Каліноўскім на Ковеншчыну, пад прозвішчам Ябланоўскага ўзначаліў там буйны паўстанцкі атрад, умела выкарыстоўваючы свой каўказскі вопыт, біўся з царскімі войскамі. («Ябланоўскі робіць цуды», — радаваліся звесткам пра поспехі свайго таварыша паўстанцы-дэмакраты ва ўсіх кутках краю.) Потым прадстаўляў інтарэсы «Чырвонага жонда» Літвы і Беларусі за мяжою, клапаціўся аб зброі для паўстанцаў. Захавалася перапіска Каліноўскага з Длускім гэтага перыяду, якая сведчыць аб поўным даверы, які існаваў паміж двума дзеячамі. Гэта Длускаму пісаў зухавата-шчымыліва наш верны рыцар свабоды: «Не турбуюся ні аб чым... А калі прыйдзеца павіснуць, то хай будзе на пацеху ўсім літоўскім панам і прасветлай Маскве!» Зазначым — усё так і адбылося, як абяцаў-прадбачыў Каліноўскі. Кастусь смела пайшоў на смерць. А Длускаму было наканавана жыць. Праз многа многа гадоў пасля паўстання ён захапіўся ў Кракаве жыва-

пісам, пасябраваў з Янам Матэякам, і той угаварыў яго пазіраваць для слаўтай карціны «Грунвальдская бітва». Сцвярджаюць, што партрэтныя рысы папличніка Каліноўскага захаваліся ў абліччы накрэсленага на гэтым палатне эльблонгскага комтура Тэтынгера.

Зыгмунт Чаховіч (1831—1907) — нязменны «экспедытар» віленскага паўстанцкага цэнтра, трымаў у памяці ўсе прозвішчы, адрасы і яўкі, кіраваў сувязямі з мясцовымі падпольнымі арганізацыямі Літвы і Беларусі. Перажыўшы катаргу і ссылку, вярнуўся на Лагойшчыну. Тут таксама яму на першым часе давялося нясоладка, здаралася, не было чым красіць няхітрую вячэру, але ён заўсёды як прадстаўнік былога паўстанцкага цэнтра «чырвоных» помніў пра даўгі паўстання, пра грошы, пазычаныя колісь на паўстанцкія мэты. І як толькі атрымаў спадчыну, у першую чаргу разлічыўся з гэтымі даўгамі. Папличніку Каліноўскага Чаховічу выпала ў жыцці таксама сустрэцца з маладым Купалам. Скупы на аўтабіяграфічныя сведчанні, Янка Купала не раз з падзякай успамінаў Чаховіча і яго багатую бібліятэку ў Бясядах. Сустрэчы Купалы з Чаховічам каларытна паказалі ў сваёй п'есе «Калыска чатырох чараўніц» Уладзімір Караткевіч. Зрэшты, пра ўсё гэта мы яшчэ будзем мець нагоду расказаць спецыяльна.

У 1972 годзе ў газеце «Літаратура і мастацтва» (за 2 чэрвеня) з'явіўся артыкул У. Яфрэмава пад характэрнай назвай «Сябра Манюшкі, папличнік Каліноўскага, змагар парыжскіх барыкада». Размова ў ім ішла пра Ахілеса Банольдзі (1821—1871), які быў бадай самым незвычайным з усіх незвычайных людзей, што акружалі Каліноўскага. Мяркуюць самі. Італьянец па паходжанні, нарадзіўся ў Іспаніі, вучыўся ў Швейцарыі. Чалавек тэмпераментны, захоплены мастацтвам, у маладыя гады апынуўся ў Вільні, як спявак і настаўнік быў заўзятым прапагандыстам музыкальнай культуры, усёй душой палюбіў край, які стаў яго другой радзімай. Разам з Каліноўскім рыхтаваў паўстанне. Вымушаны ўцячы за мяжу, выконваў там важныя даручэнні правадыра паўстання. У 1871 годзе памёр ад ран, атрыманых на барыкадах Парыжа. Лёс, які таксама заслугоўвае мастацкага асэнсавання, літаральна просіцца ў аповесць або паэму.

Блізкім Каліноўскаму чалавекам быў афіцэр корпуса шляхоў зносін, інжынер-пуцеец Уладзіслаў Малахоўскі (каля 1830—1900). Калі Каліноўскі быў для сяброў «Хамуціус 1», то Малахоўскі ў канспірацыйных колах тытулаваўся

«Хамуціусам 2». Які яшчэ патрэбны доказ блізкасці? Адчайна смелы, ён нават, як расказвалі, выцягнуў аднойчы рэвальвер у жандара, што стаяў на варце. Смелы і паслядоўны ён быў таксама ў вырашэнні пытанняў рэвалюцыйнай тактыкі. Будучы ў Вільні рэвалюцыйным начальнікам горада, улетку 1863 года разам з Каліноўскім падрыхтаваў новы пераварот у рэвалюцыйнай арганізацыі, які завяршыўся адхіленнем ад улады «белых» і ўтварэннем «Чырвонага жонда». Гэта ён, Малахоўскі, падпісаў смяротны прысуд віленскаму маршалку шляхты Дамейку, праціўніку паўстання.

Вымушаны выехаць у Пецярбург, выканаў там надзвычай важныя даручэнні Каліноўскага па наладжванні сувязеў з рускай рэвалюцыйнай арганізацыяй «Зямля і Воля». Спецыялісты-навукоўцы заўважылі, што сёмы нумар «Мужыцкай праўды», выпушчаны ўлетку 1863 года, пасля значнага перапынку, адрозніваецца па мове ад астатніх. У сувязі з гэтым выказваецца арыгінальнае меркаванне: «Гэтыя разыходжанні апошняга нумара з шасцю папярэднімі гавораць за тое, што апошні напісаны кімсьці з папличнікаў Каліноўскага, прадстаўніком паўднёвай (окаючай) гаворкі»¹. Гэтым папличнікам Каліноўскага якраз мог быць Малахоўскі, родам з Кобрыншчыны.

Нельга не ўспомніць у гэтым артыкуле і Ігната Здановіча (1841—1863), юнага выпускніка сталічнага універсітэта з навіоткім дыпламам кандыдата матэматычных навук, сына вядомага віленскага педагога і літаратара. Маючы вялікія матэматычныя здольнасці і зусім акрэсленую схільнасць да высокай навукі, ён ва ўмовах рэвалюцыйнага ўздыху адмовіўся ад навуковай кар’еры і палічыў за лепшае весці касу і рахункі паўстанцкай арганізацыі. Пасля арышту нікога не выдаў. Як небяспечны «дзяржаўны злачынец», зацяты вораг самадзяржаўя публічна павешаны ў Вільні ў адзін з апошніх снежаньскіх дзён 1863 года. Свет страціў, можа, новага Галуа. Адна праца яго была ўсё ж надрукавана. Толькі не матэматычная. Яшчэ да паўстання ён паспеў выдаць у Парыжы маленечкую брашурку — запіс дзядзькавых аповядаў пра часы філаматаў і філарэтаў. Вось дзе вытокі мужнасці, адданасці, прамая сувязь пакаленняў.

Не абмінём у нашым мартыралогі і Цітуса Далейскага (1840—1863). Зусім малады яшчэ студэнт, парастак сям’і, якая дала вызваленчаму руху шмат выдатных дзеячаў,

¹ Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. С. 68.

прынесла, так бы мовіць, на алтар свабоды шмат ахвяр. Бліжэйшы памочнік Каліноўскага ў складанай і небяспечнай справе адзінаборства з царызмам быў заўсёды пад рукой, мог і ўмеў усё. Ён быў расстраляны на той жа Лукішскай плошчы праз некалькі дзён пасля смерці Здановіча. Мураўёўскі чыноўнік пазначыў у сваіх запісках: «...казнён был в Вильне молодой дворянин Тит Далевский, также упорно не сознававшийся в своих преступлениях, и в конфирмации его одним из главных пунктов обвинения было то, что он находился постоянным агентом и рассыльным Калиновского...»¹ У такім самым духу выказваецца ў сваіх мемуарах і Я. Гейштар: «На смерць прывяла Цітуса неабходнасць захавання таямніцы пра асобу Каліноўскага, якая іх [царскія ўлады.— Г. К.] найбольш цікавіла, і нянавісць Мураўёва да сям'і Далейскіх». Перад смерцю Цітус паспеў пераслаць запіску блізім: «У жыцці я не зведаў шчасця. Дзяліў са сваёй сям'ёй яе вялікую нядолю і ўсе маральныя пакуты. Любіў сваю радзіму, і цяпер мне радасна аддаць за яе жыццё. Пакідаю сваю сям'ю на апекаванне майго народа, бо з нас, братоў, ніхто жывы не астанецца»². Столькі прынесена высакародных ахвяр, маладой любові і адвагі. Чаго вартыя адны даты: год нараджэння — саракавы, сорак першы, апошняя рыса — шэсцьдзесят трэці. Можам уявіць, як цяжка перажываў смерць сяброў Каліноўскі, чалавек найвялікшага сэрца. Дый у самога тая ж сумная, трагічная «арыфметыка»: 1838—1864. Міжволі ўспамінаеш пранізлівы верш Караткевіча «Павешаным 1863 года». Адважных паўстанцаў паэт параўноўваў з героямі-маракамі, што гінуць, так і не спусціўшы перад ворагам горды баявы сцяг:

Даўно здалася — нават сталь,—
 І толькі зараз — мы памром
 Пад сцягам, што ў прадонні хваль
 Знікае разам з караблём.

Колькі таямніц, маладых мараў панеслі яны з сабой у бездань небыцця...

Сапраўдным штабам Каліноўскага ў Вільні была кватэра Ямантаў на Ратушняй плошчы (цяпер плошча вакол Мастацкага музея Літвы ў раёне вуліцы Дзіджойі, нядаўняй вуліцы М. Горкага). Яманты добра ведалі Беларусь — бацька доўгі час служыў там у князёў Вітгенштэйнаў. Сын-

¹ Мосолов А. Виленские очерки. СПб., 1898. С. 120.

² Смирнов А. Ф. Восстание 1863 года в Литве и Белоруссии. М., 1963. С. 381.

студэнт Іосіф Ямант (нарадзіўся каля 1841-га, год смерці невядомы, пятля яго абмінула) быў сакратаром Каліноўскага, памагаў кіраўніку паўстання, «развіваючы яго сюжэты на паперы», яны разам вялі «палеміку з Варшавай, якая не разумела мясцовых адметных умоў літоўскага краю» (паказанні Яманта ў вільнюскім гістарычным архіве). У верасні 1863 года Каліноўскі накіраваў яго ў Мінск для ўзмацнення тутэйшай рэвалюцыйнай арганізацыі. Кастусь прасіў свайго паплечніка найперш высветліць, як можна прыцягнуць сялян да паўстання, якога характару павінны быць друкаваныя адозвы. Сястра Іосіфа Марыя была нявестай Каліноўскага — тая самая Марыська чарнабровая з развітальнага верша рэвалюцыянера. За ўдзел у паўстанні Яманты ўсёй сям'ёй былі сасланы ў Сібір, дзе ўсяляк клапаціліся пра іншых ссыльных, удзельнічалі ў тайных планах тамашніх арганізацый. Апошнім часам пра Ямантаў былі цікавыя публікацыі В. Шалькевіча ў газеце «Голас Радзімы» (1988, 7 студз., 14 ліп.).

А верная сувязная-кур'ерка Каліноўскага напярэдадні арышту Караліна Яцына, якую — у сваім рамантычным асвятленні — прадставіў Караткевіч у драме «Кастусь Каліноўскі»? А памочнікі-супрацоўнікі Ільдэфонс Мілевіч і Юзаф Каліноўскі? (Апошні стаў пасля манахам-кармелітам і за заслугі перад царквою нават кананізаваны.) А аднадумцы ў Мінску і Навагрудку Антон Трусаў і Уладзіслаў Борзабагаты?..

Мы назвалі толькі некаторых бліжэйшых сяброў і паплечнікаў Кастуся Каліноўскага. Гэта нібы маленькая, далёка не поўная галерэя людзей з яго акружэння. Верыцца — з цягам часу выдавецтва «Беларуская Энцыклапедыя» наважыцца падрыхтаваць грунтоўны том — энцыклапедычны даведнік «Кастусь Каліноўскі», дзе кожнаму яго паплечніку, сябру, супрацоўніку будзе адведзена належнае месца. Несумненна, што вывучэнне акружэння Каліноўскага шмат што дадае да незгасальнага вобраза «атамана мужыцкай праўды».

РЭХА ДАЛЁКІХ ГАДОЎ

...ціхі жаль над крыжамі застыў,
цікі ўздых на забытай магіле...

Л. Геніюш

Узяцца за пяро гэты раз мяне падштурхнула пісьмо аб адным цікавым гістарычным помніку ў Наваградскім раёне. Яно растрывожыла, прымусіла засесці за парадкам падзабытыя на той час кнігі і архіўныя выпіскі, каб узнавіць у памяці падзеі стодваццацігадовай даўнасці...

...Тады на беларускай зямлі віравала паўстанне Кастуся Каліноўскага. З'явішча вельмі няпростае і супярэчлівае. Сацыяльныя патрабаванні народных мас, перш за ўсё сялянства, перапляталіся ў ім з не менш магутнымі плынямі нацыянальна-вызваленчага руху. Вір падзей падхапіў і сялян, і дваранства, закрунуў нават асобных памешчыкаў, вядома, самых чуйных і актыўных з іх у грамадскіх адносінах. У цэнтры апынуліся сярэднія пласты — афіцэры, студэнты, людзі свабодных прафесій, адукаваная шляхта без вялікіх маёнткаў і г. д. Усё гэта «чырвоныя» тых часоў, апошні ўсплеск шляхецкай рэвалюцыйнасці, на змену якой ішла рэвалюцыйнасць сялянская, разначынная. Спадзяванні працоўнага народа — пра гэта светла думаецца — надзейна прадстаўляў у рознагалосці паўстання сам Каліноўскі. Цікава, што з паўстаннем у той або іншай ступені былі звязаны ці не ўсе тагачасныя беларускія пісьменнікі (Багушэвіч, Дунін-Марцінкевіч, Вярыга-Дарэўскі, Абуховіч, Каратынскі, Тапчэўскі). Перадавыя тэндэнцыі паўстання падкрэсліваюцца далейшым лёсам многіх яго ўдзельнікаў (Урублеўскі — генерал Парыжскай камуны, Трусаў — сакратар Рускай секцыі I Інтэрнацыянала).

Сяляне ставіліся да падзей 1863 года неадназначна. Адны пайшлі ў паўстанцы, другія не прынялі паўстання, не разумелі яго мэты. Гэта прызнаваў сам Каліноўскі («Селянін, бачачы не абрэзаныя кіпці сваіх паноў, не мог ім даверыцца...»), адлюстравана гэта і ў творах гістарычнай мастацкай

літаратуры («Каласы пад сярпом тваім» У. Караткевіча, «Хамуціус» А. Куляшова).

Супярэчнасці і парадоксы часу добра відаць на прыкладзе падзей, што разгарнуліся на Наваградчыне. Маем на ўвазе былы Наваградскі (Навагрудскі) павет, значна большы за сённяшні раён. Падрыхтоўкай паўстання тут кіраваў аднадумец Каліноўскага доктар Уладзіслаў Барзабагаты, які гарой стаяў за сялян і патрабаваў экспрапрыяцыі памешчыкаў. Ён яшчэ ў школьныя гады зрабіўся ворагам самадзяржаўя і быў выключаны з «воўчым» білетам з Мінскай гімназіі. Пасля разгрому паўстання завочна асуджаны царскім судом на смерць, але ўцёк у Францыю і ў час слаўтай Камуны быў галоўным медыкам парыжскага шпіталя.

Як вядома, з сакавіка 1863 года да ўлады ў віленскім паўстанцкім цэнтры прыйшлі «белыя», якія прадстаўлялі інтарэсы ліберальнага памеснага дваранства. Адбыліся змены і на месцах. Кіраўніком наваградскай арганізацыі прызначаецца памешчык Канстанцін Кашыц, чалавек фразы, а не дзеяння, маладушны балбатун з універсітэцкім дыпламам. Барзабагатаму ўвесь час даводзілася змагацца з сабатажам Кашыца.

І ўсё ж у павеце намаганнямі Борзабагатага фарміруюцца паўстанцкія атрады. Яму памагаюць некалькі афіцэраў, напрыклад член пецярбургскага гуртка Серакоўскага — Дамброўскага, адстаўны штабс-капітан Караль Шалевіч. У актыве наваградскай арганізацыі былі таксама рана арыштаваны валасны пісар з сялян Вінцэсь Клімовіч, які напісаў музыку на элегію Каратынскага «Туга на чужой старане», студэнт Лаўрын Клюкоўскі з братам Кастусём. Трэці іх брат, Фелікс, якога даўно ўжо шукалі царскія ўлады, паводле слоў мемуарыста, «пусціўся пешкі ў народ па Случчыне і Піншчыне. Адважны, кемлівы, ён дасканала валодаў народнай мовай і ценом знікаў ад царскай паліцыі, спыняючыся ў корчмах або сялянскіх хатах, дзе смела сеяў патрыятычную прапаганду... Гэты чалавек належыць да самых прыгожых і чыстых постацей апошняга паўстання...»

Да такіх жа маладых энтузіястаў вызваленчага руху належаў Адам Пуслоўскі, пра якога і пойдзе цяпер гаворка. Гэта студэнт 20 або 21 года, які стаяў яшчэ, можна сказаць, на парозе жыцця. Каля двух гадоў правучыўся ён у Пе-

¹ Успаміны мінчаніна В. Кошчыца-Валодзькі ў кн.: *Polska w walce. Kraków, 1875. T. 2. S. 199—200.*

цярбургскім універсітэце, а ў верасні 1862 года перайшоў у старажытны універсітэт Кракава, дзе некалі набіраўся высокай мудрасці Францыск Скарына. Колісь гэта была польская сталіца, а ў XIX стагоддзі Кракаў уваходзіў у склад габсбургскай Аўстрыі. Магчымасці для вучобы за мяжою ў Адама былі — ягоная маці Эвеліна з Абуховічаў (хутчэй за ўсё нейкая сваячка Альгерда Абуховіча) валодала пад Любчай даволі прыстойным маёнткам Сенна: 2064 дзесяціны зямлі, 437 «рэвізскіх душ». Са студзеня грознага 1863 года Пуслоўскі на радзіме. Ні ўласнасць, ні зразумелыя засцярогі бацькоў не могуць утрымаць хлопца: ён заўзяты «чырвоны», пражне паўстання ў імя свабоды айчыны і эмансіпацыі, як тады казалі, сялян. Сенна, дзе, між іншым, у свой час быў хатнім настаўнікам пісьменнік Вінцэс Каратынскі, становіцца адным з асяродкаў паўстанцкіх рыхтаванняў.

На пачатку красавіка (адразу пасля Вялікадня) падрыхтоўка была збольшага закончана і Наваградчына выступіла.

I — вельмі няўдала.

Прывядзём амаль цалкам параўнальна кароткае данясенне мінскага губернскага жандарскага штаб-афіцэра Рэйхарта ў Пецярбург ад 13 красавіка 1863 года (зразумела, паўстанцкія атрады ў ім называюцца «шайкамі», а самі паўстанцы — «мяцежнікамі» ці «інсургентамі»):

«Военный начальник Новогрудского уезда полковник Чертов доносит, что в Новогрудском уезде появились две шайки мятежников: первая — в деревне Колпеничах, около 46 человек, которая на подводах проехала через местечко Полонечку, Мир и в местечке Еремичах переправилась через Неман в Селянскую слободу Ошмянского уезда, направляясь в Налибоки; главными коноводами этой шайки были: отставной штабс-капитан Шалевич, окончивший курс наук в Академии генерального штаба, и студенты Киевского университета Клюковские, Юльян Далькевич, дворянин Иосиф Обухович и землемер Эдмунд Герман. Вторая шайка, в числе до 60 человек, появилась в Сенно помещика Пусловского, где присоединился сын его Адам; эта шайка переправилась через Неман в Ошмянский уезд в Понемоне, под предводительством новогрудского ксендза Лашкевича и Пусловского.

Шайки эти по мере их следования по уезду увеличивались и снабжались оружием, телегами, лошадьми и пр. Про-

тив них отправлен был отряд из одной стрелковой роты Староингерманландского пехотного полка при 10 казаках под командою майора Слешинского. Мятежники настигнуты были отрядом 7 апреля в 20 верстах от местечка Налибок в лесу, где соединились обе шайки. Инсургенты встретили отряд ружейным залпом, и после двухчасовой с обеих сторон перестрелки инсургенты стали отступать к озеру и, наконец, сильно теснимые стрелками, бежали, оставив на месте до 60 человек убитыми и 5 пленных... После того из числа бежавших поймано 31 человек, в числе коих дворян до 20 человек и между ними штабс-капитан Шалевич и помещик Пусловский, к поимке немало способствовали тамошние крестьяне. В отряде ранен 1 казак и 1 лошадь.

Полковник *Рейхарт*¹.

Камандзіры царскіх карных падраздзяленняў звычайна перабольшвалі страты паўстанцаў (што лёгка ўдавалася) і змяншалі свае (што было цяжэй, але таксама, трэба думаць, рабілася). Тым не менш нават пры такой карэцый відаць, што паўстанцы пацярпелі ў дадзеным выпадку дастаткова сур'ёзнае паражэнне. Гэта — праўда, больш стрымана — прызнала і паўстанцкая газета «Вядомосьці з поля бітвы» (№ 10 за 7 мая 1863 года новага стылю, гэтага ж стылю і даты ў тэксце): «Атрад з Наваградскага павета, які налічвае каля 150 чалавек, дня 18. IV уступіў у Ашмянскі павет, у ваколіцах Налібок дня 19. IV яго дагналі значна больш шматлікія сілы. У першы момант, як паказаўся вораг, нашы жаўнеры кінуліся наперад, але пад густым ружэйным агнём 2 рот пяхоты вымушаны былі схаватца ў лесе. Страты салдат невядомыя, паколькі яны авалодалі полем бою, з нашага боку загінула 20, узята ў палон 10...» Паводле газеты, карнікі бязлітасна дабівалі параненых паўстанцаў.

Лічбу 20 забітых падае і вядомы грунтоўны даведнік польскага гісторыка С. Зялінскага «Бітвы і сутычкі 1863—1864 гадоў» (1913). Зялінскі таксама прывязвае гэты бой да Налібок. Але гэта занадта агульны арыенцір. З архіўных дакументаў відаць, што абедзве паўстанцкія групы злучыліся на дарозе Налібокі — Шчорсы і спыніліся на адпачынак у лясным урочышчы Белыя Мхі, дзе і адбывалася трагедыя.

Як сведчыць другі дакумент, у забітых 7 красавіка наваградскіх паўстанцаў знайшлі «ў вялікай колькасці» вы-

¹ Восстание в Литве и Белоруссии 1863—1864 гг. С. 415—416.

данні Літоўскага правінцыяльнага камітэта, які ўзначальваўся Каліноўскім, у прыватнасці дэкрэт ад 1 лютага аб перайменаванні камітэта Каліноўскага ў Часовы ўрад Літвы і Беларусі і бліжэйшых мэтах паўстання. Так што сувязь Пуслоўскага і яго таварышаў з рухам «чырвоных», з Каліноўскім відавочная.

Сабатажнік, а пасля арышту і здраднік Канстанцін Кашыц ва ўсіх няўдачах абвінавачваў Барзабагатага. У адрасаванай царскім уладам запісцы ён гаварыў аб сваіх спробах памяшаць планам рэвалюцыйнага камісара: «...змяніўшы коней, я паехаў у Сенна, каб затрымаць ад'езд маладога Пуслоўскага, які, я ведаў, быў у спісе тых, каго Борзабагаты прызначыў у якасці збавіцельнай ахвяры... На жаль, я прыбыў занадта позна. Ён не толькі паехаў, але калі я прыбыў у Сенна, туды прыйшла вестка, што атрад, дзе знаходзіўся няшчасны малады чалавек, разгромлены, а сам ён узяты ў палон. Яго бацькі не было. Дома знаходзілася толькі маці, яна не ведала аб паланенні сына — мне выпала сумная місія паведаміць ёй пра гэта. На жаль, тады мы былі яшчэ далёкія ад таго, каб здагадацца аб трагічным канцы, які чакаў гэтага высакароднага, але няшчаснага маладога чалавека, чые каштоўныя якасці былі б, магчыма, так карысныя краіне...» (пераклад з французскай)¹.

Сапраўды, няўдача спасцігла наваградскіх паўстанцаў так хутка, што яны не паспелі яшчэ нарабіць вялікай шкоды для царскіх улад. Дзесяткі байцоў асталіся ляжаць на полі бою — здавалася б, пачуццё помсты ў карнікаў павінна быць цалкам задаволена. Што да Адама Пуслоўскага, дык гэта яшчэ зусім малады чалавек з вядомай да таго ж у краі фаміліі. Ён і ў паўстанні быў літаральна нейкія суткі, лічаныя гадзіны: 6-га выйшаў, а 7-га той нешчаслівы бой... Так што будучыня малявалася Пуслоўскаму і яго сям'і спачатку, мяркую, не ў самых змрочных фарбах.

Зрэшты, пагартаем «Дело штаба 3-й пехотной дивизии об инсургентах, взятых в плен 7 апреля... и о предании полевому военному суду предводителя шайки... Пусловско-го...» (ЦДГА ў Мінску, ф. 296, воп. 1, спр. 29 б).

Ліст 1. Палкоўнік Чартоў — камандзір палка і ваенны начальнік павета — перасылае 10 красавіка камандзіру дывізіі генералу Гальтгоеру спіс палонных і дадае: «...из словесных показаний пленных и пойманных видно, что шайкою командовал помещичий сын Адам Пусловский, взятый при

¹ Дзяржаўны гістарычны музей у Маскве, ф. 381, спр. 13, л. 194—195.

разбитии шайки». Спіс на 29 чалавек палонных (15 дваран, 13 сялян, 1 мешчанін) адкрываўся прозвішчам Пуслоўскага.

Аддаецца загад неадкладна наладзіць пры палку ваенны суд, следства правесці «з усялякаю паспешлівасцю, у скарочанай форме».

Высветлілася, што паўстанцы прабылі ў Сенна нейкую гадзіну, забралі тут 11 коней. Апрача Адама з імі пайшлі адсюль яшчэ 8 чалавек. Палонныя і іншыя сведкі паказалі, што Пуслоўскі вёў атрад, едучы вярхом наперадзе, а пасля прыбыцця ў лес Белыя Мхі загадаў паставіць пікеты і паслаць людзей на фуражыроўку. Гаварылі, што ён раздаваў байцам зброю і прывёз у лес паўстанцкі сцяг, або значок. Потым былыя паўстанцы пачалі адмаўляцца ад ранейшых паказанняў. Сам Пуслоўскі ў выкананні камандзёрскіх функцый не прызнаваўся і стаяў на тым, што быў уцягнуты ў рух ці не гвалтам.

Суд палічыў не даведзеным, што Пуслоўскі быў прадвадзіцелем, тым не менш прыгаварыў яго да расстрэлу за ўдзел «у шайцы» са зброяй у руках. Гэта была максімальная ў такіх выпадках кара, якая ўспрымалася пакуль што сімвалічна.

Камандзёр дывізіі Гальтгоер не адважыўся зацвердзіць прысуд і 14 мая пераслаў справу ў Вільню. Былі ўсе падставы чакаць змякчэння — і значнага — першапачатковага прыговору. Але...

Трэба ж так здарыцца, што якраз у той дзень 14 мая ў Вільню прыбыў новы галоўны начальнік краю, Мураўёў-вешальнік. У яго быў прыныцп — адразу запалохаць. Няхай шыбеніцы ўзнімуцца і прагучаць залпы расстрэлаў у розных кутках Беларусі і Літвы. Ахвяр асабліва не шукаць — бадай, чым больш нечаканы прысуд, тым лепш. Няхай кроў стыне ў жылах у мяцежных жыхароў Беларусі. У Наваградку яго выбар паў на Пуслоўскага...

Гавораць, што словы «расстраляць» і «павесіць» Мураўёў выводзіў з асаблівай прыемнасцю. І ў дадзеным выпадку яго пярэ не павагалася, не прыпынілася, нягледзячы на ўсю няпэўнасць, недастатковасць матэрыялаў справы.

1 жніўня 1863 года ў герцэнаўскім «Колоколе» з'явілася перадрукоўка з «Віленскаго вестника»: «Сын памешчыка Наваградскага павета, Мінскай губерні, Адам Пуслоўскі аказаўся вінаватым у прыняцці ўдзелу ў дзеяннях мяцежніцкай шайкі, за што ён, паводле зацверджанага прыговору суда, пакараны смерцю — расстраляны 26-га чысла гэтага

чэрвеня, а 6-й гадзіне папоўдні, у горадзе Наваградку». Адначасова перадрукоўвалася паведамленне афіцыйнай прэсы аб пакаранні смерцю селяніна Мацея Цюхны ў Саколцы за распаўсюджванне «Мужыцкай праўды». «Нельга не заўважыць, што крыважэрнасць яўным чынам расце. Цяпер ужо караюць смерцю не прадвадзіцеляў, а «ўдзельнікаў у дзеяннях мяцежніцкай шайкі» і «распаўсюджвальнікаў брашур і фальшывых чутак»¹, — каменціраваў А. І. Герцэн. Вялікі лонданскі выгнаннік дакладна адчуў тэндэнцыю.

Дык вось, у Наваградку грывнуў залп. Пакаранне смерцю адбылося. Дзе менавіта? «На плацу за Гродненскою заставаю», — адказваюць дакументы. «При стечении народа». Пра астатняе дакументы маўчаць, але мы ведаем, што звычайна цела ахвяры засыпалася вапнай і закопвалася на месцы пакарання. Магілу разраўнівалі, каб не асталося ніякага знаку.

Мясцовае наваградскае паданне расказвае, што маці Пуслоўскага пасля прысуду як на крылах прыляцела ў Вільню, вымаліла ў Мураўёва памілаванне, але міласць гэта была аказана ўжо нібыта пасля выканання прысуду. Сітуацыя вельмі блізкая да апісанай У. Караткевічам у рамане «Нельга забыць».

У дакументах толькі далёкія згукі, нейкія намёкі на страсці, што кіпелі вакол наваградскай трагедыі. Мінскі губернатар Кажэўнікаў піша 29 чэрвеня — праз тры дні пасля таго, як усё было скончана, — Чартову: «Вследствие полученной мною телеграфной депеши г. генерал-губернатора здешнего края прошу ваше высокоблагородие с первою отходящею почтою уведомить меня, приведен ли в исполнение и когда именно приговор над помещиком Пусловским и если не исполнен, то почему»². «Пан генерал-губернатар тутэйшага краю» — гэта Мураўёў. Вешальнік турбеуца, каб ахвяра хаця б не выслізнула з яго хіжых кіпцяў.

Паданне пра тыя трагічныя падзеі пераказаў мне настаўнік з вёскі Горная Рута Карэліцкага раёна Леанід Навара, пісьмо якога якраз і прымусіла мяне ўзяцца за гэты артыкул. Дарэчы, як сказаў мне славіст з Лондана Гай дэ Пікарда, родам брэтонец, прозвішча Навара французскага паходжання і ідзе ад напалеонаўскіх салдат, што пры адступленні «Вялікай арміі» прыставалі ў прымы ў беларускіх вёсках. Леанід Аляксандравіч родам з Сенна. Яго продак

¹ Герцен А. И. Собр. соч.: В 30 т. М., 1959. Т. 17. С. 333—334.

² ЦДГА ў Мінску, ф. 295, воп. 1, спр. 1565, л. 17 адв.

селянін Андрэй Жылка быў таварышам Адама Пуслоўскага па няўдалым паўстанцкім паходзе.

Народная памяць захавала цікавыя дэталі з тых падзей, напрыклад (цытую пісьмо): «Пры павароце з Сенна на Купіск атрад Пуслоўскага абстраляў урадніка і яго людзей, што ехалі з Любчы арыштаваць паніча». У дакументах следчай справы гэтага не было. Значыць, звесткі аб анты-ўрадавай дзейнасці Адама даходзілі да ўлад яшчэ да пачатку ўзброенага паўстання.

Пасля разгрому атрада Жылку ўдалося ўцячы, ён шчасліва пазбег рэпрэсій. Як расказвае Леанід Аляксандравіч, Эвеліна Пуслоўская заўсёды была ўважлівая да Жылкі, дала нават яму лішні шнур зямлі. Яе можна зразумець: гэты селянін, што старэў разам з ёй у хлебаробскіх клопатах, быў часцінкай памяці аб сыне, які назаўсёды астаўся дваццацігадовым.

Даючы кавалак зямлі паўстанцаму таварышу Адама, яна рабіла як бы апошнюю паслугу сыну, які марыў бачыць народ шчаслівым.

А найперш пасля гібелі сына яна загадала тайна выкапаць яго цела з безыменнай магілы на месцы пакарання і перанесці ў сямейны склеп у маёнтку Сенна. Над склепам узнёсся арыгінальны помнік, увенчаны прыгожым мастацкім распяццем. Расказваюць, што пані Эвеліна любіла сядзець на ганку свайго дома-палаца і глядзець на помнік. У гэтым жа склепе праз два дзесяткі год пахавалі і яе саму. Як паведамляе Леанід Аляксандравіч, у склепе было шэсць ніш, з іх запоўнены толькі дзве: у адной ляжалі астанкі Адама, у другой яго маці. На помніку выбіта толькі імя маці — Ewelina Pusłowska z Obuchowiczów. Імя Адама не пазначана ў сувязі з акалічнасцямі перазахавання.

Сенненскі помнік, як заўважыў Леанід Аляксандравіч, згадваецца ў беларускай літаратуры.

І праўда, у 1910 годзе, падарожнічаючы па Беларусі, Сенна наведаў пісьменнік Ядвігін Ш. У маёнтку гаспадарылі ўжо сяляне, якія раскупілі яго па частках. Былыя дворныя будынкі разбіраліся. Помнік ужо тады выглядаў сіратліва. У «Лістах з дарогі» пісьменнік пісаў: «Супроціў быўшых палацаў — зноў прысады; цягнуцца яны недалёка — толькі да магілы даўнейшых тутэйшых паноў. На месцы магілы вымураваны склеп; над склепам пастаўлены вялізны памятник; на ім крыж з фігурай Хрыста, дзіўна пекнай работы.

Сумныя думкі так і наляталі, так і ціснуліся ў душу маю, калі я пакідаў гэты двор. Сумна... » Пісьменнік сумаваў,

бачачы, што раз'яднанасць не прыносіць людзям шчасця: «Бо не прыйшла сюды свядомая грамада людзей, а пайшлі яны ўрассыпную і жыць будуць урассыпную: не для грамады, не для агульнага добра, а кожны сабе, кожны паасобку»¹.

Помніку ў Сенна не шанцавала і пасля. «У цяперашні час,— з трывогай пісаў Леанід Аляксандравіч,— помнік на мяжы знішчэння. Труны з ніш выкінуты, замест дзвярэй з кольцамі — пралом. Але сам помнік пакуль астаўся не пад сілу часу... Ён адліты з чыгуну, вышыня яго каля 10 метраў. Але, чаго добрага, знойдзецца сіла або воля недасведчанага чалавека, перад якой і чыгун не ўстаіць».

Трывога настаўніка зразумелая.

Помнік у Сенна — гэта як бы рэха, што дайшло да нас з часоў Каліноўскага, рэха вялікай матчынай любові.

Пасля надрукавання гэтага матэрыялу (1983) я добраўся да польскага краязнаўчага часопіса «На земі нашэй», які выходзіў на пачатку стагоддзя ў Львове. Аказалася, што помнікам у Сенна і звязанымі з ім падзеямі цікавіўся таксама вядомы вучоны-прыродазнавец і ўдзельнік вызваленчага руху эпохі Каліноўскага Бенядзікт Дыбоўскі, які ў 1909 годзе надрукаваў у гэтым часопісе артыкул «Адась Пуслоўскі» са здымкам помніка. Вялікіх разыходжанняў з нашымі звесткамі там няма.

Папраўку трэба зрабіць хіба тую, што сваякі Адама, па новай версіі, спадзяваліся на дапамогу не з Вільні, а з Пецярбурга, куды спецыяльна выехала цётка нашага паўстанца, уплывовая генеральша. Але гэта не памагло.

Падрабязна апісвае Дыбоўскі бязлітасную справу карнікаў над Адамам, яго апошнія хвіліны. Трагічнага выніку ніхто не чакаў, і перш за ўсё сам вязень. «Раптам а 6-й гадзіне вечара ўляцеў у турму афіцэр з загадам, каб Адась рыхтаваўся на выхад; той, думаючы, што яго выклікаюць у следчую камісію, якая засядала ў «падамініканскім будынку», дзе была даўней гімназія, у якой вучыўся Адам Міцкевіч, ішоў весела ў акружэнні салдат, аднак калі замест таго, каб ісці вуліцай направа да «Дамініканаў», раптам павярнулі налева ў Смаленскі завулак, Адась запытаўся, куды яго вядуць. Адзін з салдат сказаў: «Ідзеш на смерць». Гэты адказ салдата палічыў Адась за маскоўскі жарт, бо не

¹ Ядвігін Ш. Выбраныя творы. Мн., 1976. С. 229—230.

дапускаў, як гаварыў пасля свайму спавядальніку, каб яго без прысуду павялі на смерць [папраўдзе, прыговор быў, ды ў сур'ёзнасць яго ніхто не верыў.— Г. К.]

Толькі калі паглыбіліся ў пусты незабудаваны завулак, убачыў Адася, што ў падножжа гарыстага яра спехам укопваюць слуп, выцягнуты па суседству з агароджы, і капаюць яму пад слупам, прычым быў ужо тут ксёндз, наваградскі дэкан Эймунт, а таксама атрад салдат, якія зараджалі ружжы. Толькі цяпер зразумеў, што яго тут будуць забіваць. Ксяндзу не дазволілі спавядаць, загадалі толькі «паблагаславіць» Адася і далі трохі часу, так што асуджаны мог паведаміць ксяндзу, што яго не папярэдзілі пра тое, што вядуць на смерць, ... ды і цяпер не прачыталі прысуду. Двое салдат па знаку афіцэра груба схапілі Адася пад пахі, прывялі пад слуп, скруцілі рукі за спіной і прывязалі вяроўкамі да слупа. Адася прасіў, каб яму не завязвалі вачэй, не паслухаліся гэтай просьбы, завязалі яму вочы хустачкай, вынятай з кішэні афіцэрам. Потым загадалі салдатам падысці так блізка да ахвяры, што траха не датыкаліся штыкамі. Закамандавалі агонь, і пасля стрэлаў, сцякаючы крывёю, мёртвае цела павісла на вяроўках ля слупа.

З нейкай дзіўнай паспешнасцю вырвалі слуп, каб паставіць яго назад у агароджу, а цела Адася разам з вяроўкамі і хустачкай афіцэра кінулі ў неглыбокую яму [выходзіць, абышліся без вапны.— Г. К.], зараўнялі зямлёю і, як забойцы, што ўцякаюць з месца ўчыненага злачынства, пакінулі месца экзекуцыі, не выставіўшы ніводнага вартавога, як гэта бывае ў такіх выпадках пасля расстрэлу ахвяры. Бацька Адася, атрымаўшы вестку пра ўчыненае забойства, пастараўся выкрасці цела няшчаснага свайго сына. Выкрадзенае цела схавалі ў катакомбах Наваградскай фары ў вялікай таямніцы». І толькі пазней цела пакутніка-паўстанца апынулася ў сямейным склепе.

«Пра забойства Адася не данеслі ў праўленне Нягневіцкай парафіі, і ў метрычных кнігах жыве ён дагэтуль, як жыве і жыць будзе ў сэрцах сваіх землякоў»,— такімі словамі завяршае Б. Дыбоўскі свой журботны артыкул.

Помнік у Сенна і звязаныя з ім падзеі маюць, такім чынам, і сваю адметную літаратурную гісторыю.

І ў канцы — добрая вестка. Некалькі гадоў назад помнік вялікай мацярынскай любові, помнік маці і сына, наколькі дазвалялі мясцовыя ўмовы, усё ж упарадкаваны, абнесены агароджай, і Леанід Аляксандравіч Навара сам — ён умее і гэта — выбіў на памятнай дошцы адпаведны выпадку надпіс.

«ЯК СОЛАДКА ПАМЕРЦІ ЗА РАДЗІМУ!..»

*Паўстанцкі камандзір
Францішка Багушэвіча*

Гэта з Людвіка Нарбута ранаў
разлілася ціхая Котра.

Д. Бічэль-Загнетава

Сярод паўстанцкіх камандзіраў 1863 года сваім талентам і ратным майстэрствам асабліва вылучаўся Людвік Нарбут, які ўзначальваў баявыя дзеянні змагароў за свабоду ў Лідскім павеце, на сумежжы Беларусі і Літвы. Яго параўнальна кароткае жыццё напоўнена драматычнымі падзеямі, якіх хапіла б не на адзін прыгодніцкі раман.

Нарадзіўся ён 31 жніўня 1832 года (назваюць таксама 1831-шы і нават 1830 год) у Шаўрах на Лідчыне ў сям'і славутага гісторыка Тэадора Нарбута. Пасля заканчэння Лідскага павятовага вучылішча Людвік працягваў вучобу ў Віленскай гімназіі. Паводле ўспамінаў блізкіх, любімым прадметам яго была гісторыя, якая на кожным кроку давала захапляльныя прыклады і ўзоры высокай духоўнасці і маралі. Вельмі рана юнак далучыўся да вызваленчага руху. І тут яго падпільнавала бяда. У канцы 1850 года, будучы ў апошнім класе гімназіі, за спробу ўтварыць тайную антыўрадавую арганізацыю сярод навучэнцаў Людвік быў арыштаваны. На следстве ён прызнаўся, што «в ноябре месяце (1850 г.) возымел намерение составить между своими товарищами общество патриотов с целью произвести восстание... патриотические понятия внушены ему лекарем Рениером, который бывал в доме родителей его, вселял в него чувства ненависти к правительству и давал читать запрещенные сочинения». Паказанні Людвіка ўжо не маглі пашкодзіць вядомаму дзеячу вызваленчага руху доктару Аніцэту Рэніеру, яшчэ ў 1848 годзе сасланаму з Вільні на катаргу ў Сібір. Хутчэй гэта быў свядомы выклік маладога патрыёта царскім уладам. Гісторыкі гавораць пра мужныя паводзіны Людвіка на следстве, у сувязі з чым ніводзін яго таварыш не пацярпеў. Затое расправа над самім Людвікам

была выключна жорсткай. Пакараць публічна розгамі і аддаць у салдаты — была рэзалюцыя цара Мікалая I. У сакавіку 1851 года пасля гнуснай і зневажальнай для маладога двараніна экзекуцы Людвік быў адпраўлены ў Калугу ў штаб 18-й пяхотнай дывізіі.

Там і пачалася яго доўгая, нясцёрпна цяжкая служба салдата-штрафніка, асабліва нязносная для юнака, які ведаў дагэтуль толькі высокую гармонію сям'і Нарбутаў і агульную любоў таварышаў. Людвік і ў гэтых надзвычай суровых умовах не схіляў галавы, кінуўся аднойчы на афіцэра, які абразіў яго. Справу, на шчасце, сям-так замялі. Людвіка перавялі ў Маскву, адкуль ягоны полк выступіў на Каўказ. Давялося ўдзельнічаць у незлічоных сутычках. Юнак сумаваў па радзіме. У пісьмах да любімай сястры Тэадоры, з якой заўсёды падтрымліваў сувязі, прасіў прыслаць хаця б засушаную кветку або які жытні каласок з родных палёў. Пад час Крымскай вайны служыў у войсках генерала Мураўёва-Карскага (прагрэсіўнымі поглядамі зусім не падобнага на свайго брата — Мураўёва-вешальніка), быў паранены пры штурме крэпасці Карс і, расказваюць, атрымаў тры рублі ўзнагароды за салдацкае цярдзенне і храбрасць.

У 1859 годзе, пры новым ужо імператару, дачакаўся нарэшце афіцэрскага звання і першага водпуску дамоў. Можам уявіць сабе, як сустрэлі яго ў родных Шаўрах. Кожны афіцэр меў права на адстаўку. Людвік неадкладна выкарыстаў гэта права, пасяліўся ў бацькі і заняўся гаспадаркай. У 1861 годзе ажаніўся з маладой удавой Амеліяй Седлікоўскай і перабраўся на жыццё ў яе маёнтак Сярпанішкі, непадалёк ад Шаўраў. Любімая кніжка, пяро і палюўнічая стрэльба заўсёды былі пад рукой. Жыў ён таксама і ў прыцягальнай сваімі культурнымі і гістарычнымі традыцыямі Вільні (у доме на Замкавай вуліцы насупраць Святаянскага касцёла). Была ў гэтым і сямейная неабходнасць: сыны яго жонкі ад першага шлюбу якраз у 1862 годзе паступілі ў Віленскую гімназію.

У краі рыхтуецца паўстанне, і Людвік заводзіць сувязі з «чырвонымі», з Каліноўскім. Бывае на сходах канспіратараў у Лідзе. У падпольнай арганізацыі Лідскага павета яму выпалі абавязкі аднаго з акруговых арганізатараў. З Каліноўскім збліжае Людвіка, усіх Нарбутаў, А. Яліцкі, аўтар цікавай кніжкі «Нарбут», што выйшла неўзабаве пасля паўстання ў Львове. На думку аўтара, Каліноўскі — «найвялікшы з нашых рэвалюцыянераў, выразнік грамадскай дум-

кі паўстання ў такой жа меры, як Нарбут быў выразнікам духу і гераізму эпохі...».

Вось храналагічны ланцужок фактаў, якія пацвярджаюць гэтую характарыстыку. 10(22) студзеня 1863 года паўстала Польшча. Праз дзесяць дзён віленскі паўстанцкі цэнтр — Літоўскі правінцыяльны камітэт «чырвоных» на чале з Каліноўскім — абвясціў сябе Часовым правінцыяльным урадам Літвы і Беларусі і заклікаў падтрымаць паўстанне ў Польшчы актыўнымі дзеяннямі. Як вопытны вайсковец, Людвік Нарбут без ваганняў пагадзіўся ўзначаліць баявыя дзеянні паўстанцаў у Лідскім павеце (афіцыйна яго паўстанцкая пасада называлася — вайсковы начальнік павета). 1 лютага ўжо склалася ў Шаўрах першае, невялікае спачатку, ядро паўстанцкага атрада з некалькіх чалавек (у іх ліку брат Людвіка Баляслаў, таварыш Багушэвіча па універсітэце Уладзіслаў Пілецкі, можа — дакладных сведчанняў няма — і сам Багушэвіч). Маці Хрысціна благаславіла сыноў і іх сяброў на святую барацьбу. Першы лагер, паводле пазнейшых паказанняў Пілецкага, заклалі за 3 вярсты ад мястэчка Нача. Сюды прыбыў Леў Краінскі з невялікай групай новых байцоў. Разам перайшлі ва ўрочышча Сабалюнцы, куды пасля публічнага прачытання паўстанцкага маніфеста ў Эйшышскім касцёле з'явіўся звязаны з рэвалюцыйнымі коламі малады ксёндз Юзаф Гарбачэўскі — ён стаў капеланам атрада. Для таго часу гэта было надзвычай важна. Нарбут хацеў нават, каб Гарбачэўскі зрабіў першы стрэл, але той адмовіўся, бачачы сваю задачу ў іншым. Так або інакш справа зрушылася.

Прыблізна ў адзін час з Нарбутам па закліку Каліноўскага распачалі баявыя дзеянні яшчэ некалькі паўстанцкіх груп у іншых месцах Літвы і Беларусі, але толькі бадай што Нарбуту ў гэты пачатковы перыяд удалося адразу ж стварыць баяздольны атрад і пратрымацца больш-менш працяглы тэрмін. Прычым першым паўстанцам было асабліва цяжка — стаяла яшчэ зіма (хоць у тым годзе досыць цёплая), атрадаў было мала, і карнікам лёгка было накіраваць супраць кожнай групы значныя сілы (зрэшты, і царскіх войск у краі было спачатку меней). І яшчэ адна асаблівасць. Многія паўстанцкія камандзіры хаваліся за псеўданімамі або дзейнічалі там, дзе іх не ведалі. Людвік адразу ж выступіў пад уласным імем у сваіх родных мясцінах, дзе Нарбутаў не толькі выдатна ведалі, але ганарыліся імі. Зноў гэта быў свядомы выклік. Таму зразумелая трывога віленскага паўстанцкага цэнтра за лёс першых паўстанцкіх груп.

Захаваўся загад Каліноўскага, Часовага рэвалюцыйнага ўрада вайскаваму начальніку Лідскага павета ад 16(28) лютага 1863 года «звязацца з паўстанцамі ў Слоніўскім павеце і, як толькі мясцовыя ўмовы дазваляць, прабівацца ў напрамку Мінскага ваяводства». «Вам рэкамендуецца,— гаварылася ў загадзе,— дзейнічаць знергічна і рашуча, у адпаведнасці з дадзенымі інструкцыямі»¹.

Але загады загадамі, а рэальная абстаноўка дыктавала свой спосаб дзеяння, і планы гэтыя неўзабаве змяніліся. Спачатку атрад Нарбута кружыў у ваколіцах Эйшышак і Начы, дзе вырас да 80 чалавек. «Асновай атрада Нарбута былі сяляне — $\frac{3}{4}$ усіх байцоў,— піша вядомы гісторык А. П. Смірноў.— Сказаліся і папулярнасць Нарбута сярод мясцовага насельніцтва, і абвяшчэнне ім маніфеста аб спыненні павіннасцей і надзеле сялян зямлёй. Нарбут даў атраду вайсковую арганізацыю, навучаў паўстанцаў стральбе і прыёмам партызанскай вайны»². За абарону інтарэсаў народа яго незалюбілі мясцовыя паны-памешчыкі, кансерватыўная іх частка. Нарбут са сваім атрадам рушыў на поўнач у Рудніцкую пушчу, якая была як бы натуральнай крэпасцю, створанай прыродай. Да таго ж была надзея злучыцца з паўстанцкімі групамі, што ва ўсе бакі раз-пораз выходзілі з Вільні. 25 лютага (9 сакавіка) адбылася першая буйная сутычка паўстанцаў Нарбута з царскімі войскамі пад Руднікамі. Паўстанцкая прэса апісвала гэты бой так:

«Атрад, сфарміраваны ў Лідскім павеце пераважна з сялян гэтага павета, пад камандаваннем грамадзяніна Нарбута [высокае слова «грамадзянін» — у духу традыцый Французскай рэвалюцыі.— Г. К.] увайшоў у Трокскі павет у Рудніцкую пушчу. Адтуль 9.ІІ выступіў і рухаўся ў кірунку Руднікаў з мэтай злучэння з атрадамі, што выходзяць з Вільні. Пры выхадзе з лесу сустрэў сотню казакаў і дзве роты гвардзейскіх стралкоў. Гэтыя перавышаючыя сілы ў параўнанні з нашым невялікім атрадам, які налічваў тады ледзьве 80 паўстанцаў, не здолелі, аднак, пахіснуць адвагі нашых байцоў, якія можна ім супрацьстаялі.

Адразу ж пасля першых стрэлаў з нашага боку казакі зніклі, пяхота падалася назад, каб нашы стрэлы яе не даставалі. Наш жа атрад пераправіўся ў найвялікшым парадку праз Сольчу і рушыў на Араны...»³

¹ Восстание в Литве и Белоруссии 1863—1864 гг. С. 109—110.

² Смирнов А. Ф. Восстание 1863 года в Литве и Белоруссии. С. 139.

³ Prasa tajna z lat 1861—1864. Wrocław — Warszawa — Kraków. 1969. Cz. 2. S. 4.

Потым Нарбут вярнуўся ў Начскую пушчу і спыніўся лагерам паблізу Паддубічаў. 30 сакавіка (11 красавіка) быў новы бой. Да нас шчаслівым выпадкам дайшоў адпаведны рапарт самога Нарбута:

«10.IV, заняўшы пазіцыю, я паслаў атрад коннікаў у Бершты знішчыць мост на рацэ Котра, каб перарваць камунікацыю ад чыгуначнай станцыі Парэчча... Назаўтра 11. IV непрыяцель прыбыў сілаю 5 рот пяхоты і сотні казакаў. Высланая разведка паведаміла аб набліжэнні... Хаця мясцовасць мне не спрыяла і я не меў дакладнай на той час звесткі аб сіле непрыяцеля, вырашыў даць бой. Бог памагаў нашай зброі. Праціўнік, маючы перавышаючыя сілы і дасканалую зброю, пачаў націскаць. Бачачы небяспеку акружэння, я загадаў адступаць, што ўдалося зрабіць вельмі шчасліва... Страцілі ў баі аднаго забітага і 5 раненых...»¹

Захаваўся таксама складзены па ўсіх правілах вайсковай навукі рапарт гвардзейскага капітана Цімафеева, які камандаваў у гэтым баі атрадам царскіх войск:

«30 марта в 5 часов утра отряд двинулся на дер. Бершты. Не доходя 7 верст до этой деревни, получено известие от волостного писаря, что в ночь на 30 число мятежники разобрали мост на р. Котре... Казаки бросились вброд, и отряд безостановочно продолжал движение на дер. Пилловня.

Здесь получено известие, что мятежники находятся около Глембоки, мызы помещика Микульского, у которого Нарбут с кс. Горбачевским приводил к присяге навербованных в окрестных деревнях крестьян...

Едва цепь стрелков вошла в опушку леса, как встречена была сильным ружейным огнем. Несмотря на это, цепь, поддерживаемая резервами, начала быстро наступать на неприятеля, двигаясь местами по пояс в воде по густому болотистому лесу. Мятежники бросили свои засеки и начали отступать. Отступление их сопровождалось сильным и метким огнем и совершалось с таким искусным применением к местности, что стрелки наши могли стрелять только на дым... С нашей стороны убито 2, ранено 5 рядовых, один из них тяжело...»²

Расказваюць, што раззлаваны генерал-губернатар краю Назімаў (папярэднік Мураўёва) прызначыў пасля гэтага бою вялікую цану за галаву няўлоўнага прадвадзіцеля паў-

¹ Prasa tajna z lat 1861—1864. S. 8.

² Восстание в Литве и Белоруссии 1863—1864 гг. С. 117—118.

станцаў. Атрад Нарбута рос разам са славай. Салдаты карных падраздзяленняў прымхліва жагналіся, называлі яго ведзьмаром.

У небяспечны раён сцягваюцца ўсё новыя падмацаванні. Пад націскам моцных груповак царскіх войск Нарбут вырашыў прабівацца ў Гродзенскую пушчу. Насустрач яму з Гродні 2 красавіка выйшаў царскі палкоўнік Вернер са значным атрадам карнікаў: 3 роты пяхоты, эскадрон улан, гармата, 20 казакаў. Усяго 805, як гавораць вайскоўцы, штыхоў і шабель. Ледзь не тысяча вымуштраваных прафесіяналаў. Нагадаем, што ў самыя лепшыя часы атрад Нарбута не дасягаў трох-чатырох сотняў чалавек, большая частка якіх была ўзброена косамі, астатнія паляўнічымі стрэльбамі недалёкага дзеяння. Але Нарбут карыстаўся падтрымкай народа. Сяляне не хацелі паведамляць карнікам ніякіх звестак, не выдавалі знакамітага камандзіра. «Ні пагрозы, ні пераконванні на іх не дзейнічалі»,— пісаў у сваім рапарце Вернер.

Аднак 8 красавіка ў вёсцы Буды Вернер усё ж даведаўся, што паўстанцы хаваюцца ў балотах у наваколлі возера Думбля. Тут у той жа дзень і заспелі іх карнікі. Адбыўся вельмі гарачы бой (яго называюць таксама боем пад Кавалькамі або боем у Лакштуцянскім лесе). Паводле рапарта Вернера, пасланая а 4-й гадзіне апоўдні рота карнікаў трапіла ў акружэнне. Але падаспелі астатнія войскі. Паўстанцы, прыкрываючыся стралковым ланцугом, пачалі правільнае адступленне па балоце. Карнікі падцягнулі гармату, якая сёкнула па інсургентах карцеччу. Бой доўжыўся 4 гадзіны. Страты карнікаў паводле афіцыйнага рапарта Вернера: 10 параненых; паўстанцы страцілі, як паведамлялася ў падпольным друку, 7 забітымі і звыш дзесятка параненымі. Вернер пісаў аб сваёй поўнай перамозе, але гэта было далёка не так. Нарбут захаваў ядро свайго атрада. Бой сведчыў аб мужнасці і баявым умельстве паўстанцаў. «Паведамляем, што вайсковы начальнік Лідскага павета грамадзянін Нарбут шчасліва выйшаў з акружэння яго царскімі войскамі»¹,— з палёгкай, з радасцю за таварышаў гаварылася ў адным з пісьмаў віленскага паўстанцкага цэнтра. 18(30) красавіка 1863 года паўстанцкія ўлады, улічваючы значны ўклад Нарбута ў агульную барацьбу, прысвоілі яму званне палкоўніка паўстанцкіх войск (у царскай арміі ён быў усяго толькі прапаршчыкам). У кнізе А. Яліцкага, якая

¹ Восстание в Литве и Белоруссии 1863—1864 гг. С. 122.

ўжо згадвалася, гаворыцца нават пра рашэнне віленскага паўстанцкага цэнтра прызначыць Нарбута галоўнакамандуючым усімі баявымі сіламі паўстанцаў у Літве і на Беларусі.

Але, магчыма, гэтыя рашэнні паўстанцкіх улад ужо не дайшлі да Нарбута. 22 красавіка (4 мая) ён загінуў. Гэта здарылася пад Дубічамі над ракой Котрай, куды адважны паўстанцкі камандзір вярнуўся з Гродзенскай пушчы. Высачыў Нарбута на гэты раз капітан Цімафееў, які са сваімі адборнымі гвардзейскімі стралковымі ротамі даўно ўжо ганяўся за знакамітым партызанам.

Захаваўся цікавы расказ царскага афіцэра-гвардзейца пра апошні бой Нарбута. Ён чуў гэтыя падрабязнасці нібыта ад самога Цімафеева. Вось гэты расказ:

«По словам Тимофеева, шайка дралась так искусно, что он удивился. Нарбут распорядился молодцом: приказал отступать перекатами, то есть в две линии — одна залегала позади, а другая, отстреливаясь, перебежала за первую, после чего вторая линия начинала стрельбу, и так далее. Повстанцы были плохо вооружены, большею частью охотничьими ружьями, поэтому очень боялись наших стрелковых рот, прозванных ими «чарны пасы» (черные пояса). Русские штуцера производили страшное опустошение, и одною из первых жертв был сам Нарбут, отступавший последним и показывавший пример стойкости и бесстрашия. Верховой лошади у него давно уже не было. Он шел пешком, сопровождаемый одним из доверенных сослуживцев и гимназистом, который нес самовар и чемоданчик начальника.

Отступление совершалось в порядке, как вдруг Нарбут пошатнулся, упал на колени и присел на землю. Ближайшие повстанцы бросились к нему на помощь, но он замахал руками и проговорил: «То ниц, то ниц!..» (Это ничего, ничего!) Он был смертельно ранен. Его подхватили на руки и побежали с ним, но спасти все-таки не смогли, так как наши подошли и были уже в нескольких шагах. Нарбут успел еще расстегнуть чамарку и передать бумаги и деньги одному из своих проводников, но затем упал мертвым вместе с помощниками, пораженными несколькими пулями... Шайка при известии о тяжелой ране своего начальника приостановилась на свою гибель. Ее окружили и почти всю уничтожили»¹.

¹ Имеретинский Н. К. Воспоминания о графе М. Н. Муравьеве // Исторический вестник. 1892. Т. 50. С. 614.

Яшчэ характэрная дэтал. Шчаслівы пераможца Нарбу-та Цімафееў назаўтра праспаў да палудня. Яго абуджэння нецярпліва чакаў мясцовы спраўнік: «А я вам гостинца привез!» «Мы вышли в переднюю: первое, что я увидел, был лежавший на скамейке труп Нарбу-та. Он был в простой синей чамарке, без всяких отличий и в больших сапогах. Лицо покойника было красивое, привлекательное: высокий лоб, правильные черты лица, на котором как будто застыла горделивая улыбка. На вид ему было 40 лет, не более». У сапраўднасці Нарбут быў маладзейшы.

Ёсць і іншыя апісанні апошняга бою знакамітага паў-станцкага камандзіра. Некаторыя расказваюць, што, адчуўшы смяротную рану, Нарбут нібыта сказаў: «Як соладка памерці за радзіму!..» Рамантычныя легенды таксама вы-святляюць нешта важнае, нярэдка праясняюць схаваны сэнс падзей.

Патрабуе паправак і прыведзены расказ афіцэра-гвар-дзеяца. Атрад не быў поўнасцю знішчаны. Пасля бою апра-ча Нарбу-та знайшлі яшчэ 11 або 12 паўстанцкіх цел, якія перанеслі ў Дубіцкі касцёл. У народзе гаварылі ў сувязі з гэтым пра 12 апосталаў. Цімафееў, да яго гонару, дазволіў прыйсціна пахаваць забітых.

Пасля гібелі Людвіка Нарбу-та атрад Лідскага павета ўзначаліў Пародоўскі-Астрога, які ўлетку 1863 года павёў байцоў у Гродзенскую пушчу, а потым у Аўгустоўскія лясы.

У атрадзе Нарбу-та ваяваў вядомы віленскі мастак Эльві-ро Андрыёлі, які ў баі пад Дубічамі быў паранены і адлюст-раваў пазней гібель свайго камандзіра ў вядомым палатне «Смерць Нарбу-та». Для нас гісторыя паўстанцкага атрада Нарбу-та цікавая яшчэ таму, што, паводле меркаванняў да-следчыкаў, якраз у гэтым атрадзе ваяваў будучы класік беларускай літаратуры Францішак Багушэвіч, які перад паўстаннем настаўнічаў у маёнтку Доцішках непадалёк ад Шаўраў. Вядома, што Багушэвіч сябраваў з Андрыёлі, па-зней пазіраваў яму для партрэта. Некаторыя нават лічаць, што на карціне «Смерць Нарбу-та» мастак паказаў сярод іншых паўстанцаў і Францішка Багушэвіча¹.

У знакамітым вершы Багушэвіча «Ахвяра» ёсць мараль-ны імператыў: «Каб за край быў умёрці гатоў». Няма сум-нення — паэт успамінаў пры гэтым таксама Людвіка Нарбу-та, сваіх баявых сяброў — паўстанцаў Каліноўскага.

¹ Содаль У. Песня ў трох вымярэннях: Ф. Багушэвіч і мас-тацкае атачэнне // Мастацтва Беларусі. 1989. № 9; яго ж. Імпульсы // Польшы. 1989. № 6.

«ЭХ, СКРУЧУ Я ДУДКУ!..»

Ля вытокаў творчасці

Ф. Багушэвіча

У нас быў выдатны пачатак... —
Францішак Багушэвіч.

С. Дубавец

Багушэвіч увайшоў у беларускую літаратуру сваім зборнікам «Дудка беларуская». Было яму тады ўжо трохі за пяцьдзсят. Бясспрэчна, пачаў ён пісаць значна раней, але калі менавіта — невядома.

Думаецца, што пачаткі творчасці паэта трэба звязваць з паўстаннем Кастуся Каліноўскага. Як вядома, Багушэвіч быў актыўным удзельнікам паўстання. Сувязь з тым часам можна адчуць у яго творах. Вось прыклад.

Ёсць у паэта выдатны верш «Хрэсьбіны Мацюка», цікавы і для нашых сённяшніх роздумаў пра гістарычны лёс беларускага народа, роднай культуры. Верш пра пакуты сялянна-беларуса ва ўмовах асіміляцыйнай палітыкі царызму. І пра цвёрдасць чалавека з народу ў адстойванні сваіх маральна-духоўных прынцыпаў. Спачатку з Мацюка «пасвойску» здзекаваліся казакі, якія аніяк не маглі зразумець яго ўхілістага самавызначэння — «тутэйшы». А потым сялян-католікаў сабралі ў панскі двор і сталі шчодрымі абяцанкамі і нават дармовым пачастункам «смуцать» у праваслаўе. Запраўляў усёй гэтай аперацыяй нейкі князь Хаванскі.

«Прыехаў,— кажуць,— начальнік такі,
Сам князь Хаванскі; ідзіця у двор!
Трэба ўсё кідаць (хоць святам было).
Народам, як макам, весь двор заліло:
Князь у палетах, васолы такі!
«Эх,— кажа,— рыбяты! — вы дуракі,
Што ў рускай зямлі ды каталікі!
Ну, цар вас прымае ў сваю веру;
Дасць зямлі многа!.. Вы, на паперу,
Тут падпішыце, а поп пасвенце,—
Будзе ўсё добра, усюды пашэнце.
Ну, братцы, вып'ем па чарцэ ўсе;
Бацюшка крыж і крапідла нясе!»

Як бачым, Багушэвіч па-майстэрску, вельмі пластычна малюе ўсю гэтую сцэну, буйным планам падае партрэт князя-дэмагога — гэткага, на першы погляд, дэмакрата-дабрадзея, які можа прыкінуцца зусім свойскім чалавекам, народным заступнікам і дарадцам.

«Ну што, маладзец, нап’емся водкі?»
Даець мне грошы, такі салодкі:
Усё гаворэ, радзе, пытае,
Жонку цалуе, дзяцей гайдае.

Але маска ўмомант зляцела з князя, як толькі ён пачуў цвёрдую адмову Мацея памянча веру:

Іх! закіпеў той князь, аж зароў,
Аж вылупіў вочы, счырванёў ён, як кроў...
«Розаг падайце, нагаек, сто лоз!
Ён з веры смяецца мне тут пад нос!»

Вось такі няпросты, надзвычай рэалістычны вобраз намаляваў Багушэвіч.

Нагадаем, што верш «Хрэсьбіны Мацюка» надрукаваны ўпершыню якраз у зборніку «Дудка беларуская», гэта значыць у 1891 годзе. Паўстае пытанне — да якога часу адносяцца паказаныя ў вершы падзеі, ці існаваў рэальны прататып князя? Што раскрыў, а можа, і «схаваў» у сваім творы паэт?

Князі Хаванскія — вельмі вядомае ў гісторыі арыстакратычнае прозвішча. Яны, дарэчы, выводзілі сваё паходжанне ад пінскага князя Нарымунта Гедымінавіча, значыць, нейкімі далёкімі ніцямі звязаны і з нашым краем. Нездарма ў фамільным гербе Хаванскіх красавалася нават літоўска-беларуская Пагоня (выпісваю са старадаўняга расійскага гербоўніка: «...в красном поле на белом коне всадник с поднятым мечом...»¹). У часы «цішэйшага» цара Аляксея Міхайлавіча князь Хаванскі камандаваў маскоўскімі войскамі на тэрыторыі Беларусі, удзельнічаў у многіх баталіях, перамагаў і бываў бітым. Яго імя не адзін раз можна сустрэць у тагачасных беларускіх хроніках і дакументах. Успамінае яго і У. Сыракомля ў сваіх крязазнаўчых нарысах. У 1682 годзе той жа князь Іван Андрэевіч Хаванскі і яго сын Андрэй Іванавіч спрабавалі выкарыстаць у сваіх амбіцыйных мэтах стралецкае паўстанне ў Маскве і паплаціліся за гэта галавою. Таму і само тое паўстанне атрымала ў гісторыі назву «Хаваншчына». Ёсць і адпа-

¹ Петров П. Н. История родов русского дворянства. СПб., 1886. Т. 1.

ведная папулярная опера М. Мусаргскага, пастаўленая ўпершыню ў 1886 годзе, калі Багушэвіч ужо, можа, абдумваў свой першы зборнік, сваю «Дудку беларускую». Так што гучнае, характэрнае прозвішча магло трапіць у твор Багушэвіча як нейкае мастацкае абагульненне або перасэнсаванне нават з гэтай крыніцы. Але ўдаецца адшукаць і больш прамыя паралелі.

Пытанне гэтае, аказваецца, мае сваю цікавую гісторыю.

У 1907—1908 гадах выдавецтва «Загляне сонца і ў наша ваконца» перавыдала «Дудку...» і «Смык...» Багушэвіча. Царскія ўлады нават ва ўмовах пачатку XX стагоддзя, напоўненага самымі бурнымі рэвалюцыйнымі падзеямі, палічылі творчасць паэта занадта вострай і прыцягнулі выдаўцоў да судовай адказнасці. Справу разбірала ў 1910 годзе Пецярбургская судовая палата.

На судовым пасяджэнні прысутнічалі зусім малады яшчэ Янка Купала і яго прыяцель-студэнт — актыўны ўдзельнік беларускага грамадска-культурнага руху Яўген Хлябцэвіч. Апошні праз 17 гадоў успамінаў у артыкуле «Царскі суд над творамі Ф. Багушэвіча» (Узвышша, 1927, № 3), што адным з галоўных пунктаў абвінавачання быў якраз верш «Хрэсьбіны Мацюка», дзе, паводле Хлябцэвіча, «выведзены тагачасны генерал-губернатар Паўночна-Заходняга краю князь Хаванскі, які ўжыў казацкую плётку для далучэння уніятаў да праваслаўя».

Сапраўды, калі зазірнем у адпаведныя абвінаваўчыя дакументы, то знойдем там самыя рэзкія і катэгарычныя выпадкі царскіх законнікаў: «...в приведенном стихотворении приписываются казакам поступки, явно позорящие их воинскую честь, каковое преступное деяние предусматривается ст. 6 отд. VIII Закона 24 ноября 1909 г.

Вместе с тем то же стихотворение возбуждает в крестьянах вражду к представителям власти, усугубляя тяжесть изображаемого произвола яркой окраской религиозного фанатизма польского [так!] крестьянина, ненавидящего православную веру. Преступление это предусмотрено п. 6 ст. 129 Угол. улож. изд. 1903 г.»¹.

Выдавецтву пагражалі значныя непрыемнасці. Трэба было ратавацца.

З непадробным захапленнем расказвае Хлябцэвіч пра ўдалую абарону запрошанага выдавецтвам адваката: «Абаронца ж Гальдштэйн ужыў усё сваё адвакацкае кручка-

¹ Цыт. па кн.: Багушэвіч Ф. Творы. Мн., 1967. С. 203.

творства і разбіў гэты пункт абвінавачвання такім чынам. Дастаўшы ад беларусаў кнігу протапрасвітэра вайсковага і марскога духавенства, царскага духоўніка Шавельскага «О воссоединении униатов с православной церковью», прадэманстраваў гэту кнігу суддзям у камергерскіх мундзірах і прачытаў услых якраз тое месца з гэтай кнігі, дзе Шавельскі пісаў, што нетактычнасць князя Хаванскага пашкодзіла справе праваслаўя. Карыстаючыся гэтай думкаю Шавельскага, абаронца зазначыў, што «протапрасвітэр і царскі духоўнік» дае гістарычную даведку аб князю Хаванскім, якая апраўдвае прыведзеныя ў вершы факты. А потым, гаварыў абаронца, гэта справа мінулага, справа гісторыі,— як аўтар, так і выведзеныя ім асобы даўно даўно памерлі».

Надзвычай салідная, са мноствам спасылак на гістарычныя дакументы, на старадаўнія віцебскія і пецяярбургскія архівы, кніга Г. Шавельскага ёсць у нас у Мінску ў акадэмічнай бібліятэцы. Поўная яе назва — «Последнее воссоединение с православною церковию униатов Белорусской епархии (1833—1839 гг.)» (СПб., 1910). Размова ў ёй пра вядомае ў гісторыі вяртанне беларускіх уніятаў «ва ўлонне праваслаўнай царквы», завершанае ўрадам у 1839 годзе. Важную ролю ў гэтых падзеях і на самой справе адыгрываў князь Мікалай Мікалаевіч Хаванскі, які, праўда, быў генерал-губернатарам не Паўночна-Заходняга краю (гэта значыць, віленскім), а віцебскім, смаленскім і магілёўскім¹.

У кнізе лёгка знаходзім мясціны, дзе Хаванскі атэставаўся не зусім добра. Напрыклад, на с. 117 — цытата з запісак уніяцкага епіскапа (пасля праваслаўнага архіепіскапа) Васілія Лужынскага пра падзеі 1833 года: «Возвратившись после хиротонии [пасвячэння ў сан.— Г. К.] в Полоцк я был поражен дошедшими до меня положительными сведениями о том, что по распоряжению генерал-губернатора кн. Хованского (редко бывавшего трезвым), воспользовавшегося моим отсутствием из пределов епархии в С.-Пе-

¹ Гл.: Перечень главных начальников, военных губернаторов и генерал-губернаторов Северо-Западного края, с обозначением времени управления ими краем // Виленский календарь на 1908 високосный год. С. 57—58. Хаванскага ў гэтым пераліку няма. Гэтае прозвішча знаходзім у другім спісе (апублікаваным тамсама): «Белорусские (витебские и могилевские) генерал-губернаторы». Пад № 6: «Хованский Николай Николаевич, князь, генерал-от-инфантерии — с 1822 г. по 1837 г.». Беларускі генерал-губернатар князь Хаванскі згадваецца і М. Багдановічам у артыкуле «Сталецце руху беларускага народа».

тербург, по настоянию епископа православного Смарагда, крестьяне казенных имений обращались насильно...» Або данясенне згаданага полацкага епіскапа Смарагда ў сінод гэтага ж часу (дадатак, с. 15): «...по секрету вашему превосходительству скажу, что мысли кн. Хованского не всегда гармонируют с распоряжениями гражданского губернатора. Оттого-то многие дела не клеятся у нас! Губернатор, впрочем, предельный [надзвычай дзелавы.— Г. К.] человек, и если б он один действовал, то дела присоединения, конечно, потекли бы успешнее».

Адным словам, паводле версіі адваката Гальдштэйна, размова ў вершы ішла пра далёкія падзеі, удзельнікам якіх быў генерал-губернатар Смаленшчыны і ўсходняй Беларусі ажно першай трэці XIX стагоддзя. Усё гэта ў многіх адносінах (і храналагічна, і тэрытарыяльна) далекавата ад Багушэвіча. Дый у вершы нідзе не гаворыцца пра уніятаў, а размова ідзе пра сялян-католікаў. Таму выкарыстанне кнігі Шавельскага для абароны Багушэвіча можна разглядаць усяго як спрытны адвакацкі манеўр, які зрабіў пэўнае ўражанне на суддзяў, не знаёмых з тонкасцямі беларускай гісторыі. Трэба думаць, што падказаў гэты манеўр адзін з кіраўнікоў выдавецтва «Загляне сонца...», бліскучы знаўца гісторыі і культуры Беларусі Браніслаў Эпімах-Шыпіла, які вельмі баяўся нешчаслівых вынікаў судовага разгляду. Маладому беларускаму выдавецтву і без таго ставала фінансавых і розных іншых цяжкасцей. Хутчэй за ўсё выкарыстаная адвакатам кніга была з багатай асабістай бібліятэкі Эпімах-Шыпілы.

Але гістарычна верш трэба звязваць з падзеямі, сучаснікам якіх быў паэт. Як вядома, асіміляцыйная палітыка царскіх улад надзвычай актывізавалася пасля паўстання 1863 года. Улады выкарысталі паўстанне для наступу на ўсё, што адрознівала Беларуска-Літоўскі край ад цэнтральных губерняў Расіі, у тым ліку на касцёл. У прыватнасці, беларусы-католікі (там, дзе яны былі) спешна пераводзіліся ў праваслаўе. Вядома, што сяляне Коласавай Мікалаеўшчыны (у тым ліку прамыя продкі Якуба Коласа) былі пераведзены ў праваслаўе ў 1866 годзе. Калі я збіраў матэрыялы для зборніка «З жыццяпісу Якуба Коласа», то бачыў у архіве вялізныя спісы пераведзеных у праваслаўе па Мінскай епархіі. Зразумела, не менш актыўна гэты працэс ішоў на Віленшчыне, пад бокам самога Мураўёва-вешальніка. Тое, што Хаванскі ў вершы абяцае паслухмяным сялянам нарэзаць зямлі, таксама дазваляе аднесці дзеянне верша да

1860-х гадоў, калі праводзілася сялянская рэформа і дзейнічалі так званыя паверачныя камісіі па адмежаванні сялянскіх і памешчыцкіх земляў. Дый паводзіны казакаў у вершы, наўрад ці магчымыя ў звычайны, «мірны» час, зусім натуральна ўпісваюцца ў абстаноўку непасрэднага падаўлення «мяцяжу» або першых гадоў пасля паўстання, калі край быў на ваенным становішчы.

Як вядома, нядаўні паўстанец Францішак Багушэвіч хаваўся некаторы час пасля паўстання недзе ў Вільні. Да нас дайшла сямейная фатаграфія, зробленая там 21 снежня 1864 года пасля вызвалення яго сваякоў з турмы. Мяркуючы па пісьмах, абрыдлы і небяспечны на той час «віленскі брук» яшчэ доўга помніўся яму¹. Пакінуў ён родныя мясціны дзесьці на пачатку 1865 года (у маі стаў ужо студэнтам у Нежыне) і мог на ўласныя вочы назіраць факты прымусовай асіміляцыі.

Некаторыя літаратуразнаўцы, пад уплывам Хлябцэвіча, пішуць: «У сюжэтную тканіну твора пакладзены рэальныя факты злачыннага праследавання царскімі ўладамі бязвінных ахвяр чыноўніка-папоўскага свавольства. Паказан і сапраўдны герой «секущего» самаўладства» — генерал-губернатар Паўночна-Заходняга краю князь Хаванскі, якога натхняў на «подзвігі» супраць безабаронных людзей крыва-вы цень Мураўёва-вешальніка»². І ў рамане-эсэ А. Лойкі той жа Хлябцэвіч (але ўжо як персанаж рамана) расказвае Купалу: «А калі дзе заблудшыя не згаджаліся з абародзелымі попікамі, тадышні генерал-губернатар Паўночна-Заходняга краю князь Хаванскі спяшыў да попікаў з казацкай соценькай і бізунамі — дахрышчваў!» Аднак, як мы бачылі, такога генерал-губернатара ў Вільні не было. Дый генерал-губернатара велізарнага краю нельга ўявіць сабе ў ролі выканаўцы асіміляцыйнай акцыі на ўзроўні адной або некалькіх вёсак, як гэта паказана ў вершы. Затое высвятляецца, што адным з непасрэдных душыцеляў паўстання, ваенным начальнікам Віленскага павета ў мураўёўскія часы быў гвардзейскі афіцэр (адсюль «палеты» — эпалеты) князь Хаванскі. Звалі яго, як колішняга віцэбскага генерал-губернатара, Мікалай Мікалаевіч.

Павет быў неспакойны, і клопатаў князю выпала нямала. У зборніку матэрыялаў мураўёўскага музея надрукаваны два рапартаў флігель-ад'ютанта падпалкоўніка князя Ха-

¹ Багушэвіч Ф. Творы. Мн., 1991. С. 180.

² Майхровіч С. Нарысы беларускай літаратуры XIX ст. Мн., 1957. С. 225.

ванскага пра баявыя дзеянні ў Віленскім павеце і на яго межах. 12 чэрвеня 1863 года ён асабіста ўзначальваў царскія войскі ў баі з паўстанцамі атрада А. Мінскага (Альбертуса) пад вёскай Гедройцы (на поўнач ад Вільні). У сваім рапарце князь адзначыў зацятасць інсургентаў: «...засевши в овраг, покрытый густым и частым кустарником, и окруженные со всех сторон, они дрались с остервенением, это была страшная схватка, дрались штыками, прикладами и, наконец, душили друг друга руками. Скрытые от нас густыми листьями, мятежники стреляли почти в упор, некоторые из них, прячась за деревьями и пропустив наших солдат, кидались на них сзади и с боку»¹. Калі верыць рапарту, не знаходзілі паўстанцы спагады і ў мясцовым людзе: «Преследуемые нашей цепью, они заползали в рожь или кидались в деревни, где мужики встречали их вилами и топорами и обезоруженных приводили ко мне». Мабыць, гэта не толькі аздоба стылю, а горкія рэаліі. Так што ў князя быў даволі разнастайны вопыт зносін з народамі.

Успаміны чыноўніка Масалова (таго самага, што даў хрэстаматыйнае апісанне публічнага пакарання смерцю Каліноўскага, занатаваў яго апошнія словы) малююць гэтага Хаванскага ў ліку блізкіх Мураўёву асоб. Вось Масалоў апісвае досыць напружаны «працоўны» дзень Вешальніка:

«Часов в 11 являлся полицеймейстер с рапортом и докладывал; затѣм виленский губернатор, а в приемной уже собирались представляющиеся и должностные лица, почти ежедневно появлявшиеся к этому времени, как то: попечитель Виленского учебного округа Иван Петрович Корнилов, начальник полицейского управления С.-Петербургско-Варшавской железной дороги полковник Житков, заведующий тюрьмами полковник Петр Семенович Лебедев, а впоследствии полковник Бушен, *военный начальник Виленского уезда князь Хованский*, командующий войсками в губернии (сперва генерал Дрентельн, по уходе гвардии — князь Яшвиль, а по смерти его с февраля 1864 г. — генерал Криденер), все чиновники особых поручений, адъютанты и разные другие лица. Иногда в это же время посещал генерал-губернатора митрополит Иосиф»².

Як бачым, князь Хаванскі названы тут у ліку непасрэдных памагатых Мураўёва. Чарадзейная опытка старых успамінаў дазволіла ўбачыць князя з адметным арыстакра-

¹ Виленский временник. 1915. Т. 6. Кн. 2. С. 231.

² Мосолов А. Виленские очерки. С. 98—99.

тычным прозвішчам у стракатым натоўпе, што непасрэдна акружаў Вешальніка. Хаванскага натхняў не «цень» Мураўёва, а сам Мураўёў. Цікавыя звесткі знаходзім у кнізе Г. Кіпрыяновіча пра мітрапаліта Сямашку¹. Вядома ж, з ёю пазнаёміўся (не мог не пазнаёміцца) Багушэвіч і, пэўна, сам здзівіўся нечакана блізкім паралелям са сваім, ужо апублікаваным, вершам. Усяго, паведамляе Кіпрыяновіч, па Літоўскай епархіі, куды ўваходзіла Віленская губерня, на працягу 1865—1866 гадоў да праваслаўя далучылася каля 30 тысяч чалавек. У Віленскім павеце, паводле кнігі, «с похвальнай ревностью действовал князь Хованский, бывший виленский военный начальник». У іншым месцы чытаем: «...известный деятель князь Николай Хованский доложил митрополиту Иосифу о желании многих крестьян Виленского уезда присоединиться к православию и о необходимости, ввиду заявленного ими желания, обратить некоторые костелы в церкви...» Сямашка паставіўся да гэтага з поўным разуменнем. У сувязі з поспехамі справы праваслаўя ў Віленскім павеце было неадкладна ўтворана асобнае «Шумское благочиние» з цэркваў Рудомінскай, Рукойнскай (гэта родныя мясціны Багушэвіча), Шумскай, Астравецкай, Быстрыцкай і інш.

Хаваючыся ў 1863—1865 гадах у Вільні, а магчыма, і ў ваколіцах Вільні (у Свіранах пад Вільняй паэт нарадзіўся, там жылі сваякі), Багушэвіч не мог не ведаць ваеннага начальніка павета князя Хаванскага. Калі персаніфікаваць, ён хаваўся якраз ад князя Хаванскага. Думаецца, што верш «Хрэсьбіны Мацюка» тады і зарадзіўся, бо калі ўявіць, што ён пісаўся ў канцы 80-х — пачатку 90-х гадоў непасрэдна для «Дудкі беларускай», то ў такім выпадку ён будзе выглядаць як верш гістарычны, а рэчаіснасць штодзённа давала паэту актуальны матэрыял. Трэба думаць — паэтычная дудка ляжала ў ранцы паўстанца Багушэвіча побач з баявымі патронамі. Адным словам, верш пра Мацюка вельмі важны для роздуму пра пачатак творчага шляху Багушэвіча.

Але нейкая разбежка ў часе паміж апісанымі ў вершы падзеямі і канчатковым афармленнем твора ўсё-такі была. Пра гэта сведчыць першы радок: «Калісь, як у нас казакі то стаялі...» Дарэчы, ёсць звесткі, што верш «Хрэсьбіны Мацюка» пісаўся Багушэвічам у Кенах, маёнтку асвечаных

¹ Киприанович Г. А. Жизнь Иосифа Семашки митрополита литовского и виленского и воссоединение западнорусских униатов с православною церковью в 1839 г. Вильна, 1893.

памешчыкаў-інтэлектуалаў Славінскіх¹. Дададзім, што Кены (Кіянны) паэт успамінае ў вершы «Здарэнне». Гэта якраз па суседстве з багушэвічаўскімі Свіранамі. З другога боку, «двор Замаслаў»; які згадваецца ў вершы (калі гэта рэальнае паселішча, а не мастацкая дэталі), па гучанні назвы хутчэй трэба звязаць з сённяяшнай вёскай Жамыслаўль (Жамыслаўе) у Іўеўскім раёне². Цікава, што ў некаторых старых выданнях «Дудкі...» так і друкавалі — Жамаслаў (у выданнях лацінкай над пачатковым з як бы неўпрыкмет не-не дый пракінецца адпаведны значок)³. Вядома, што ў Жамыслаўе (на гэта звярнулі ўвагу каментатары апошняга Збору твораў Багушэвіча У. Содаль і Я. Янушкевіч) выклікаліся казакі ў 1861 годзе ў сувязі з сялянскімі антырэформеннымі хваляваннямі⁴. Не выключана, што паэт памастакоўску аб'яднаў у адным творы розныя падзеі: сялянскія хваляванні 1861 года ў Жамыслаўі і прымусовае наварочванне ў праваслаўе сялян у раёне Свіран і Рукойняў. Ёсць паданне (не пацверджанае пакуль дакументальна), што і сам Багушэвіч быў збіты казакамі пад Кушлянамі. Многа метак было на памяці паэта. Прырода мастацкага твора часцей за ўсё складаная. Пытанне пра рэаліі верша «Хрэсьбіны Мацюка» вымагае дадатковых расследаванняў. Тут ёсць яшчэ над чым падумаць.

Так або інакш верш «Хрэсьбіны Мацюка» яшчэ раз сведчыць аб духоўнай повязі Багушэвіча з часамі Каліноўскага, з паўстаннем 1863 года. Слушна пісаў Алесь Яскевіч: «1863 год для Багушэвіча — той маяк, які свяціў паэту праз усё далейшае жыццё, быў вышэйшай мерай паводзін, жывіў духам няскоранага змагання яго музу»⁵.

¹ Канапацкі М. Сэрца, якое не ведала стомы // Ніва (Беласток). 1962, 23 лют.

² Рапановіч Я. Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Гродзенскай вобласці. Мн., 1982. У старых рускіх і польскіх даведніках: Жемлослав.

³ Bahusiewicz F. Dudka białaruskaja. Wilnia, 1930. S. 24.

⁴ Крестьянское движение в Белоруссии после отмены крепостного права (1861—1862 гг.). Мн., 1959. С. 89.

⁵ Яскевіч А. Загадкі пачынальнікаў // Вобраз-81. Мн., 1981. С. 148.

З СУЗОР'Я БАГУШЭВІЧА

За вокладкай
сямейнага альбома

Вы, хто любіце натрапіць
Між страніц старых, пажоўклых...

М. Багдановіч

Напачатку некалькі цытат з ўспамінаў.

Вось што пісаў неўзабаве пасля смерці Багушэвіча Напа-леон Роўба пра вядомую экскурсію групы віленскай інтэлі-генцыі 1897 года на лодках па Віліі і Нёмане: «Экскурсія цягнулася амаль цэлы тыдзень, і Ф. Багушэвіч аказаўся самым вынослівым, таму што разам са сваім сваяком і сяб-рам Габрыелем Радзевічам дайшоў ажно да Балтыкі»¹.

Больш падрабязна той жа Роўба расказаў пра гэта праз 22 гады: «Багушэвіч выехаў разам са сваім сваяком Габры-елем Радзевічам на асобнай лодцы і са сваёй гаспадаркай. Гэта значыла, што начавалі яны асобна, харчаваліся асобна і г. д. Памятаю, як начавалі яны на беразе рэчкі каля вог-нішча, якоё падтрымлівалася ўсю ноч, як абавязкова два разы ў дзень варылі сабе кашу і смажылі скваркі. Калі мы трымаліся поўнай цвярозасці, Багушэвіч з Радзевічам выпі-валі пару разоў у дзень па чарцы і закусвалі скваркай. Раніцою, калі мы яшчэ толькі завіхаліся каля самавара, тыя двое даўно памчаліся наперад, і наганялі мы іх толькі ў паў-днёвую спёку»².

Зыгмунт Нагродскі ўспамінаў, што ў выбары знаёмстваў у віленскі перыяд Багушэвіч быў вельмі пераборлівы: «...зай-маючыся адвакацкай практыкай, ані з адвакатамі, ані на-огул з грамадзянствам асабіста бліжэй не сыходзіўся. Апра-ча Нагродскага, адваката Адама Карповіча ды сваяка свайго Радзевіча, больш ні з кім блізка не жыў»³. Як бачым, зноў называецца Радзевіч.

Хто ж такі Габрыель Радзевіч, якога мемуарысты ўпарта

¹ Пачынальнікі. Мн., 1977. С. 426.

² Тамсама. С. 432.

³ Тамсама. С. 434.

малююць у бліжэйшым акружэнні выдатнага беларускага пісьменніка?

З друкаваных чыноўніцкіх даведнікаў таго часу, так званых памятных кніжак, відаць, што Гаўрыла (Габрыель) Міхайлавіч Радзевіч служыў у 90-х гадах памочнікам галоўнага бухгалтара, а потым галоўным бухгалтарам у Віленскім прыватным камерцыйным банку.

Але якія сваяцкія адносіны яго з Багушэвічам?

На гэтае пытанне памагаюць даць адказ матэрыялы Дзяржаўнага гістарычнага архіва ў Вільнюсе.

Фамільныя дакументы Шкленікаў — Радзевічаў, якія выпадкова зберагліся ў калекцыях былога Віленскага таварыства сяброў навукі, сведчаць, што Габрыель Марыян Міхайлавіч Радзевіч нарадзіўся ў 1862 годзе, ён сын доктара, дзясвочае прозвішча маці — Шкленік¹.

А мы ж помнім, што жонка Багушэвіча была таксама са Шкленікаў — мінчанка Габрыеля Міхайлаўна Шкленік.

Гэта быў ужо пэўны след, аставалася толькі ўдакладніць ступень сваяцтва.

Як ні дзіўна, але зрабіць гэта ўдалося пры дапамозе следчых матэрыялаў паўстання 1863 года.

Перанясёмся зноў у часы Кастуся Каліноўскага.

19 лютага 1863 года ў Вільні быў арыштаваны паплечнік Каліноўскага па падрыхтоўцы і кіраўніцтву паўстаннем, член Літоўскага правінцыяльнага камітэта Эдмунд Вярыга. Кватараваў ён «на Бакшце ў доме Шкленіка». У той жа дзень паліцмайстар накіраваў генерал-губернатару Назімаву рапарт аб выніках вобыску ў кватэры Вярыгі. У прыватнасці, ён пісаў: «Найдзена толькі в шкафу, вделанном в стену, ключ от которого, как объявил доктор Родзевич, находится у тестя его, хозяина сего дома адвоката Михаила Шкленника, проживающего постоянно в городе Минске, несколько свинцовых букв и около полуфунта легкой дробы, а также четыре помеченные Веригой карты и в шкафу доктора Родзевича письма»².

Успомнены тут мінскі адвакат Міхаіл Шкленік — гэта, несумненна, будучы цесць Францішка Багушэвіча; доктар Радзевіч — бацька Габрыеля. Такім чынам, доктар Радзевіч і Багушэвіч былі жанатыя на сёстрах Шкленічанках, былі шваграмі, а Габрыель Радзевіч прыходзіўся родным пляменнікам жонцы пісьменніка.

¹ ДГА Літвы, ф. 1135, воп. 20, спр. 705, л. 21.

² Тамсама, ф. 421, воп. 2, спр. 1447, л. 1—2; ф. 1248, воп. 1, спр. 6, л. 43—44.

Пра асабістае дачыненне Багушэвіча да паўстання 1863 года вядома даўно. Цытаваны вышэй паліцэйскі рапарт паказвае, што тыя слаўныя падзеі не абмінулі і сям'ю жонкі пісьменніка. Прычым Шкленікі і асабліва Радзевічы былі блізкія да асяроддзя, цесна звязанага з Каліноўскім.

Высвятляецца, што брат доктара Міхаіла Радзевіча Людвіг быў жанаты з Людвікай Ямант, сястрой бліжэйшага папличніка і сакратара Каліноўскага Іосіфа Яманта. Як вядома, кватэра Ямантаў была галоўнай канспіратыўнай кватэрай Каліноўскага ў 1863 годзе, сапраўдным штабам паўстання. Тут часта бывалі браты Радзевічы. Удзельнік віленскай рэвалюцыйнай арганізацыі Ільдэфонс Мілевіч паказваў у следчай камісіі: «Да саміх Ямантаў часцей прыходзілі яго [Яманта.— Г. К.] сваяк доктар Радзевіч (служыць пры чыгунцы), родны брат жанатага з дачкой Яманта, замужня дачка яго Радзевічава...»¹ Няма ніякага сумнення, што браты Радзевічы асабіста ведалі Каліноўскага. Што датычыць Людвікі Радзевіч-Ямант, якая ў цытаце названа Радзевічавай, то яна пакінула каштоўныя ўспаміны пра Каліноўскага, пра якія ўжо пісалася ў беларускім друку² (згадаем і мы іх у гэтай кнізе, у артыкуле «...І Літва»). Цяпер жа высветлілася, што ўсё гэта людзі, якіх Багушэвіч ведаў калі не асабіста, дык па расказах сямейнікаў.

Я ўжо не здзіўляўся, натрапіўшы на імя Радзевічаў у знакамітых успамінах землявольца Л. Панцялеева (пра іх пісаў Генадзь Каханоўскі ў краязнаўчых нататках «Маладзечна — Мінск — Урал, а далей — усюды»³. Пасля арышту ў канцы 1864 года Панцялееў быў дастаўлены ў Вільню і чакаў прысуду ў тых самых «Дамініканах», дзе незадоўга перад гэтым правёў свае апошнія дні Кастусь Каліноўскі. «В один прекрасный день,— чытаем ва ўспамінах,— совершенно неожиданно ввели ко мне нового сожителя. То был Людвиг Родзевич, из местных виленских жителей, незадолго перед тем арестованный по какому-то самому ничтожному поводу. Родзевичу было лет под сорок, с ранней юности он служил в администрации имений Витгенштейна, обширные владения которого (унаследованные от Радзивиллов) были разбросаны по всему Западному краю. Родзе-

¹ Восстание в Литве и Белоруссии 1863—1864 гг. С. 84.

² Кісялёў Г. Сейбіты вечнага. Мн., 1963. С. 45—46, 112—114; Мальдзіс А. Таямніцы старажытных сховішчаў. Мн., 1974. С. 119—121; Радзевіч Л. Жменька ўспамінаў з 1863 года (Публ. В. Шалькевіча) // Голас Радзімы. 1988, 7 студз.

³ Голас Радзімы. 1991, 25 ліп.

вич, хотя и получил только гимназическое образование, видимо, много читал, особенно хорошо знал историю Литвы, но главное, благодаря разъездам по делам Витгенштейна, отлично был ознакомлен с краем, особенно с экономическим положением крестьян, не только в настоящем, но и в более отдаленном прошлом. Его тесть Ямонт был выслан в Сибирь, брат жены тоже; многих из деятелей 1863 г. Родзевич лично и хорошо знал. Он сразу отнесся ко мне вполне доверчиво, так как ему было известно, за что я арестован. Потому, забросив чтение, я без зазрения совести эксплуатировал его, заставляя по целым часам рассказывать; и только одно меня огорчало: Родзевич, горячий католик, каждый день по целым часам молился и тем сокращал драгоценное время для интересовавших меня разговоров¹. Маладая жонка Панцялеева, прыехаўшы з дзіцем услед за мужам у Вільню, спынілася якраз у Радзевічаў і з падзякай успамінала гасціннасць гэтай сям'і.

Такім чынам, за Шкленікамі і Радзевічамі, з якімі Багушэвіч парадніўся ў 1874 годзе, былі багатыя, блізкія пісьменніку традыцыі.

На гэтым знаходкі не скончыліся. Аказалася, што малады сябра Багушэвіча Габрыель Радзевіч сам заслугоўвае не толькі нашай увагі, але і ўдзячнай памяці як удзельнік рэвалюцыйнага руху, чалавек неардынарнага лёсу.

Як цяпер высвятляецца, ён быў актыўным дзеячам адной з першых марксісцкіх арганізацый у Расіі — так званай групы Бруснева, якая займае адметнае месца ў гісторыі народаў Расіі.

Нагадаем, што гэтая арганізацыя, вядомая таксама пад назвай «Рабочы саюз», дзейнічала ў Пецяўбургу ў 1889—1892 гадах. Складалася яна з інтэлігенцыі (пераважна студэнтаў) і рабочых, была звязана з замежнай групай «Вызваленне працы». Група Бруснева аб'ядноўвала звыш дваццаці рабочых гурткоў, арганізавала вядомую Шалгуноўскую дэманстрацыю, першую ў цэнтральнай Расіі маёўку 1891 года, спрабавала ўплываць на стачачную барацьбу, выдавала лістоўкі. У 1892 годзе група была разгромлена паліцыяй.

У апошнім акадэмічным выданні «Истории СССР...» напісана:

«Непараўнальна больш значнай і разгалінаванай, чым дзве папярэднія арганізацыі пецяўбургскіх рабочых [групы

¹ Пантелеев Л. Ф. Воспоминания. М., 1958. С. 380—381.

Благоева і Тачыскага.— Г. К.], была група М. І. Бруснева. Яна склалася ўвосень 1889 года ў Пецяярбургу са студэнцкіх гурткоў Тэхналагічнага інстытута і універсітэта. Сам Бруснеў, студэнт Тэхналагічнага інстытута, вылучаўся сярод рэвалюцыйна настроенай моладзі як перакананы марксіст і таленавіты арганізатар.

Найбольш актыўныя ўдзельнікі гэтай новай групы Бруснеў, браты Л. Б. і Г. Б. Красіны, В. С. Голубеў, Г. М. Радзевіч, В. Ф. Цывінскі і інш. устанавілі сувязі з рабочымі гурткамі, у якіх вялі прапаганду марксізму...»¹.

Згаданы тут Л. Б. Красін, Леанід Красін — будучы вядомы дзеяч партыі і савецкай дзяржавы, а Г. М. Радзевіч — сваяк Багушэвіча, яго віленскі сябра.

У тым, што мы не памыліліся, нас пераканаў артыкул маскоўскага гісторыка А. М. Арэхава «Удзел польскіх студэнтаў у сацыял-дэмакратычнай прапагандзе ў Пецяярбургу (1889—1892 гг.)», надрукаваны ў 1967 годзе ў выдадзеным АН СССР зборніку «Рэволюционная Россия и революционная Польша», а таксама іншыя прагледжаныя намі выданні па гісторыі сацыял-дэмакратычнага і рабочага руху ў Расіі.

У літаратуры прыводзяцца наступныя звесткі:

Габрыель Марыян Радзевіч нарадзіўся ў 1862 годзе (гэта мы ведалі раней) у Дзінабургу. У 1882 ці 1883 годзе скончыў 1-ю Віленскую гімназію і паступіў у Пецяярбургскі універсітэт, адкуль перайшоў ў Ваенна-медыцынскую акадэмію, але ў 1886 годзе (па іншых звестках, у 1887 годзе) пакінуў яе, не скончыўшы курса. Працаваў у Пецяярбургу кантралёрам на Мікалаеўскай чыгунцы.

Пра яго жонку — таксама удзельніцу рэвалюцыйнага руху — паведамляецца:

Юлія Аляксандра Радзевіч-Вайчынская. Вучылася спачатку ў Варшаўскай (па іншых звестках у Варонежскай) гімназіі. З дзесяцігадовага ўзросту жыла ў Пецяярбургу. Пасля заканчэння Пецяярбургскай жаночай гімназіі (1879) наведвала сталічныя педагагічныя курсы, у 1887 годзе скончыла Вышэйшыя жаночыя курсы. Такім чынам, яна блізкая да слаўнай плеяды бястужавак, якія адыгралі прыкметную ролю ў грамадскім жыцці тагачаснай Расіі. Працавала яна хатняй настаўніцай.

Муж і жонка Радзевічы далучыліся да рэвалюцыйнага руху яшчэ ў студэнцкія гады. Спачатку яны прытрымліваліся народніцкіх поглядаў і ўдзельнічалі ў арганізацыях «На-

¹ История СССР с древнейших времен до наших дней. М., 1968. Т. 5. С. 466.

родной волі». Пералом у іх поглядах адбыўся, мяркуючы па ўсім, у 1887 годзе пасля разгрому нарадавольскіх арганізацый, звязанага з няўдалым замахам на Аляксандра III (вядомая справа А. І. Ульянава і яго таварышаў). Ужо тады, задоўга да ўзнікнення групы Бруснева, Радзевічы знайшлі аднадумцаў сярод студэнтаў Тэхналагічнага і Горнага інстытутаў і пачалі весці прапаганду марксізму ў рабочых гуртках. Яны працягвалі дзейнасць першых рускіх марксісцкіх груп Благоева і Тачыскага, разгромленых паліцыяй у 1887—1888 гадах, нейкі час працавалі нават паралельна з імі¹.

Гаворачы пра арышты сярод пецярбургскіх марксістаў 1888 года, удзельнік тых падзей студэнт В. С. Голубеў адзначае, што прапаганда ў рабочым асяроддзі не спынялася: «Гурток інтэлігенцыі з тэхнолагаў і гарнякоў працягваў дзейнічаць, прычым відную ролю адыгрываў тады былы студэнт-медык Р. і яго жонка». (Былое, 1906, № 12. С. 108). Гэтыя ўспаміны былі надрукаваны яшчэ пры царызме, таму прозвішча Радзевічаў у іх зашыфравана.

У манаграфіі Ю. З. Палявога «Зарождение марксизма в России» (1959) таксама падкрэсліваецца вялікая роля Габрыеля і Юліі Радзевічаў у станаўленні першых марксісцкіх арганізацый: «Гурток Г. М. і Ю. І. Радзевічаў, куды ўваходзілі некаторыя студэнты універсітэта, Тэхналагічнага і Горнага інстытутаў, не абмяжоўваўся вывучэннем грамадскіх навук, а ўстанавіў у 1888—1889 гадах сувязь з перадавымі рабочымі шэрагу буйных заводаў і фабрык. Амаль увесь склад гэтага гуртка ўвайшоў потым у сацыял-дэмакратычную групу Бруснева».

Бруснеў з'явіўся сярод пецярбургскіх марксістаў увосень 1889 года. Тады ж склалася і новая, разгалінаваная арганізацыя, якая атрымала ў гісторыі імя «групы Бруснева». У манаграфіі Ю. З. Палявога адзначаны вельмі значныя для тэмы нашай размовы факт: «Сам Бруснеў быў прыцягнуты да дзейнасці марксісцкіх гурткоў Г. М. Радзевічам, які быў звязаны з групай Благоева». Удакладнім, што, мяркуючы па ўсім, Радзевіч быў не столькі арганізацыйна звязаны з групай Благоева, колькі з'явіўся яго пераемнікам, што ж да ролі ў яго асабістым лёсе Бруснева, то яна пацвярджаецца сведчаннем самога Бруснева. Пасля перамогі Кастрычніка колішні кіраўнік пецярбургскіх марксістаў успамінаў далёкую восень 1889 года: «У рабочы гурток мяне

¹ Красная летопись. 1930, № 2 (35). С. 5—25.

ўвёў Радзевіч. Гурток гэты быў на Васільеўскім востраве, у Гавані. Раней там вёў заняткі сам Радзевіч, так што я з'явіўся яго пераемнікам. Я выбраў сабе псеўданім «Фёдар Васільевіч» і выдаваў сябе за рабочага, хоць, вядома, усім было ясна, што я студэнт. Гэты першы мой гурток налічваў тады чалавек 8—10 рабочых. Усе гэта былі маладыя людзі, галоўным чынам рабочыя-металісты Балтыйскага завода. Рабочыя былі дастаткова развітыя і падрыхтаваныя маім папярэднікам»¹.

Сам Радзевіч узяў пасля гэтага гурток студэнта-тэхнолага Уладзіміра Пераверзева (Пераверзіна) у майстэрнях Пецярбургска-Варшаўскай чыгункі. Удзельнік гэтага гуртка слесар Мікалай Багданаў успамінаў пра гэта так: «...у канцы 1889 года быў арыштаваны і высланы Улад. Пераверзін. У нас у гуртку яго замяніў Гаўр. Міх. Радзевіч. Гэта быў адзін з відных сацыял-дэмакратаў і карыстаўся ў нас вялікай павагай»². Успаміны Багданава даносяць да нас атмасферу таго гістарычнага часу — зараджэння рабочага руху: «Не вялікія былі нашы сілы, але велізарныя запал і рашучасць пачаць барацьбу за вызваленне рабочага класа».

Мужа і жонку Радзевічаў ведалі ў рабочым асяроддзі пад імёнамі Івана Казіміравіча і Аўдоцці Міхайлаўны. Ідучы да рабочых з перадавым рэвалюцыйным словам, яны вялікае значэнне надавалі падпольным выданням. Вядома, што Габрыель Радзевіч склаў і размножыў на гектографе «Рабочы катэхізіс», надрукаваў на гектографе таксама брашуру П. Лафарга «Рэлігія капітала». У гістарычнай літаратуры адзначаецца такі характэрны выпадак. Калі ў верасні 1888 года адзін са студэнтаў Тэхналагічнага істытута сказаў, што знайшоў літаграфію, дзе можна будзе друкаваць рэвалюцыйныя выданні, патрэбны толькі грошы, Юлія Радзевіч без ваганняў аднесла ў ламбард свой сярэбраны сталовы сервіз. На атрыманыя грошы былі надрукаваны «Гістарычныя пісьмы» П. Лаўрова.

8 кастрычніка 1890 года Радзевічаў арыштавалі. Яны былі добрымі канспіратарамі, і нічога забароненага ў іх не знайшлі, толькі нататкі і выпіскі з друку па рабочым пытанні. Ім пашанцавала, бо паліцыя лічыла тады больш небяспечнымі народнікаў-тэарыстаў. Габрыель сказаў, што

¹ Бруснев М. И. Возникновение первых социал-демократических организаций (Воспоминания) // Пролетарская революция. 1923, № 2 (14). С. 20.

² Ольминский М. О воспоминаниях Н. Д. Богданова // От группы Благоева к «Союзу борьбы» (1886—1894). Ростов-на-Дону, 1921. С. 41.

займаўся мірнай асветніцкай дзейнасцю, Юлія наогул ад усяго адмовілася. Праз два месяцы іх выпусцілі да суда на свабоду пад грашовы залог, які ўнесла маці Юліі. У студзені 1892 года быў абвешчаны прысуд: Габрыель прыгавораны на паўгода ў турму, над Юліяй на два гады ўстанавілі яўны (гласны) нагляд паліцыі.

Недзе ў гэты час Радзевічы асталяваліся ў Вільні, сталі бліжэйшымі сябрамі свайго родзіча, прысяжнага паверанага Віленскага акруговага суда і выдатнага беларускага паэта-дэмакрата Францішка Казіміравіча Багушэвіча.

Мы ведаем цяпер, дакладней, можам уявіць сабе, пра што размаўлялі, што ўспаміналі Багушэвіч і яго малады сябра Радзевіч каля вогнішча на беразе Віліі ў час экскурсіі 1897 года.

З Радзевічамі ў жыццё беларускага пісьменніка ўвайшло нешта вельмі і вельмі важнае, істотнае, хоць, па ўсім, марксісцкіх поглядаў ён не падзяляў, а ў пісьме 1893 года выказаў нават непрыхільнасць да экспрапрыяцый, звязаных, на яго думку, з «камунізмам» і «сацыялізмам»¹. Але за народ, мы ведаем, стаяў гарою і паноў не мілаваў.

Варта дадаць яшчэ, што група Бруснева цесна судакраналася ў сваёй дзейнасці з пецяярбургскім студэнцкім «Гуртком моладзі польскай, літоўскай, беларускай і маларускай», да якога належаў Адам Гурыновіч. Члены гэтага гуртка К. Акуліч і І. Непакайчыцкі, бліжэйшыя сябры А. Гурыновіча, якія нейкі час жылі нават на адной кватэры з ім, адначасова былі актыўнымі ўдзельнікамі бруснеўскай групы. У дзейнасці групы Бруснева самы актыўны ўдзел прымалі таварышы Гурыновіча па Віленскім рэальным вучылішчы і Тэхналагічным інстытуце Ю. Бурачэўскі і В. Цывінскі. Улічваючы ўсё гэта, можна меркаваць, што Гурыновіч быў знаёмы з Радзевічамі. А гэта значыць — намячаецца адзін са шляхоў, якім Гурыновіч мог увайсці ў непасрэдняе кантакты з Багушэвічам.

І яшчэ. Я чакаў, што знайду фатаграфіі Габрыеля Радзевіча і яго жонкі ў вядомым сямейным альбоме Багушэвічаў, які захоўваецца ў Дзяржаўным музеі Беларусі. Некалі знятыя на фатаграфіях асобы былі вызначаны, апазнаны ўнучкай пісьменніка С. Тамашэўскай, што прыезджала з Польшчы. У спісе фатаграфій альбома значыцца нямала розных Шкленікаў і Радзевічаў, але Габрыеля сярод іх, на жаль, няма. Знайшлася толькі «Ю. Радзевіч, пляменніца

¹ Багушэвіч Ф. Творы. 1991. С. 227.

жонкі паэта» (здымак № 49). Можна было думаць, што гэта якраз і ёсць Юлія Радзевіч, жонка Габрыеля. Некалькі фотаздымкаў асталося неапазнанымі. Ці не Габрыель на адным з гэтых здымкаў? Вось каб ведаць, як ён выглядаў...

Фірменны поезд «Чайка» ідзе ад Мінска да Вільнюса нешта тры з паловай гадзіны. У дарозе думаецца пра многае, найперш пра тое, што турбуе. Мой клопат — гісторыка-літаратурны пошук: Габрыель Радзевіч, бліжэйшы Багушэвічавы сябра 90-х гадоў. Задача: знайсці ў Вільнюсе яго фатаграфію, каб з ёю ўжо зноў вярнуцца да альбома Багушэвічаў. Хацелася пашукаць яшчэ і дадатковых звестак.

Добра знаёмы Дзяржаўны гістарычны архіў на вуліцы Геросес Вільцес не падвёў і на гэты раз.

Некалі сакрэтная справа Віленскага гарадскога паліцэйскага ўпраўлення «О состоящих под негласным надзором полиции дворянах Габриеле и Юлии-Александре Родзевичах» (ф. 420, воп. 2, спр. 1416) вялася на працягу 12 гадоў (1891—1903) і паспела вырасці ў ладны стос папер — 222 лісты. Праўда, трэба адзначыць, што нагляд быў даволі фармальны. У справе зафіксаваны пераважна змены адрасоў, выезды з Вільні. Кола знаёмстваў не акрэслена.

Першая ж папера спыняе ўвагу. Перапісваюцца мясцовыя віленскія ўлады. Начальнік губернскага жандарскага ўпраўлення, палкоўнік з неразборлівым подпісам, піша паліцмайстру 9 студзеня 1891 года:

«Департамент полиции уведомил меня, что привлеченный к дознанию при С.-Петербургском губернском жандармском управлении по обвинению в государственном преступлении дворянин Габриель Родзевич и жена его Юлия (урожденная Войчинская) по освобождении из-под стражи под залог в 500 руб. выехали 23 минувшего декабря из С.-Петербурга на жительство в город Вильну.

Сообщая об изложенном, покорнейше прошу ваше высокоблагородие иметь в виду, что названным супругам Родзевичам воспрещены всякие отлучки из места их жительства, г. Вильны, впредь до окончания производящегося о них дела».

Такім чынам, маладыя Радзевічы з'явіліся ў Вільні ў канцы 1890 года, яшчэ да суда над імі. Зразумела, прыезд пецяўбургскіх сваякоў не астаўся незаўважаным у сям'і Багушэвіча, хоць яго прозвішча нідзе ў дакументах не называецца.

З далейшай перапіскі высвятляецца, што Радзевічы больш года пражылі ў Вільні пад сакрэтным (негласным)

наглядам паліцыі, чакаючы прысуду. Справа была вырашана ў Пецярбургу адміністрацыйным парадкам, пастановай цара. 6 лютага 1892 года губернатар паведаміў паліцмайстру пра царскі прысуд. На дакуменце ёсць паметка: «Гавриил Родзевич отправлен в тюремный замок на 6 месяцев 7 февраля 92 года». Над Юліяй, як вядома, на два гады ўстанавілі яўны нагляд, у сувязі з чым у справе з'явіўся адпаведны дакумент: «1892 года февраля 7 дня. Я, нижеподписавшаяся, даю настоящую расписку в том, что положение о гласном полицейском надзоре мне объявлено, причем обязуюсь в точности выполнять его и еженедельно по понедельникам являться в канцелярию г. виленского полицеймейстера. Юлия Родзевич».

Праз паўгода Габрыель вызваляецца з турмы з устанаўленнем над ім сакрэтнага нагляду. Да гэтага часу адносіцца цікавы дакумент: «Г. министр внутренних дел, на основании 1 и 16 ст. Положения о государственной охране, изволил признать необходимым воспретить дворянину Гавриилу-Мариану Михайлову-Францеву Родзевичу, по освобождении его 7 сего августа из Виленского тюремного замка, пребывание в университетских городах, Твери, Нижнем Новгороде и Саратовской губернии в течение 2 лет...»

Тады ж паліцэйскі прыстаў на запытанне жандарскага ўпраўлення паведаміў асноўныя біяграфічныя звесткі пра Габрыеля (яны нам вядомыя) і дадаў, што паднаглядны «занятий никаких не имеет, а живет на средства своих родителей, проживающих в г. Вильне, отец которого доктор и антокольский домовладелец». Антокаль (Антакальніс) — гэта колішні прыгарад Вільні, цяпер раён горада. Са справы відаць, што жылі Радзевічы не ў бацькоў, а здымалі кватэры, даволі часта пераязджаючы з месца на месца: дом Невядомскай на Стафанаўскай, дом Залкінда на Зарэччы, дом Шульца на Антокалі, дом Высоцкага на Папоўшчыне, дом Сломскага на Полацкай, дом Фалевіча на Завальнай, дом Кудзіча па Нікадзімскім завулку... Усе гэтыя адрасы, трэба думаць, добра ведаў Багушэвіч.

У 1894 годзе над Юліяй спыняецца яўны нагляд і зноў устанаўліваецца сакрэтны. Паведамляюцца даволі падрабязныя звесткі: ёй 30 год, нарадзілася ў Вільні. Маці-ўдава жыве ў Пецярбургу на Мойцы, эканомка бальніцы Міколы Цудатворца. Юлія афіцыйна нідзе не працуе, муж за службу ў камерцыйным банку атрымлівае 40 рублёў у месяц. «Недвижимого имущества не имеет, капиталов тоже нет». Калі муж не працаваў, памагала яе грашавітая маці-эканомка.

Паводле справы, Габрыель, апрача службы ў камерцыйным банку, нейкі час займаўся прыватнымі ўрокамі, у канцы 90-х гадоў службы ў зямельным банку, тым самым, куды герой «Новай зямлі» дзядзька Антоць ездзіў па пазыку.

Як ужо гаварылася, у справе ёсць звесткі пра ўсе выезды Радзевічаў з Вільні. Нас цікавіць, як адлюстравалася ў дакументах вядомая экскурсія па Віліі і Нёмане 1897 года, у якой Габрыель удзельнічаў разам з Багушэвічам. Прамых згадак пра экскурсію на лодках у справе няма, але 19 ліпеня 1897 года паліцэйскі прыстаў паведаміў, што Габрыель выбыў з Вільні ў Паланген (так, на нямецкі лад, называлася тады літоўская Паланга). Калі меркаваць па гэтых звестках, то да Коўна падарожнікі дабраліся за адзін дзень, бо вядома, што 20 ліпеня Багушэвіч упісаў у Коўне некалькі вершаў у альбомы сёстраў Петравічанак. Праўда, не выключана, што прыстаў паведаміў пра выезд Габрыеля крыху запознена. У справе ёсць таксама паведамленне палангенскага паліцмаистра ад 4 жніўня, што Радзевіч у Паланген не прыязджаў. Нарэшце, знаходзім яшчэ данясенне прыстава, што 6 жніўня Радзевіч вярнуўся ў Вільню, на ранейшае месца жыхарства. Словам, удзел у экскурсіі маладога спадарожніка Багушэвіча выклікаў цэлую паліцэйскую перапіску.

Нагляд над Радзевічамі быў спынены ў маі 1903 года, ужо пасля смерці Багушэвіча.

У справе пра нагляд ёсць згадка, што Радзевіч у 1892 годзе пры зняволенні ў турму быў сфатаграфаваны і яго здымак накіраваны ў Турэмнае аддзяленне Віленскага губернскага праўлення. Удалося адшукаць адпаведную справу Турэмнага аддзялення (ф. 384, воп. 1, спр. 432). Вось і фатаграфія: спакойны пагляд светлых празрыстых вачэй, невялічкая зусім маладая бародка кліночкам, футравы каўнер зімовага паліто або цёплай курткі. Сямейныя акалічнасці Радзевічаў перадае наступны дакумент, складзены, магчыма, з дапамогай вопытнага юрыста Багушэвіча праз дзесяць дзён пасля зняволення Габрыеля:

«Его превосходительству г. виленскому гражданскому губернатору Гревеницу

Дворянки Вестины Юрьевны Родзевич

Докладная записка

Сын мой Гавриил Михайлов Родзевич арестованный находится в заключении в тюремном заведении на пре-

дместыи г. Вильно Лукишках. Покорнейше прошу ваше превосходительство дозволить мне, матери, а равно и отцу, Михаилу Фомичу Родзевичу, также жене сына Юлии Игнатъевне Родзевич, иметь свиданья.

Вильно, 17 февраля 1892.

Местожителство: Антокольская улица, № 1464».

Вядома ж, ён недзе тут блізка, «за кадрам» — дзядзька Францішак Багушэвіч — трывожыцца, падказвае, кансультуе.

Карыстаючыся выпадкам, зноў пераглядаю ў архіве папку з дакументамі Радзевічаў і Шкленікаў у зборах Віленскага таварыства сяброў навукі (фонд 1135, воп. 20, спр. 705).

З дакументаў відаць, што дваранскі род Шкленікаў быў вядомы з XVII стагоддзя. Да канца 20-х гадоў XIX стагоддзя яны валодалі маёнткам Заборжа-Вітуніч (інакш Шклянцы, Асовіна) у Барысаўскім павеце. Цесць Багушэвіча Міхail Дамінікавіч нарадзіўся ў 1814 годзе, быў адвакатам Віленскай цывільнай палаты і меў дом у Вільні на Бакшце. Пазней працаваў у Мінску. Між іншым, разам з земляком-мінчанінам Люцыянам Неслухоўскім (бацькам Янкі Лучыны) ён значыцца сярод падпісчыкаў «Паментніка навукова-літэрацкега» Р. Падбярэскага (1849—1850), самага прагрэсіўнага мясцовага альманаха таго часу. Пра яго ёсць нямала дакументаў і ў ЦДГА ў Мінску (ф. 694, воп. 4, спр. 5401, 5414, 5450), яны расказваюць пра дзейнасць М. Шкленіка як паверанага (пленіпатэнта) князёў Вітгенштэйнаў. У прыватнасці, ён удзельнічаў у продажы Вітгенштэйнамі горада Слуцка казне (1847). Адрас на некаторых дакументах: «Его благородию Михаилу Доминиковичу Шкленнику. г. Вильно — на улице Бакштах в собственном доме». Лічыўся ён пленіпатэнтам князя ў Вільні, а потым у Мінску, меў немалую сілу, мог сам аператыўна прызначаць і выплачваць грошы людзям, «полезным и благосклонным» для князя. У прашэнні Шкленіка 1850 года пададзены адрас: «Жительство просителя в городе Минске в доме Новаковского». Цікава, што ў 1856 годзе ў гэтым доме жыў Дунін-Марцінкевіч. Як жыхары параўнальна невялікага губернскага горада, вядома ж, яны былі знаёмыя.

Радзевічы паходзілі з Самагіціі (лацінская назва Жмудзі-Жэмайціі). Бацька Габрыеля Міхail Франц Фаміч нарадзіўся ў 1827 годзе ў Вільні, скончыў Віленскую гімназію і медыцынскі факультэт Маскоўскага універсітэта (1851). Быў членам Віленскага медычнага таварыства, дарыў туды

кнігі і часопісы. 32 гады (да 1891 года) праслужыў старшым урачом на чыгунцы ў Вільні. Чалавек высокай гуманітарнай культуры: як відаць з прадмовы да вядомага так званага «віленскага» слоўніка польскай мовы (т. 1, 1861), разам з беларускім паэтам Вінцэсам Каратынскім прымаў актыўны ўдзел у падрыхтоўцы гэтага слоўніка, вёў там медыцынскі аддзел і нават трымаў нейкі час агульную карэктуру. У 1863 годзе быў арыштаваны як рэферэнт мінскай рэвалюцыйнай арганізацыі.

Яшчэ цікавы дакумент (віленскі архіў): у 1859 годзе ў Мінску ў кафедральным касцёле (цяпер плошча Свабоды) бяруць шлюб Міхаіл Радзевіч, 31 года, прыхаджанін віленскага святаянскага прыхода, і Марыя Марцыяна Аляксандра Шкленічанка, 19 год, прыхаджанка мінскага кафедральнага прыхода.

Праз некалькі год новы запіс, ужо трагічнага гучання: у лістападзе 1864 года ў Вільні, у доме Шкленікаў на Бакшце, сканала ад тыфознай гарачкі дваранка Марцыяна Радзевіч, народжаная Шкленічанка, 26 год, жонка Міхаіла. (Выходзіць, не збярог доктар сваю спадарожніцу.) Пакінула сыноў Габрыеля і Марціна. Пахавана на Бернардзінскіх могілках. Значыць, тая Вяціна Юр'еўна Радзевіч, якая дабівалася ў 1892 годзе спаткання з Габрыелем,— не родная маці. А роднай ён, па сутнасці, не ведаў.

Як сведчыць складзеная апантаным краязнаўцам Л. Уземблам картатэка віленскіх могілак (бібліятэка АН Літвы), самому доктару Радзевічу выпала досыць доўгае жыццё. Перажыўшы нават свайго значна маладзейшага швагра Багушэвіча, ён спачыў у 1902 годзе на могілках святога Пятра роднага горада.

...Сямейны альбом Багушэвічаў знаходзіцца ў экспазіцыі Дзяржаўнага музея Беларусі. Ён ляжыць пад шклом у вітрыне аднаго з залаў, і дабрацца да яго няпроста. Але, улічваючы важнасць справы, намеснік дырэктара музея Мікалай Васільевіч Сінкевіч дае каманду дастаць альбом. Разам з супрацоўніцай музея Ларысай Аляксееўнай Александрэнка, так бы мовіць, робім апазнанне.

Некалі альбом быў абцягнуты чырвоным аксамітам, цяпер, пад уздзеяннем часу, яго колер няпэўны. Сем дзесяткаў фатаграфій ахопліваюць перыяд з юнацтва пісьменніка і да 20-х гадоў нашага стагоддзя, прадстаўляючы некалькі пакаленняў Багушэвічаў і іх сваякоў. Здымкі пераважна невялікія (памеру візітнай карткі), па чатыры на старонцы.

Паволі гартаем старонкі альбома, паглядаючы раз-пораз на прынесеную мною копію віленскага здымка Габрыеля. Сумненняў няма — вось ён на фатаграфіі № 50, якая якраз лічыцца неапазнанай. Нават той жа паварот галавы, толькі выгляд на фота ў альбоме больш парадны і ўзнёслы, таму што здымкі рабіліся зусім у розных абставінах. Фатаграфія Юліі (№ 49) акурат у альбоме побач. Трэба думаць, так размясціў іх сам пісьменнік. Дарчых надпісаў на адвароце няма, але відаць, што здымкі Габрыеля і Юліі зроблены ў адным і тым жа фотаатэлье А. Лоранса на Неўскім праспекце ў Пецярбургу.

Звяртае таксама на сябе ўвагу здымак маладой рэспектабельнай жанчыны з немаўлём (№ 29). На адвароце надпіс: «Марцыяна Радзевіч з Габрусём». Перад намі, такім чынам, Габрыель у раннім дзяцінстве з маці. Суседні здымак (№ 30) — «Доктар Міхаіл Радзевіч». На здымку № 31 — цесць Багушэвіча і дзед Габрыеля Міхаіл Шкленік.

Паводле малавядомых успамінаў З. Нагродскага на польскай мове (Вільна, 1929), Габрыель у 90-х гадах удзельнічаў у тайнай асвеце народа. Напярэдадні першай сусветнай вайны абіраўся гласным Віленскай гарадской думы, яго далейшы лёс пакуль не ўстаноўлены. Юлія Радзевіч-Вайчынская побач з Цёткай, З. Верас, У. Станкевіч называецца часам сярод працаўнікоў беларускай асветы пачатку нашага стагоддзя, пазней працавала ў Вільні ў сістэме польскай асветы. Час, жыццёвыя расчараванні наклалі на яе свой адбітак. С. Тамашэўская помніла яе «як удаву, якая адразу пасля першай сусветнай вайны працавала дырэктарам гімназіі ў Вільні, потым — як кіраўнічка інтэрната. Гэта была замкнутая асоба, безуражлівая. Па ёй немагчыма было пазнаць, калі яна радуецца, а калі смуткуе» (Польмя, 1990, № 3. С. 166). Яна была жывая яшчэ ў 30-х гадах, спрыяла беларускім дзеячам у іх перагаворах з сям'ёй Багушэвіча адносна рукапіснай спадчыны пісьменніка. Яе кароткія ўспаміны пра Багушэвіча надрукаваны ў 1938 годзе ў «Запісах Беларускага навуковага таварыства» (гл.: Пачынальнікі. С. 433—434). Цікава, што яна пазнаёмілася з пісьменнікам яшчэ дзяўчынкай у 70-х гадах, калі той жыў у Канатопе. Здаецца, Вайчынскія (Вуйчынскія) былі таксама сваякамі Шкленікаў. У альбоме Багушэвічаў ёсць некалькі здымкаў, пазначаных гэтым прозвішчам. Беларускі дзеяч Ф. Стацкевіч, які жыў у канцы стагоддзя ў Вайчынскіх у Пецярбургу, успамінае, што ў іх была Багушэвічава «Дудка беларуская» (Літ. і мастацтва, 1990, 17 жн.).

Пазней я даведаўся, што здымкі Габрыеля змешчаны таксама ў кнігах А. М. Арэхава «Социал-демократическое движение в России и польские революционеры: 1887—1893» (1973) і «Первые марксисты в России» (1979). Адзін з іх датаваны 80-мі гадамі. Мяркуючы па адным і тым жа паліто і шаліку, здымкі зроблены адначасова, толькі на адным Габрыель з непакрытай галавой, на другім у капелюшы.

Але самае цікавае, што пасля нашых публікацый на гэтую тэму (1982—1983) Уладзімір Содаль выявіў у тым жа самым альбоме Багушэвіча яшчэ адзін здымак, пад № 2, дзе Габрыель і Юлія Радзевічы сфатаграфаваны разам. У параўнанні з іх асобнымі здымкамі з альбома гэты здымак зроблены крыху пазней у Вільні. Я не звярнуў на яго ўвагу, бо ён не адносіўся да ліку неапазнаных — лічылася, што на ім Багушэвічавы пляменнікі, дзеці сястры Ганны, Ян Мніховіч і Марыя Тарчэўская. У. Содаль рыхтаваў альбом выяўленчых матэрыялаў па Багушэвічу і больш пільна вывучаў з гэтай нагоды сямейны альбом пісьменніка (Звязда. 1984, 26 жн.).

А яшчэ праз некаторы час У. Содаль пазнаёміў нашу грамадскасць з новым рэдкім здымак, дзе Багушэвіч і Радзевіч зняты ў маляўнічай групе экскурсантаў недзе на высокім беразе Віліі або Нёмана ў 1897 годзе (Беларусь. 1986, № 7). Хутчэй за ўсё нейкі вельмі ўмелы фатограф (з Вільні? з Коўна?), сапраўдны майстра сваёй справы, заспеў нашых падарожнікаў у пачатку ці канцы экскурсіі. Наша багушэвічазнаўства ўзбагацілася нечаканымі знаходкамі.

У сем'ях Радзевічаў, Шкленікаў, Багушэвічаў, як і ў многіх іншых тагачасных дваранскіх сем'ях Літвы і Беларусі, былі моцныя польскія культурныя традыцыі. Але не менш трывалыя былі і мясцовыя традыцыі, якія з цягам часу станавіліся вызначальнымі. З публікацый А. М. Арэхава даведваемся, што Габрыель назваў сябе на допытах у Пецярбургу літоўцам. Гэтым ён хацеў падкрэсліць сваю сыноўскую сувязь з зямлёй продкаў, з Літоўска-Беларускім краем.

ВАКОЛ ЗАГАДКІ «ХВЭЛЬКІ З РУКШЭНІЦ»

Дзівіліся ўсе
З пана Фелікса,
Што па-гутэйшаму казаў...

Р. Барадулін

У гісторыі беларускай літаратуры драматычных эпизодаў, прыкрых прабелаў і вялікіх таямніц, здаецца, аж зашмат. І нават на гэтым фоне асоба і творчасць Фелікса Тапчэўскага выглядаюць досыць загадкава. Яго творы, за выключэннем хіба абнародаванага ананімна ў газеце «Віленскі вестник» «Панскага ігрышча», у свой час не друкаваліся, у тых умовах хутчэй за ўсё і не прызначаліся для друку і дайшлі да нас толькі дзякуючы неацэннай рукапіснай «Хрэстаматыі» ягонага земляка Б. Эпімах-Шыпілы. Зусім невядомая была і біяграфія Тапчэўскага. Першыя дакументы аб ім апублікаваны ў 1977 годзе ў зборніку «Пачынальнікі» (невялікая, літаральна мімаходзь, дакументальная згадка, амаль забытая нашым літаратуразнаўствам, была ў 20-х гадах у адным з артыкулаў гісторыка і літаратуразнаўцы Данілы Васілеўскага; мы да яе яшчэ вернемся).

Няясныя абрысы сталі праступаць больш выразна, намацаліся нейкія зыходныя кропкі біяграфіі. Высветлілася, што Тапчэўскі — выхаванец Лепельскага павятовага вучылішча, працаваў нейкі час канцэлярыстам у Віцебскім земскім судзе. Але галоўнае не гэта. Аказалася, што таленавіты паэт-гумарыст, творы якога датуюцца апошняй чвэрцю мінулага стагоддзя, як і Ф. Багушэвіч, прычыніўся да вызваленчага руху 1860-х гадоў, у часы паўстання Каліноўскага быў звольнены з пасады валаснога пісара ў мястэчку Ула на роднай Лепельшчыне, а на пачатку 1864 года нават арыштаваны. Прычым пры нейкіх таямнічых акалічнасцях. 25 лютага гэтага года веліжскі павятовы спраўнік (Веліж — вунь ажно дзе — на мяжы са Смаленшчынай) склаў акт пра тое, што прыбыў у вёску («сяльцо») Красны Стаў — маёнтка памешчыцы Апалінарыі Іванаўны Жыркевіч — і арыштаваў

там яе стрыечнага брата двараніна Фелікса Феліксавіча Тапчэўскага. Пры вобыску нічога падазронага не знойдзена, узята толькі перапіска на польскай мове з сваякамі Жыркевіч і асабістыя дакументы Тапчэўскага. Паэт, калі не сказаць — будучы паэт, разам са згаданымі паперамі адпраўлены ў Віцебск, да губернатара. Вось і ўсё, што стала вядома. Ясна, што арышт быў звязаны з падзеямі 1863 года, але ў чым канкрэтна заключалася віна Тапчэўскага і як ён апынуўся на другім канцы губерні — мы не ведалі, таму што акт гэты пра арышт паэта зусім выпадкова, па нядбайнасці колішніх канцылярыстаў, трапіў у справу яго аднафамільца віцебскага чыноўніка Іосіфа Тапчэўскага і гаворка там ішла, натуральна, пра гэтага апошняга. Звязаныя з Іосіфам Тапчэўскім дакументы захоўваюцца ў мінскім гістарычным архіве. Пра «Хвэлку з Рукшэніц» у іх больш нічога не было, і сляды паэта зноў згубіліся.

І вось у адну з камандзіровак у Вільнюс мне ўдалося знайсці саму следчую справу па падазрэнні аб удзеле Фелікса Тапчэўскага ў паўстанні Кастуся Каліноўскага. Накіраваная ў свой час з Віцебска ў Вільню на заключэнне, яна там так у архіўных справах і асталася.

Гэтая даволі ёмістая справа Палітычнага аддзялення канцылярыі віленскага генерал-губернатара (ДГА Літвы, ф. 378, Паліт. аддз., 1864 г., спр. 1506) мае назву не надта выразную — «О дворянке Лепельского уезда Еве Камионко и других лицах, оговоренных ею в преступных действиях против правительства». Як бачым, у заглавак вынесена зусім невядомае, як бы выпадковае прозвішча, у назве няма нічога такога, за што магло б «зачапіцца» вока нашых літаратуразнаўцаў — у «злачынных дзеяннях» тады, па сутнасці, абвінавачвалася ўся Беларусь. А між тым падшыўка захоўвала нямала цікавага.

Пачалася справа 20 лютага 1864 года, калі ў Полацку была затрымана паліцыяй тая пазначаная ў заглаўку паненка Камёнка з вёскі Асінаўка Лепельскага павета. Раз'язджаючы па горадзе, яна рабіла нейкія таямнічыя візіты, сустракалася з падазронымі людзьмі. Яе затрымалі і, абшукаўшы, знайшлі фатаграфіі Івана і Вінцэнта Рэутаў, знятых у забароненых нацыянальных касцюмах. Як аказалася, згаданы тут Вінцэнт Рэут — вядомы польска-беларускі пісьменнік, колішні актыўны супрацоўнік «Рубона» і «Рочніка літэрацкего», які вылучаўся дэмакратычнымі поглядамі, глыбокай цікавасцю да беларускага фальклору, жывога народнага слова. Гэта з яго пісьма ў свой час стала вядома

пра сустрэчы Тараса Шаўчэнкі з пецяярбургскімі беларусамі 1840-х гадоў, пра зробленую вялікім Кабзаром прыхільную ацэнку нашай «Энеіды навыварат». (Пра гэта мне ўжо даводзілася пісаць у «Загадцы беларускай «Энеіды».) Дык вось гэты ўжо немалады Рэут, паводле паказанняў Евы Камёнка, быў у цесных адносінах з мяцежнікамі Сасноўскімі, збіраўся ісці з імі ў мяцеж, рыхтаваў для гэтага зброю і коней.

Са справы даведваемся, што «мяцежнікі Сасноўскія» — панічы з маёнтка Вусвіца Полацкага павета, за ўдзел у паўстанні зняволены ў Дзінабургскай крэпасці. Спачатку пры чытанні дакументаў, напісаных не заўсёды разборліва, падумалася, што Вусвіца — гэта варыянт назвы «Вухвішчы», звязанай з біяграфіяй Тапчэўскага (як вядома, ён быў там пад канец жыцця аканомам-упраўляючым), але старыя даведнікі даюць Вухвішчы асобна — у Лепельскім павеце. Сёння Вухвішчы ў Полацкім, а Вусвіца ва Ушацкім раёне. Хаця ў цэлым гэта адзін і той жа рэгіён. Вусвіца нават адносілася да Рукшэніцкай парафіі¹. Рукшэніцы добра ведала і не абмінула ў сваіх паказаннях-агаворах і наша занадта гаваркая Ева Камёнка. Наступны аб'ект яе ўвагі — якраз рукшэніцкі ксёндз Восіп Клапатоўскі, які, бываючы ў кампаніі Сасноўскіх, нібыта насіў патрыятычна-сімвалічную, чорную з белым, стужку. Нарэшце (тут мы падыходзім да сваёй галоўнай тэмы), дваране Фелікс і Мікалай Тапчэўскія, паводле яе слоў, пад час узброенага выступлення на Віцебшчыне былі ў «шайцы» Грабніцкага.

Трэба расказаць хоць збольшага пра гэтую паўстанчую групу, пра яе камандзіра. Отан Грабніцкі быў чалавекам незвычайнага лёсу. Нарадзіўся ён у 1829 годзе ў маёнтку Арэхаўне пад Ушачамі ў забяспечанай, калі не сказаць заможнай, памешчыцкай сям'і. Бацька яго ў розныя часы быў павятовым і губернскім маршалкам (прадвядзіцелем дваранства). У маёнтках Грабніцкіх (тая ж Арэхаўна, Нача, Павулле ў Лепельскім павеце, Тарэспаль у Дрысенскім) цешылі вока багатыя зборы культурных каштоўнасцей, прадметаў мастацтва, палотны старых славурых майстроў Аляшкевіча, Арлоўскага, Смуглевіча. Вучыўся Отан у прывілеяваным прыватным пансіёне ў Вільні. У час Крымскай вайны быў юнкерам. Звольнены са службы, жыву ў Феадосіі і хутка трапіў у праслаўную Петрапаўлаўскую крэпасць за

¹ Цяпер Рукшэніцы (Рукшаніцы) зліліся з в. Глыбачка Ушацкага раёна. Вусвіца — у Глыбачанскім сельсавеце. Гэта вельмі старое паселішча, сустракаецца яшчэ на картах Літвы — Беларусі XVI ст.

«шкодны склад думак» і зносіны з татарскімі сепаратыстамі, а неўзабаве адпраўлены радавым у Сібірскі асобны корпус. У 1859 годзе ў выніку агульнай амністыі яму дазволена выйсці ў адстаўку і вярнуцца на радзіму, але нянавісьць да царызму ён захаваў. У бурным 1863 годзе ўзначаліў паўстанцкі атрад на радзіме. «Шайкі Себежскага павета, Полацкага, Віцебскага, Веліжскага і Лепельскага мелі намер, злучыўшыся, рушыць на Полацк, а потым на Віцебск»¹, — чытаем у афіцыйнай брашуры, складзенай больш як сто гадоў назад па свежых слядах паўстання. Але нічога з гэтых намераў не выйшла. Сялянства Віцебшчыны сустрэла паўстанцаў непрыхільна, і нешматлікі атрад Грабніцкага, як і іншыя тамашнія атрады, адразу ж быў рассяяны, не паспеўшы толкам сфарміравацца і разгарнуць сваю дзейнасць. Са следчай справы Грабніцкага ў тым жа вільнюскім архіве відаць, што яго атрад пачаў фарміравацца 23 красавіка ў маёнтку Павулле. Перад выхадам на зборны пункт паўстанцаў Грабніцкі абвясціў перадачу зямлі сялянам «ад імя Цэнтральнага Камітэта». Ды не надта людзі ў гэта паверылі. Сабралася ўсяго чалавек трыццаць, больш панкоў ды падпанкаў (у тым ліку згаданыя Сасноўскія з Вусвіцы), а ўжо 25 красавіка па суседстве з'явіліся царскія войскі. Пачалася паніка, бязладныя перасоўванні, спробы ўцячы, а потым і арышты. Сам камандзір да ўсяго быў цяжка хворы (абвастрыліся сухоты). Яго тайком перавезлі за Дзвіну ў маёнтка сваячкі Збрадовічы, дзе ён і быў 6 мая схоплены мясцовымі сялянамі з дапамогай салдат. Праз два гады няўдачлівы прадвадзіцель паўстання памёр у далёкім Екацярынбургу па дарозе ў Сібір. Вось паплечнікамі гэтага Грабніцкага і былі, калі верыць паненцы Камянчанцы, браты Тапчэўскія. У выніку абодва браты апынуліся за кратамі ў віцебскай турме.

5 сакавіка 1864 года (за пяць дзён да пакарання смерцю Каліноўскага) Фелікс даваў паказанні ў Віцебскай следчай камісіі па палітычных справах. Яму 25 гадоў. Разам з братамі Мікалаем і Францам і сёстрамі Іаганнаю і Анэляю мае «нерухомасць» Будзішча ў Полацкім павеце. З восені 1862 года пісар у Уле. 20-га або 21 красавіка вызвалены ад пасады мясцовым міравым пасрэднікам. 25-га або 26-га выехаў праз Віцебск у Веліжскі павет. 27-га са спадарожнікам — памешчыкам Камёнкам — прыбыў у Віцебск, а 5-га або 6 мая — у Красны Стаў. Быў у гэтым маёнтку

¹ Кареев А. Н. Очерк о начале и ходе мятежа в инфляндских уездах. М., 1873. С. 7.

ўпраўляючым. Перад законам чысты, з ніякімі мяцежнікамі не знаўся, рэвалюцыйных знакаў не насіў.

Побач паказанні брата — Мікалаю было ў гэты час 23 гады. Жыў у матчыным фальварку Будзішча Полацкага павета. За фальваркам лічылася ўсяго 30 дзесяцін зямлі. Быў там драўляны дом уладальнікаў (відаць, невялікі, як звычайна ў дробнай шляхты). З часу адкрыцця валасцей у Віцебскай губерні займаў пасаду краснянскага валаснога пісара ў Лепельскім павеце. Жыў увесь гэты час па-ранейшаму ў Будзішчы — адкуль ездзіў на працу ў Краснае. У канцы красавіка або на пачатку мая 1863 года быў «па памылцы» арыштаваны, сядзеў два тыдні ў полацкай турме, потым разабраліся і адпусцілі.

Ёсць у справе таксама паказанні трэцяга з братоў Тапчэўскіх — Франца, які засведчыў прыезд Фелікса ў Красны Стаў. Выходзіць, беднякі-бядзягі браты Тапчэўскія вечна туліліся пад крылом сваёй забяспечанай, добраўладкаванай (па-руску скажам — «благополучной») стрыечнай сястры Апалінарыі Жыркевіч. Красны Стаў — зусім побач з павятовым Веліжам, цяпер гэта Смаленская вобласць. (Пад Веліжам, дарэчы, меў вёску папулярызатар «Энеіды навыварат» Каятан Мыслоўскі.) Гаспадыня маёнтка пані Жыркевіч (Жыркевічава), магчыма, паходзіла з роду Тапчэўскіх. А можа, сваяцтва ішло па матчынай лініі. Аднак цікава, што прозвішча Тапчэўскіх згадваецца і ў іншых дакументах па Веліжскім павеце. Напрыклад, у верасні 1855 года праўленне Пецярбургскай медыка-хірургічнай акадэміі паведаміла віцебскаму губернатару, што пасля летніх канікул не вярнуўся ў акадэмію студэнт Адольф Тапчэўскі, які паехаў на вакацыі да бацькі, двараніна Тапчэўскага, у маёнтка Красны Горад Веліжскага павета¹. Магчыма, Красны Горад — гэта ўжо знаёмы нам Красны Стаў, а Адольф Тапчэўскі брат, або пляменнік, або іншы сваяк Апалінарыі Жыркевіч.

Паказанні Фелікса пад час следства пра свой узрост пацвярджаюць нашы ранейшыя разлікі, зробленыя на падставе вучнёўскіх спісаў Лепельскага павятовага вучылішча 1849 і 1852 гадоў, што паэт нарадзіўся каля 1838 года, быў, такім чынам, равеснікам Кастуся Каліноўскага (гл.: Пачынальнікі. С. 378). Цалкам узгадняецца гэта і з надпісам на адшуканым нядаўна надмагільным камені Тапчэўскага: «Памёр 17 снежня 1892 г., маючы 54 гады» (Каханоўс-

¹ ЦДГА ў Мінску, ф. 1430, воп. 1, спр. 27 217, л. 2.

кі Г. Адчыніся, таямніца часу. С. 93). Калі ўжо выпала такая нагода, спынімся яшчэ на спісе вучняў Лепельскага вучылішча на вызваленне ад платы за навучанне, датаваным 22 лютага 1852 года. У ім названы два Тапчэўскія — Франц Феліксавіч 14 гадоў і яго брат Фелікс Феліксавіч 13 гадоў. Абодва, нягледзячы на немалы ўзрост, вучыліся ўсяго толькі ў другім класе. Паводзіны ў абодвух на чацвёрку, стараннасць і поспехі на тройку. Ды, мабыць, гэтай галоце (са шляхецкага погляду) было і не да вучобы. «Ва ўдавы, маці вучняў Тапчэўскіх, 3 сыны і 3 дачкі, — усе на яе ўтрыманні, а сялян ва ўладанні яе толькі каля 10 душ. А таму вучні Тапчэўскія падлягаюць вызваленню ад платы за навучанне»¹, — гаварылася ў спісе. Згадваецца ў гэтым дакуменце 1852 года і малодшы брат Мікалай, які яшчэ не паступіў тады вучыцца, хоць па гадах ужо даўно мог быць вучнем.

Няма сумнення, што і ў дакуменце 1852 года, і ў паказаннях братоў 1864 года маецца на ўвазе адзін і той жа матчын фальварак Будзішча. А гэта давала падставы для досыць важнага вываду. Трэба думаць, што тут і нарадзіліся дзеці Тэклі Паўлаўны Тапчэўскай, тут, мабыць, прыйшоў на свет і Фелікс, а не ў Лёсаве, як пішацца ў нашых энцыклапедыях на падставе мясцовых успамінаў, сабраных Генадзем Каханоўскім. Дзе ж шукаць тое Будзішча? З дакументаў вынікае, што фальварак-хутар Тапчэўскіх знаходзіўся ў Полацкім павеце на самай мяжы з Лепельскім. Мяжа паміж паветама праходзіла якраз на поўдзень ад Рукшэніц і Вусвіцы і далей па Дзвіне. У друкаваным, здаецца, поўным, спісе паселішчаў Віцебскай губерні 1906 года Будзішча (як, дарэчы, і Лёсава) каля Рукшэніц я не знайшоў. Было там Будзішча ў Полацкім павеце за Дзвіной (цяпер Шумілінскі раён). Публікуючы першы варыянт гэтага артыкула ў зборніку «Шляхам гадоў» (1990. Вып. 2), я і выказаў меркаванне, што гэта Будзішча Тапчэўскіх. Тым больш што яно непадалёк ад Улы, дзе працаваў Фелікс.

Але сумненні аставаліся. У такім выпадку брат Мікалай ездзіў бы на працу ў Краснае праз Дзвіну, а гэта клопатна ды і далекавата. Тут якраз у наш час галоснасці выйшла для «паспалітага» карыстання даволі дэталёвая карта-двухкіламетраўка Віцебскай вобласці. На ёй усё як на далоні. Павулле, Вусвіца, Краснае, Глыбачка (Рукшэніцы) і на поўдзень ад яе зусім блізка Асінаўка, відаць, тая самая, што належала ў свой час суседзям Тапчэўскіх Камёнкам.

¹ ЦДГА ў Мінску, ф. 2507, воп. 1, спр. 463, л. 154.

Да таго ж успомнілася адна ранейшая архіўная знаходка — метрычны запіс пра хрышчэнне ў рукшэніцкім касцёле ў 1839 годзе Пятра Ігната Ігнатавіча Тапчэўскага. Кумою была якраз «высакародная Тэкля Тапчэўская, жонка Фелікса». Можна думаць, што і жыла яна, Тэкля Тапчэўская, маці паэта, недзе паблізу ад Рукшэніц. Перачытаў яшчэ раз публікацыі Каханоўскага: Лёсава за паўтара кіламетра ад Глыбачкі на паўднёвы захад. Гэта ж прыблізна ў бок Асінаўкі. Ці не знаходзілася Будзішча побач з Лёсам?..

У нашай Нацыянальнай (былой Ленінскай) бібліятэцы адшукаў кнігу, якая выйшла ў 1907 годзе ў Віцебску пад рэдакцыяй вядомага гісторыка-краязнаўца А. Сапунова, — «Землевладение и землевладельцы Витебской губернии в 1905 году». Гэта алфавітныя спісы землеўласнікаў па паведах, а ўнутры паветаў па станах-катэгорыях: асобна дваране, святары, купцы, мяшчане, сяляне. Тапчэўскіх няма ні знаку ні ў адной катэгорыі, сам паэт да таго часу ўжо даўно памёр. Але Генадзь Каханоўскі пісаў, што дачка паэта была замужам за Радзішэўскім. І тут чакала ўдача. У спісе землеўласнікаў-мяшчан Полацкага павета ёсць запіс: «182. Радзішевская Фекла Феликсевна, быв. Топчевского Феликса Фелик-ча». І назва ўладання — «Лиосово, или Будище». Далей пазначана веравызнанне ўладальніцы — рымска-каталіцкае (р/к), паштовы адрас маёнтачка-хутара (праз г. Полацк) і яго памеры: 34 дзесяціны раллі ды 3 лесу.

Усё адразу стала на сваё месца. Зусім дарэмна я спрачаўся з Каханоўскім. Ён усё выдатна разведаў. Проста хутар Лёсава раней называўся Будзішчам. Цікава, што дачка паэта паказана ў спісах землеўласнікаў-мяшчан. Чаму? Можна, Тапчэўскія не былі афіцыйна зацверджаны ў дваранстве, як, напрыклад, сям'я Я. Купалы. Або да мяшчан належаў яе муж (паводле гэтага ж даведніка, мяшчане Радзішэўскія валодалі 175 дзесяцінамі ў суседняй Глыбачцы). Але гэта ўжо дробязі. Галоўнае ўстаноўлена — Фелікс нарадзіўся ў Будзішчы (Лёсаве) каля Рукшэніц. У сваім вядомым псеўданіме ён зашыфраваў месца нараджэння. Ды і ўсё наступнае яго жыццё знітавана з Лёсам-Будзішчам, з Рукшэніцамі.

Дакументы досыць рэльефна малююць сумныя абставіны сям'і будучага беларускага паэта Тапчэўскага. Рана страціў бацьку. Маці адна цягнула вялікую сям'ю, а фальварак у яе, як для тагачаснай шляхты, вельмі мізэрны. Вось чаму, агораўшы сяк-так вучылішча, Фелікс быў вымушаны

адразу ж паступіць на службу пісарчуком-канцылярыстам у Віцебскі земскі суд (павятовую паліцыю). Быў ён тады яшчэ па сутнасці падлеткам і для саліднасці накінуў сабе тры-чатыры гады, таму па дакументах земскага суда выглядае значна старэйшым, чым быў у сапраўднасці (у 1861 годзе яму нібыта 27 гадоў). Не абышлося, відаць, без прагэцыі. Жыццё ў старажытным Віцебску, значным адміністрацыйным і культурным цэнтры, плённа ўплывала на духоўнае развіццё даравітага юнака.

Цяпер галоўнае. Дык быў або не быў Фелікс Тапчэўскі паўстанцам 1863 года? Такое пытанне стаяла найперш і перад царскімі следчымі. Улады правялі своеасаблівы хранаметраж — што рабіў Тапчэўскі ў 20-х чыслах красавіка — пачатку мая, калі на Віцебшчыне была спроба ўзброенага выступлення. Фелікс упарта трымаўся сваёй версіі. На шчасце, знайшліся адпаведныя сведкі, адзін з іх — недалёкі сусед Тапчэўскіх па Будзішчы Адольф Камёнка, брат той самай Евы, ад «многоглаголання» якой і пачалася справа. Фелікс і Адольф добра ведалі адзін аднаго з дзяцінства, «як і як сямейство их, Топчевских, всегда почти находилось в бедном положении, то они часто пользовались помощью Камсионки». Дык вось Адольф Камёнка пацвердзіў, што ездзіў з Тапчэўскім у Віцебск і адтуль у Красны Стаў. На камёнкаўскіх конях сябры дабраліся спачатку да паштовай станцыі Курылоўшчына (цяпер Шумілінскі раён), дзе, дарэчы, іх абшукалі казакі (характэрная дэталё часу), далей ехалі на паштовых.

Шалі правасуддзя схіляліся то ў адзін, то ў другі бок. Памог, і вельмі істотна, нават ульскі бацюшка Клімент Акановіч, у якога сталаваўся Тапчэўскі пад час службы валасным пісарам (кватараваў ён у самім валасным праўленні). Святар, відаць, добры чалавек, вельмі салідна і разважліва сказаў, што 24 красавіка а 4-й гадзіне дня (бачыце, як дакладна) Тапчэўскі з братам Мікалаем паехаў з Улы да маткі. Намер быў у яго ехаць у Веліжскі павет да сваячкі Жыркевічавай, а адтуль па яе рэкамендацыі адправіцца ў Пецяярбург для адшукання сабе месца па стацкай (цывільнай) службе. Свае паказанні Акановіч завяршыў такімі словамі: «Неблагодзежности в нем в отношении политическом я никакой не заметил, что можно было видеть, во-первых, при чтении газет о польских делах, где он очень не одобрял варварских польских поступков, и, во-вторых, почти никуда не отлучался и ни с кем из помещиков не водил дружбы» (згодна з афіцыйнай версіяй, як мы ведаем, паў-

стане было справай польскіх памешчыкаў ды ксяндзоў).

Пададзім яшчэ некаторыя з сабраных следчай камісіяй дакументаў, выстраіўшы іх у пэўны лагічна-храналагічны ланцужок. Письмо з Улы (з беларускім цвёрдым «р» і мноствам, дзе трэба і не трэба, прапісных літар):

«Ульское Волостное Правление честь имеет донести Вашему Благородию, что Писар Феликс Топчевский принят Мировым Посредником Г-м Реуттом [аднафамілец літаратара.— Г. К.] 1861 года 4-го Ноябра [сам Тапчэўскі гаварыў пра лістапад 1862 г.— Г. К.] по предписанию от 7 Октябра за № 158 и уволен от занимаемой должности Волостного Писара по предписанию Мирового Посредника 1-го Участка Г. Реутта от 1-го Мая за № 141 в 1863 году, а как видно по бумагам, что он, Топчевский, выбыл прежде данного Предписания, но только неизвестно, куда и по каким причинам».

Паліцэйскі прыстаў 1-й часткі горада Віцебска:

«По забранным справкам оказалось: Топчевский и Камионко прибыли в г. Витебск в Апреле месяце прошлого 1863 года 27-го числа и остановились в «С.-Петербургском трактире», где пробыли два дня и 29 числа того же месяца выбыли из города будто бы в Витебский или Суражский уезд...»

Яшчэ даведка:

«Витебское Уездное Казначейство имеет честь уведомить, что Коллежскому Регистратору Феликсу Топчевскому выдана сим Казначейством подорожная от г. Витебска до г. Велижа 2 мая прошлого 1863 года...»

Ёсць у справе нават падрабязная «Выписка о времени проезда чрез почтовые станции по тракту от Витебска до Велижа Коллежского Регистратора Топчевского по подорожной от 2 Мая 1863 года за № 1557-м»: з Віцебска выехалі 2 мая ў гадзіну дня, а 4-й гадзіне былі ў Суражы, адкуль праз 15 мінут паехалі далей і г. д. Цяпер мы можам дасціпна заўважыць: які гонар сціпламу валасному пісару — ягоны маршрут распісаны па мінутах, як падарожжа якой саноўнай або нават каранаванай асобы. Але тады такая ўвага таіла вялікую небяспеку.

А вось дадатковае тлумачэнне Тапчэўскага ад 21 мая 1864 года наконт няяснасці, што ён рабіў два дні перад атрыманнем падарожнай:

«Съехавши с квартиры второй гильдии купца Зельцера, я 30 Апреля и 1 Мая был в Витебске, но так как я приехал без вещей [рэчы ён перад выездам з Улы пакінуў у валас-

ным праўленні.— Г. К.], то расчел оставлять за сабою квартиру излишним. Имея много знакомых в Витебске, я провел время у знакомых, но у каво именно — не упомню, как тому прошло уже более года. В эти два дня я никуда из Витебска не отлучался и ежели бы выезжал, то в то время было бы известно полиции. Коллежский Регистратор *Феликс Феликсов сын Топчевский*».

Усё, здаецца, больш-менш растлумачылася, с'як-так звязалася ў адно цэлае, але ж дата выезду з Улы (24 красавіка — паводле К. Акановіча) не можа не звяртаць на сябе ўвагу. З біяграфіі Арцёма Вярыгі-Дарэўскага вядома, што якраз на 23—24 красавіка намячалася агульнае паўстанне на Віцебшчыне і Магілёўшчыне. Менавіта ў ноч на 24-е палечнік Каліноўскага Звяждоўскі з дапамогай студэнтаў Земляробчага інстытута захапіў горад Горкі. Да гэтага ж часу адносіцца тайны выхад з Віцебска таварышаў Вярыгі-Дарэўскага, у тым ліку паэта Вуля (Карафы-Корбута). Некаторыя крыніцы называюць больш раннюю дату агульнага выступлення на Віцебшчыне (напрыклад, той жа Карэў у сваёй брашуры называе 16 красавіка, але хутчэй гэта дата адносіцца да паўночных, так званых інфляндскіх, або інфлянцкіх, паветаў губерні). 19 красавіка, як вядома, выступіла Міншчына, тыднем раней Гродзеншчына. Як бы там ні было, але Тапчэўскі пакінуў сталае месца жыхарства і працы якраз у той момант, калі дзiesiąткі і сотні перадавых людзей Беларусі пакідалі родныя хаты, каб стаць у паўстанцкія шэрагі, папоўніць баявыя атрады паўстанцаў Каліноўскага.

Гэта агульны погляд на сітуацыю. А калі канкрэтызаваць, для нас асабліва важна, што 23 красавіка пачаў збіраць свой атрад па суседстве ў Павулі Грабніцкі. Ды і першы арышт Мікалая Тапчэўскага недзе ў канцы красавіка або пачатку мая 1863 года (на жаль, дакладнай даты не ведаем) адбыўся якраз у Павулі. Кемлівы хлопец адгаварыўся тады, што прыехаў па справах сваёй валасной канцылярыі, і яго даволі хутка адпусцілі.

Цікавыя звесткі аб тагачасных падзеях на Лепельшчыне прывёў некалі Даніла Мінавіч Васілеўскі ў артыкуле «Сялянства Віцебскай і Магілёўскай губерняў у паўстанні 1863 года» (Полымя. 1928, № 6). Ён карыстаўся архіўнай справай пад назвай «Наряд¹ № 505 лепельскаго уездного исправника секретным бумагам с 1861 по 1864 год», якая

¹ Наряд — разнавіднасць канцылярскай справы ў старым справаводстве.

захоўвалася ў той час у Віцебскім акруговым архіве, а потым недзе прапала (мабыць, загінула ў часы Вялікай Айчыннай вайны).

Са зместу справы, пераказанага Васілеўскім, відаць, што яшчэ ў 1862 годзе сяляне знаходзілі на дарогах рэвалюцыйныя брашуры на рускай мове «Что нужно делать войску», «Что нужно делать духовенству». Пад Чашнікамі з'явіліся антыцарысцкія «Песні набожныя», а ў мястэчку Уле (там, як мы помнім, працаваў якраз Тапчэўскі) на беразе рэчкі былі знойдзены нейкія падазроныя кнігі на польскай і замежных мовах. У мястэчку па руках хадзіла «Гутарка старога дзеда». Губернскія ўлады ў страху загадалі адшукаць пашыраны ў Віцебскай губерні маніфест «О совершенной свободе селян с предоставлением им всей земли». З месцаў паступалі паведамленні, што бачаць паненак у касцёлах у зухаватых канфедэратках. У сакавіку 1863 года губернатар папярэджвае спраўніка пра з'яўленне адозвы на рускай мове аб падтрымцы паўстання з пячаткай «Русского Центрального Комитета Земля и Воля». Хадзіла таксама нейкая небяспечная «пісьмовая адозва да сялян, якая заклікае іх паўстаць супраць паноў».

Асаблівай трывогай напоўнены, нават скажам так — перапоўнены, дакументы апошняга тыдня красавіка. Васілеўскі цытуе надзвычай характэрныя данясенні з Ушач, дзе была станавая кватэра III паліцэйскага стана, у Лепель, спраўніку: «24/IV [зноў тая ж дата.— Г. К.] у маёнтку Заскорках аказаліся дзве шайкі паўстанцаў. Каля Янава і Бікулініч яны падзяліліся і пайшлі ў лес, адна па дарозе на Ушачы, другая па Полацкай дарозе. Насельніцтва мястэчка і сумежных вёсак у перапудзе, частка пакінула хаты і схавалася, другая частка нападзатова ўцякаць. Рабочыя на мосце на рэчцы Ушача кінулі работу і разбегліся па хатах, паром не ходзіць. З прычыны таго, што мяцежнікі напалі на маёнтак Бікулінічы, пана Косава, і забралі коні і быдла, гаспадары павыганялі быдла ў лясы і пахавалі коней. Няма дзе дастаць фурманак для правозу войска, казакі выйшлі на Лепель. Прыстаў моцна захварэў, стан застаўся на справаходзе, але і яго схавіла ўдушша, баляць грудзі, калоціцца сэрца...» Вельмі каларытныя, проста мастацкія дэталі, якія выдатна характарызуюць той час, трывогу розных груп насельніцтва, разгубленасць мясцовых улад.

Гаворачы аб спачуванні паўстанцам пэўнай часткі сельскай інтэлігенцыі, Васілеўскі прыводзіць надзвычай каштоўныя для нас факты са спасылкай на старонку 87 таго ж «на-

ряда» № 505: «Так, каля 10 траўня 1863 года начальнік Віцебскай губерні прапануе лепельскаму земскаму спраўніку зараз жа звольніць з пасады пісара Ульскай воласці Фелікса Тапчэўскага і Краснянскай воласці Мікалая Тапчэўскага за выказанае імі спачуванне паўстанню. Фелікс Тапчэўскі быў вядомы пазней беларускі пісьменнік на Лепельшчыне — «Хвэлька з Руканіц» [так у Васілеўскага. Хутчэй за ўсё памылка друку.— Г. К.]. Дарма сялянства,— працягваў Васілеўскі,— выносіла прыгаворы аб звароце на ранейшую пасаду свайго паважанага пісара. Царскі ўрад іх хадайніцтвы не задаволіў». Гэтыя вельмі цікавыя звесткі гавораць пра цесную сувязь маладога Тапчэўскага з сялянствам. Вельмі шкада, што дакументы гэтыя не дайшлі да нас у арыгінале. Але будзем удзячныя Васілеўскаму і за кароткі канспект.

Так што, як бачым, матэрыялы супраць Тапчэўскіх у царскіх улад былі (бацюшка Акановіч, распісваючыся за палітычную добранадзейнасць Тапчэўскага, трэба думаць, узяў-такі на сваю душу немалы грэх). Але асобныя звесткі былі раскіданы па розных справах. Следчыя не здолелі іх звязаць і належным чынам прааналізаваць. Клопатаў ім хапала, бо ўдзельнікаў паўстання, на якіх заводзіліся справы, былі многія сотні і тысячы. Добра трымаліся і самі Тапчэўскія. У жніўні 1864 года следства закончылася. Улады хочаш не хочаш былі вымушаны прызнаць, што паказанні Евы Камёнкі не пацвердзіліся. Накіраваную ў Вільню справу там закрылі, з перадачай у генерал-губернатарскі архіў. Але на заметку Фелікса Тапчэўскага, як і яго брата, усё ж узялі. Яго імя значыцца ў «Алфавіце» асоб, датычных да спраў Палітычнага аддзялення канцылярыі віленскага генерал-губернатара. Праз гэты «Алфавіт» я і «выйшаў» на «Справу пра дваранку Камёнкі».

Матэрыялы следства нямала даюць біёграфу Тапчэўскага. Апрача канкрэтных дат, месцаў, імёнаў — гэта адчуванне, што Тапчэўскі ўжо ў тыя часы быў чалавекам досыць сталым, з цікавай біяграфіяй і нават «геаграфіяй» — ён ведае не толькі павятовую Лепельшчыну або Полаччыну, але і губернскі Віцебск і другі край Віцебскай губерні — сумежны з Расіяй. Пэўныя перспектывы адкрывала стрыечная сястра Апалінарыя Жыркевіч (вакол яе могуць быць яшчэ цікавыя ў гэтым сэнсе знаходкі). Тапчэўскі думаў нават з яе рэкамендацыямі ехаць у Пецярбург, каб шукаць там службы. Ці толькі магчымасцю працаўладкавання прыцягваў яго сталічны горад?..

Кастусь Каліноўскі. 1862 г.
Фота з мемуараў Я. Гейштара 1913 г.

1863 год. Пакуты дзеля праўды і бацькаўшчыны.
Лінагравюра М. Купавы

Вільня. Лукішская плошча —
месца пакарання смерцю Каліноўскага.
Фота Ю. Чаховіча 1874 г. З калекцыі М. Раманюка

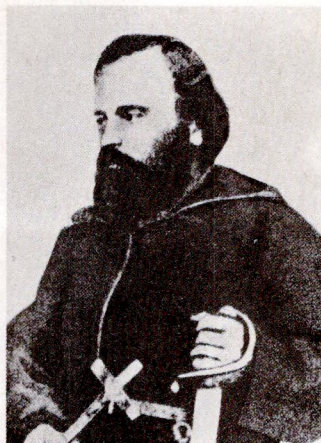

Паўстанцы 1863 г.

Зыгмунт
Серакоўскі

ксёндз-паўстанец
Антанас Мацквявічус

Людвік
Звяздоўскі

Валерый
Урублеўскі

Баляслаў
Длускі

Ян Козел

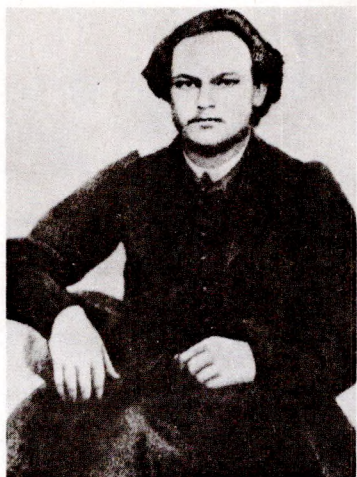

Уладзіслаў
Малахоўскі

Ахілес
Банольдзі

Цітус
Далеўскі

Францішак
Багушэвіч

Людвік
Нарбут

Вінцэнт
Дунін-Марцінкевіч

Журботны помнік маці і сыну Пуслоўскім.
В. Сенна Наваградскага раёна

Краязнавец Л. А. Навара,
рупнасцю якога ўпарадкаваны
помнік Пуслоўскім

Тут разам з Звельшан Пуслоўскай
спачывае прах яе сына
Адама Пуслоўскага
Ен быў адным з кіраўнікоў партыі
на 1863 г. на Наваградчыне
За ўдзел у паўстанні расстраляны
28. VI. 1863 г. у Наваградку

Смерць Нарбута.
Мастак Э. Андрыёлі.
Другая палова XIX ст.

Сямейнае фота Багушэвічаў. Сядзяць (злева направа):
Францішак, брат Валяр'ян (?), паэтаў дзед (?);
стаяць: маці, сястра Ганна, брат Апалінар і бацька. 1864 г.

Габрыель
і Юлія Радзевічы

Ф. Багушэвіч і Г. Радзевіч сярод
спадарожнікаў пад час экскурсіі на лодках
у 1897 г.

14 марта Секретно.

М. В. Д.

Во Урядное Високого Суда.

ПРЕСТАВА

1-го СТАВА

Ленинского уезда

ВИТЕВСКОЙ ГУБЕРНИИ.

Марта 14 дня

1864 года

№ 4.

Сманд

Мир.

Вашею откомисия
Высокого Урядования от 7.
Витебск Сводственной Ком
исии по политическим делам,
что о сем исурта за № 1624,
предписывало Урядованию. Високо
суду Суда Високого Суда
свидетия, от сичь не каротных,
когда поступило от сичь Суда
исии комисс Копыловский Ринт
раторь Френкер Меневский, ко
торого исии не исосаца сичь
убоеней Мировский Суредни
каит, от замисловисии и
Високоисии и за что? —

Урядовое Високого Суда
Урядовое Високого Суда

Тытульны ліст кнігі Ю. Ляскоўскага
«Беларускі бандурыста»

BIAŁORUSKI
BANDURZYSTA.

ZBIOREK WĘDROWNY

WIERSZEM,

JULJANA ŁASKOWSKIEGO.

Nakład autora.

WILNO.

W drukarni A. H. Kirkora.

1861.

У карчме. Ілюстрацыя К. Бржэскага
да кнігі «Гапон» В. Дуніна-Марцінкевіча.
1855 г.

На старонках справы добра вымалёўваецца таксама постаць Вінцэнта Рэута, з якім Тапчэўскі быў, пэўна, знаёмы. Гэтае знаёмства магло быць для Тапчэўскага такім жа плённым, «судьбоносным», паводле моднага цяпер выразу, як і раннія сустрэчы Я. Купалы з У. Самойлам і Ядвігіным Ш. У справе ёсць не толькі паказанні Рэута, але і некаторыя яго асабістыя дакументы, узятыя паліцыяй пры арышце. Некалі я пісаў пра Рэута артыкул у БелСЭ і зазнаў немалыя цяжкасці — не хапала самых элементарных звестак. Цяпер з'явілася магчымасць удакладніць звязаныя з ім даты.

Напрыклад, у атэстаце аб адстаўцы, атрыманым Рэутам у 1834 годзе, калі ён быў яшчэ зусім маладым чалавекам, прастаўлены ўзрост — 24 гады. Тым не менш за яго плячыма немалы стаж і жыццёвы вопыт: з восені 1827 года ён ужо служыў у Віцебскім губернскім праўленні, потым перавёўся ў дваранскую дэпутацкую зборню, жанаты на ўдаве Францішцы Рэутавай. Хутчэй за ўсё Вінцэнт Рэут паходзіў з людзей бедных, з юных гадоў быў вымушаны служыць і паправіў сваё становішча выгаднай жаніцьбай. Па звестках іншых дакументаў, у 1842 годзе яму нібыта 28 гадоў. За ім тады ўжо лічыўся някепскі набыты («благоприобретенный») маёнтак Мосар у Полацкім павеце на 233 душы мужчынскага полу. Гэта паставіла яго ў шэраг аўтарытэтных дваран павета. У 1839—1842 гадах ён быў полацкім павятовым маршалкам.

Але напярэдадні паўстання яго афіцыйны твар ужо зусім іншы. Ён, відавочна, зноў збяднеў і выглядае хутчэй нейкім прыжывалам у асяроддзі больш самавітых і ўдачлівых сяброў.

Паводле ўласных паказанняў Рэута, яму тады (у 1864 годзе) было 52 гады, і гэта дазваляе ў рэшце рэшт лічыць, што нарадзіўся ён прыблізна ў 1812 годзе (разлікі па папярэдніх, прыведзеных вышэй дакументах даюць у адным выпадку 1810-ты, у другім — 1814 год нараджэння, гэта значыць узрост спачатку завышаны, а потым заніжаны). Цэлы год перад паўстаннем Рэут жыў у Вусвіцы ў Сасноўскіх, лячыўся хатнімі сродкамі ад залатушняй хваробы. Наведваў таксама Камёнкаў у Асінаўцы, дзе пазнаёміўся з паненкай Евай. У сярэдзіне красавіка 1863 года (зноў гэтая падазроная дата) выехаў з Вусвіцы нібыта ў Полацк, дзе, паводле паказанняў, быў хворы, не мог нібыта нават надзець ботаў. Наконт здымка, знойдзенага ў Евы, сказаў, што зняўся ў паляўнічым касцюме ў заезджага фатографа,

«которого фамилии иностранной не упомяну»¹. Абвінава-чанняў не прызнаў. Усё ж пад час следства адкрыўся факт, што ў жніўні 1862 года ён іграў на аргане ў рукшэніцкім касцёле, а прысутныя пад яго акампанемент спявалі патрыятычны гімн. (У справу не трапіла данясенне полацкага архіепіскапа Васілія ў Пецяярбург 1861 года: «...у помещика Викентия Реута, по неимению постоянного местожительства вояжирующего не только по разным уездам, но и по губерниям, есть революционные воззвания и стихи профессора [паэта.— Г. К.] Михайлова, которыми он наделяет встречного и поперечного...» Дакумент апублікаваны яшчэ ў 1964 годзе ў зборніку «Революционный подъем в Литве и Белоруссии...». Цяпер адпалі ўсе сумненні — гаворка ідзе пра «нашага» Рэута.)

Пры завяршэнні справы спачатку меркавалася выслаць Рэута з краю, потым ішла перапіска пра штраф, але высветлілася, што 200 рублёў штрафу яму па беднасці заплаціць не пад сілу. Урэшце, аддалі яго пад нагляд паліцыі, які быў зняты ў 1869 годзе.

Вось такой, надзвычай «літаратурнай», калі тут падыходзіць гэтае слова, аказалася «Справа пра дваранку Камёнка». Апрача пісьменнікаў Тапчэўскага і Рэута ў ёй ёсць яшчэ адно імя, цікавае з гэтага погляду. Пад першымі пратаколамі стаіць подпіс «Сапраўдны стацкі саветнік Старажэнка». Трэба думаць, што гэта ўкраінскі пісьменнік Аляксей Пятровіч Старажэнка, які служыў якраз у той час ва ўпраўленні так званага Паўночна-Заходняга краю (потым жыў пад Брэстам, там і пахаваны; дарэчы, адно з яго апавяданняў ужо ў 1887 годзе перакладзена на беларускую мову).

Магчыма, меў схільнасць да літаратуры і даўні сябар Тапчэўскага Адольф Камёнка, з якім ён ездзіў у Красны Стаў. У кожным разе вядома, што ў 1862 годзе нейкі дваранін Камёнка з Лепельшчыны (імя, на жаль, не называецца) падазраваўся ў напісанні «стихов на польском языке о вооружении к восстанию» (той жа зборнік «Революционный подъем...»).

¹ Дарэчы, гэты здымак мне сустрэўся раней у адным з альбомаў, што захоўваецца ў вільнюскім гістарычным архіве. Тамсама фота Евы Камёнка. Светлая сукенка ў цёмную палоску з шырачэзнай па тагачаснай модзе да зямлі спадніцай, дробныя, нязначныя рысы твару. Дзіўная ўсё-такі (такое ўражанне, што крыху «чокнутая») гэтая паненка. Тапчэўскіх ведала (павінна была ведаць) з дзяцінства, а вось жа без бачнай патрэбы падвяла пад астрог, змусіла пакаштаваць каталажкі.

А яшчэ мільганула ў дакументах добра вядомая нам па ранейшых гісторыка-літаратурных даследаваннях прозвішча Дышлеўскіх (помніце — у Кацярыны Дышлеўскай нібыта некалі быў аўтограф «Энеіды навыварат»). Дык вось у Сасноўскіх у Вусвіцы быў лоўчы — француз Лепрэтр, які вытаргаваў у Вышадках у Дышлеўскіх за паўсотні рублёў сабе падругу жыцця Алену Харытонаву і меў ад яе сына. Такія былі тагачасныя рэаліі...

У нас ёсць яшчэ адна нагода вярнуцца непасрэдна да Тапчэўскага. Такую магчымасць дае не пазбаўленая цікавасці справа канцылярыі віцебскага губернатара «Об отдаче в аренду коллежским советником Лиле имения Будище дворянину Топчевскому р[имско]-католического вероисповедования», выяўленая ў мінскім гістарычным архіве (ф. 1430, воп. 1, спр. 39192).

Справа адносіцца да зусім іншага часу. Пасля паўстання Каліноўскага прайшло больш за два дзесяткі гадоў. Улетку 1887 года губернатар атрымаў звесткі (на жаль, яны асталіся нераскрытыя), што той пазначаны ў загалоўку папкі саветнік Мікалай Ліле аддаў у арэнду свой маёнтак Феліксу Тапчэўскаму. А трэба ведаць, што згодна з правіламі, уведзенымі яшчэ Мураўёвым-вешальнікам, асобам каталіцкага вызнання (у тадышнім разуменні — палякам) было забаронена купляць і нават арандаваць маёнткі ў «заходніх» губернях, гэта значыць на Беларусі, у Літве і значнай частцы Украіны.

Полацкі спраўнік атрымлівае даручэнне падрабязна расследаваць гэтую справу — як, што і чаму. Бысветлілася, папершае, што размова ідзе не пра які там важны маёнтак, а пра невялікі фальварак, хутчэй нават звычайны хутар, усяго на 22 дзесяціны. Належаў ён некалі дваранцы Канстанцыі Ігнатаўне Тапчэўскай, па мужу Шантыр, а ў 1875 годзе быў прададзены з таргоў за даўгі. Ацэнены фальварачак усяго толькі на 283 рублі. Набыў яго ўжо згаданы Ліле, які ў 1884 годзе памёр. Цяпер зямлёю валодае яго ўдава Марыя Ліле. Жылы дом і іншыя пабудовы належаць арандатару, калежскаму сакратару Станіславу Леапольдавічу Падарэўскаму, які заключыў у 1878 годзе дагавор на дзесяцігадовую арэнду Будзішча. Фелікс Тапчэўскі арандатарам не з'яўляецца, «а лишь фольварок этот,— гаварылася ў дакуменце,— ранее принадлежал родственнику этого Топчевского Петру Топчевскому». А вось арандатар Падарэўскі (няма дыму без агню) сапраўды асоба каталіцкага вызнання, балазе, што дагавор на арэнду ў яго заканчваецца. На

пачатку 1889 года спраўнік данёс дадаткова, што Будзішча ўжо год як не арандуецца Падарэўскім і «что землю эту предполагают уже оставить под лесную заросль». Вось і ўсе акалічнасці справы.

Звесткі пра гэты хутар знаходзім і ў згаданай кнізе «Землевладение и землевладельцы... в 1905 году». Там пазначана: «Подеревский Бронислав Станис-ч, быв. малолетних Лилье», уласнасць «Будище», 22 дзесяціны (у тым ліку 2 дзесяціны лесу і 4 непрыдатнай). Можа, наш паэт сапраўды і прыглядаўся да гэтага кавалка зямлі, які належаў некалі ягоным сваякам.

У хітраспляценнях сваяцкіх сувязей нялёгка разабрацца. А ці не патрывожыць нам зноў шляхецкі радавод?

Мяркуючы па матэрыялах Віцебскай дваранскай дэпутацкай зборні (ЦДГА ў Мінску, ф. 2512, воп. 1, спр. 51), усе Тапчэўскія належалі да аднаго караня. У 1804 годзе ў зборні разглядаліся доказы Тапчэўскіх на дваранства, з якіх вынікае, што яны паходзілі з беларуска-польскага сумежжа, з Падляшша. Там непадалёк ад горада Бельска ёсць вёска Топчава, адкуль і пайшлі Тапчэўскія. Двое з іх, браты Тамаш і Мацей, у другой палове XVIII стагоддзя апынуліся нейкім чынам на паўночным усходзе Беларусі, у Полацкім ваяводстве. Тамаш пасля далучэння гэтага краю да Расіі быў полацкім каморнікам, арандаваў маёнтка Цётча, дарэчы, непадалёк ад Рукшэніц. Ён ажаніўся з Бальбінай Бута-вічанкай і меў ад гэтага шчаслівага шлюбу чатырох сыноў: Антона, Ігната, Фелікса і Яна, і столькі ж дачок: Барбару, Петранэлю, Францішку і Тэклю. У Мацея, жанатага з Юсцінай Баброўскай, былі сыны Станіслаў, Эльяш і Юзаф і дачка Петранэля. Згаданы Фелікс Тамашавіч — мабыць, бацька нашага паэта. У такім выпадку Пётр і Канстанцыя Ігнатавічы, што не здолелі ўтрымаць у сваіх руках хутар (частку маёнтка?) Будзішча, — стрыечныя брат і сястра «Хвэлькі з Рукшэніц». Тапчэўскія карысталіся старажытным шляхецкім гербам «Слепаврон»: на блакітным геральдычным шчыце белая падкова, крыж і чорны крумкач. Бог ведае, што зашыфравана ў гэтых загадкавых шляхецкіх кляйнотах?.. Відаць, як і ў Скарынавым сігнеце, адвечнае спалучэнне святла і ценю, долі і нядолі, якіх хапае ў жыцці кожнай сям'і і кожнага чалавека...

Пад канец жыцця Ф. Тапчэўскі быў упраўляючым маёнтка Вухвішча. Тут напісаны яго галоўныя творы, у некаторых адлюстраваны мясцовыя падзеі. Напрыклад, да верша «Вечарынка» ёсць каментарый: «Апісанне балю, адбытага

ў Вухвішчы. Паніч — барон Эрдман; пан у акулерах — Шырын». Таму нам трэба як мага болей ведаць пра гэтую мясціну, пра яе рэаліі.

Польскі «Слоўнік геаграфічны» якраз у год смерці Тапчэўскага паведаміў: «*Вухвішча* — маёнтак над возерам, Лепельскі павет [сёння Полацкі раён. — Г. К.], каталіцкая парафія Селішча, 804 дзесяціны дворскай зямлі. Уласнасць спачатку Кубліцкіх, потым Аркадзя Любінскага, які пабудоваў тут філіяльны касцёл у гатычным стылі. Цяпер [1892] уласнасць спадчыннікаў Любінскага Адэлі Селявіны і Мікульскіх».

Гэты згаданы ў слоўнікавай даведцы філіяльны касцёл, па дакументах — капліца, прынёс царскім уладам шмат клопатаў.

Раскажам коротка гэтую гісторыю, як яна малюецца паводле дакументаў вільнюскага і мінскага гістарычных архіваў¹.

У 1864 годзе багаты памешчык Аркадзь Мацвеевіч Любенскі (напісанне дакументаў), карыстаючыся ранейшым дазволам, завяршыў пабудову ў Вухвішчы прыгожай капліцы над фамільным склепам. Але вельмі хутка мураўёўскія ўлады спахапіліся і забаранілі праводзіць тут богаслужэнне. У Любенскага былі нават буйныя непрыемнасці, нейкі час яго трымалі пад арыштам у Лепелі. Толькі ў 1881 годзе Любенскі, ужо стары і разбіты паралічом стацкі саветнік, усё-такі атрымаў дазвол весці тут службы з умовай, што гэта будзе рабіцца без вялікага шуму і не часцей аднаго разу ў месяц.

Неўзабаве ўладальнік Вухвішчаў памёр. Сваякам было дазволена адслужыць толькі адну жалобную літургію і капліцу закрыць.

Спадчынніца, сястра Любенскага, Адэль Мацвееўна Сялява з 1883 года павяла энергічнае змаганне, каб адчыніць капліцу зноў. Робяцца самыя розныя хітрамудрыя захады, пішуцца шматлікія прашэнні ў Пецярбург і Віцебск. Спачатку Сялява спасылалася на свой састарэлы ўзрост. Мясцовы спраўнік на запытанне губернатара данёс, што ёй усяго каля 55 гадоў. Як памёр яе брат, яна жыве то ва ўласным маёнтку Люцкі Чарсвяткай воласці, то ў Вухвішчы Бабініцкай. Здароўя яна не слабога і часта без шкоды для сябе робіць гэты канец з маёнтка ў маёнтак амаль на 25 вёрстаў.

¹ ДГА Літвы, ф. 378, Агульн. аддз., 1864 г., спр. 1509; ЦДГА ў Мінску, ф. 1430, воп. 1, спр. 34502, 37040, 39624.

Дык пры патрэбе можа з'ездзіць, меркаваў спраўнік, і ў парафіяльны касцёл за 6 вёрстаў ад Вухвішча.

На гэтым і пагадзіліся.

Праз пяць гадоў перапіска ўсчалася зноў. 9 сакавіка 1888 года новы спраўнік данёс: «...просительница Селляво постоянно проживает в имении своего покойного брата «Ухвище», от коего ближайший приходской костел «Загатье» находится в расстоянии шести верст, а другой «Селище» — в 10—12 верстах. Госпоже Селляво в настоящее время от роду свыше шестидесяти лет, но при этих почтенных годах не слышно было, чтобы она жаловалась на неудовлетворительное состояние своего здоровья или чтобы оно препятствовало ей совершать переезды и на более дальнее расстояние, чем два упомянутых выше костела...» Да таго ж свяшчэннік бліжэйшай бабініцкай праваслаўнай царквы Іваноўскі пад уплывам жыццёвых нягодаў (цяжкая хвароба жонкі) запіў, «прихожане охладели к своему духовному отцу и вместе с тем и к местному храму» і зачасцілі ў касцёлы. У канцы дакумента спраўнік даволі тонка падпусціў туману: «Фактов, компрометирующих политическую благонадежность г-жи Селляво, привести не могу, но Ваше сиятельство, зная неустойчивость еще религиозных верований крестьян православных приходов Лепельского уезда [паўстагоддзя назад яны далучаны з уніі.— Г. К.] и присущий фанатизм личностям, из национальности коих происходит и г-жа Селляво, в особенности в том возрасте, в коем она находится...» Адмоўна выказаўся з гэтай нагоды і праваслаўны ўладыка Маркел.

У 1890 годзе ўлады дазволілі Сяляве перанесці ў вухвішчанскую капліцу рэшткі бацькоў і сваякоў, пахаваных у розныя часы на Сушанскіх могілках Селішчанскай парафіі за тры вярсты ад Вухвішча. У сувязі з пераносам дазволена і аднаразовая літургія з удзелам ксяндзоў з Селішча і Загацця без «зборышча народа».

Гэта стварыла небяспечны для ўлад прэцэдэнт. Сыплюцца ўсё новыя і новыя прашэнні.

Вельмі магчыма, нейкі ўдзел ва ўсёй гэтай энергічнай дзейнасці Сялявы прымаў і яе ўпраўляючы Тапчэўскі, хоць у дакументах ён нідзе прама не называецца. Трэба думаць, памешчыцы якраз быў патрэбны памочнік з лёгкім пяром і фантазіяй. І да таго ж чалавек, які мог бы годна прыняць і заняць шматлікіх гасцей.

Традыцыі гасцінных «вечарынак» працягваліся ў Вухвішчы і на пачатку XX стагоддзя, калі ні Тапчэўскага, ні

Сялявы ўжо не было ў жывых. Маёнтак належаў тады Івашэўскім. У 1903 годзе памочнік начальніка Віцебскага губернскага жандарскага ўпраўлення даносіў, што ў маёнтку Вухвішча 4 стана Лепельскага павета Антона і Леанціны Івашэўскіх «очень часто бываюць большыя сабрания помешиков-поляков с их семействами Лепельского же уезда и Дисненского, Борисовского и Сенненского уездов Виленской, Могилевской и Минской губерний.

Собрания эти достигают иногда 200 человек, преимущественно молодежи, и носят характер танцевальных вечеров и спектаклей, причем последние даются на польском языке, без всякого ведома и разрешения чинов местной полиции. Сцена устроена постоянно на току. 26 минувшего июля на этой сцене был дан один из спектаклей на польском языке, в котором принимали участие помещики: Лепельского уезда им. Хотовичи Густав Корсак, им. Тадулино Сипайло, им. Софиевка Игнатий Ширин, Игнатий Любимский и другие лица...» (спр. 45877). Ну як тут не ўспомніць радкі Тапчэўскага:

Каб ты ведаў, брат-кумішча,
Што ўчора відзеў я;
У паноў было ігрышча,—
Да якое ж — ай-я-я!

Вось нават і пан Шырын зноў завітаў у Вухвішча, як у часы Тапчэўскага...

Думаецца, што гэтая невялікая жменька архіўных дакументаў і фактаў паможа пабудове дакументаванай біяграфіі таленавітага беларускага паэта-дэмакрата, сучасніка Ф. Багушэвіча, Я. Лучыны і А. Абуховіча. Чалавека, які зрабіў значны, адметны ўклад у развіццё роднай літаратуры, у стаўленне яе сатырычна-гумарыстычных жанраў.

«ПАСЛУХАЙЦЕ, БРАТКІ, НАВУМА СТАРОГА!..»

Нашу культуру, нацыю, гісторыю нельга ўявіць без беларускіх асветнікаў — Яна Чачота, Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, Уладзіслава Сыракомлі, а пазней — Янкі Купалы, Якуба Коласа...

В. Адамчык

Той жнівеньскі дзень Дунін-Марцінкевіч мог са спакойнай душой палічыць удалым. Ён перапісаў набела толькі што скончанае вершаванае апавяданне «Халімон на каранцыі», апошні раз абмакнуў пяро ў добрае арэшкавае чарніла і, крыху счакаўшы, з прыемнасцю паставіў пад тэкстам дату і назву люблага роднага горада: «Жніўня 20-га дня 1857 года. Мінск». Гэтым самым былі завершаны «Быліцы, расказы Навума», яго новы беларускі твор або хутчэй нават цыкл.

Як і кожны пісьменнік, Марцінкевіч любіў гэтае адчуванне сцішанасці пасля заканчэння твора. Уласна якраз гэтая лёгкасць, якая прыходзіла ў канцы доўгай працы, і сведчыла, што твор завершаны. Хоць заўсёды была і трывога — ці атрымалася? Уяўляем, з якім пачуццём, пасля таго як была пастаўлена апошняя кропка, перагарнуў ён яшчэ раз свой сшытак, углядаючыся ў роўныя слупкі радкоў.

Увесь досыць вялікі твор складаўся з дзвюх частак. У першай расказвалася няхітрая, але па-свойму цікавая гісторыя селяніна Тодара Калеткі — колькі пакутаў давялося яму выцерпець ад няўдалай жаніцтвы са свавольнай і распуснай Ульянай. Вось ужо сапраўды —

Добра жонка — дома рай!

Злая — з хаты цягу дай!

Гэтыя словы ён якраз вынес у эпіграф, падкрэсліўшы тым самым асноўную ідэю твора.

Асабліва задаволены быў Марцінкевіч самым пачаткам «Быліц...», дзе яму пашчасціла трапіна зацапіць заморскія звычаі і пахваліць свой родны край за мужыцкае добрае сэрца і цяропліваць, за светлыя фарбы беларускай прыроды:

Ой, нямаш зямелькі, як Беларусь радзона!
 На лугах дыванам сцелецца зялёна
 Травіца па пояс, кветкамі міргае!
 А лес, вось тычынка, неба падпірае!
 Мужык хоць убогі,— як вол працавіты!
 Гаруючы цяжка, рэдка калі сыты;
 Зато ў позну восень, як з ніўкаю зладзіць
 Дый святой нядзелькай на куце засядзіць,
 Яго ж маладзіца, Домна чы Усціння,
 Спражыць верашчакі, наварыць бацвіння,—
 Хоць хлябок чарненькі, часам і з карою,
 Вясёл пажывае з сваяшняй раднёю.

Запаветныя словы любові і сыноўняй адданасці, словы лучнасці з зямлёй, якая яго нарадзіла.

Але найбольш не адпускала пісьменніка другая частка — «Халімон на каранацыі», аповяд пра паездку гарадзецкага старшыны Халімона Забалотнага ў Маскву на нядаўнюю каранацыю гасудара ўсяе Вялікія, Малыя і Белья Русі Аляксандра II. Тут увішнаму пярэ Навума Прыгаворкі добра-такі ўдалося схапіць натуру. Марцінкевіч нібы яшчэ раз пабываў з Забалотным у старажытнай рускай сталіцы, якую (адкуль?) някепска ведаў. Зноў з усімі дэталямі ўспомнілася яму дарога — багаты Смаленск («Там станцыя пачтавая — Дзіва, браткі! люстравая! Золатам блішчыць снарад»), Барадзіно са святымі магіламі 1812 года, Вязьма з абавязковымі пернікамі і сама Масква, «сэрца рускай зямелькі, благачасцівай сямейкі», яе святочнае ўбранне, сталічныя дзівосы, усе падрабязнасці каранацыйных урачыстасцей. Пісьменніку, здаецца, удалося перадаць дапытлівасць, таварыскасць, сумленнасць і высакароднасць свайго героя — Забалотнага, простага мужыка з Магілёўшчыны, які зусім не зганіў сябе ў квяцістым натоўпе шматплямённых гасцей сталіцы. Было перададзена і яго расчараванне: ніяк не выпала Халімону сустрэцца, пагаварыць з царом, каб расказаць гасудару пра патрэбы беларускага народа. Прычым падавалася гэта так тонка і далікатна, што Марцінкевіч спадзяваўся: цензар Павел Кукальнік — свой чалавек сярод літаратараў — прапусціць, не будзе асабліва чапляцца...

Адразу ж папярэдзім — «Быліцы, расказы Навума» пры жыцці Дуніна-Марцінкевіча не друкаваліся. Аб прычынах мы скажам ніжэй, а пакуль адзначым, што пра само існаванне гэтага твора доўгі час было вядома толькі з артыкула прыяцеля Дуніна-Марцінкевіча літаратара Адама Плуга «Некалькі ўражанняў з падарожжа па Літве» («Ліст да Фелікса Пяткевіча»), апублікаванага ў 1858 годзе ў варшаў-

скай газеце «Кроніка вядомосці краёвых і загранічных».

Плуг пісаў там пра творчасць беларускага пісьменніка: «У сваіх творах, якія выйшлі да гэтага часу, малючы то гулянку ў карчме, то традыцыйныя ўрачыстасці, як купалле, дажынкі і г. д., аўтар, мне думаецца, больш клапаціцца аб сваіх адукаваных чытачах, чым аб простых людзях, і для іх, а не для народа, народ паказвае. Няма сумнення, што ў далейшым Марцінкевіч знойдзе сапраўдную дарогу, і тады яго кніжачкі пойдучь да літоўскіх [беларускіх.— Г. К.] сялян, пачнуць уплываць на народныя звычаі; пацвяджэнне маіх надзей бачу ў апошнім лісце аўтара да мяне, дзе ён піша, што падрыхтаваў да друку «Быліцы, расказы Навума», з якіх адна называецца «Злая жонка», дзе паказваецца, што злая жонка — гэта бяда нават для лепшага селяніна»¹.

Вось і ўсё пра «Быліцы...».

Як бачым, папрокі Плуга калі і слухныя, то толькі часткова, прынамсі, яны не ўлічвалі сітуацыі, у якой даводзілася працаваць пісьменніку, разам з тым цікава, што Плуг глядзеў на новы твор Дуніна-Марцінкевіча як на этапную з'яву.

Аднак у друку, як ужо гаварылася, «Быліцы...» тады так і не з'явіліся. Доўгі час пасля нарыса Плуга пра іх наогул не было ніякіх звестак. Польскі славіст Юзаф Галомбак, скрупулёзны даследчык, аўтар першай грунтоўнай манаграфіі пра Дуніна-Марцінкевіча (1932), якая не страціла свайго значэння да нашых дзён, мог толькі спаслацца на згаданае сведчанне Плуга, заўважыўшы са шкадаваннем: «Апрача гэтай нататкі, аб гэтым зборнічку нічога невядома»².

І ўсё-такі на гэты раз жыццё пацвердзіла справядлівасць старадаўняга мудрага выслоўя: «Напісанае застаецца». Твор не загінуў, хоць перыпетыі яго лёсу надзвычай своеасаблівыя.

Адразу пасля Вялікай Айчыннай вайны ў беларускім друку з'явіліся дзве цікавыя і досыць важныя для гісторыкаў літаратуры публікацыі. У апошнім нумары часопіса «Беларусь» за 1945 год публікуецца невядомая беларуская вершаваная аповесць Дуніна-Марцінкевіча «Травіца брат-сястры-

¹ Цыт па кн.: Александровіч С. Х., Александровіч В. С. Беларуская літаратура XIX — пачатку XX ст.: Хрэстаматыя крытычных матэрыялаў. Мн., 1978. С. 72.

² Gołąbek J. Wincenty Dunin-Marcinkiewicz, poeta polsko-białoruski. Wilno, 1932. S. 41.

ца», а ў «Полымі» ў наступным годзе друкуюцца тэксты «Быліц, расказаў Навума» (у тым ліку і «Халімон на караначыі», які быў пададзены, а зрэшты, і да самага апошняга часу падаваўся як асобны твор).

Публікатар у абодвух выпадках адзін і той жа — беларускі літаратуразнавец Л. А. Бэндэ, які жыў у той час у Ленінградзе. Той самы Лука Апанасавіч Бэндэ, які ў 30-я гады пакінуў пасля сябе сумную памяць на Беларусі як крытык вульгарна-сацыялагічнага кірунку, які вышукваў ідэйныя хібы і памылкі ў жывых і мёртвых літаратараў і залічаў у рэакцыянеры буйнейшых беларускіх пісьменнікаў XIX стагоддзя, у тым ліку Дуніна-Марцінкевіча.

«Пладавіты беларускі памешчыцкі пісьменнік-рэакцыянер Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч [тады пісалі: Марцынкевіч.— Г. К.] нарадзіўся ў фальварку Панюшкевічы...» — так без хітрыкаў пачынаў у 1935 годзе Лука Бэндэ адзін са сваіх артыкулаў¹. У артыкуле з вялікай страснасцю і перакананасцю даводзілася не больш не менш, што «творчасць Дуніна-Марцінкевіча ад першага да апошняга радка прыгонніцкая па сваім змесце», што толькі нядобрасумленныя людзі і ворагі народа могуць думаць інакш.

Так было.

І калі Л. Бэндэ выступіў цяпер з публікацыяй новых твораў Дуніна-Марцінкевіча, гэта сведчыла пра тое, што апошнія гады не прайшлі бяспследна і для яго.

Але найперш нас цікавіць цяпер пытанне — на падставе якіх крыніц зрабіў Бэндэ свае публікацыі.

Ва ўступных нататках публікатар пісаў даволі распыліста: «У свой час з гэтай аповесці Дуніна-Марцінкевіча [«Травіца брат-сястрыца». — Г. К.], як і з другіх яго рукапісаў, быў зроблен спіс кірыліцай, які і захаваўся ў нас да гэтага часу. Самыя рукапісы Дуніна-Марцінкевіча да вайны захоўваліся ў Інстытуце літаратуры Акадэміі навук БССР і, мабыць, загінулі» (Беларусь. 1945, № 11—12. С. 20).

«У 1929 годзе з лацінскага пісьма гэтых твораў Дуніна-Марцінкевіча была зроблена копія кірыліцай, якая знаходзіцца ў нас. Некалькі аркушаў рукапіснай копіі «Быліц...» згублена намі ў часы блакады Ленінграда. Рэшту друкуем па сучаснай арфаграфіі» (Полымя. 1946, № 8—9. С. 93).

Разам з тым ва ўступных нататках рабілася даволі падрабязнае апісанне арыгіналаў Дуніна-Марцінкевіча, называлася колькасць лістоў у арыгіналах, прыводзіліся ўсе

¹ Бэндэ Л. Аб літаратуры XIX века: Артыкул другі. Вінцэнт Дунін-Марцынкевіч (1807—1884) // Полымя, 1935, № 5.

надпісы (цэнзарскія і іншыя), якія на іх былі, і г. д. Было няясна — адкуль усё гэта. Як быццам штосьці недагаворвалася.

З удзелам Бэндэ была таксама здзейснена публікацыя гэтых тэкстаў Дуніна-Марцінкевіча ў Зборы твораў пісьменніка 1958 года. У заўвагах да Збору твораў адносна тэкстаў гэтых аповесцей сказана: «З арыгіналам зверыў Л. Бэндэ».

Такім чынам, выходзіла, што публікацыі 1945—1946 гадоў рабіліся па копіях, а ў Зборы твораў чамусьці размова ішла ўжо аб арыгіналах. Відавочная супярэчнасць. Тут была нейкая загадка, як загадкавая была ў многім і ўся дзейнасць Лукі Бэндэ.

Не ўнесла яснасці і гутарка з Антанінай Феліксаўнай Харкевіч, укладальніцай Збору твораў 1958 года. Яна пра крыніцы нічога дадаць не змагла, таму што з Бэндэ дамаўлялася непасрэдна само выдавецтва.

Неабходна было звярнуцца да матэрыялаў асабістага архіва Бэндэ, які ў 1963 годзе, пасля смерці літаратуразнаўцы (1961), быў перавезены з Ленінграда ў Мінск і захоўваецца ў Цэнтральным дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва Беларусі.

Наш Літаратурны архіў, або архіў-музей, месціўся тады ў так званай «Жоўтай царкве» на Нямізе. Дакументальныя фонды архіва даволі багатыя і няспынна папаўняюцца.

Архіўны фонд Л. А. Бэндэ, улічаны тут за № 66, адзін з самых змястоўных і цікавых. Аказалася, што Бэндэ — нельга гэтага не прызнаць — сабраў вельмі каштоўныя матэрыялы (іншая справа — якім спосабам гэта рабілася). У прыватнасці, да яго трапіла частка асабістага архіва слыннага дзеяча беларускай культуры Браніслава Ігнатавіча Эпімах-Шыпілы, які таксама жыве ў Ленінградзе. Сярод матэрыялаў Бэндэ можна бачыць, напрыклад, славетую «Хрэстаматыю» Эпімах-Шыпілы, якая данесла да нас многія беларускія паэтычныя творы XIX стагоддзя. А вось другая нацыянальная каштоўнасць — зробленая ў свой час Эпімах-Шыпілам копія «Залётаў» Дуніна-Марцінкевіча. Паколькі арыгінал да нас не дайшоў, гэта цяпер галоўная першакрыніца тэксту выдатнай камеды, фігуральна кажучы, залатое яе забеспячэнне.

У архіве Бэндэ знайшлося шмат матэрыялаў, звязаных з «Быліцамі...» і «Травіцай...». Прычым матэрыялаў самых

нечаканых. Найперш гэта старонкі артыкула вядомага беларускага літаратуразнаўцы акадэміка Івана Іванавіча Замоціна «Аб новых рукапісах В. Дуніна-Марцінкевіча» (адзінка захавання № 1048). Выдатны вучоны вельмі падрабязна апісваў рукапісы «Травіцы...» і «Быліцы...», якія паступілі на кафедру гісторыі беларускай літаратуры нашай Акадэміі навук у канцы 20-х гадоў. Стала ясна, што менавіта адсюль Бэндэ ўзяў звесткі для ўводных нататак сваіх публікацый. Дакладней нават не звесткі — фактычна Бэндэ падаў цэлыя кавалкі з артыкула Замоціна без двукоссяў і ўказання крыніцы.

Пасля апісання ў артыкуле Замоціна ішла публікацыя саміх твораў пад назвай «Тэкст новых рукапісаў В. Дуніна-Марцінкевіча». Праўда, тэкстаў гэтых усяго дзве старонкі — самы пачатак «Быліц...».

Што найбольш уражвала і прымушала задумацца — на рабочым стане перад намі ляжалі не рукапісныя і не машынапісныя старонкі з замоцінскім артыкулам, а друкарскія. Так — 16 друкарскіх старонак даволі буйнога фармату, з друкарскай жа пагінацыяй ад 81 да 96 старонкі. Якраз друкаваны аркуш.

Такім чынам, перад намі быў фрагмент нейкай кнігі. Мяркуючы па друкарскай паметцы петытам унізе адной са старонак (у паліграфістаў такія паметкі чамусьці называюцца «нормай»): «Працы к-ры гіст. бел. літ-ры, т. I» — гэта першы том «Прац кафедры гісторыі беларускай літаратуры».

Дык, значыць, публікацыя Бэндэ не была першай? Выходзіць, тэксты Дуніна-Марцінкевіча апублікаваў раней акадэмік Замоцін?..

Трэба пайсці ў бібліятэку, заказаць там «Працы кафедры...», том I, і ўсё праясніцца.

І вось каторы дзень шукаем кнігу з падобнай назвай у галоўных навуковых бібліятэках Мінска — Ленінскай, акадэмічнай, — старанна перабіраем карткі каталогаў. Дарэмна. Не згадвае яе і «Летапіс друку БССР», які бясстрасна і няўхільна год за годам фіксуе ўсе выданні, што выходзяць у рэспубліцы. Насцярожвае і тое, што артыкул Замоціна аб рукапісах Дуніна-Марцінкевіча абсалютна невядомы літаратуразнаўцам.

Але ж старонкі кнігі ў архіве — таксама рэалія. Яны, так сказаць, матэрыялізаваныя, іх можна патрымаць у руках...

Звяртаемся ў архіў АН Беларусі.

Даваенных дакументаў там, на жаль, вельмі мала. З ма-

тэрыялаў кафедры гісторыі беларускай літаратуры, ператворанай у 1931 годзе ў Інстытут літаратуры, мне змаглі прапанаваць усяго адну толькі справу — пратаколы за 1929 год.

Час знамянальны. «Год вялікага пералому», калі шмат чаго было паламана, шмат што абарвалася. А як, здаецца, усё добра ішло. Якраз напярэдадні, у канцы 1928 года, Мінск наведаў Анатоль Васільевіч Луначарскі, які сустрэкаўся з Замоціным і ўхваліў дзейнасць беларускіх вучоных. Гэта натхняла. Дакументы акадэмічнага архіва раскрываюць плённую працу вельмі невялікага згуртаванага калектыву літаратуразнаўцаў (сярод іх А. Барычэўскі, В. Мачульскі, М. Пятуховіч), які ўзначальваўся Замоціным. Толькі што быў выдадзены, і на вельмі высокім узроўні, двухтомнік «Твораў» Максіма Багдановіча. На чарзе стаяла падрыхтоўка і выданне біябібліяграфічнага слоўніка беларускіх пісьменнікаў (здзяйсняецца толькі ў наш час).

Знаходзім у справе і звесткі аб падрыхтоўцы зборніка кафедры. Ужо ў пратаколе ад 18 красавіка 1929 года гаворыцца аб рэкамендацыі для змяшчэння ў зборніку артыкулаў Пятуховіча «Творчасць Ц. Гартнага» і Мачульскага «Беларуская інтэрмедыя ў школьнай драме». На пачатку кастрычніка разглядаўся прысланы з Оршы матэрыял Д. Васілеўскага «Ян Баршчэўскі ў яго перапісцы з Ю. Шапялёвіч».

18 кастрычніка зацвярджаўся план на бягучы год (акадэмічны год тады пачынаўся з верасня). На зборнік кафедры было адведзена 15 друкаваных аркушаў.

Праз тры дні разглядаецца план зборніка:

«Слухалі: Склад зборніка кафедры.

Пастанавілі: У зборніку маецца на мэце надрукаваць наступныя артыкулы:

1. Фрычэ. Артыкул аб яго літаратурных працах (Барычэўскі).

2. Літаратуразнаўства і марксізм (Вальфсон).

3. П. Трус (Чаржынскі).

4. Творчасць Рыпінскага (Пятуховіч).

5. С. Палуян (Мачульскі).

6. Літаратурная спадчына Петрашкевіча (Замоцін).

7. Аб новых рукапісах Дуніна-Марцінкевіча (Замоцін).

8. Інтэрмедыі (Мачульскі).

9—10. Артыкулы аспірантаў.

11. А. І. Барычэўскі: Параўнанне як стылістычны прыём».

У далейшым склад зборніка ўдакладняецца. У пратаколе

ад 6 снежня згадваецца даклад Пятуховіча «Пляханаў і вывучэнне фальклору», які і вырашана было, у рэшце рэшт, уключыць у зборнік замест запланаванага раней артыкула «Творчасць Рыпінскага». Яўная спроба хоць нейкім чынам актуалізаваць, выратаваць каштоўнае выданне.

На гэтым пратаколы кафедры абрываюцца.

Працяг — у літаратурным архіве.

Як паказваюць матэрыялы Бэндэ, зборнік кафедры быў ужо, прынамсі, часткова, набраны (відаць, у 1930 годзе), але ў свет так і не выйшаў.

Апрача артыкула Замоціна ў архіве Бэндэ захаваўся яшчэ пачатак кнігі (с. 1—48) з артыкуламі Пятуховіча «Пляханаў і вывучэнне фальклору» і Барычэўскага «Параўнанне ў мастацкай літаратуры» (адз. зах. № 1052 і 1045).

Перад намі сляды цікавай няздзейснай выдавецкай задумы.

Вернемся да твораў Дуніна-Марцінкевіча. Мы ўжо казалі, што ў друкаваным фрагменце артыкула Замоціна толькі пачатак тэкстаў Беларускага дударара.

На шчасце, у фондзе Бэндэ, як ўдалося ўстанавіць, захаваўся амаль увесь наборны рукапіс Замоціна з тэкстамі Дуніна-Марцінкевіча. (Тады набор яшчэ дазвалялася рабіць па рукапісе ў поўным сэнсе гэтага слова, а не па машынапісе, як цяпер.) Праўда, у літаратурным архіве часткі некалі адзінага рукапісу («Быліцы...», «Халімон на каранавыі», «Травіца брат-сястрыца») аказаліся ў розных адзінках захавання (№ 1284, 1286 і 1285). Аднак за тое, што раней гэта быў адзіны рукапіс, гаворыць і аднолькавы знешні выгляд матэрыялаў, і скразная нумарацыя старонак (з 11 да 108, пачатковых лістоў няма).

Тэкст напісаны ад рукі на адным баку ліста буйным выразным почыркам сіне-фіялетавым чарнілам (асобныя старонкі чорным чарнілам іншай рукой). Чырвоным чарнілам зроблены некаторыя праўкі. Рукапіс дае добрае ўяўленне пра арыгінал Дуніна-Марцінкевіча, таму што Замоцін, хоць і перавёў лацінку арыгінала на кірыліцу, імкнуўся па магчымасці захаваць аўтарскую арфаграфію. Ды і ўвогуле ўся гэта работа выдатнага вучонага выканана вельмі акуратна, на высокім тэксталагічным узроўні.

На жаль, няма пачатку рукапісу (дзесяць старонак), але значная частка страты пакрываецца дзвюма друкарскімі старонкамі тэкстаў, якія ёсць у артыкуле Замоціна, пра што гаварылася вышэй. У выніку не хапае ўсяго нейкіх 60 рад-

коў. 30 з іх узнаўляюцца дзякуючы знаходцы аўтографа Дуніна-Марцінкевіча з фрагментам «Быліц...» у Пушкінскім доме, аб чым нам давалося ў свой час пісаць (Літ. і мастацтва, 1981, 23 студз.).

Пытанне, як трапілі матэрыялы зборніка кафедры гісторыі беларускай літаратуры да Бэндэ, вымагае ад нас паглыбіцца ў яго біяграфію. Балазе ў яго асабістым фондзе няма ла аўтабіяграфічных матэрыялаў.

Апошнім часам постаць Бэндэ вырасла да нейкага жаклівага сімвала — увасаблення сталінскіх часоў. Вайсковая форма. Наган. «Пяро пабліскае злавесна ў руцэ крывавай Лукаша» (У. Скарынкін). Мабыць, у пэўным сэнсе ўсё так і было. Але за гэтым губляюцца звычайныя чалавечыя рысы. Хто ён і адкуль?

У таварыскіх размовах наш старэйшы калега, незабыўны Юльян Сяргеевіч Пшыркоў не раз выказваў упэўненасць у няпростым паходжанні Бэндэ: «У яго, ведаецца, была парода, пастава... Ды і прозвішча нейкае нянаскае...»

Паводле ўласных слоў, Лука Апанасавіч Бэндэ нарадзіўся ў 1903 годзе на Брэстчыне ў сялянскай сям'і. У 1915 годзе скончыў пачатковую школу. У сусветную вайну зазнаў злыбяды, быў бежанцам, жабраваў, парабкаваў, працаваў чорнарабочым на чыгунцы, фурманам.

З восені 1921 года пачаў службу ў савецкіх установах, адначасова вучыўся на агульнаадукацыйных курсах.

У 1927 годзе скончыў экстрэнам БДУ, наступныя тры гады вучыўся ў аспірантуры Беларускай Акадэміі навук. Праўда, завочна. Здаецца таксама, дысертацыі не абараняў. Але ён і без таго быў нарасхват. Яго анкета гэтага перыяду літаральна стракаціць ад пасадаў і прызначэнняў: служба ў арміі, выкладчык ваеннай школы, сакратар палітыкавыхаваўчага часопіса, рэдактар часопіса ваеннаабароннага. А яшчэ БелАПП, БелЛАЧАФ (армейскае літаратурнае аб'яднанне), гарачыя крытычныя баі, якія непазбежна прымалі палітычны характар і ў якіх Лука Апанасавіч паказаў сябе не апошнім байцом. («О! Ён крытык-артадокс Баявой сістэмы — Вынімае па рабру 3 кожнае паэмы», — тагачасная эпіграма С. Дарожнага.) І — хвацкія набегі ў гісторыю літаратуры (прыклад мы прыводзілі вышэй).

Гэта быў час агульнага вар'яцтва-ачмурэння. Каб пераканацца, разгарніце любую тагачасную газету або часопіс. Добра сказаў В. Каверын: «В наше время — это изысканное

по остроте и изумляющее чтение. Все дышит угрозой. Литература срезается, как по дуге, внутри которой утверждается и превозносится другая, мнимая, рапповская литература».

У аналах беларускай крытыкі і літаратуразнаўства так апісваецца той цяжкі перыяд: «Што датычыцца крытыкаў таго часу, то многія з іх усур'ез верылі, што грубыя абвінавачванні, наклеіванне абразлівых ярлыкоў, нацкоўванне адных пісьменнікаў на другіх, адвольная інтэрпрэтацыя твораў — уся гэта непрыстойная і небяспечная цяганіна нібыта і ёсць сапраўдная крытыка. Мы ўжо не кажам аб крытычных практыкаваннях вульгарызатараў накшталт Бэндэ, дзейнасць якіх прыносіла шкоду беларускай літаратуры»¹. Відаць, тут трэба было б сказаць — «асабліваю шкоду».

Свае немалыя «крытычныя» намаганні Лука Апанасавіч спалучаў з працамі адміністрацыйнымі. Нешта з год быў загадчыкам сектара мастацкай літаратуры і намеснікам дырэктара Белвыдата (дзяржаўнага выдавецтва), у 1934 годзе накіраваны ў Ленінград на кінафабрыку «Беларусь-фільм» зноў жа ў якасці мастацкага кіраўніка і намесніка дырэктара.

У 1935 годзе перайшоў на работу ў Пушкінскі Дом (ох, нялёгка там яго ўявіць...), працаваў у іншых ленінградскіх установах, у тым ліку ў школе НКУС (вось гэта яму, бадай, бліжэй). У вайну перажыў блакаду, быў нейкі час у апалчэнні.

Вялікай кар'еры ён у Ленінградзе не зрабіў і, здаецца, сумаваў па Беларусі, дзе прайшла яго вельмі напорыстая маладосць. Збіраў у ленінградскіх архівах матэрыялы па гісторыі беларускай літаратуры, пасля вайны зрабіў асобныя, часам даволі змястоўныя публікацыі, заснаваныя на архіўных знаходках.

Але з яго намеру апублікаваць свае большыя працы (напрыклад, манаграфіі пра Купалу і Коласа, раздзелы якіх можна бачыць у яго архіве) і нават зусім перабрацца ў Мінск² нічога не выйшла — на Беларусі дабром яго не ўспаміналі. І, вядома, не без падстаў.

Аднак не хацелася б, каб заслужаная рэпутацыя Бэндэ 30-х гадоў заслانیла ад нас тое, можа, адносна і нямногае

¹ Мушыньскі М. Беларуская крытыка і літаратуразнаўства: 20—30-я гады. Мн., 1971. С. 161.

² Гл. яго перапіску з Я. Коласам у зб.: З жыццяпісу Якуба Коласа: Дакументы і матэрыялы. Мн., 1982. У 1948 г. працаваў кароткі час у Інстытуце літаратуры, мовы і мастацтва АН БССР.

станоўчае, што ён зрабіў. Яго архіў паказвае, што ён ведаў цану гістарычным каштоўнасцям. У цяжкія дні блакады Ленінграда, калі кнігамі і рукапісамі прыватных збораў палілі печы, ён прыняў захады, каб не загінулі беларускія гісторыка-літаратурныя скарбы, якія сабраў у свой час Эпімах-Шыпіла і захоўваў пасля другі ленынградскі вучоны-беларус Канстанцін Аляксеевіч Пушкарэвіч. Нельга без сапраўднага хвалявання чытаць надпісы на «Хрэстаматыі» Эпімах-Шыпілы, якую мы ўжо ўспаміналі.

Рукою Пушкарэвіча:

«Получ. от Брон. Игн. Эп.-Шипиллы 26/V-34. 2-го июля после второго удара Б. Игн. потерял сознание и скончался 6 VI 34 в 8 ч. утра в больнице им. С. Перовской». (Здаецца, толькі адсюль мы і ведаем дакладную дату смерці выдатнага працаўніка Эпімах-Шыпілы.)

Рукою Бэндэ:

«Получено от Конст. Алексеевича Пушкаревича 13/I 1936 г. Завещено в собственность 1/I-42 г. Умер К. А. в феврале 1942 г. в гостинице «Астория».

Характэрна, што Бэндэ не ведаў дакладнай даты смерці Пушкарэвіча. Ды і ці было тое завяшчанне? Але так або інакш, а ўсё ж менавіта Бэндэ стаў тым звяном, праз якое гэтая нацыянальная каштоўнасць дайшла да нас, заняла сваё законнае месца ў адным з дзяржаўных сховішчаў Беларусі.

Істотная, хоць і вельмі супярэчлівая, роля Бэндэ і ў тым, што не прапалі тэксты Дуніна-Марцінкевіча, пра якія мы цяпер вядзем размову.

З біяграфічных матэрыялаў Бэндэ відаць, што ён быў сваім чалавекам на кафедры гісторыі беларускай літаратуры ў той час, калі рыхтаваўся зборнік кафедры, а Замоцін працаваў над сваёй публікацыяй. У адной з аўтабіяграфій Бэндэ пісаў: «У студзені 1928 года без адрыву ад педагогічнай работы паступіў у аспірантуру пры Інстытуце літаратуры Беларускай Акадэміі навук [недакладнасць: у 1928 годзе не было яшчэ ні Інстытута літаратуры, ні Акадэміі навук, размова, вядома ж, ідзе пра ўсё тую кафедру гісторыі літаратуры Інстытута беларускай культуры. — Г. К.] і ў кастрычніку 1930 года выпушчаны і прызначаны вучоным сакратаром Інстытута літаратуры...» (ЦДАМЛіМ Беларусі, ф. 66, воп. 1, спр. 31, л. 6). Як вучоны сакратар Інстытута літаратуры (тады ён называўся Інстытутам літаратуры і мастацтва) Бэндэ, зразумела ж, меў доступ да рукапісаў былой кафедры гісторыі беларускай літаратуры, у тым ліку

і да матэрыялаў зборніка кафедры, і праз нейкі час яны апынуліся ў яго асабістым архіве.

Тут дарэчы будзе сказаць, што ў згаданым артыкуле 1935 года Бэндэ назваў у ліку твораў Дуніна-Марцінкевіча і творы з нявыдадзеных сшыткаў, але зрабіў гэта вельмі нядбайна (чаго ж цырымоніцца з рэакцыянерам!). Былі ўпамянуты: «Хвілімон [так! — Г. К.] на каранацыі» (памылка не толькі ў назве, але і год напісання не той), «Травіца брат-сястрыца». «Быліцы...» не называліся. «Халімона...» ён усё-такі чытаў, бо прыцягнуў гэты твор для абгрунтавання сваёй пазіцыі. Зганіўшы «Сялянку» і «Гапона», Бэндэ пісаў: «Рэшта вершаваных твораў Дуніна-Марцінкевіча амаль нічога не даюць для яго характарыстыкі. Толькі твор «Хвілімон на каранацыі» дае новую рысу яго. У гэтым творы Дунін-Марцінкевіч выяўляецца як халуй царскага трону і гэтую сваю якасць надае вобразам сялян у выглядзе іх «натуральнай, прыроднай пакорлівасці і адданасці цару». У гэтым жа творы Дунін-Марцінкевіч, паказваючы, як Хвілімон выратаваў ад пагібелі багатую пані, вучыць сялян ахвяроўваць сваім жыццём, каб ратаваць багатых, бо гэта робіцца «ў імя хрысціянства». Такім выглядае селянін з вершаў Дуніна-Марцінкевіча... Гэта хутчэй пародыя на селяніна, чымся здымак з сапраўднасці».

Ці магла быць пры такім падыходзе ў той час размова пра надрукаванне рукапісаў Дуніна-Марцінкевіча? Але наборы рукапіс Замоціна Бэндэ ўсё ж захавалі. Ці быў ён няшчыры ў сваіх пісаннях? Або гэта проста страсць калекцыянера?.. Цяжка адназначна адказаць на гэтыя пытанні.

Цяпер некалькі цытат:

«23 чэрвеня 1941 года авіяцыя ворага наляцела на Мінск, і горад запалаў, а на чацвёрты дзень вайны ён ужо ляжаў у руінах» (Горад і годы. Мн., 1967. С. 111).

«...и сгоревшую в Минске бумагу, страницы книг люди встречали за сорок — пятьдесят километров» (Мы расскажем о Минске. Мн., 1966. С. 21).

«К моменту прихода немецких захватчиков в гор. Минск из Академии наук ничего не было вывезено. В первые дни немецкие оккупанты в лабораториях Академии начали ломать и бить оборудование... Был выброшен на улицу архив Академии наук и сожжен» (Преступления немецко-фашистских оккупантов в Белоруссии: 1941—1944. Мн., 1965. С. 215).

Арыгіналы Дуніна-Марцінкевіча, якія асталіся ў Інсты-

туце літаратуры, загінулі, трэба думаць, у пажарах вайны (можна для дакладнасці ўжыць вайсковы тэрмін — «прапа-лі без вестак»).

Матэрыялы Замоціна, вывезеныя Бэндэ ў Ленінград, ацалелі.

Тэксты Беларускага дудара ўсё-такі захаваліся для нашчадкаў.

Іван Іванавіч Замоцін працаваў у 1929 годзе над двума рукапісамі Дуніна-Марцінкевіча: над «Травіцай...» на 27 лістах і «Быліцамі...» на 64 лістах. З яго апісання відаць, што «Травіца...» была скончана 3 мая 1857 года і 26 кастрычніка гэтага ж года атрымала дазвол віленскага цэнзара Паўла Кукальніка на друкаванне.

«Быліцы...», як мы ўжо казалі, былі завершаны 20 жніўня 1857 года. Дунін-Марцінкевіч пажадаў прысвяціць твор свайму магілёўскаму прыхацелю Тадэвушу Чудоўскаму, які, адзначым, быў звязаны з вызваленчым рухам і загінуў праз пяць год у час паўстання Каліноўскага. На рукапісе робіцца адпаведны надпіс: «Вяльможнаму Тадэвушу Чудоўскаму ў доказ глыбокай пашаны гэты слабы твор ахвяруе аўтар». Паводле тагачасных правілаў, патрэбна была згода асобы, якой твор прысвячаўся. Сшытак пасылаецца Чудоўскаму на Магілёўшчыну або паказваецца яму пры асабістай сустрэчы. На рукапісе з'яўляецца надпіс без даты: «На ахвяраваную мне дэдыкацыю [прысвячэнне.— Г. К.] твора згаджаюся і з удзячнасцю прымаю. Тадэвуш Чудоўскі». Потым твор пасылаецца або адвозіцца ў Вільню Кукальніку. Новы надпіс паказвае, калі гэта было: «От сочинителя Марцинкевича. Г. Кукольнику. 23 июня 1858 года». Яшчэ адзін надпіс сведчыць, што дазвол быў дадзены вельмі хутка, 30 чэрвеня, але толькі на першую частку «Быліц...». «Халімон на каранцыі», насуперак спадзяванням пісьменніка, цэнзуру не прайшоў. Тэкст апаবাদання ў рукапісе перакрэслены, зроблены надпіс: «Эта вся статья не может быть пропущена, а потому ее должно исключить. Цензор П. Кукольник». Відаць, Кукальнік палічыў, што тэму каранцыі лепш не чапаць, што разважанні мужыка Халімона, няхай і досыць дабрадушныя, з нагоды такой важнай падзеі не ўсім будуць даспадобы.

Гэта быў вельмі балючы ўдар, але яшчэ не катастрофа.

У гэты ж час пісьменнік, як вядома, напружана працаваў над перакладам на беларускую мову шэдэўра Адама Міцке-

віча — паэмы «Пан Тадэвуш». Сшыткі з перакладамі па меры гатоўнасці неадкладна пасылаюцца Кукальніку. Першы сшытак прайшоў цэнзуру 28 мая 1858 года, другі 30 кастрычніка, трэці 7 студзеня наступнага 1859 года (Пачынальнікі. С. 132). У сярэдзіне 1859 года віленскі выдавец Сыркін скончыў друкаванне першага тома перакладу, у які ўвайшлі два сшыткі (дзе першыя «быліцы» паэмы). І тут на перакладчыка і выдаўца абрынулася пастанова Галоўнага цэнзурнага ўпраўлення аб забароне ўжываць лацінскі шрыфт для ўкраінскіх і беларускіх выданняў. Гатовы том з перакладам у свет не выйшаў.

Вось тут ужо быў, як кажуць, шах і мат.

Думаецца, што гэта ж пастанова пазбавіла Дуніна-Марцінкевіча магчымасці выдаць у той час «Травіцу...» і дазволенаю цэнзурай першую частку «Быліц...».

Як цяпер стала вядома, пасля паўстання Дунін-Марцінкевіч перапісаў пачатак «Быліц...» кірыліцай і ў лютым 1867 года запрапанаваў твор для надрукавання «Віленскаму вестнику», але атрымаў ад рэдакцыі гэтага рэакцыйнага органа жорсткую водпаведзь, якой начыста закрэслівалася ўся беларуская літаратура. Рэдакцыя выступіла не супраць канкрэтнага твора, а менавіта супраць усёй беларускай літаратуры.

Рукапісы «Травіцы...» і «Быліц...» 1857—1858 гадоў, відаць, знаходзіліся ў свой час у хатнім архіве Дуніна-Марцінкевіча, у тым знакамітым куфры пісьменніка, які прыгваў у сваіх успамінах Ядвігін Ш.

Як яны трапілі ў канцы 20-х гадоў у Мінск на кафедру гісторыі беларускай літаратуры — невядома. У агульнай форме гэта трэба звязваць з тымі нацыянальна-культурнымі працэсамі, якія інтэнсіўна адбываліся ў БССР у 20-я гады. Беларуская культура ўпершыню за апошнія стагоддзі атрымала падтрымку дзяржаўнай улады. Ставіцца задача збірання нацыянальных культурных сіл і каштоўнасцей. Расшукваюцца гістарычныя дакументы. У тым ліку і гісторыка-літаратурныя матэрыялы. Пра гэта гаварыў Замоцін у 1927 годзе ў сваім дакладзе аб чарговых задачах вывучэння беларускай літаратуры на агульным сходзе класа філалогіі Інбелкульта. Вучоны прывёў канкрэтныя прыклады поспехаў у збіранні гісторыка-літаратурных матэрыялаў, у прыватнасці і рукапісаў Дуніна-Марцінкевіча. «Некаторыя матэрыялы, — казаў Замоцін, — могуць знаходзіцца і ў прыватных руках, бо традыцыя не толькі параўнальна нядаўна памершых беларускіх пісьменнікаў, але і такіх, напрыклад,

як В. Дунін-Марцінкевіч, усё яшчэ жыве ў паасобных сямействах і ў аддзельных асоб. Так, нядаўна ў [Літаратурную.— Г. К.] камісію перадааны сшытачак з творамі Дуніна-Марцінкевіча («Гапон» і некалькі паасобных вершаў), які быў выпадкова знойдзен у Бабруйску карэспандэнтам па ахове помнікаў т. Тараймовічам у адной мясцовай жыхаркі. Вядома, сама камісія сваімі сіламі гэтага дакументу не адшукала б. Выкарыстаць гэтую прыватную традыцыю беларускае літаратуры хутчэй за ўсё могуць таксама мясцовыя краязнаўцы, якім лягчэй навесці даведку аб тым, дзе і ў каго ў даным раёне захавалася памяць аб тым ці іншым пісьменніку ў вусным паданні ці ў адпаведных дакументах»¹.

Відаць, у час, калі рабіўся гэты даклад, рукапісаў «Травіцы...» і «Быліц...» у Замоціна яшчэ не было, але вучоны празорліва намячаў далейшыя шляхі збірання спадчыны беларускіх пісьменнікаў, яго выступленне стымулявала новыя пошукі. Надзвычай было б цікава даведацца, ад каго канкрэтна паступілі гэтыя рукапісы, але пакуль такіх звестак у нас няма. Магчыма — з ваколіц Люцінкі, дзе яшчэ жылі сваякі пісьменніка (нават у 1944 годзе з Валожынскага раёна ад нашчадкаў аўтара «Гапона» і «Пінскай шляхты» ў вільнюскі Беларускі музей паступіў цэнзурны рукапіс 1-й «быліцы» «Пана Тадэвуша» ў перакладзе Дуніна-Марцінкевіча²). У пратаколе кафедры гісторыі беларускай літаратуры БАН ад 21 лютага 1929 года (згаданая справа ў акадэмічным архіве) ёсць толькі глухое ўпамінанне аб водпуску грошай на набыццё нейкіх рукапісаў Дуніна-Марцінкевіча, відаць, тых самых. У 1929 годзе Замоцін ужо на поўную сілу працаваў над гэтымі рукапісамі. У апошнія дні снежня слухаўся даклад аднаго з членаў кафедры аб Дуніну-Марцінкевічу. У пратаколе ў сціслай форме зафіксавана выступленне Замоціна: «Невядомыя ў друку аповесці Дуніна-Марцінкевіча, якія знаходзяцца ў кафедры Беларускай АН і разглядаюцца Замоціным, не супярэчаць устаноўцы, данай у дакладзе». Адчуваецца, што члены кафедры з павагай і цікавасцю ставяцца да новай работы свайго старэйшага калегі і кіраўніка і чакаюць яе вынікаў.

...Паслухайце, браткі, Навума старога!
Ён у час дасужны дзянёчка святога
Будзе весці расказы аб розны быліцы,—

¹ Замоцін І. Чарговыя задачы вывучэння беларускае літаратуры // Запіскі Аддзела гуманітарных навук. Мн., 1928. Кн. 2. С. 268—269.

² Цэнтр. б-ка АН Літвы, ф. 21—398.

Што здарылася намесь у нашай зямліцы:
Аб братах Калетках і паганай жонцы,
Старым Забалотным і аб Шавалонцы,
Аб каранаванні, прыгодах маскоўскіх,—
Вы зроду не чулі аб дзівах такоўскіх!..

Калі мы сёння адкрываем том Беларускага дудары і перачытваем «Быліцы...» або «Травіцу...», то наўрад ці думаем аб тых прыгодах, якія часам выпадаюць на долю пісьменніцкіх рукапісаў, перш чым яны стануць кнігаю.

А гэтыя прыгоды таксама не толькі дзівосна цікавыя, але і павучальныя. Лёс рукапісу залежыць ад выпадку. Унікаў безабаронны перад тысячай небяспек. Толькі друкарскі станок, як, мабыць, і іншыя сучасныя сродкі масавага тыражыравання, здольны захаваць культуру. Пра гэта добра ведае прырода: абміне ўсе небяспекі, прарасце і дасць патомства хіба адно шчаслівае семка, але яго падстрахоўваюць тысячы, мільёны іншых зернятак-дублёраў.

І ўсё ж здараецца — напісанае астаецца.

ХТО ВЫ, КАРАФА-КОРБУТЫ?

І адзавецца мне здалёк мой продак...

А. Пысін

Адзін з самых яскравых твораў беларускай паэзіі XIX стагоддзя — верш «К дудару Арцёму ад наддзвінскага мужыка», у 1859 годзе яго ўпісаў у Віцебску ў знакаміты альбом Арцёма Вярыгі-Дарэўскага нехта Ялегі Пранціш Вуль. Верш элеганцкі, лёгкі, надзвычай гарманічны, прасякнуты гістарычным аптымізмам, пачуццём удзячнасці да дэмакратычнай творчасці і асветніцкай дзейнасці Вярыгі. Аўтар віртуозна карыстаўся вельмі арганічнай у яго вуснах народнай мовай, тонка і ненавязліва ўводзіў паэтычную сімваліку (дарэчы, ці не тут упершыню ў новай беларускай паэзіі і мільгануў той мілы вобраз — цвяток радзімы васілька?):

Грудзьяй цэлай гудзі смела
На ўвесь мужыцкі свет,—
Што пасееш, будзіць цэла,
Будзіць некалісь і цвет...

То-та радасць, радасць будзіць,
Калі бог за мужыкоў
Ды вянок табе прысудзіць
З белых рож і з васількоў!

Белы рожы — то за гэта,
Што ты совесць беліш нам,
Што нас вывеў ад Яхвета,
Хоць наш бацька, кажуць, Хам.

Васількі — то, брат, нябёсы,
Адкуль кожны божа дар!
Адкуль сонца, дожджык, росы,
Адкуль мы і ты, дудар...

Перад намі несумненна паэтычны геній, які з абсалютнай свабодай арганізоўваў стыхію беларускага верша. Тра-

дыцыі не было ці амаль не было. Ён слухаў народ. Нават саму графіку Вулевага верша — своеасаблівую фанаграму далёкай мінуўшчыны — цікава разглядаць, за ёй выразна чуецца жывая мова Віцебшчыны.

Хто ж такі Вуль?

Яшчэ на пачатку нашага стагоддзя вельмі інфармаваны Рамуальд Зямкевіч паведаміў акадэміку Карскаму сапраўднае імя аўтара — Элегій Францішак Карафа-Корбут. Больш, па сутнасці, нічога не было вядома. Толькі прозвішча — цікавае спалучэнне нейкай экзотыкі з тутэйшай аўтэнтчнасцю.

У свой час нам удалося знайсці архіўную справу пра ўдзел паэта ў паўстанні 1863 года і яшчэ некаторыя дакументы (частка з іх апублікавана ў зборніку «Пачынальнікі»), якія далі магчымасць, няхай і эскізна, пазначыць вехі яго жыцця, скласці першую біяграфію.

Карафа-Корбут нарадзіўся 9 красавіка (стараго стылю) 1835 года (метрыка ўдакладняе нават — «вечарам») у горадзе Віцебску ў сям'і дробнага чыноўніка, належаў, як прынята гаварыць, да старадаўняга, але збыднелага шляхецкага роду.

Бацька Маўрыкій Фаміч быў акурат равеснікам стагоддзя, атрымаў добрую адукацыю, скончыў Полацкую езуіцкую акадэмію, якая дала грунтоўную ўсебаковую падрыхтоўку, але ўсё жыццё вымушаны быў перабівацца, скажам так, не на самых важных пасадах у розных віцебскіх установах. Вялікага службовага поспеху не было. Хутчэй у гэтым сэнсе яго можна назваць няўдачнікам. Напрыклад, у 1855 годзе, у досыць немаладым ужо веку, ён лічыўся ўсяго толькі тытулярным саветнікам, сакратаром так званага совеснага суда. У той жа час яго цанілі ў мясцовых інтэлігентных колах, ён не цураўся літаратуры і пакінуў вершаваныя радкі па-польску (праўда, не бог ведае якой вартасці) у тым жа альбоме Вярыгі-Дарэўскага. (А Вярыга ж не для кожнага раскрываў свой альбом, далёка не кожны ўдастойваўся такога гонару.) У Маўрыкія Фаміча былі тры сыны: старэйшы — паэт Элегій Францішак, Людгард Люцыян і Вільгельм.

Сярэдні сын пасля ў дакументах нідзе не ўспамінаецца (магчыма, рана памёр), а бацька з сынамі Элегіем і Вільгельмам удзельнічалі ў падзеях 1863 года і былі высланы з краю. Калі іх судзілі, то склалі даведку: у дваранстве не зацверджаны і ў радаводную кнігу губерні не ўнесены.

Справа з іх дваранствам цягнулася з даўніх часоў. Не-

шта там усё не клеілася. Сляды нейкіх перашкод раз-пораз сустракаем у архівах віцебскіх устаноў. Яшчэ ў 1832 годзе, да нараджэння Элегія, Маўрыкій Корбут, тады адносна малады губернска сакратар, звярнуўся ў Віцебскі павятовы суд з прашэннем наступнага зместу:

«Из оставшихся после смерти в прошлом 1831 году родного дяди моего капитана Флора Осипова сына Караффа-Корбута бумаг узнаю я, что им прошлого 1819 года занесена манифестация [заява.— Г. К.] в Витебский повестовый земский суд о потере бывших у него — предкам фамилии моей служащих разных документов, почему и покорнейше прошу учинить по ведомству своему надлежащую справку, буде окажется в отыскании означенная манифестация, с оной на прилагаемом мною у сего листе рублевого достоинства гербовой бумаги выдать за надлежащею скрепою копию, яко нужную мне к доказательству по фамилиям надобностям»¹.

Відаць, згубленыя паперы ўсё ж не адшукаліся, таму дваранства віцебскіх Карафа-Корбутаў лічылася так і не даведзеным. Зрэшты, да гэтага пытання мы яшчэ вернемся.

Вучыўся Элегій Францішак у Віцебскай гімназіі. Захавалася прашэнне, з якім улетку 1846 года Маўрыкій Фаміч звярнуўся да папячыцеля навучальнай акругі. Не вельмі зграбная канцыляршчына (мабыць, пэўная ўскладнёнасць лічылася прыкметай саліднасці, надавала паперы вагу): «Желая из сыновей моих Франца Элегия Корбута, достигшего установленных лет на принятие публичного учения, воспитывать его в науках, преподаваемых в Витебской губернской гимназии, нахожусь в невозможности вносить установленную плату денежную по 5 рублей серебром в год...»² «Нахожусь в невозможности...» Нялёгка для шляхецкага ды і проста чалавечага гонару папера — прызнанне ў несамавітасці — была, аднак, спагадліва падтрымана дырэктарам вучылішчаў у губерні. На шчасце, гэту пасаду тады займаў Антон Антонавіч Бернгоф, чалавек высокай культуры, які ганарыўся колішнім знаёмствам з самім Пушкіным. Ён даў спачувальную атэстацыю: «...проситель, служа в канцелярии здешней Палаты уголовного суда, получающая весьма умеренное жалованье и не имея никакого состояния,

¹ ЦДГА ў Мінску, ф. 2636, воп. 1, спр. 264, л. 44.

² ДГА Літвы, ф. 567, воп. 2, спр. 5737, л. 12.

действительно находится в бедном положении, а потому и мог бы быть освобожден от платежа за учение сына, с самого поступления в Витебскую гимназию».

Справа была ўладкавана. Для Элегія пацягнуліся гады вучобы. Якую ж звышмоцную падзорную трубу нам знайсці, каб убачыць праз добрыя паўтара стагоддзя Вуля-гімназіста? Такое павелічальнае шкло ёсць. Гэта архіўныя дакументы. Яго прозвішча не адзін раз сустракаем у журнале наглядчыка за вучнямі (ЦДГА ў Мінску, ф. 2507, воп. 1, спр. 482). Здаецца, фіксуюцца розныя дробязі, але яны складваюцца ў пэўную карціну.

Запіс 1851 года: вучань VI класа Карафа-Корбут жыве на Селязнёўскай вуліцы, «при шоссе» (гэта падказка-арыенцір для мясцовых краязнаўцаў). Тады ж начальства запрапанавала наглядчыку наведаць Корбута, устанавіць, ці часта ён бывае ў нейкіх Мальчэўскіх. Што тут была за прычына, чым праштрафіліся гэтыя Мальчэўскія, а праз іх і Корбут, мы пакуль што не ведаем. Але пэўная заклапочанасць у начальства была.

14 лістапада Корбут не быў у класе з-за хваробы — «страдает сильным удушьем». Праз два тыдні зноў пропуск. Той жа дыягназ (астма?) і да таго ж моцны галаўны боль.

16 снежня ўсюдыснае вока наглядчыка заўважае гімназіста Корбута «с родителями в ложе бенуара № 2». Адразу пераносімся ў атмасферу правінцыяльнага тэатра далёкага мінулага. Цесны зальчык, цьмянае святло (свечкі? газавыя лампы?). Задуха. І — відаць, скразнякі. Прынамсі, побач у журнале паметка інспектара: «...простудился в театре и заболел снова».

Мабыць, у строгія, вельмі рэгламентаваныя мікалаеўскія часы наведванне тэатра вучнямі без дазволу начальства не віталася. Назаўтра наглядчык атрымлівае даручэнне «сходить к отцу ученика VI класса Караффа-Корбута и попросить его пожаловать в гимназию для объявления насчёт сына».

Новыя запісы аб прыступах удушша 5 лютага, 12, 13, 16 красавіка 1852 года сведчаць, што Корбут быў чалавекам не самага моцнага здароўя. А гэта ўжо істотна для вобраза паэта, які паступова складваецца ў нашым уяўленні.

Вылучаецца запіс ад 22 кастрычніка 1851 года. Дырэктар даручае ўсё таму ж наглядчыку схадзіць да Корбута, паведаміць яму, каб сачыненне, прачытанае ім, Корбутам, на літаратурнай гутарцы, было падрыхтавана да заўтрашняга дня.

Размова ідзе пра так званыя «літаратурныя гутаркі» ў гімназіі. Гэта былі своеасаблівыя маленькія вучнёўскія канферэнцыі, удалая форма педагагічнай працы, якая практыкавалася ў Пецяўбургскай навучальнай акрузе, куды ўваходзіла ў той час і Віцебская губерня. Вучні-старшакласнікі пісалі для гэтых гутарак спецыяльныя сачыненні па пытаннях літаратуры, этнаграфіі, гісторыі. Іншыя рэцэнзавалі, рабілі разборы. Кожнаму карцела паспрабаваць пярэ. Усе павальна захварэлі пісьменніцкім свербам, парабіліся бойкімі літаратарамі і паважнымі крытыкамі. Лепшыя сачыненні пасылаліся ажно ў Пецяўбург, самому пану папячыцелю сталічнай навучальнай акругі.

І вось высвятляецца, што сапраўдным каралём гэтых гутарак быў наш Корбут. Адкуль што бралася. Тут з «нямоглым» сынам беднага недаленгі-чыноўніка не мог зраўняцца ніхто. Корбут з усёй відавочнасцю дэманстраваў перамогу творчага духу над слабай плоцю. У гімназічных дакументах (ф. 2507, спр. 462) ёсць звесткі аб прачытаным на адной з гутарак у кастрычніку 1851 года «артыкуле» Элегія пад назвай «Успаміны дзяцінства і юнацтва». Тонкую матэрыю выбраў, як бачым, наш паэт. Бліскучае сачыненне юнага літаратара было адразу ж паслана ў Пецяўбург і праз некаторы час з пахвалою адзначана ў цыркуляры папячыцеля. «К отличным сочинениям,— гаварылася ў гэтым дакуменце,— можно отнести «Воспоминание детства и юности» г. Караффа-Корбута и «Час, проведенный перед памятником генералу Кульневу в Сивошине» г. Фиалковского». Трапіць у цыркуляр было вельмі ганарова — ён рассылаўся па ўсёй акрузе. Сваё новае сачыненне падбадзёраны Корбут прысвяціў роднаму гораду. Яно таксама мела поспех і трапіла ў папячыцельскі цыркуляр, у якім адзначалася: «Заслуживают похвал сочинения «Витебск» ученика VII класса Караффа-Корбута, «Предслава княжна Полоцкая» ученика VII класса Моннерота-дю-Мэна, «Георгий Конисский» ученика VI класса Потрыковского и «Тарас Бульба» ученика VII класса Кожевникова». Нават гэты просты пералік гаворыць аб сур'ёзнасці навукова-літаратурных зацікаўленняў тагачасных вучняў-старшакласнікаў (сёмы клас быў тады апошнім).

Назва наступнага сачынення Корбута — «Хрэсьбіны ў беларускіх сялян» — гаворыць сама за сябе. Нарэшце, на пачатку 1854 года Элегій узяўся ажно за такую паважную тэму: «Пра Дзяржавіна наогул і пра оду «Бог» у прыватнасці». Як бачым, Корбут глыбока цікавіўся крязнаўствам,

этнаграфіяй свайго народа, літаратурай, яму ўласцівыя былі няпростыя духоўныя шуканні. На жаль, сачынненні гэтыя не захаваліся. Яны многае расказалі б нам пра асобу маладога паэта. Але нават па тэматыцы можна меркаваць, што перад намі як бы цэлы творчы цыкл: успаміны ранняга ўзросту, сантымент да роднага горада, цікавасць да народных духоўных каштоўнасцей, экскурс у вялікую літаратуру з яе высокімі, вечнымі пытаннямі. У прыватнасці, класічны верш Дзяржавіна, відаць, прыцягнуў увагу юнака пранізлівым філасофскім роздумам пра веліч і трагізм чалавечага быцця.

Я связь миров повсюду суших,
Я крайня степень вещества;
Я средоточие живущих,
Черта начальна божества;
Я телом в прахе истлеваю,
Умом громам повелеваю,
Я царь — я раб — я червь — я бог!

Касмічная маштабнасць Дзяржавіна моцна ўразіла віцебскага гімназіста. Ды і сам ён, схіляючыся з пёркам над лістом паперы, адчуваў у сабе боскую здольнасць па сваёй волі ствараць новы свет.

Але з-за беднасці (можа, хто знае, дадаліся і яшчэ якія прычыны) гэты таленавіты чалавек не змог нават скончыць гімназію. Як відаць з яго пазнейшага службовага атэстата, ён выбыў з VII класа і ў 1856 годзе паступіў на службу пісцом у губернскую палату дзяржаўных маёмасцей. Там не патрэбна была творчасць, вышэй за ўсё цаніліся паслухмянасць і акуратнасць. Гэта было хутчэй існаванне на ўзроўні нікчэмнага чарвяка, калі вяртацца да дзяржавінскіх вобразаў. Канфлікт быў непазбежны. Праслужыўшы ў палаце шэсць гадоў, у ліпені 1862 года Корбут (хоць быў ужо жанаты) звальняецца, як сказана ў атэстаце, «для поступления в высшее учебное заведение». Вядома ж, яго вабілі, не маглі не вабіць, сталічныя універсітэты. Але гэта былі хутчэй за ўсё толькі мары. Звестак аб яго канкрэтных кроках падобнага роду ў нас няма. Нешта трымала яго ў Віцебску. Здавальняўся выпадковымі заробкамі, рэпетытарствам.

Несамавіты пісец палаты дзяржаўных маёмасцей, а потым і проста чалавек без пэўнага грамадскага статуса займаў між тым самае віднае месца на віцебскім Парнасе.

У літаратурным жыцці старажытнага горада на Дзвіне тады якраз было нямала цікавага. Досыць сказаць, што гімназічным таварышам Корбута-Вуля быў Канстанцін Вераніцын, з якім мы звязваем цяпер выдатныя паэмы «Тарас

на Парнасе» і «Два д'яўлы». Нам бачацца плённыя ўзаемаўплывы Вуля і Вераніцына (можна дапусціць нават нейкія формы сааўтарства; у чымсьці яны нібыта «двайнікі»). Часам з'яўляўся на віцебскіх даляглядах і малады Фелікс Тапчэўскі, таксама вельмі блізкі велічынёй і характарам свайго таленту да Вуля і Вераніцына. Моцна зачпіла Вуля, трэба думаць, кніжка земляка Яна Баршчэўскага «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях» — ёй навеяны хутчэй за ўсё тэмы многіх яго гімназічных сачыненняў (у Баршчэўскага ўсё таксама прасякнута сувязю з роднай зямлёй, успамінамі калі не Віцебска, дык Полацка). Вуль уваходзіў у гурток А. Вярыгі-Дарэўскага, як ужо гаварылася, у 1859 годзе ўпісаў у яго альбом выдатны верш «К дудару Арцёму...». І яшчэ адзін верш па-польску — «Няновая думка», твор, прадыктаваны сур'ёзнымі духоўна-маральнымі шуканнямі. Вуль раздумаў у гэтым вершы аб месцы ў жыцці людзей такіх высокіх катэгорый, як Любоў, Цнота, Праўда, Хараство, Дабро. Абраны маладым паэтам псеўданім (Вуль — вулей) добра суадносіцца з народнай сімволікай і сведчыць аб сур'ёзным стаўленні яго да свайго таленту. «Так рупная пчала Умее ў соты мёд сабраць і з горкіх кветак», — скажа праз паўстагоддзя М. Багдановіч. І ў Купалы чытаем: «Нібы пчолы ў соты з мёдам Да свайго вулля, Мы вяртаемся дадому, Як адна сям'я». Ды і задоўга да гэтага ў сваім узнёслым гімне любові да роднай зямлі Скарына не прамінуў сказаць: «...пчелы и тым подобная боронять ульев своих...» Пчала як сімвал патрыятычна-творчай рупнасці ёсць і на славым Скарынавым аўтапартрэце.

У тым жа 1859 годзе ў Віцебск прыязджаў слынный ў тыя часы польскі паэт Эдвард Жалігоўскі, больш вядомы пад псеўданімам Антон Сава. Паэт прыехаў як прадстаўнік прагрэсіўнай польскай газеты «Слово», выданне якой было наладжана тады ў Пецябургу. Побач з іншымі віцебскімі літаратарамі (А. Вярыгам-Дарэўскім, Г. Марцінкевічам) Жалігоўскаму быў прадстаўлены і Вуль. Адам Мальдзіс адшукаў у свой час сярод папер Жалігоўскага ў Кракаве напісаныя Вулем радкі прысвячэння: «Няхай усюды, дзе ў цемры праімчаць крыллі Савы, праз цемру ночы праб'юцца ясныя промні дня»¹. Пра гэта марылі тады ўсе перадавыя людзі.

Тыя «ясныя промні» заззялі над краем у часы паўстання

¹ Тарас Шаўчэнка і беларуская літаратура. Мн., 1964. С. 186—187.

Кастуся Каліноўскага. Згодна з планамі кіраўнікоў Віцебская губерня павінна была выступіць на святога Юр'я — 23 красавіка старога стылю. Выступленне аказалася няўдалым, сяляне не падтрымалі тут паўстанцаў. Але многія віцябляне ў прызначаны дзень усё ж выйшлі са зброяй у руках з горада, каб далучыцца да барацьбітоў за свабоду. Актыўны ўдзел у гэтых падзеях прымала фактычна ўся сям'я Корбутаў. Стары Корбут, якому было ўжо за шэсцьдзсят, побач з Вярыгам-Дарэўскім, лічыўся адным з галоўных завадатараў «мяцяжу». Жылі Корбуты тады на так званай Свіной пляцоўцы (Трынітарская плошча) у сталярамешчаніна Баўтуты, які пасля на допыце сказаў, што Маўрыкій Фаміч «был бедным до того, что едва имел чем разговеться» (цытую следчую справу — ДГА Літвы, ф. 1248, воп. 2, спр. 482, л. 54). Былі і іншыя паказанні — «что он главный бунтовщик и волновал всех жителей города Витебска». Хоць многія таямніцы паўстання ўдалося схваць, стары Корбут атрымаў 8 гадоў катаргі. Сыны Элегій і Вільгельм (васемнаццацігадовы гімназіст) належалі да паўстанцкай групы, якая, убачыўшы непрыхільнасць сялян, адразу склала зброю. Элегій, паводле прысуду, ссылаўся на пасяленне «ў больш аддаленыя месцы Сібіры», брат — на жыхарства ў Табольскую губерню. Прыцягваліся да следства, трапілі за краты і жанчыны сям'і Корбутаў: Антаніна Іванаўна Сабалеўская — маці паэта, Ганна Іванаўна Талвінская — яго жонка (выпісваю гэтыя прозвішчы для магчымага прасвятлення сваяцкіх сувязей). Урэшце жанчын — і старэйшую і маладзейшую — выпусцілі на парукі, дазволілі застацца на радзіме, але тут выйшла няўвязка. 3 верасня 1864 года ў Віцебску адступалі тэлеграму:

«Вильно. Генерал-Губернатору. Конфирмациею по делу Дымановской шайки Маврикий Корбут ссылается в каторжную работу. Жена его Анна [Антаніна.— Г. К.] и жена сына его Франца, сосланного уже в Сибирь на поселение, подлежат обе водворению на месте жительства, но обе просят разрешения следовать за Маврикием... Корбут отправляется завтра. Испрашиваю разрешения. Генерал-майор Веревкин». (Віцебскі губернатар часоў паўстання меў характэрнае прозвішча.)

Зразумела, дазвол быў дадзены — улады адчувалі палёгка кожны раз, калі яшчэ адна мяцежная душа з бунтоўнага краю знаходзіла супакой за Уральскім хрыбтом. Так уся сям'я Корбутаў, можна сказаць, у поўным складзе, апынулася ў Сібіры. І як у ваду канула.

Праўда, ёсць глухія звесткі, што ў 80-х гадах Элегій Корбут, адбыўшы ссылку, жыў у Варшаве. Вакол яго склаўся там беларускі гурток, у які ўваходзілі вядомыя літаратары В. Каратынскі, А. Плуг. Нібыта там, у Варшаве, паэт і памёр. На гэтым сляды абрываліся. А дзесьці ж, не раз прыходзіла ў галаву думка, жывуць нашчадкі нашага паэта, патомкі віцебскіх Карафа-Корбутаў. Вось каб разжыцца ў іх дадатковымі звесткамі. А можа, пашанцуе на які здымачак ці нават рукапісы...

Адшумела, адышла ў легенды, сталася далёкай гісторыяй эпоха Каліноўскага. Канчаецца новае стагоддзе. Экспрэс часу набірае хуткасць. Мільгаюць паўстанкі гадоў, пуцявыя будкі месяцаў...

У 1984 годзе ў газеце «Голас Радзімы» быў змешчаны даволі вялікі матэрыял пра папаўненні Савецкага фонду міру, прыводзіліся вытрымкі з пісьмаў ахвяравальнікаў. І сярод іх такая:

«Я ненавіджу вайну... Мы не павінны дапусціць, каб над нашай зямлёй зноў пранёсся вогненны смерч. Мы абавязаны перамагчы сілы вайны. Ахвярую ў Савецкі фонд міру 2500 рублёў.

Міхаіл Карафа-Корбут,
пенсіянер, г. Віцебск».

Пісьмо ўразіла не зместам (самым на той час звычайным), ні нават шчодрасцю дару, а подпісам. Карафа-Корбут з Віцебска! Гэта якраз мог быць нашчадак нашага паэта. Грэх быў бы не паспрабаваць. Напісаў віцебскім сябрам. Адказ не парадаваў: у Віцебску ніхто з такім прозвішчам не жыве. Але стрэмка-загадка ўсё-такі ў запасніках памяці асталася, раз-пораз прымушала вяртацца да яе ў думках...

Праз пяць гадоў у «Звяздзе» друкуецца інтэрв'ю старшыні праўлення Мінскага гарадскога аддзялення Савецкага фонду культуры мастака Васіля Шаранговіча. І там зноў такія радкі: «Вось вытрымка з аднаго пісьма (такіх прыходзіць шмат у адрас нашага фонду). 86-гадовы М. Карафа-Корбут піша: «У 1941 годзе быў рэпрэсіраваны, але ў 1955-м па пратэсту Генеральнага пракурора Вярхоўны суд СССР адмяніў пастанову асобай нарады пры НКУС... Цяпер жыву ў Маскве. Маю свабодныя грошы. Жадаю іх унесці на будаўніцтва мемарыяла ахвярам сталінізму ў г. Мінску». Міхаіл Іванавіч, — працягваў Шаранговіч, — пералічыў на наш рахунак 10 000 рублёў. Гэта самы буйны ўзнос, атрыманы ад аднаго чалавека».

Тут я ўжо не вытрымаў і, хоць лішне турбаваць не люблю, паляцеў у Фонд культуры, каб даведацца адрас шчодрага ахвяравальніка (я не сумняваюся — гэта ўсё той жа «пенсіянер з Віцебска», які, праўда, чамусьці раптам зрабіўся масквічом).

І вось знаёмае хваляванне першых пісьмаў, паміж Мінскам і Масквой працягнулася нітачка даверу. Міхаіл Іванавіч быў тады ў бальніцы, хварэў на вочы. Адказала мне яго жонка Луіза Генрыхавна, якая, адзначу, выдатна, звыш усякіх пахвал, выконвала сакратарскія функцыі. Акрыяўшы, наш зямляк расказаў сваю гісторыю.

Не — ён не з Віцебска, ён з Палесся, з вёскі Барычаў у Петрыкаўскім раёне. Корбуты — збяднелая шляхта. Як і адкуль яны з'явіліся ў Барычаве — дакладна невядома. Нібыта раскупілі па частках нейкі памешчыцкі маёнтак, як гэта нярэдка рабілася ў парэформенны перыяд. Паводле расказаў барычаўцаў, прозвішча Карафа-Корбут сустракалася каля Слуцка, Бабруйска і Глуска. Называлі іх і проста Корбутамі.

— Упершыню слова «Карафа» я пачуў у 1913 годзе, калі паступаў у гарадское вучылішча, для чаго спатрэбілася метрычная даведка з кнігі запісаў аб нараджэнні петрыкаўскай царквы за 1903 год, — успамінае Міхаіл Іванавіч.

Тое вучылішча ў Петрыкаве ён скончыў у баявым 1918 годзе. Потым вучыўся ў Навазыбкаўскім тэхнікуме, яшчэ тады надрукаваў першы артыкул у газеце «Беднота» (пасля было нямала публікацый у розных органах друку па пытаннях сельскай гаспадаркі). Скончыўшы тэхнікум, працаваў аграномам на Гомельшчыне, асабліва захапляўся культурай бульбы. Надышла калектывізацыя. Маці (бацька, а потым і вотчым памерлі) была раскулачана («адзін конь, дзве каровы і пустыя хлявы і гумны», гаворыць Міхаіл Іванавіч) і выслана пад Чардынью ў Пермскую вобласць¹. Міхаіла Іванавіча як класава чужы элемент выключылі з кандыдатаў у члены партыі і знялі з пасады ўпаўнаважанага Белсельгастрэста па Мазырскай акрузе.

У 1933 годзе (свет не без добрых людзей) уладкаваўся аграномам на Багушэўскі спіртзавод. Гэта ў вёсцы Янова

¹ «У 1933 г. маці самавольна вярнулася з Чардыні ў Барычаў, ёй выдалі пашпарт, і да сваёй смерці ў 1949 г. была калгасніцай (не дачакаўшыся майго вяртання з турмы 4 месяцы)». (Заўвага Міхаіла Іванавіча.) Вось яшчэ адзін радок у гісторыю чалавечых лёсаў перыяду калектывізацыі на Беларусі.

тады Багушэўскага, а цяпер Сенненскага раёна Віцебскай вобласці (відаць, адсюль пазнейшыя звесткі ў друку пра сувязі Міхаіла Іванавіча з Віцебскам). Літаральна на голым месцы малады энергічны аграном арганізаваў апорны пункт Інстытута спіртавой прамысловасці. Тут быў апрабраваны вельмі ўдалы сорт бульбы «остботэ», які атрымаў высокую ацэнку спецыялістаў і пасля вайны займаў даволі вялікія плошчы ў БССР.

Пра далейшае Міхаіл Іванавіч расказвае так:

— Нягледзячы на паспяховую маю працу, двойное прозвішча выклікала беспадстаўнае падазрэнне, і ў дзень аб'яўлення вайны ў 1941 годзе я быў арыштаваны «па падазрэнні ў шпіянажы» і паводле пастановы асобнай нарады пры НКУС СССР асуджаны на восем гадоў турмы без указання артыкула.

За адно толькі нязвыклае, неардынарнае прозвішча — следства нават не праводзілася. Суrowыя, нічога не скажаш, часы.

Тэрмін адбываў у Горкім. Турма мела падсобную гаспадарку, дзе спатрэбіўся вопыт вязня-агранома. У цяжкіх умовах, не без прафесійнага гонару ўспамінае Міхаіл Іванавіч, атрымлівалі ўраджаі бульбы больш за 200 цэнтнераў з гектара, караняплодаў па 600 і капусты па 900 цэнтнераў.

Сям'я між тым аставалася на акупаванай ворагам Беларусі. Потым даведаўся — жонка Вольга Сяргееўна Першына наладзіла сувязь з партызанамі, кіравала падпольнай групай у Янове. У 1944 годзе, за некалькі дзён да вызвалення, была расстраляна фашыстамі. Яе імя на мемарыяльнай дошцы ў ліку 39 імёнаў расстраляных і замучаных аднавяскоўцаў.

У 1949 годзе тэрмін зняволення скончыўся, але Міхаіл Іванавіч яшчэ некалькі гадоў працаваў брыгадзірам у Горкаўскай вобласці. Забраў туды дачку і цешчу, паставіў дом у Балахне, меў кавалак зямлі, дзе разводзіў гародніну ды ўсё тую ж бульбачку-выручалачку. У 1958 годзе, пасля рэабілітацыі, уладкаваўся ў Маскоўскае аддзяленне Усеаюзнага інстытута раслінаводства. Прадаў балахнінскі дом і пабудаваў сабе новы ў Ступінскім раёне Маскоўскай вобласці. З інстытута праз пяць гадоў пайшоў на пенсію, але працягваў працаваць на сваім прысядзібным участку.

Міхаілу Іванавічу было пад шэсцьдзесят, калі ён пабраўся з Луізаі Генрыхайнай. Можна сказаць, выцягнуў шчаслівы білет — жонка ва ўсім яму памочніца. Бываючы

ў ГДР у яе сваякоў, звярнуў увагу на выдатны сорт бульбы «адрэта». Адрэту сцяміў — тое, што трэба. Уражаны, дабіўся свайго — атрымаў дванаццаць бульбін гэтага сорту ў Беларускай інстытуце бульбаводства і даказаў яго перспектыўнасць для ўсёй тэрыторыі Савецкага Саюза. Пра гэта было шырока распаўсюджана ў газетах і журналах, прыйшла слава, пасыпаліся заказы і пісьмы, і Міхаілу Іванавічу з жонкай давялося разаслаць каля пяці тысяч бандэролей з элітным пасадачным матэрыялам.

«За шматгадовую плённую дзейнасць па пашырэнню лепшых сартоў бульбы і актыўную прапаганду сельскагаспадарчых ведаў» (цытую паводле фотакопіі) УАСГНІЛ узнагародзіў яго Ганаровай граматай, а сярод шматлікіх пісьмаў, што ішлі з усіх куткоў краіны, былі нават вершы, дзе слыннага практыка-бульбавода называлі чарадзеям-кудзеснікам і зычліва пыталіся:

Как вырастил чудо-картошку?
Быть может, прибегнул к участию богов
И веришь в молитвы немножко?

Міхаіл Іванавіч верыў ва ўласныя рукі, прафесійнае чуццё ды дзівосную, непераможную моц зямлі-карміцелькі.

У 1987 годзе па стане здароўя давялося працаваць падмаскоўны дом (хапае яму маленькай, надзвычай сціплай кватэркі ў Маскве на Аланецкім праездзе). Палову выручаных грошай унёс у фонд будучага помніка ў Курапатах, а другую палову аддаў на агароджу могілак у Барычаве, дзе пахаваны ўсе сваякі. Добра распарадзіўся.

— Усё мае жыццё было звязана з працай на зямлі і вырошчваннем бульбы, і я з законнай гордасцю магу сказаць, што быў карысны і ў турме і на волі, — так без нараканняў рэзюмуе наш зямляк. Тут мае вусны замыкаюцца, я нічога не магу да гэтага дадаць; хіба паўтарыць мележаўскае, з запісных кніжак: «Кланяюся вам, людзі трыццатага года!.. Вялікі ты, праўда, вялікі душою народ!»

Луіза Генрыхавна дала адрасы яшчэ некаторых Карафа-Корбутаў, якіх лёс раскідаў па розных кутках краіны. Па многіх лёсах бязлітасна пракацілася суровая гісторыя часу. Карафа-Корбуты не заўсёды ўпісваліся ў нашу паўсядзённасць. Некаторым атожылкам роду нават давялося «схавацца» за іншымі прозвішчамі.

Інжынер, былы флёткі афіцэр і ракетчык, Уладзімір Дзмітрыевіч Акульшын жыве ў Галіцыне пад Масквой. «На жаль, я наўрад ці змагу памагчы вашым пошукам, — напісаў

ён мне.— Справа ў тым, што мой бацька Карафа-Корбут Фёдар Васільевіч у 1937 годзе быў арыштаваны за ўдзел у «шпіёнска-дыверсійнай» і «паўстанцкай» арганізацыі на Кузнецкім металургічным камбінаце і расстраляны ў тым жа годзе. Рэабілітаваны пасмяротна ў 1957 годзе.

Паколькі ў 1937 годзе мне было ўсяго два гады, то пра бацьку я ведаю вельмі мала — ён нарадзіўся ў 1892 годзе, ураджэнец вёскі Малінава былой Бабруйскай акругі.

Ведаю, са слоў сваякоў, што быў ён афіцэрам, пасля службы ў Чырвонай Арміі. Былі сваякі (як мяркуецца, брат) недзе на Беларусі. Як ён апынуўся ў Сібіры (а з маці яны пазнаёміліся ў Барнауле), я не ведаю. Пошукі сваякоў, пакуль безвыніковыя, пазнаёмілі мяне з сям'ёй Міхаіла Іванавіча Карафа-Корбута, ад якой вы і атрымалі звесткі аба мне.

Буду вельмі ўдзячны, калі вы ў ходзе сваіх пошукаў атрымаеце якія-небудзь звесткі пра сваякоў майго бацькі і паведаміце іх мне».

Уладзімір Дзмітрыевіч носіць іншае прозвішча, бо, застаўшыся немаўлём без бацькі, быў потым усыноўлены.

Не адразу ўдалося «разгаварыць» Юрыя Уладзіміравіча Карафа-Корбута, што жыве ў Сімферопалі. Ён лічыў, што размаўляць пра радавод — гэта значыць закрануць занадта многае. «Я такой думкі,— пісаў мой сімферопальскі карэспандэнт,— толькі таму, што пра каго б я ні заікнуўся, усіх ужо няма на свеце. Мы з Міхаілам Іванавічам, пэўна, апошнія. Ці варта біць у званы, калі радавод ужо на зыходзе».

Потым ён усё ж змякчыўся і апавёў шмат цікавага. Тым больш што яго можна лічыць як бы захавальнікам традыцый і летапісцам роду. Са сваёй паштовай скрынкі я выняў паслядоўна «Пісьмо першае», «Пісьмо другое», «Пісьмо трэцяе, заключнае». Аставалася толькі крыху скампанаваць.

А п о в я д

Юрыя Уладзіміравіча Карафа-Корбута,
нашчадка і апошняга летапісца слаўнага роду,
або, па-даўнейшаму, фаміліі,
з асобнымі заўвагамі аўтара

Фамілія Карафа-Корбут утварылася шляхам аб'яднання двух родаў (дваранскіх фамілій): Карафа — італьянцы, Корбут — палякі. [І беларусы, скажам мы.— Г. К.]

Пра польскага шляхціца камерсанта Корбута вядома, што ў XVIII — XIX стагоддзях ён меў канцэсіі на гандаль сукном у многіх краінах Еўропы. На гэтых раздарожжах яго дачка сустрэлася з італьянскім афіцэрам графам Карафа (імяны іх невядомыя) і выйшла за яго замуж.

Вельмі магчыма (мяркуючы па часе), што Карафа-Корбуты, якія жылі ў мінулым стагоддзі ў Віцебску (1863 год), маглі быць гэтай шлюбнай парай, у якой былі сыны Элегій Францішак і Вільгельм. [Наш матэрыял гэтага не пацвярджае, сувязі тут, відавочна, больш складаныя, апасродкаваныя. — Г. К.]

У перыяд пашпартызацыі (1930 год) у Екацярынаславе нам выдалі пашпарты з выдаленнем з прозвішча адной літары «ф», тое ж самае адбылося і з Міхаілам Іванавічам Карафа-Корбутам на Беларусі. Хоць у пасведчаннях пра нараджэнне было два «ф». І ў мінулым адбываліся такія ж казусы — то з'яўляецца другое «ф», то знікае, і няма гэтаму тлумачэння.

Радаводная карта, якую я бачыў у сябе дома, выглядала так: на тоўстым белым кардоне, падклееным ззаду батыстам, велічынёй у разгорнутым выглядзе з паверхню адна-тумбавага пісьмовага стала. У левым верхнім рагу карты радавы герб. Праз усю карту ад герба прозвішча: Карафа-ди-Корбут. Уся карта, якая складвалася ў аб'ём кнігі, уяўляла сабой генеалагічную схему з 660 квадрацікаў, выкананых тушшу вопытнай рукою чарцёжніка. У кожным квадраціку значылася мужчынскае імя. Імяны былі шматнацыянальныя, у тым ліку мноства беларускіх, рускіх, польскіх, італьянскіх, французскіх.

Мая маці Яўгенія Яўгеньеўна Карафа-Корбут настойліва патрабавала ад мяне, каб я часцей глядзеў на гэтую карту і ўсё, што на ёй накрэслена, запамніў. Ёй нібыта трэба было аддаць наш радавод некаму на захаванне. Праз некаторы час карта знікла.

З тых апошніх прадстаўнікоў роду Карафа-Корбут, хто атрымаў гэтую карту, быў мой бацька Уладзімір Станіслававіч, які мусіў далей весці радаводную, робячы на карце паметкі аб нараджэнні і смерці. Не ведаю, што магло замінаць майму дзеду Станіславу Варфаламеевічу або майму бацьку рабіць гэтую цікавую і няцяжкую працу.

Валю грахі на сваіх продкаў таму, што, маючы і дагэтуль устойлівую памяць, я добра помню, што на карце былі зроблены толькі 95 або 98 крыжыкаў у квадрацах тых сваякоў, хто памёр. Калі лічыць, што майго бацькі 1881 года

нараджэння даўно няма, а я нарадзіўся ў 1913 годзе і жы-
выя толькі я і Міхаіл Іванавіч, нараджэння 1903 года, то
радаводная ўжо могільнік мінулага стагоддзя. Вядома, пра-
цяг можа быць, калі лічыць толькі прозвішча, але не два-
ранскае паходжанне, таму што мы ў выхаванні нашага часу
згубілі духоўны бок дваранскага выхавання.

Мой дзед Станіслаў Варфаламеевіч Карафа-ды-Корбут
у 1900—1909 гадах быў дырэктарам опернага тэатра ў Вар-
шаве.

Бацька Уладзімір Станіслававіч Карафа-Корбут, як ужо
сказаў, 1881 года нараджэння, інжынер-суднабудаўнік у
Пецяярбургу, скончыў жыццё ў 1918 годзе. Яго брат Яўген
астролаг. Брат Канстанцін прафесар медыцыны. Пра яго
дзейнасць па ліквідацыі эпідэміі у перыяд пралетарскай
рэвалюцыі з падзякай адзваўся У. І. Ленін. Пра гэта паве-
дамляе часопіс «Дерматология» ў адным з нумароў за
1966—1968 гады. Апошні брат Аляксандр чамусьці насіў
толькі частку прозвішча — Корбут. Ён піяніст, акампаніра-
ваў Ірме Пятроўне Яунзем у оперным тэатры Масквы.
З Ірмай і Аляксандрам мы з мамай сустракаліся ў Екацяры-
наславе пад час іх гастролей. З астатнімі з пералічаных не
давялося пабачыцца з-за драматычнага лёсу нашай сям'і.

Мае бацькі былі самай шчаслівай і любячай парай на
свеце. Але нядоўга. Калі мне было ад роду ўсяго пяць гадоў,
за дзвярыма нашай кватэры ўжо стаяла смерць. [Захоўваем
своеасаблівы стыль летапісца.— Г. К.]

Увосень 1918 года бацька быў забіты бандай горцаў на
Каўказе, калі ехаў экіпажам з поштай арміі ў Батумі. Ахова
з двух чырванафлотцаў і фурмана была перабіта ў няроў-
ным баі.

У гэтыя дні мама была цяжарная (на сёмым месяцы),
камандаванне арміі ўмоўчала аб гібелі бацькі, каб не па-
шкодзіць здароўю будучай парадзіхі. Але мама адчула моц-
ную трывогу, і да яе паслалі марака з легендай пра тое, што
бацька знаходзіцца ў шпіталі пасля ранення, а пісьмо, якое
ён уручыў мараку, нібыта згубілася ў дарозе. Мама яму не
паверыла. Пакуль марака выкручваўся, пачаліся роды. На-
радзілася дзяўчынка (мая сястрыца) вельмі кволая, з пры-
кметамі эпілепсіі. Нас эвакуіравалі ў Екацярынаслаў, дзе
маму паклалі ў бальніцу ў вельмі цяжкім стане, а мяне з сяс-
трой уладкавалі ў дзіцячы прытулак.

Толькі ў 1926 годзе мама забрала нас з дзіцячага дома.
Мы жылі ў калідорным памяшканні з адным акном. Там
стаяў адзін ложка на траіх. Былі ў нас дзве коўдры, падушкі

саламяныя, была шафа з самым няхітрым посудам. Каля сцяны столік, насупраць куфар. Самым дарагім для маці і мяне былі мамін дыплом з залатым медалём чэмпіёнкі свету па велогонках і запаветныя звязкі бацькавых і матчыных пісьмаў у дыратавых абгортках на шафе, іх было каля тысячы.

Тады мне было ўжо трынаццаць гадоў, сястры восем. Мама пачала працаваць машыністкай у павятовым выканкаме. Я бегаў на розныя заробкі, то пільшчыкам дроў, то грузчыкам у рачным порце, то прадаваў газеты на вуліцах. Гандлявалі хлапчукі і папяросамі, выкрыкваючы: «Папіросы «вырви глаз» — закури, рабочий класс». Увогуле жыццё кіпела, толькі заробкі былі такія малыя, што многія жылі галаднавата. Познімі вечарамі, калі мы з мамай вярталіся дамоў, каб пакарміць і падбадзёрыць сястрычку, якая амаль увесь час ляжала ў пасцелі, мы забіраліся пад коўдры і, саграваючы адно аднаго, чыталі запаветныя бацькавы пісьмы.

Пазней, калі я зноў перачытаў усе пісьмы, у маю юную галаву прыйшла нават думка стаць пісьменнікам. Мара не збылася, не захаваліся і пісьмы, якія маглі стаць матэрыялам для рамана пра годнае і адданае каханне.

Крыху пазней я скончыў ФЗВ і працаваў чаканшчыкам на металургічным заводзе ў Днепрапятроўску (колішні Екацярынаслаў). Служыў на флоце. Астатнія гады рабіў таваразнаўцам і забеспячэнцам у «Крымнафтагазразведцы». Ад двух шлюбаў маю трох сыноў. Адзін — былы вайсковец — жыве ў Керчы, другі ў Цюменскай вобласці, выкладчык у ПТВ. Ёсць унукі. Прозвішча Карафа-Корбут працягваецца.

Вось такая мая жыццёвая адысея.

Цікавыя людзі, абломкі старых родаў, жывуць сярод нас. Якія толькі дзівосныя гены не ўліваюцца ў агульны генафонд народа. Але затрымаемца яшчэ на хвіліну ў Сімферопалі. У сям'і Юрыя Уладзіміравіча шмат чытаюць і, вядома ж, звяртаюць увагу на ўсіх аднафамільцаў, або фамільянтаў, якія сустракаюцца ў друку.

Гэта, напрыклад, італьянскі кампазітар Генрых Міхаіл Карафа (1787—1872), удзельнік напалеонаўскага паходу ў Расію 1812 года, які потым жыў у Францыі.

У рамане Дзюма «Луіза Сан-Фелічы» дзейнічае энергічны і мужны Эторэ Карафа (граф Руво). Ці выпадкова?

Гавораць, што Дзюма старанна выпісваў гістарычны фон сваіх захапляючых кніг.

У Сімферопалі радуюцца кожнай новай звестцы пра адгалінаванні слаўнага роду. Хіба не цікава, што да нядаўняга часу ў Львове жыла (а можа, і цяпер жыве) мастачка Соф'я Карафа-Корбут?¹

У канцы XIX — пачатку XX стагоддзя на оперных сцэнах Пецярбурга і Варшавы выступала (часам з Шаляпіным) вядомая спявачка Наталля Эдуардаўна Карафа (Карыбут). Гэтае «ы» ў сярэдзіне другога прозвішча вельмі турбуе Юрыя Уладзіміравіча, ён лічыць яго памылкай. Магчыма. Хоць, з другога боку, у гісторыі Беларусі і Польшчы былі вядомыя не толькі Корбуты, але і Карыбуты. І ўсё ж, відаць, праўда тут на баку нашага летапісца. У кнізе «Музыкальный театр Белоруссии: Дооктябрьский период» (1990) паведамляецца пра сувязі гэтай артысткі з Беларуссю: «Не чужым быў Мінск і для вядомай опернай спявачкі Н. Э. Карафы. Тут на Захар'еўскай вуліцы ў доме № 109 жылі яе сваякі Карафа-Корбуты, і сюды спявачка часта прыязджала на адпачынак пасля стамляльных гастрольных паездак». Наталля Эдуардаўна не раз выступала на мінскай сцэне і нават дала ў Мінску ўрокі певаў. Ведаў дом Корбутаў на Захар'еўскай вуліцы дзеяч беларускага Адраджэння Аляксандр Уласаў, які сцвярджаў у сваіх успамінах, што ў 1860-я гады тут знаходзілася загарадная дача губернатара.

Была свая артыстка-спявачка Корбут і ў Віцебску. Праўда, Корбут яна па мужу — віцебскім землеўласніку і чыноўніку. Атрымаўшы добрую прафесійную падрыхтоўку (у 1879 годзе бліскуча скончыла Пецярбургскую кансерваторыю), яна была душой мясцовага музычна-драматычнага таварыства, выступала з канцэртамі нават у Вільні (Виленский вестник. 1884, 15 мая).

У даведніках і гістарычных крыніцах Карафа-Корбуты сустракаюцца літаральна на кожным кроку.

У Італіі і Аўстрыі Карафы ў розныя часы былі паэтамі, фельдмаршаламі, кардыналамі, аўтарамі паважных трактатаў. З гэтага роду паходзіў нават адзін рымскі папа (Павел IV, сучаснік Ф. Скарыны).

У сярэдзіне мінулага стагоддзя вельмі прыкметнай фігурай у музычным жыцці Беларусі быў Пятро Карафа-Кор-

¹ Між іншым, яна згадваецца ў перапісцы Л. Геніюш (Аддзел рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі АН Беларусі). Львоўскія сябры пісалі паэтэсе: «Карафа-Корбут — ваша зямлячка-беларуска, якая вырасла на нашай зямлі. Надзвычай цікавы чалавек, вялікая мастачка».

бут, кампазітар і выканаўца, які віртуознай іграй на двух дзесятках інструментаў зачароўваў меламанаў Мінска, Слуцка (назваваюць і Нясвіж). Для сяброў у часы натхнення дэманстраваў нават такую рэдкую музыку, як «келішкафон». Належаў да таямнічых масонаў. Быў сваім чалавекам ў сям'і Станіслава Манюшкі. Яго па-свойску некалькі разоў замалываў увішным алоўкам бацька кампазітара Чэслаў Манюшка: са скрыпкай у руках або нават з вялікай люлькай у роце за сямейным сталом у пажонднай кампаніі карцёжнікаў. Памёр, па адных звестках, у 1858 годзе, па другіх — у 1840-х гадах.

Ведалі гэтае адметнае прозвішча ў старым Віленскім універсітэце. Доктар філасофіі Матэвуш Карафа-Корбут выкладаў там права і логіку на пераломе XVIII — XIX стагоддзяў, калі універсітэт яшчэ называўся Галоўнай Літоўскай школай. А ў так званы міжваенны перыяд ва універсітэце Стэфана Баторыя ў Вільні былі два прафесары з гэтым прозвішчам, родныя браты: Казімір вёў гігіену, Уладзіслаў — хімію. Родам яны ажно з Сярэдняй Азіі. Сыны сасланага паўстанца 1863 года. Але бацьку звалі Вінцэнт Антон. Значыць, гэта не галіна нашых віцебскіх паўстанцаў, а нейкая іншая.

Найперш дзеля Вуля я ніколі не прамінаю дакументаў і іншых звестак пра Карафа-Корбутаў.

У мінскім гістарычным архіве неяк сустрэлася так званая рэвізская сказка сям'і дваран, не зацверджаных герольдыяй, Карафа-Корбутаў, якія сядзелі ў 1875 годзе на зямлі князёў Радзівілаў у Грозаўскай воласці Слуцкага павета: Аляксандр сын Матэвуша Фёдаравіча, Самуіл сын Міхаіла Юр'евіча, Канстанцін сын Сямёна Міхайлавіча, яго сыны Іван і Сямён. Канстанцін Сямёнавіч, які падаў гэты дакумент, па непісьменнасці папрасіў распісацца за сябе кагосьці іншага. Выходзіць, перад намі сям'я шляхціцаў-земляробаў, блізкіх па становішчы да сялян.

Спецыялісты добра ведаюць масцітага польскага бібліяграфа і гісторыка літаратуры Габрыеля Корбута (1862—1936). Нядаўна яго шматтомная бібліяграфічная праца па гісторыі польскай літаратуры выдадзена зноў пад назвай «Новы Корбут». Прозвішча, такім чынам, перайшло ў назву выдання, стала сімвалам высокай прафесійнай годнасці. Дарэчы, гэта настольная кніга і для гісторыкаў беларускай літаратуры. У грунтоўным «Польскім біяграфічным слоўніку» чытаем пра класіка літаратурнай бібліяграфіі: нарадзіўся ў Пецярбургу, сын Юзафа, юрыста, тайнага саветніка

(дзяржаўны чыноўнік вышэйшага рангу). Сям'я бацькі, чытаем далей, паходзіла з літоўска-рускіх (беларускіх?) земляў і ўжывала прыдомак (дадатковае радавое прозвішча) Карафа. Значыць, знакаміты бібліёграф таксама Карафа-Корбут.

У вільнюскім архіве можна бачыць клепсідру (аб'яву аб пахаванні) Ганны Карафа-Корбут з дому Канцэвічаў, якая памерла ў 1896 годзе ў Варшаве ў даволі маладым узросце. Гэта дакументальны след нейкіх варшаўскіх Корбутаў (вельмі магчыма, размова ідзе пра першую жонку бібліёграфа).

Нарэшце, у «Польскім біяграфічным слоўніку» яшчэ раз знаходзім прозвішча, якое нас сёння так цікавіць. Зноў перад намі жанчына з каларытным наборам разнамоўных імёнаў: Людміла Ганна Гелена Карафа-Корбут. У яе гонар названа вуліца ў старажытным Кракаве. Нарадзілася каля 1882 года. Дачка паўстанца 1863 года Якубоўскага. Удзельніца антыфашысцкага падполля ў Кракаве ў часы другой сусветнай вайны, замучана гестапаўцамі. Мяне зацікавіў яе муж: доктар Браніслаў Карафа-Корбут, нарадзіўся ў 1870 годзе ў Табольску, працаваў на чыгунцы ў Туркестане. У 1921 годзе Людміла і Браніслаў вярнуліся ў Заходнюю Беларусь, два гады жылі ў Наваградку, дзе Браніслаў кіраваў шпіталем. Потым перабраліся ў Варшаву і Кракаў. Памёр Браніслаў у Кракаве ў 1933 годзе. Як паказала праверка па метрычных кнігах табольскага касцёла, якія захоўваюцца ў мінскім гістарычным архіве, гэта родны пляменнік нашага паэта Вуля, сын яго брата Вільгельма, сасланага, як мы помнім, якраз у Табольскую губерню. Такім чынам, мы ведаем цяпер, што пляменнік Вуля вярнуўся з Сібіры на радзіму бацькоў. У яго маглі быць нейкія цікавыя для нас матэрыялы. Але гэтая нітачка абарвалася ў 1933—1944 гадах (дзяцей у Браніслава і Людмілы не было).

У знакамітай дарэвалюцыйнай энцыклапедыі Бракаўза і Эфрона сказана: «Карафа-Корбуты — літоўскі дваранскі род, герба Корчак, узыходзіць да XVI стагоддзя і ўнесены ў VI і I часткі радаводнай кнігі Мінскай губерні». Апісанне герба Корчак (ім карысталіся многія шляхецкія роды) знаходзім у польскіх даведніках: на чырвоным полі геральдычнага шчыта тры сярэбраныя гарызантальныя палоскі рознай даўжыні — верхняя самая доўгая, ніжняя самая кароткая.

Даведка ў старым Бракаўзе, дзе гаварылася пра мінс-

кую «прапіску» роду Карафа-Корбутаў, была важным арыенцірам, падказала яшчэ адзін ход, які аказаўся досыць плённым.

У Цэнтральным гістарычным архіве рэспублікі па вуліцы Казлова пераглядаю справаводства Мінскай дваранскай дэпутацкай зборні. У адрозненне ад дакументацыі Віцебскай зборні матэрыялы гэтага фонду захаваліся надзіва добра. Пра Корбутаў цэлых сем спраў — некаторыя на тысячу лістоў. А калі лічыць на старонкі, дадайце яшчэ амаль столькі ж.

Барыс Пастарнак параўноўваў працу над старымі матэрыяламі з пагружэннем вадалаза. Сапраўды, вельмі падобна.

З галавой акупаюся ў гісторыю. Мільгаюць стагоддзі і прозвішчы. Згрызеныя зубамі часу, як казалі класікі, старыя шляхецкія граматы нагадваюць беларускую казку — сабака аддаў свае радаводныя рэліквіі на захаванне кату, а мышы іх згрызлі (гэты матыў развіваецца і ў нашай паэзіі ад У. Сыракомлі да М. Лужаніна). Сярэднявечны выцвілы скорпіс, пісарскі почырк XIX стагоддзя, і як вялікая палёгка (глыток кіслароду) для сённышніх даследчыкаў недзе ў канцы стагоддзя з'яўляецца машынапіс. Папера і пячаткі ўсіх часоў і гатункаў. Самыя розныя мовы. Словам, сапраўдны рай для даследчыка. А ва ўмовах цэйтноту, калі спяшаешся, — страхоцце. Уважліва чытаць і аналізаваць гэтыя матэрыялы трэба месяцамі, можа, і гадамі. У мяне такога часу проста няма. Выхопліваю толькі самае галоўнае.

Найперш хочацца намацаць лінію згаданага вышэй музыканта першай паловы XIX стагоддзя Пятра Карафа-Корбута, бо ведаем мы пра яго да крыўднага мала. Невядома нават, як звалі яго бацьку, а ў біяграфічна-генеалагічных пошуках без гэтага ну проста нявыкрутка. Затое ў нас ёсць геаграфічны арыенцір — нам патрэбны Пётр Карафа-Корбут, звязаны са Слуцкам і Мінскам. Напэўна, гэта Пётр Якаўлевіч, які асабіста падаў у 1844 годзе ў Мінскую зборню вялікае прашэнне з радаводнымі клопатамі (ф. 319, воп. 2, спр. 1470). Як высвятляецца, нарадзіўся ён 28 чэрвеня 1790 года, відаць, на Слуцчыне. Увосень 1852 года ішла перапіска, што дваранін Пётр Якаўлевіч Карафа-Корбут, які паходзіць са Слуцчыны, а жыў у Мінску, сканаў пяць гадоў назад. Такім чынам, атрымліваем дату яго смерці — 1847 год. Яго ўдава, астаўшыся з кучай дзяцей-малалетак,

хутка выйшла замуж за мясцовага архіварыуса Фалькоўскага. Дзеці ад першага шлюбу прыпісваліся да роду Карафа-Корбутаў: Уладзіслаў Анзельм 1839 года нараджэння, Апалінар Ігнат 1843-га. Былі і дзяўчынкі: Эмілія Каятана і Людвіка. У 80-х гадах Уладзіслаў Анзельм пісаў у Мінскую зборню з Сібіры, з Томска. Аказваецца, ён, будучы студэнтам Пецярбургскай медыка-хірургічнай акадэміі, таксама прычыніўся да паўстання Кастуся Каліноўскага і апынуўся за Уралам. Вось яшчэ адзін паўстанец з роду Карафа-Корбутаў.

Як аказалася, быў прыпісаны да мінскіх Карафа-Корбутаў і вялікі бібліёграф Габрыель Корбут. У справах сустракаем адпаведныя прашэнні яго бацькі, важнага пецярбургскага чыноўніка, метрычныя выпісы Габрыеля і яго братаў. Дзядзька Габрыеля надворны, а потым стацкі саветнік Варфаламей Іванавіч стала жыў у Мінску ва ўласным доме на галоўнай Захар'еўскай вуліцы, нейкі час загадваў мінскімі харчовымі складамі вайсковага ведамства. Напэўна, у яго і спынялася спявачка Наталля Карафа. І яшчэ адна дэталю. У Варфаламея Іванавіча быў сын Станіслаў Віктар, 1859 года нараджэння. Трэба думаць, гэта той самы Станіслаў Варфаламеевіч, дзед нашага сімферопальскага летапісца.

Пад час чарговага пагружэння ў архіўныя нетры выплываю з каштоўнай здабычай у руках — дакументамі пра прыпіску да дваранства ў самым канцы мінулага стагоддзя Фёдара Васільевіча Карафа-Корбута, які нарадзіўся ў 1891 годзе ў засценку Малінава пад Глускам. З прыемнасцю пішу пра гэта ў падмаскоўнае Галіцына, дзе жыве яго сын. Вядома ж, яму дарагая кожная вестачка пра бацьку, пра карані.

Мімаходзь вылоўліваю агульныя цікавыя матэрыялы з гісторыі роду, з якіх відаць, як паступова складвалася, удакладнялася сямейная легенда. Вось адна з версій, зафіксаваная ў старых дакументах: «...род просителя Карафа-Корбутов, состоящий в польском дворянстве, берет свое начало из Неаполитанского Королевства от фамилии Караффов, подтверждает о сем издание автора итальянского Aldimari под названием Storia della familia Caraffa за 1691 год. Один из сей фамилии Павел Караффа в царствование короля польского Владислава Ягеллы перешел в Польшу и, будучи при королевском дворе, вступил в воинскую службу и впоследствии, проживая в Польше, оставил сына Матвея, который тоже состоял в воинской службе в царствование Владислава III, отличился в войне с Турками, за

что был награжден чином ротмистра и особо получил именование, прозываемое Корбутово, состоящее Волынского воеводства в Хелмской Земле, как удостоверяет первоначальное определение Виленского Дворянского Депутатского Собрания, и с того времени к своему первому прозвищу принял другое, свойственное Славянскому и Литовскому Народу Корбут... Потомки его всегда были полезны Отечеству, исполняя обязанности, приличные дворянскому званию».

Хочацца і паспрачацца: хутчэй Корбутава паходзіла ад прозвішча, а не наадварот.

Апекунамі Корбутаў у XVI стагоддзі (гэта ўжо дакументальна) былі слуцкія князі Алелькавічы, якія далі ім зямлю ў сваіх уладаннях. На Беларусі яны добра прыжыліся. Лік Корбутаў рос у геаметрычнай прагрэсіі, яны бяднелі, расейваліся па свеце. Бачым, як у XIX стагоддзі царскі ўрад спрабаваў адсекчы асобныя галіны роду, пераводзячы іх у аднадворцы, мяшчане, нават сяляне. З гэтым працэсам мы добра знаёмыя і паводле жыццяпісу Янкі Купалы.

Загадкавае сваім непастаянствам спалучэнне двух прозвішчаў, экзатычнасць першага з іх нярэдка выклікала розныя пытанні, асабліва ва ўмовах Расіі, малазнаёмай з падобнымі з'явамі¹. Мінская зборня, іншыя дваранскія ўстановы былі вымушаны не раз даваць з гэтай нагоды пісьмовыя тлумачэнні. Прыкладзём адно з іх, выдадзенае знаёмай нам ужо ўдаве музыканта, якая да 1868 года, відаць, паспела пахаваць і другога мужа — тытулярнага саветніка:

«Дано сие от Минского Уездного Предводителя Дворянства вдове титулярного советника по первому браку Антонине Карафа-Корбутовой, а по второму Фальковской в том, что слово «Карафа» прежде фамилии Корбут не составляло фамилии в тесном смысле и употреблялось необязательно и произвольно членами рода, так что некоторые из них это слово ставили прежде фамилии своей и показывали по документам и метрическим выписям, а другие нет; слово это, как и другие подобного рода, в польских фамилиях обыкновенно употребляемые, назывались на польском языке «пржидомок». В уверение чего подписом моим с приложением казенной печати удостоверяю. Губернский город Минск. Ноября 28 дня 1868 года».

Яшчэ адзін дакумент — 1889 года — перадае разгубле-

¹ У Расіі бывалі падвойныя прозвішчы, але не было т. зв. «прыдомкаў» — неабавязковых родавых прыдаткаў, да асноўнага прозвішча.

насць начальства Пецярбургскай медыка-хірургічнай акадэміі перад нязвычайнай анамастычнай сітуацыяй.

«Младшый врач 104 пехотнаго Устюжскаго полка Александр Васильевич Корбут-Караффа, удостоенный степени лекаря конференциею Академии 13 ноября 1887 года, просит о восстановлении правильности его фамилии на основании имеющихся в Академии документов и о перемене ее на фамилию «Караффа-Корбут». Из хранящихся при делах Академии документов означенного врача усматривается, что в выданном из Минской духовной консистории свидетельстве о рождении от 12 декабря 1864 года за № 11874, аттестате зрелости Слуцкой гимназии от 12 июня 1882 года за № 1037 и в свидетельстве о приписке к Слуцкому призывному участку... он назван по фамилии «Корбут», в свидетельстве же Минского дворянского депутатского собрания от 25 октября 1866 года за № 3194 он именуется то «Карафф-Корбут», то «Караффа-Корбут», то «Корбут».

Ввиду вышеизложенного, покорнейше прошу Минское дворянское депутатское собрание уведомить Академию, как именно должен быть назван упомянутый выше врач в лекарском дипломе, который имеет быть изготовлен взамен прежде напечатанного и присланного в Академию для перемены».

Адказ зборні мы з вамі прадбачым беспамылкова — Карафа-Корбут.

Дарэчы, і доктар Браніслаў Вільгельмавіч, пляменнік Вуля, быў запісаны ў 1870 годзе ў метрычную кнігу табольскага касцёла пад прозвішчам «Корбут», і толькі праз 39 гадоў спецыяльнай пастановай кансісторыі запіс быў дапоўнены «предфамільным названнем яго «Караффа». Так што нялёгка, ох, нялёгка прыгоды былі наканаваны гэтаму прозвішчу і яго носьбітам.

Але чым мяне асабліва ўсцешылі дакументы Мінскай зборні — у іх таксама адшукаліся сляды віцебскіх Корбутаў.

У 1844 годзе сюды звярнуўся цэзка музыканта, настаўнік французскай мовы Гродзенскай гімназіі, з дваран Пінскага павета Мінскай губерні, Пётр Фаміч Карафа-Корбут, які прасіў выслаць дваранскае пасведчанне на сябе і сваіх братоў Маўрыкія, Ігната, Восіпа і Івана на адрас згаданага брата Ігната ў маёнтак Угрынічы на Піншчыне. Такім чынам, акрэсліліся сваяцкія сувязі Маўрыкія Фаміча, бацькі нашага паэта. Аказалася, што дзед паэта Фама Восіпавіч ажно «94 месяцы» (так у дакуменце — амаль

восем гадоў) правёў у сценах Віленскага шляхецкага кадэцкага корпуса, які рыхтаваў сыноў шляхты не толькі для вайскавай, але і для цывільнай службы. Фама выбраў цывільную. Выпушчаны з корпуса з прыхільнай граматай самога караля Станіслава Аўгуста, у 1791 годзе атрымаў патэнт на пасаду пінскага каморніка.

Паводле перапісу 1795 года, маці Фамы Брыгіда Корбутава жыла ў Гродна, дзе мела ўласны дом, падораны каралём, на Басняцкай вуліцы, пад № 560. У дакументах яна з пашанаю называлася ўдавой чэсніка Аршанскага павета. Сям'я была моцна раскідана. Фама, як мы ведаем, апынуўся ў Пінску. Яго браты Фларыян (той самы Флор Восіпавіч, які згадваўся ў колішнім прашэнні Маўрыкія Фаміча), Антон (паручнік былых польскіх войск) і сястра Элеанора — у Курляндыі, старэйшы брат Ігнат у Варшаве, сястра Уршуля ў ваяводстве Мсціслаўскім, Апалонія выйшла замуж за нейкага Вольфальтэра, часам ад яе даходзілі весткі аднекуль з Францыі. Такая рухавасць, мабільнасць — характэрная рыса роду. Таму так цяжка сабраць у адно цэлае шматлікія галіны радаводнага дрэва, якія шырока раскінуліся па свеце.

Адным з хавальнікаў фамільных традыцый быў якраз паэтаў бацька Маўрыкій Фаміч. Цікава, што з ім, прынамсі, паводле спісу 1844 года, жыла маці, Варвара Восіпаўна Палонская, хоць сыноў у яе, як мы ўжо ведаем, было многа. У Маўрыкія Фаміча былі і некаторыя сямейныя рэліквіі — згаданая каралеўская грамата бацьку 1788 года з нагоды выпуску з Віленскага кадэцкага корпуса і яго каморніцкі патэнт. У 1830 годзе Маўрыкій Фаміч прадбачліва ўпісаў гэтыя дакументы ў актавыя кнігі Віцебскага галоўнага суда, дзе тады працаваў канцэлярыстам. У справах Мінскай зборні яны фігуравалі ўжо ў копіях з тых віцебскіх актавых кніг.

А ў 1847 годзе Маўрыкій Фаміч звярнуўся ў Мінск з наступным прашэннем:

«В прошлом 1843 году декабря 22 дня представлены в Витебское Дворянское Депутатское Собрание доказательствы на Дворянское происхождение рода Караффов-Корбутов в числе прочих на сыновей бывшего Пинского коморника Фомы Караффа-Корбута, то есть меня просителя и родных братьей моих Петра, Игнатия, Иосифа и Ивана Фоминых сыновей Караффов-Корбутов по дворянскому их происхождению от Иосифа деда, Казимира прадеда и дальнейших предков Караффов-Корбутов, узнал же я, что на

такое ж происхождение дворянское поименованных лиц находятся документы и в Минском Дворянском Депутатском Собрании, а потому... всеподданейше прошу —

Дабы повелено было... находящиеся в Минском Собрании документы на происхождение бывшего Пинского коморника Фомы Осиповича Караффа-Корбута и его сыновей Маврикия, Петра, Игнатия, Иосифа и Ивана Караффов-Корбутов, отделив от общего дела о роде Караффов-Корбутов... препроводить таковые в витебское Дворянское Депутатское Собрание на зависящее со стороны сего последнего распоряжение и меня о сем по жительству моему в городе Витебске во 2-й части в доме мещанина Бовтутова почтить уведомлением чрез Витебскую Городскую Полицию»¹.

Што ні кажыце — гэта была фатальная памылка, дарэмна Маўрыкій Фаміч перанёс справу ў Віцебск, бо Віцебская зборня, як мы ведаем, не здолела давесці перад пецябургскай герольдыяй дваранства гэтай галіны Карафа-Корбутаў.

І вось на што яшчэ хочацца звярнуць увагу. У 1847 годзе паэту было ўжо 12 гадоў, і, вядома ж, ён быў у курсе ўпартага змагання сям'і за дваранскія правы. Праз каларытную гісторыю роду, праз шырокія сваяцкія сувязі ён вучыўся лепей пазнаваць родны край: дзядзька Пётр выкладаў элеганцкую французскую мову на другім канцы Беларусі ў Гродна², другі дзядзька — Ігнат жыў на мяжы з Украінай у маёнтку Угрынічы (відаць, на правах нейкага службоўца — маёнткам у розныя часы валодалі князі Дольскія, потым Чарнецкія і Орды).

Характэрна, што і ў 1847 годзе віцебскія Корбуты кватаравалі ў таго ж мещаніна Баўтуты, што і ў часы паўстання (у гэтым дакуменце ён названы на рускі лад Баўтутавым).

Пара падвесці вынікі нашых даследаванняў. Мы высветлілі, што Карафа-Корбуты вельмі разгалінаваны старадаўні шляхецкі род, цесна звязаны з Беларуска-Літоўскім краем. Многія яго прадстаўнікі на працягу стагоддзяў унеслі прыкметны ўклад у гісторыю і культуру Беларусі, Польшчы, Расіі, Літвы, Украіны.

Прамых нашчадкаў віцебскіх Корбутаў нам адшукаць пакуль што не ўдалося, калі не лічыць звестак пра памерлага ў 1933 годзе доктара Браніслава Вільгельмавіча, але мы

¹ ЦДГА ў Мінску, ф. 319, воп. 2, спр. 1577, л. 290.

² Відаць, быў настаўнікам Віктара Каліноўскага, калі той у 1851 г. для завяршэння гімназічнай адукацыі перабраўся са Свіслачы ў Гродна. У другой палове 1860-х гг. настаўнічаў у Міры.

даведаліся нямала цікавага пра сам гэты ў нечым унікальны род дый заадно пераканаліся яшчэ раз, што кожны сямейны, фамільны радавод — непарыўная частка айчыннай гісторыі. Бо гісторыя народа, як тканіна з асобных нітак, складаецца з тысяч і тысяч індывідуальных і сямейных лёсаў. Праз прадстаўнікоў аднаго роду мы атрымалі каларытны разрэз гісторыі грамадства за многія дзесяцігоддзі.

Думаем, што сама наша публікацыя паможа ў далейшых пошуках, дазволіць лепш уявіць постаці таленавітага беларускага паэта мінулага стагоддзя Элегія Францішка Вуля або яго старэйшага сучасніка — музыканта Пятра Карафа-Корбута.

На наш нарыс пасля апублікавання былі водгукі.

Зрэшты, калі матэрыял яшчэ чакаў сваёй чаргі ў «Полымі», малады даследчык Ігар Запрудскі паведаміў¹ радасную навіну — у польскай газеце прэдадня паўстання 1863 года ён знайшоў карэспандэнцыю Вуля з Віцебска. Яркую, змястоўную. Адкрыўся зусім новы, шматабяцаючы ракурс — Вуль-журналіст. Гэта сапраўдная падзея ў вывучэнні творчасці таленавітага паэта дый заадно літаратурна-культурнага жыцця Віцебшчыны.

Прачыталі мой нарыс у Маскве, у доме на Аланецкім праездзе. Міхаіл Іванавіч Карафа-Корбут адпісаў: «Мне ўжо дзевяноста гадоў, зрабіўся сляпы, амаль глухі, ногі баляць, і трохі хаджу па пакоі з кіёчкам, галава цяжкая. Перанёс ужо інфаркт і інсульт. Пры такім стане майго здароўя і 80-гадовым узросце Луізы Генрыхайны зразумейце правільна наш настрой: жыць без дзела вельмі цяжка, тым больш пасля шматгадовай самай разнастайнай працы. Паверце, што атрыманы Ваш нарыс надаў нам бадзёрасці лепш за ўсякія лекі і ў нас з'явілася цікаvasць жыць...»

Прышло «Полымя» ў школьную бібліятэку вёскі Лукі пад Жлобінам. Раскрыла свежы нумар бібліятэкарка Людміла Леанідаўна Шаўцова і растрывожылася. Чаму, што яе так усхвалявала — відаць з пісьма, атрыманага мною праз рэдакцыю: «Вы пішаце пра Карафа-Корбутаў. У прыватнасці, пра Уладзіміра Дзмітрыевіча Акульшына, што жыве ў Галіцыне пад Масквой. Яго бацька Фёдар Васільевіч нарадзіўся ў вёсцы Малінава Бабруйскай акругі.

¹ Потым была і публікацыя: Запрудскі І. Вядомы адным вершам // Літ. і мастацтва, 1993, 19 сак.

У вёсцы Малінава на Глушчыне нарадзілася і мая бабуля Карафа-Корбут Вольга Васільеўна. У яе былі два браты — Фёдар і Іосіф. Фёдар быў афіцэрам, а Іосіф — камендантам горада Арла. Гэта ўсё, што я ведаю са слоў маёй цяпер нябожчыцы маці. Ніякіх дакументаў не захавалася. Іх усе давялося спаліць у 1937 годзе, калі майго дзёда Караткевіча Іануарыя Іванавіча (мужа Вольгі Васільеўны) забралі і пасадзілі ў турму як ворага народа. Захавалася толькі фатаграфія: дзядуля, бабуля і трое першых дзяцей. Усіх дзяцей было сямёра. Жылі яны ў вёсцы Дабужа Рэчыцкага раёна¹.

Паважаны Генадзь Васільевіч, вельмі прашу: перашліце гэтае пісьмо Уладзіміру Дзмітрыевічу... Я думаю, ён пажадае з намі пазнаёміцца (нас многа)».

Выходзіла, што У. Дз. Акульшын — стрыечны дзядзька маёй карэспандэнткі, які цудам адшукаўся. Я павіншаваў Уладзіміра Дзмітрыевіча са шчаслівым уваходжаннем у шматлікі «клан» (у добрым сэнсе) беларускіх сваякоў, з выхадам на свае пракаветныя карані-вытокі.

Былі і яшчэ пісьмы, званкі, пытанні, парады.

Калегі па Інстытуце літаратуры падказалі: прозвішча Карафа-Корбут зафіксавана і ў купалазнаўстве — так звалі, аказваецца, аднаго з выкладчыкаў знакамітых дарэвалюцыйных Чарняеўскіх курсаў у Пецярбургу, дзе вучыўся ў свой час Янка Купала². Мабыць, гэта той самы Казімір Вікенцьевіч Карафа-Корбут, прызнаны спецыяліст у галіне гігіены, які пазней быў прафесарам у Віленскім універсітэце. Выходзіць, ён вучыў і Купалу. Курсы збіралі лепшыя выкладчыцкія сілы, абы-каго туды не запрашалі.

Сустрэкаем гэтае прозвішча сярод удзельнікаў Слуцкага паўстання 1920 года (Літ. і мастацтва. 1993, 29 студз.).

Зычлівы і памятливы Максім Лужанін, які не раз даваў мне творчыя імпульсы, раскажаў, што ў іх на Случчыне, недзе на мяжы Цароўскай і Грозаўскай валасцей, таксама

¹ Поўнае прозвішча дзёда Іануарыя (Януара) таксама характэрнае — Корвін-Караткевіч. Усе яго сыны (а іх пяцёра) з годнасцю прайшлі вайну, адзін загінуў. Цікавая згадка пра род Караткевічаў, да якога належаў і наш славуты пісьменнік, аўтар «Каласоў пад сярпом тваім», ёсць у нядаўняй дакументальнай аповесці У. Ліпскага «Адпяванне жывых», надрукаванай у «Полымі» — так ужо сталася — адначасова з маім нарысам. Што да гэтай галіны Корбутаў, то апрача Дабужы яны жывуць цяпер у Светлагорску, Жлобіне і іншых мясцінах Беларусі. Сярод іх людзі розных прафесій: настаўнікі, урачы, рабочыя.

² Дзёнская В., Дапкюнас Ж. Чарняеўскія курсы і Я. Купала // Народныя песняры. Мн., 1972. С. 196.

жыў Карафа-Корбут, таўсматы такі фальварковец, уладальнік добрага млына і крупарушкі. Памёр ён у першую сусветную вайну, і сяляне паступова расцягалі з апусцелага дома даволі прыстойную бібліятэку. Самому Лужаніну, тады вясковому хлопчыку-падшыванцу, дасталіся два ладныя польскія томікі — Пруса і Канапніцкай. Падзеі жыва каменціраваліся ўсёй ваколіцай. Вясковыя мудрацы яшчэ каламбурылі, што памёр Корбут «ад карафкі».

Я палез у лексіконы і са здзіўленнем даведаўся, што звычайнае польскае «карафка» (графін; сустракаецца гэтакі слова і ў Багушэвічавым «Смыку беларускім») паходзіць ад італьянскага «карафа» (таксама адмысловая пасудзіна-бутэлька для трункаў). Ёсць блізкія словы ў многіх еўрапейскіх і славянскіх мовах, усе яны ў сваю чаргу, шляхам узаемных запазычанняў, узніклі ад арабскага слова, якое азначае «збан». Ды і наш прасцецкі «графін», калі пакапацца, адсюль жа — ад «карафы», ад арабскіх, італьянскіх, іспанскіх выгінастых пасудзін з духмянымі напоямі паўднёвых экзатычных краін. У рэшце рэшт — ад блаславеёнага, жыццядайнага сонца Міжземнамор'я.

Вось такая нечаканая этымалогія.

ДЗВЕ «ПАЛАВІНКІ» АДНАГО ЖЫЦЦЯ

Ляскоўскі — Карабіч

...нібы заве мяне

прыдзвінская зямля.

С. Панізнік

Мне заўсёды цікавая была, калі так можна сказаць, псіхалогія даследчыцкага пошуку, шлях да знаходкі, уражвалі выпадкі, калі ўважлівым сапастаўленнем і аналізам удавалася аб'яднаць зусім розныя, здавалася б, факты, а то і злучыць, зляпіць разарваныя «палавінкі» аднаго жыцця...

1883 год. У вёсцы Страганы на Віцебшчыне дажывае свой век заслужаны беларуска-польскі пісьменнік і фалькларыст Аляксандр Рыпінскі. Ён працуе над гісторыяй літаратуры роднага краю і ў пісьме ў Варшаву да Адама Плуга паведамляе спіс беларускіх пісьменнікаў, імёны якіх удалося яму расшукаць, вырваць з нябыту. Усяго ў спісе 55 прозвішчаў. Пад № 22 — Ляскоўскі Юльян.

Праз многа гадоў, рыхтуючы гэта пісьмо да публікацыі ў зборніку «Пачынальнікі», задумаўся — а што, уласна, мы ведаем пра Ляскоўскага, якія падставы былі ў Рыпінскага адвесці яму нейкае месца на беларускім Парнасе?

Адзінае, што было вядома, — у 1861 годзе ён выдаў у Вільні ў выдавецтве Кіркора зборнік вершаў на польскай мове «Беларускі бандурыста». І ніякіх біяграфічных звестак. Так сказаць — голы бібліяграфічны факт. У 1913 годзе руплівы Вацлаў Ластоўскі пад псеўданімам Власт надрукаваў у «Нашай ніве» артыкул «Памажыця!», у якім звяртаўся да чытачоў з просьбай памагчы ў зборы матэрыялаў з гісторыі беларускай літаратуры XIX стагоддзя. Артыкул вельмі насычаны, змястоўны — прозвішчы, прозвішчы, кароткія лаканічныя звесткі пра піянераў новай літаратуры, просьбы аб іх папаўненні, аб прысылцы матэрыялаў. Ці ёсць там што пра Ляскоўскага? Вось, калі ласка: «Нам казалі, быццам «Białoruski Bandurysta» спярша быў напісаны па-беларуску, а ўжо пасля пераложаны на польскую мову самім аўтарам.

З вершаў яго відаць, што ён быў гарачы беларускі патрыёт... На друкаваным экзэмпляры «Biał. Bandurysty» напісана: «Мајей źanie», відаць, рукою аўтара. Патрэбна яго біяграфія, партрэт і творы». Ластоўскі спяшаўся. У тых часы яшчэ жывыя былі людзі, якія асабіста ведалі пісьменнікаў нядаўняга XIX стагоддзя, у тым ліку, можна было спадзявацца, і Ляскоўскага.

На артыкул «Памажыця!», а таксама на дадатковыя вусныя (прынамсі, недрукаваныя) звесткі Р. Зямкевіча спасылаўся Я. Карскі, які ў сваіх «Белорусах» (1922) аднёс Ляскоўскага да пісьменнікаў, пра беларускія творы якіх ёсць толькі паданні і чуткі. Назваўшы вядомы нам зборнік Ляскоўскага, Карскі дадаў: «Хотя эта книга вся на польском языке, но есть предположение, что автор писал и по-белорусски, между прочим, он переводил баллады Мицкевича». Апошняя заўвага асабліва каштоўная — якраз яна і зыходзіла хутчэй за ўсё ад вельмі інфармаванага Зямкевіча, апантанага збіральніка беларускіх рукапісаў і іншых гісторыка-літаратурных матэрыялаў, які быў сапраўдным «кладзем» розных звестак з гісторыі культуры Беларускай Русі.

У 1915 годзе (яшчэ да Карскага) Ляскоўскага прыгадаў Максім Багдановіч у наступным пасажы свайго вядомага нарыса-даследавання «Белорусское возрождение»: «Точно так же почти не печатались, хотя и писали на белорусском языке, поэты Ялеги Франциш Вуль, Н. Короткевич, Юлиан Лясковский, Якуб Т-ки, Юлиан Мрочек и мн. др. Не вдаваясь в детальную оценку их творчества, подчеркнем все же, что со времени сороковых годов белорусская письменность значительно продвинулась вперед». Вуль, Караткевіч, Якуб Т-кі (яшчэ не раскрыты крыптанім) увайшлі ў гісторыю нашай літаратуры дзякуючы альбому А. Вярыгі-Дарэўскага, дзе ёсць іх аўтографы. Мрочак наогул таямнічае для нас імя, Багдановіч прывёў яго хутчэй за ўсё паводле глухой згадкі ў «Живописной России» (1882). Пра Ляскоўскага Багдановіч ведаў, трэба думаць, з цытаванага артыкула Ластоўскага «Памажыця!». Праца Багдановіча «Белорусское возрождение» двойчы перадрукоўвалася ў зборах твораў паэта (1928, 1968), але каментатары давалі пра Ляскоўскага вельмі лаканічныя, мінімальныя звесткі: «...з'яўляецца аўтарам польскага зборніка «Białoruski Bandurysta» (Wilno, 1861) і, відаць, пісаў вершы па-беларуску...» (1928). Каментатары 1968 года яшчэ больш ашчадныя на інфармацыю: «...з'яўляецца аўтарам зборніка «Беларускі бандурыста» (Вільна, 1861)» — і ўсё.

Польскі славіст, сябар Беларусі Юзаф Галомбак у манаграфіі пра В. Дуніна-Марцінкевіча (1932) адносіў Ляскоўскага да польскіх паэтаў беларускай школы, якія па-беларуску не пісалі. У цэлым ён высока ацэньваў творчасць паэта. Вось гэтае месца з яго манаграфіі:

«Самым лепшым у гэтым раздзеле трэба прызнаць зборнічак вершаў Юльяна Ляскоўскага пад назвай «Беларускі бандурыста», у якім паэт змясціў (стар. 15—105) лірыка-эпічную паэму пад назвай «У чужой старане». У гэтым творы аўтар усім сэрцам і душою астаецца са сваёй роднай Беларуссю, якую гарача любіць і па якой гадамі сумуе на выгнанні ў Францыі. Якраз гэтае пачуццё надае твору надзвычай многа характава. Гэты твор трэба залічыць да беларускай школы таму, што паэт уплятае ў апавяданне народныя аповесці і паданні-балады, прычым ужывае беларускія звароты і выразы, хоць у гэтых адносінах вельмі асцярожны. Вартасць паэмы заключаецца ў пастаянным наследаванні плыні народнай песні і ў паэтычнай трактоўцы паданняў. Ляскоўскі паэт вельмі ўражлівы, умее ён дзёнідзе ўжыць моцны выраз, каб падкрэсліць пачуццё, і больш прыгожа ў параўнанні з В. Марцінкевічам раскрыць вобраз роднай зямлі, напрыклад у вершы, у якім наследуе Багдану Залескаму:

U nas inaczej!.. wniż po Berezynie
Sotnia baidaków w czarnomorze płynie,
A świtem, z rosą dzwoni nótą śpiewna
Pieśni prostaczej, a tęskna, a rzewna (с. 29).

Ляскоўскім канчаецца агляд паэтаў, якія любілі Беларусь толькі на польскай мове». Абарвём тут цытату, з якой відаць, што Галомбак па сутнасці зыходзіў толькі з адной рэаліі — зборніка «Беларускі бандурыста».

Зборнічак Ляскоўскага (па звестках А. Мальдзіса, забаронены ў 1864 годзе), на шчасце, ёсць у нас у Мінску ў акадэмічнай бібліятэцы — гэта зноў жа сведчыць, што яе руплівыя супрацоўнікі не сядзяць склаўшы рукі, а як мага папаўняюць сваю бібліятэку рэдкімі скарбамі. Праглядаю кніжку, каб пазнаёміцца з творчасцю паэта, а заадно выявіць хоць нейкія факты яго біяграфіі, як яны адлюстраваліся ў творах.

Зборнік выдадзены Кіркорама за кошт аўтара. Дазвол на выпуск кнігі даў 10 лістапада 1860 года знакаміты цензар Павел Кукальнік, які блаславіў у друк і многія кніжкі Дуніна-Марцінкевіча. На асобнай старонцы нечаканае прысвячэнне: «У гонар айцоў бернардзінцаў, што навучылі мяне

чытаць і пісаць». Хоць, калі ўдумацца, чаму ж нечаканае? Цяпер даследчыкі мяркуюць, што і славыты Францыск Скарына атрымаў першую адукацыю якраз у бернардзінцаў, якія ўжо ў вельмі далёкія часы з'явіліся ў Вільні і Полацку.

Але найперш звяртае на сябе ўвагу сама назва. Тут яўны пошук традыцый, апоры на папярэднікаў, пераклічка са зборнікам Дуніна-Марцінкевіча «Дудар беларускі», выдадзеным у Мінску ў 1857 годзе, як і Дунін-Марцінкевіч у сваю чаргу, несумненна, адштурхоўваўся ў нечым ад Шаўчэнкавага «Кабзара». Сюды ж кладзецца і псеўданім Вярыгі-Дарэўскага «Беларуская дуда». Перад намі яўнае жаданне стварыць беларускую «музыку». Гэтая ж лінія будзе працягвацца пазней у назвах кніжак Багушэвіча, Цёткі і нават Купалы — «Дудка», «Смык», «Скрыпка», «Жалейка»...

16 кастрычніка 1860 года ў Вільні (вось нейкая зусім пэўная храналагічна-біяграфічная вяха) Ляскоўскі падпісаў свой паэтычны запеў — «Да братоў лірнікаў», якім адкрываецца зборнік. «З чужой стараны я да вас сюды прыходжу, вам незнаёмы, хоць брат ваш родны...» Паэт гаворыць пра сустрэчы на эміграцыі з журботнымі «вандроўнымі лірнікамі», якія раілі яму спяваць не толькі для паноў, але найперш пры лучыне для простага народа, нагадвае, што Вільню ведаў яшчэ ў маладосці, малюе цяжкасці адаптацыі пасля доўгай разлукі з радзімай: «Абег вёскі і сядзібы драўляныя, здаецца, тыя ж самыя — ах, я не памыляюся! Прайшоў столькі, агледзеў столькі. Усё як даўней — месцы добра знаёмыя!», «І шукаю сваіх... але свае памерлі, мала хто астаўся — іншыя не прызналі».

Зусім як у Лермантава:

Найду ль там прежние объятья?
Старинный встречу ли привет?
Узнают ли друзья и братья
Страдальца, после многих лет?

Или среди могил холодных
Я наступлю на прах родной?..

*(«Спеша на север из далека...».
1837)*

Вялікая паэма «У чужой старане», як сведчыць пра тое адпаведная паметка пасля тэксту, напісана ў Лондане ў 1855 годзе. Яна заснавана на непрыняцці багатага, уладкаванага, але халоднага і меркантыльнага Захаду і на рамантычнай паэтызацыі роднага краю, стараны «над Дзвіной, над Сергучам, над Бярэзінай», з яе незлічонымі курганамі,

паданнімі, простым, шчырым, прыгожым і мудрым народам, які жыве ў поўнай згодзе з прыродай і ўласным сумленнем. Паэт успамінае старога знахара Івана з роднай вёскі, які некалі рупліва ўводзіў яго, паніча, у паэтычны космас народнага светаўспрымання. Некаторыя легенды прыводзяцца цалкам, у паэтычнай апрацоўцы аўтара становяцца натуральнымі часткамі мастацкай тканіны паэмы. Прычым аўтару важна ўказаць на аўтэнтычнасць першакрыніцы, і тады ў падрадковай заўвазе мы чытаем: «Уся гэтая апovesць узятая з падання люду над Дзвіной». Вельмі важная тэма твора — гісторыя, яе маральныя ўрокі, вернасць суроваму, гераічнаму мінуламу свайго народа. На думку аўтара, паны здрадзілі сваім мужным продкам, захапіліся заморскімі звычаямі. Паэт супрацьпастаўляе ім «кмеця простага, шарачковага шляхціца», якія свята трымаюцца сваёй радзімы. «Мовай, звычай у два супрацьлеглыя бакі мы разышліся...» Зразумела, падобныя думкі рыхтавалі глебу для ўзнікнення літаратуры на мове гэтага «кмеця» і шляхціца-земляроба. На беларускай мове. Канчаецца паэма апафеозам роднага краю. Лірычны герой, як гавораць спецыялісты (ці не цалкам, скажам мы, у дадзеным выпадку адэкватны аўтару), звяртаецца да радзімы — «Калі я ўбачу твае абшары, твае русалчыны бары, балоты. І люд твой чулы...». Паэт зноў хоча пачуць наддзвінскую песню, убачыць родную зямлю, дзе чакае яго маці і сястра, дзе бацькоўская магіла.

Сваёй выразнай сацыяльнасцю вылучаецца верш «Сірата» (1859). Горкая сіроцкая доля наогул скразная тэма паэзіі Ляскоўскага («Вясной», 1859; «3 вясной, дзяўчына-сіротка», 1860). Перад намі паэт-рамантык, паслядоўнік заснавальніка «ўкраінскай школы» ў польскай паэзіі Багдана Залескага (у Ляскоўскага ёсць адпаведныя прызнанні). Характэрна, што Залескі цікавіліся іншыя беларускія паэты, — у прыватнасці, на пераломе двух стагоддзяў яго перакладаў Карусь Каганец. Сам Залескі выказваў увагу да беларускай літаратуры — сярод яго папер у Кракаве Я. Янушкевіч знайшоў спісы «Тараса на Парнасе», верш В. Савіча-Заблоцкага. Так што падстава для ўзнікнення нейкага поля прыцягнення паміж Залескім і Ляскоўскім (можа быць, узаемнага) была. Дарэчы, упывам Залескага можна тлумачыць назву зборніка Ляскоўскага: бандура хутчэй украінскі, а не беларускі музычны інструмент. (Якраз у 1861 годзе ў сваім аглядзе творчасці Дуніна-Марцінкевіча ўкраінскіх бандурыстаў прыгадаў У. Сыракомля.)

Ляскоўскі шмат узяў ад рамантыкаў. Але не цураецца ён

і рэалістычных карцін. Асабліва характэрны ў гэтых адносінах верш «Незабаўныя забаўкі», напісаны ў Вільні 20 кастрычніка 1860 года. Там паказаны гарадскі шынок-тракцір, здзекі сытага натоўпу з бедных наведнікаў, што зарабляюць сабе пачастунак убогім спяваннем па заказу гасцей. Верш заклікае да міласэрнасці.

Мяркуючы па змесце зборніка, аўтар паходзіў з усходняй Беларусі, з Падзвіння. Звернем таксама ўвагу на рэкі Бярэзіну і Сергуч, што называюцца ў паэме «У чужой старане». Асабліва цікавая нам у дадзеным выпадку маленькая рэчка Сергуч, прыток Бярэзіны ў яе верхнім цячэнні. Сергуч уваходзіць у сістэму Бярэзінскага канала, які злучаў Бярэзіну (і праз яе басейн Дняпра) з Дзвіной. Тут праходзілі старадаўнія маршруты купцоў і вояў, пра што згадваецца ў гістарычным рамане Я. Дылы «На шляху з варагаў у грэкі», але найбольш ведалі Сергуч, зразумела, мясцовыя жыхары. Так што, магчыма, Ляскоўскі і паходзіў якраз з тых ваколіц (сённяшнія Лепельскі і Докшыцкі раёны Віцебскай вобласці). Але з прысвячэння вядома, што паэт вучыўся чытаць і пісаць у бернардзінцаў. Ці былі ў тым рэгіёне бернардзінцы? Знаёмлюся з адпаведнай літаратурай (існуе нават двухтомная манаграфія «Бернардзінцы ў Польшчы», дзе гаворыцца і пра гісторыю гэтага ордэна на Беларусі) і раблю для сябе адкрыццё. Паблізу — у мястэчку Беразіно Барысаўскага павета (цяпер вёска Докшыцкага раёна) быў да 1832 года бернардзінскі асяродак (кляштар), дзе Ляскоўскі і мог атрымаць сваю першую адукацыю (у першай трэці XIX стагоддзя многія каталіцкія ордэны — езуіты, піяры, дамініканцы і г. д. — з дазволу, а дзе, магчыма, і без дазволу ўрада займаліся навучаннем, утрымлівалі школы). У паэме згадваецца таксама «Будская святая Марыя», перад абразом якой маліўся аўтар у маленстве «ў месцы, шырока вядомым цудамі». Думаецца, што гэты пасаж можна аднесці да недалёкага будслаўскага бернардзінскага касцёла, прысвечанага якраз Маці Божай. Ёсць звесткі, што Будслаў і пайшоў ад адзінокай буды манаха-пустэльніка ў лесе.

Пра будслаўскія святыні быў артыкул у «Спадчыне» (1991, № 4). Яго аўтар В. Дубінка піша: «Вядома, што пры будслаўскім кляштары бернардзінцаў існавала музычная школа, парафіяльная школа, а крыху пазней — народнае вучылішча. Вучылі тут і багаслоўскім навукам, чытанню і пісьму, матэматыцы, геаграфіі, фізіцы, замежным мовам». У наш час (Польмя. 1961, № 8) у сутарэннях будслаўскага касцёла была выяўлена цэлая бібліятэка старадаўніх кніг.

Так што Ляскоўскі мог атрымаць дастатковую адукацыю таксама ў Будславе.

Пойдзем далей, адштурхоўваючыся ад пэўных храналагічна-геаграфічных арыенціраў. Вядома, што Ляскоўскі ў 1855 годзе быў у эміграцыі ў Лондане (наsupерак Галомбаку, звестак пра жыццё на эміграцыі ў Францыі ў зборніку няма. А можа, вопытны польскі даследчык меў якія-небудзь дадатковыя звесткі?). У 1860 годзе паэт ужо вярнуўся на радзіму, бо піша вершы ў Вільні. Выпісваю паметкі пад іншымі вершамі, вехі жыццёвай дарогі паэта. Паміж Лонданам і Вільняй цэлы шэраг малазначных паселішчаў, паэт увесь час пераязджае, нейкі клопат вечна гоніць яго з месца на месца: 1856 — Шчучын, 1858 — Карсы, Осек (Osiek), 1858—1859 — Зелюнь, 1859—1860 — Елень. З поўнай упэўненасцю аднесці гэтыя паселішчы да нейкага рэгіёна цяжка, але можна думаць усё ж, што гэта Познанскае княства, далучанае ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай да Прусіі¹. Звернем таксама ўвагу на верш «Гетманская магіла на Палярэжжы. З падання маларасійскага люду», напісаны ва ўжо ўпамянутых Карсах у 1858 годзе. Размова там ідзе пра магілу гетмана Жалкеўскага, або Жулкеўскага, які загінуў у 1620 годзе ў бітве з туркамі на тэрыторыі сённяшняй Румыніі і пахаваны на беразе Днястра (дарэчы, ім цікавіўся па матэрыялах пецяўбургскай Публічнай бібліятэкі брат Кастуся Каліноўскага Віктар).

У вершы сустракаюцца ўкраінскія словы, хутчэй за ўсё падхопленыя ў Галіцыі, якая ўваходзіла ў той час у склад Аўстрыі. Паэт сам бачыў гэту магілу, што відаць з наступнай заўвагі: «Ёсць месца на помніку, якое сведчыць, што там быў надпіс, цяпер надпісу ўжо няма». Словам, паэту давялося прайсці цяжкія эмігранцкія пуцявіны: Галіцыя? Румынія? Харватыя? (трымаем у памяці як «запасны варыянт»), Лондан (тут ужо без пытальніка), Познань? Нездарма ў адным з вершаў ён успамінаў «гэтыя вандроўкі і прыгоды, што зламалі век мой малады» («Мая ўява», 1858).

Дарэчы, у Лондане ён павінен быў зблізіцца са сваім земляком Аляксандрам Рыпінскім, з якога мы пачыналі гэтыя свае нататкі. У іх шмат агульнага — любоў да літаратуры, да паэзіі, замілаванне беларускім фальклорам, туга па Беларусі. Так што Рыпінскі, трэба думаць, ведаў Ляскоўскага не толькі па зборніку «Беларускі бандурыста», але і аса-

¹ Назва Осіек (ёсць, аказваецца, такі горад і ў Харватыі) мільгала апошнім часам у прэсе ў сувязі з падзеямі міжусобнай вайны ў Югаславіі.

біста. (Пра іх магчымыя сувязі пісаў і Адам Мальдзіс у сваім «Англііскім дзённіку».)

Вярнуўся з эміграцыі Ляскоўскі (як і Рыпінскі) паводле агульнай амністыі, абвешчанай царскім урадам у 1856 годзе. Рыпінскі, як вядома, прыехаў у край у 1859 годзе. Ляскоўскі выкарыстаў гэту амністыю, трэба думаць, толькі ў 1860-м. Яго імя значыцца ў архіўным спісе «польскіх выхадцаў», што жывуць у Віленскай губерні і знаходзяцца пад наглядам паліцыі (ДГА Літвы, ф. 422, воп. 1, спр. 8, л. 9 адв.). У дакуменце сказана, што нагляд за Ляскоўскім устаноўлены паводле прадпісання начальніка 4-й акругі корпуса жандараў (Вільня) ад 15 красавіка 1860 года. Спіс рээмігрантаў Паўночна-Заходняга краю быў надрукаваны і ў «Памятной книжке Виленской губернии на 1861 год» (усяго 354 прозвішчы, сярод іх Ляскоўскі). Цікава, што, нават знаходзячыся пад паліцэйскім наглядом, паэт не цураўся ўдзелу ў палітычных дэманстрацыях: улетку 1861 года ён быў заўважаны паліцыяй у спяванні ў Вільні патрыятычнага гімна (Сборник документов музея графа М. Н. Муравьева. Вильно, 1906. Т. 1. С. 87).

Потым Ляскоўскі з далягледу знікаў. Але хутка даследчыцкія шляхі-дарогі зусім нечакана зноў вывелі на яго.

Я працаваў над каментарыямі для артыкула А. Ельскага «Пра беларускую гаворку», уключанага ў зборнік «Пачынальнікі». Артыкул быў змешчаны ў 1885 годзе ў польскім пецяярбургскім часопісе «Край». У прадмове рэдакцыя пісала, што пытанне пра лёс беларускай мовы разглядаецца таксама ў атрыманым рэдакцыяй артыкуле маладога паэта Юзафа Кучынскага «Слова пра гаворку і народную паэзію беларусаў». «Твор гэты палемічнага зместу,— гаварылася ў прадмове.— Аўтар некалькі гадоў назад змяшчаў у «Gazecie Polskiej» беларускія народныя песні разам з іх даслоўным перакладам. Выклікала гэта ў адным з фельетонаў «Nowin», рэдагаваных у той час Баляславам Прусам, падрабязныя заўвагі п. Карабіча пад назвай «Слоўца пра песню», у якіх крытык зрабіў п. Кучынскаму папрок у скажэнні беларускай мовы шляхам увядзення ў яе чужых слоў і зваротаў, што не адпавядаюць прыродзе беларускай гаворкі...»

Так у маё поле зроку трапіла новае імя — нейкі цаніцель і абаронца беларускай мовы Карабіч. Успомнілася, што гэта імя ўжо прыгадваў выдатны наш даследчык Сцяпан Александровіч у артыкуле «Два невядомыя вершы» (Літ. і мастацтва. 1965, 16 лют.). С. Александровіч натрапіў тады якраз на згаданы артыкул Карабіча ў газеце «Новіны» і быў ура-

жаны дасведчанасцю аўтара, яго рашучым непрыманнем песімістычнага погляду Кучынскага на будучыню беларускай мовы. Карабіч пісаў пра слабое знаёмства свайго апанента з народнай паэзіяй беларусаў: «Бачыў ён народ, чуў штосьці з яго песень, але чалавека і яго словы не зразумеў, а яшчэ горш — не ўмеў услухацца ў тыя словы. Чаму? На гэта ёсць просты адказ: вучыўся ён, відавочна, на тых кніжных узорах, якія беларускую мову лічаць пабочным рэхам свае [польскай.— Г. К.] мовы. З такога памылковага пункту гледжання вынікае, што прыныцп не дазваляе гаварыць пры самабытнасць мовы нейкай там гаворкі з-пад сялянскай страхі». Беларуская мова, рашуча сцвярджаў Карабіч, старадаўняя, у яе свае непаўторныя рысы, самабытны характар мае таксама і народная песня беларусаў, у якой ёсць сваё кола тэм і свая мелодыя. Усё гэта былі слухныя і вельмі актуальныя на той час (ды ці толькі на той час?) думкі. Ужо аднаго гэтага было б дастаткова, каб зацікавіцца артыкулам «Новін». Але яшчэ больш быў уражаны Сцяпан Хусейнавіч дзвюма прыведзенымі там песнямі. Першую песню Карабіч запісаў нібыта ў 1879 годзе ад паштовага фурмана:

Зямелька мая,
 Мая родная,
 Запала ж ты, залягла ў душы!
 І бор твой шуміць,
 І гоман гудзіць
 Да там ён, далёка..., ой там!
 Ох ды там!
 Туман над сялом,
 Хатка за лугам,
 Хатачка, родная ты мне!
 Гутарка ідзе:
 «Гдзе ж ён, ой да гдзе?» —
 Так бацька, так маці галосіць.
 Ох, за мной!
 А я тут, я ваш,
 Далёк дамок наш.

Не, гэта ні ў якім разе не фальклорны твор,— падумалася вопытнаму, пранікліваму даследчыку. «Своеасаблівая форма..., унутраны маналог аўтара, у якім гучыць шчыры смутак па радзіме, лірычная настраёнасць і глыбокі падтэкст твора — усё гэта бяспрэчнае сведчанне таго, што перад намі не звычайная народная песня, а верш нейкага невядомага песняра»,— слухна заўважыў С. Александровіч.

Другі верш — «Пад дуду» з выразным сацыяльным па-

фасам і пратэстам супраць прыгнёту аўтар артыкула запісаў нібыта ў 1863 годзе. І той жа вывад — перад намі рука літаратара, не толькі знаёмага з правіламі версіфікацыі, але са значным вопытам і дастатковай кніжнай культурай. Мяр- куйце самі:

Дудка мая, дудка! Зайграй ты людзям,
Зайграй братцам родным, грай сваёй сям'і,
Лягчэй будзе сэрцу, лягчэй пляць слязам,
Ой, цяжкія ж слёзы на душы ляглі!

І гора і плачу чалавек зазнае
Ад самай калыскі, ой ды цэлы век!
Калі лепей будзе, ніхто не згадае,
Не згадае долі сваёй чалавек.

Хоць бы шчасце з горам папалам ішло,
А то пльвуць слёзы, як даўней пплылі;
Сямейка расла, дзетак падрасло,
Сяло апусцела — мужыком мужык:
Засталіся дома дзеткі адзінокі,
Дзетачкі сіроты, раздзел іх вялік!

Дудка мая, дудка! Дай ты сэрцу люту,
Дай душы заплакаць, згані з воч слязу.
А я за табою, ды пад тваю ноту
Мужыцкую долю людзям раскажу.

С. Александровіч нават адчуў у гэтых вершах пераклічку з шэдэўрам Паўлюка Багрыма «Зайграй, зайграй, хлопча малы» і дапускаў, што новыя адшуканыя вершы таксама належаць яму.

Няхай сабе так, але хто ж такі сам Карабіч, такі выдатны знаўца беларускай мовы і фальклору, які на працягу дзесяцігоддзяў захоўваў цікавасць да Беларусі (адна ж з песень запісана ім ажно ў 1863 годзе). Да таго ж С. Александровіч дапускаў, што аўтар артыкула ў «Новінах» «хто-небудзь з вядомых беларускіх паэтаў другой палавіны XIX стагоддзя», які схаваўся за псеўданімам Карабіч і «знайшоў дыпламатычную форму пад выглядам народных твораў апублікаваць свае ўласныя творы».

Звяртаюся да польскіх бібліяграфій і слоўнікаў псеўданімаў (Бар, Эстрайхер) і раптам знаходжу:

Карабіч — псеўданім Юльяна Ляскоўскага. Іншыя яго псеўданімы: Бандурыста Карабіч, Марцін Мізэра. Аўтар брашур па пытаннях сельскай эканомікі («Як прыбавіць зямлі і хлеба», Варшава, 1883), аповесці «У Амерыку па золата» (Варшава — Кракаў, 1888, пад псеўд. Мізэра).

Што за Юльян Ляскоўскі (прозвішча, як і імя, не з рэдкіх), у даведніках не ўдакладнялася, але наўрад ці можна

сумнявацца, што гэта якраз «наш» Ляскоўскі: псеўданім «Бандурыста Карабіч» пераканаўча працягвае нітачку якраз да таго зборніка 1861 года «Беларускі бандурыста».

Разам з тым добра помню свае ваганні і сумненні: за-надта непадобны быў «новы» Ю. Ляскоўскі на «старога» (здаецца, яны з розных эпох). І тым не менш усё гаварыла, што гэта так.

Удаецца нават высветліць і паходжанне псеўданама «Карабіч». Аказалася, у аснову яго паэт паклаў назву старадаўняга родавага герба Кораб (Карабель). Апісанне гэтага герба даюць многія польскія даведнікі. Напрыклад, у энцыклапедыі Аргельбранта (1864) чытаем: «*Кораб* (герб). На шчыце жоўты карабель, або воднае судна з шэрай мачтай на чырвоным полі. На шлеме такі ж карабель. Геральдыкі нашы адносяць гэты герб да самых даўніх, як і род Карабітаў». «Вялікая агульная ілюстраваная энцыклапедыя» канца XIX стагоддзя прысвячае гэтаму гербу падрабязны артыкул, называе ўсе роды, якія ім карысталіся, у тым ліку Ляскоўскіх. З другога боку, з «Гербоўніка» Банецкага (т. 13, 1909) даведваемся аб існаванні розных родаў-ліній Ляскоўскіх, якія карысталіся рознымі гербамі (Дамброва, Даліва, Драгослаў, Дружына, Корніч, Ляліва, Лешчыц, Пулкозіч, Тшаска). Сваім псеўданімам Карабіч засведчыў лучнасць з зусім пэўным родам Ляскоўскіх.

Вывятляецца яшчэ адна надзвычай цікавая акалічнасць. Ёсць нямала агульнага ў тэмах, інтанацыях і г. д. паміж беларускімі вершамі, выяўленымі ў свой час С. Александровічам, і польскімі творамі зборніка «Беларускі бандурыста». А верш «Зямелька мая» можна разглядаць як узнаўленне сродкамі беларускай мовы і народнай паэтыкі першых радкоў паэмы «У чужой старане»:

Ziemia moja!.. o! daleko!..
Ztąd nie dojrzę twoich łanów,
Ni mogilisk, ni kurganów.
Ni tych borów, co nad rzeką
Szumią pieśnią w dziwne tony!
Obszar pól twych, dałą ścmienony,
Znikł mi z oczu!.. zda się, wieki
Przedzielają mnie od ciebie!
A wędrówki kres daleki!..
Może grobu w twojej glebie
Bratnie ręce mnie nie zryją!..

Такім чынам, пераконваемся яшчэ болей, што вершы «Зямелька мая» і «Пад дуду», змешчаныя ў 1882 годзе ў газеце «Новіны», належаць самому Ляскоўскаму — Кара-

бічу, аўтару зборніка «Беларускі бандурыста». Не, не падманула інтуіцыя выпрабаванага шукальніка Сцяпана Александровіча.

Пасля паўстання 1863 года наш зямляк жыў у Польшчы, займаўся журналістыкай. Але нарадалюбцам, асветнікам застаўся. У гэтых адносінах цікавая яго сувязь з другім выхадцам з Беларусі, Конрадам Прушынскім, знакамітым педагогам, выдаўцом надзвычай папулярнага ў свой час выдання для народа — «Газэты сьвёнтэчнэй» (выходзіла ў Варшаве з 1881 года). Аўтар артыкула пра гісторыю гэтага выдання Зянон Кмецік («Рочнік гісторыі часопісьменніцтва польскага» за 1966 год) паведамляе: «Кіраваў рэдакцыяй «Газэты сьвёнтэчнэй» з пачатку яе існавання амаль выключна Прушынскі. Яго артыкулы і нататкі займалі значную частку газеты. На пачатку выдання пэўны час памагаў Прушынскаму Юльян Ляскоўскі (пс. Карабіч), пазнейшы рэдактар «Эха ломжынскага». Пісаў ён на сельскагаспадарчыя тэмы, праводзіў акцыі супраць эміграцыі сялян у Амерыку». Наводзім бібліяграфічную даведку: «Эхо ломжынскага» выходзіла ў 1882 і 1884 гадах. У правінцыяльную ў параўнанні з Варшавай Ломжу над ракой Нараў наш зямляк перабраўся, магчыма, для таго, каб быць бліжэй да роднай Беларусі.

Над жыццямі Ляскоўскага, яго ўдакладненнем, наперадзе яшчэ нямала працы. Але і цяпер відаць, што зробленыя вывады былі досыць карысныя, увайшлі ў шырокі ўжытак. Адпаведны артыкул пра Ляскоўскага — Карабіча са спасылкамі на артыкул С. Александровіча і зборнік «Пачынальнікі» з'явіўся ў «Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі». У 1988 годзе выйшла другое выданне хрэстаматыі беларускай літаратуры XIX стагоддзя. Вершы «Зямелька мая» і «Пад дуду» падаюцца на яе старонках як творы беларускага паэта Юльяна Ляскоўскага. Паэтычны Парнас Беларусі мінулага стагоддзя дапоўніўся яшчэ адным імем.

Так закончылася першая спроба неяк сістэматызаваць і падагуліць скупыя звесткі пра паэта. Потым была паездка ў Вільнюс, пошукі ў гістарычным архіве. Удача. Вось, аказваецца, якую дэпешу атрымаў віленскі паліцмайстар у самым пачатку 1858 года¹. Сёння радкі гэтага старога даку-

¹ Справа пра намер Ляскоўскага вярнуцца з-за мяжы: ДГА Літвы, ф. 421, воп. 2, спр. 1191.

мента могуць успрымацца як пасланне нам, нашчадкам, з далёкай мінуўшчыны. Тут адказы на многія нашы пытанні:

«В III отделение собственной его императорского величества канцелярии поступила просьба находящегося в Пруссии выходца Юлиана Лясковского о дозволении ему возвратиться на родину.

В просьбе этой он объясняет следующее.

Родился он в 1826 году в д. Новая Жосна Вилейского уезда, принадлежащей родственникам его Городенским, и окрещен 20 августа того же года в тамошней приходской униатской церкви. Проживал потом в селе Законовске Дисненского уезда, состоящем в наследственном владении его родителей. Оставив по окончании своего воспитания родительский дом, он имел частные занятия, а в 1846 году прибыл в Вильно, где состоял на службе сперва в Губернском правлении, а потом в Земском суде. Затем, познакомившись с Невяровичем, был завлечен им в тайное злоумышленное общество, открытое в Вильне, и, боясь наказания, скрылся отсюда 11 апреля 1849 года, а вскоре после того удалился за границу...»

На запытанне паліцмайстра прыстаў адной з часцей горада Вільні пацвердзіў: «...находившийся в Пруссии выходец Юлиан Лясковский, коего отец в настоящее время жительствоует Вилейского уезда 3-го стана Ситского округа в имении помещика Петкевича и состоит управителем того ж имения,— между 1846 и 1849-м годами действительно служил сперва в Виленском губернском правлении, а потом, по вольному найму, при делах виленского земского исправника. И во время жительства его, Лясковского, в последнем году, то есть 1849-м, ведомства 1-й части, в доме Марциновского, при Полицейском переулке, он из города скрылся...»

Вось і ўсе новыя звесткі. Для нас яны вельмі важныя. Сапраўды, як і меркавалася, Ляскоўскі быў у эміграцыі ў Прусіі. А вось наконт месца нараджэння мы ўгадалі толькі часткова. Паводле старых даведнікаў, Новая Жосна, дзе Ляскоўскі нарадзіўся (цяпер такога паселішча няма), знаходзілася каля вёскі Слабада сённяшняга Мядзельскага раёна. З-пад гэтай Слабоды родам і паэт-рэвалюцыянер Адам Гурыновіч. Будслаў сапраўды тут паблізу, а Беразіно далей, хаця, па сутнасці, усё гэта адзін рэгіён. Згаданы ў дакуменце Законаўск трэба атаясамліваць з цяперашняй Заканоўшчынай у Казлоўшчынскім сельсавеце Пастаўскага раёна. А зрэшты, мяркуючы па ўсім, сям'я не жыла доўга на

адным месцы і магла на нейкі час трапіць і ў раён Бярэзінскага канала, дзе, дарэчы, у 1833—1839 гадах працаваў і Ян Чачот. Тым не менш вучыўся Ляскоўскі хутчэй у будслаўскіх бернардзінцаў, бо бярэзінскі кляштар быў закрыты ў 1832 годзе, калі Юльян, як цяпер відаць, не дасягнуў яшчэ школьнага ўзросту.

Цікава, што паэт хрышчоны ва уніяцкай царкве. Да уніятаў належала тады пераважная большасць беларусаў.

Уцёкі нашага паэта за мяжу, несумненна, звязаны з выкрыццём царскімі ўладамі падпольнага «Братняга саюза літоўскай моладзі» і масавымі арыштамі яго членаў. Арышты адбываліся якраз у канцы сакавіка — пачатку красавіка 1849 года. Цікава, што, як высветлілася ў 1858 годзе, пры разборы яго заявы з Прусіі, Ляскоўскага на следстве па справе «Братняга саюза...» ніхто не выдаў, яго імя не было нават названа, і ён мог бы спакойна адседзецца дома (хаця хто ведае — сцеражонага і Бог сцеражэ).

Між іншым, з прыведзеных паліцэйскіх дакументаў 1858 года відаць, што бацька яго быў тады яшчэ жывы, а з паэмы «На чужой старане» (1855) мы зразумелі іншае. Гэта гаворыць аб няпоўнай адпаведнасці аўтара і яго лірычнага героя. А магчыма і такое, што Ляскоўскі не меў у эміграцыі дакладных звестак пра лёс сваёй сям'і, што аставалася на далёкай радзіме.

Як мы помнім, зборнік «Беларускі бандурыста» быў выдадзены Кіркорам. Я шукаў пісьмаў Ляскоўскага сярод багатай карэспандэнцыі Кіркора ў віленскім гістарычным архіве. Знайшлася толькі адна кароткая запіска (ф. 1135, воп. 11, спр. 7). Ні даты, ні месца. Нехта J. Laskowski (Юльян?), спасылаючыся на даўняе віленскае знаёмства, просіць Кіркора аб спатканні дзе-небудзь у горадзе, бо сам з-за хворых ног не можа падняцца да адрасата на высокі паверх. Мабыць, адбывалася гэта ў Кракаве, дзе Кіркор жыў у 1871—1886 гадах.

Вядома ж, землякі — рупліўцы беларускай культуры — знайшлі аб чым пагаварыць.

ЧОРНЫ ЛЕЎ У ЦЁМНЫМ ПОЛІ

Нашы землякі Ястржэмбскія-Ястрэбскія

Што з табой, мая крэўная нацыя?
Я гляджу, як з каўчэга Ноева:
Заштрыхована радыцыйнай
Зона Брагіна,
Зона Лоева...

П. Макаль

Са школы ведаем — важнае месца ў гісторыі вызваленчага руху мінулага стагоддзя займалі петрашэўцы. Тэма петрашэўцаў на самых розных узроўнях судакранаецца з Беларуссю. Ужо даводзілася пісаць пра пашырэнне ў нашым краі крамольнай кнігі Буташэвіча-Петрашэўскага і яго сяброў «Кішэнны слоўнік замежных слоў». Петрашэўцы бывалі на Беларусі — стала хрэстаматыйным гнеўнае выказванне Мамбелі пра жажлівы хлеб віцебскіх сялян. Пад Віцебскам у Цеханавецкіх выхоўваліся дзеці петрашэўца Спешнева. Пра Петрашэўскага напісаў нататку ў «Русской старине» віцяблянін М. Маркс. Да петрашэўцаў належаў Дастаеўскі, радаводныя карані якога вядуць на Беларусь (Дастоева на Піншчыне). Сярод петрашэўцаў быў і яшчэ адзін наш зямляк. БелСЭ паведамляе: «Ястржэмбскі Іван (Іван Фердынанд) Львовіч (1814, былая Мінская губерня — пасля 1883), рэвалюцыянер-петрашэвец. Скончыў Харкаўскі універсітэт (1841). Выкладаў палітэканомію і статыстыку ў Інстытуце корпуса інжынераў шляхоў зносін і Тэхналагічным інстытуце ў Пецярбургу. Крытыкаваў антынавуковую тэорыю народанасельніцтва Т.-Р. Мальтуса, прапагандаваў ідэі перадавых заходнееўрапейскіх эканамістаў (Ш. Фур'е і інш.). На фарміраванне яго філасофскіх поглядаў уплываў А. І. Герцэн. З 1848 года актыўны член рэвалюцыйнага гуртка М. В. Петрашэўскага. 2.5.1848 года [у сапраўднасці 23.4.1849 або 4.5.1849 новага стылю.— Г. К.] арыштаваны і зняволены ў Петрапаўлаўскую крэпасць. 3.1.1850 года прыгавораны да расстрэлу. У той жа дзень на Сямёнаўскім пляцы прыгатаваны паводле абраду да смяротнай кары, якая па канфірмацыі заменена 6 гадамі

катаргі. Сасланы ў Табольскую губерню. У 1857 годзе яму дазволена вярнуцца ва ўнутраныя губерні Расіі, дзе да 1872 года быў пад наглядом паліцыі. У 2-й палове 1850-х гадоў як інжынер удзельнічаў у будаўніцтве шашы Масква — Варшава на тэрыторыі Магілёўскай губерні. Аўтар мемуараў».

Як бачым, аўтарытэтны даведнік не ўдакладняе ні даты, ні месца нараджэння нашага земляка-рэвалюцыянера. Велізарная па плошчы «Мінская губерня» занадта неканкрэтна, даўно ўжо хацелася неяк лакалізаваць гэтыя звесткі. Таму я вельмі ўсцешыўся, сустрэўшы сярод папер Беларускай уніяцкай кансісторыі (ЦДГА ў Мінску, ф. 3245, воп. 2, спр. 113) такі старадаўні дакумент, напісаны нешта сто шэсцьдзесят гадоў таму назад:

«В Белорусскую Греко-Унитскую Духовную Консыторию Минской губернии Речицкого уезда помещика Леона Францова сына Зарембы Ястржембского бывшего Речицкого Заседателя нижеподписавшегося

Прошение

Сыновья мои Фердынад Иван в 1814-м сентября 11 и 2-й Симон Франц 1815 годов июня 2 дня Ястрж[ем]ские от Законной уже ныне покойной жены моей Яньели из Вольских рожденные окрещены в Селецком Викарном Вассилианском Монастыре.— Как же мне тех же сыновей моих нужны урадовые из крестительных метрык выписи, то и прошу покорнейше Белорусской Греко-Уницкой Духовной Консытории из книг метрических для сыновей моих вышереченных выдать мне урадовые выписи и таковые на имя мое Минской губернии в город Речицу выслать на почту же и гербовую бумагу, нужные деньги при сем приложить честь имею.—

Июля 1 дня 1832 года

Leon Jastrzębski».

Несумненна, прашэнне гэтае, якое зацікавіла б лінгвіста сваёй мяшанай, з мноствам разнастайных уплываў, мовай, напісана бацькам нашага земляка-петрашэўца. Такім чынам, даведваемся дакладную дату нараджэння і прыблізнае месца — недзе пад Брагінам, паколькі ў суседнім дакуменце кляштар, дзе хрысцілі Івана Фердынанда і яго брата, называўся Сялецка-Брагінскім. Радзіма петрашэўца — паўднё-

ва-ўсходняя ўскраіна Беларусі, старажытная зямля, апаленая сёння атрутным дыханнем Чарнобыля (дарэчы, у польскім «Слоўніку геаграфічным» мінулага стагоддзя пра Брагін так і сказана — «па дарозе з Лоева ў Чарнобыль»; згадваюцца там і два базыльянскія кляштары — мужчынскі і жаночы). Навіною для мяне было і тое, што Ястржэмбскія мелі і другое прозвішча — Зарэмба (як высветлілася пазней — ад назвы радавога герба).

Быў сэнс у тым жа мінскім гістарычным архіве зазірнуць у радаводную справу Ястржэмбскіх. Вось яна перада мной (ф. 319, воп. 2, спр. 3801). Там знайшлася і сама хросная метрыка, з якой відаць, што будучы рэвалюцыянер-петрашэвец нарадзіўся ў маёнтку (фальварку) Тэклінава і, хоць хрышчоны уніяцкім святаром, належаў (гэта спецыяльна адзначана) да «рымскага абраду» (Астраглядавіцкай парафіі). Характэрнае для Беларусі няпростае, вельмі няпростае перапляценне розных канфесій, у якім ой як нялёгка разабрацца. Пра Тэклінава той жа «Слоўнік геаграфічны» паведамляе, што гэта фальварак Брагінскага ключа памешчыкаў Раціцкіх («Глеба адмысловая, ураджайная», — не забываецца адзначаць нязменны аўтар слоўніка — наш пісьменнік і краязнавец Аляксандр Ельскі).

У радаводнай справе яшчэ некалькі дакументаў Івана Львовіча і яго бліжэйшых сваякоў. У верасні 1832 года бацька Леон¹ Францавіч звяртаецца ў губернскую дваранскую дэпутацкую зборню з просьбай прылічыць да шляхецкага роду яго сыноў Івана ды Франца, бо надыходзіла пара ім паступаць ужо на службу. Прашэнне напісана на польскай мове. Праз два гады — прашэнне па-руску брата Франца, «дворянина Брагинского ключа, в фольварке Теклиново при отце своем проживающего». Ён скончыў курс навук і хоча паступіць на вайсковую службу «по артиллерии». Такія ж намеры былі і ў будучага петрашэўца.

6 лістапада 1834 года начальнік 4-й пяхотнай дывізіі генерал Свечын (дывізіённы штаб у Мінску) пісаў у дэпутацкую зборню: «Минской губернии Речицкого уезда дворянин Фернанд [так!] Иван Львов Ястржембский имеет желание определиться в военную его императорского величества службу». Але ў рэшце рэшт ён выбраў ніву цывільную. У 1842 годзе дырэктар вучылішчаў Харкаўскай губерні паведаміў у Мінск: «Дворянин Минской губернии Речицкого уезда Иван Львов сын Ястржембский, окончивший ныне

¹ Зваўся таксама Львом.

курс в імператорском Харьковском университете и получивший степень кандидата, вошел ко мне с прошением об исходатайствовании выдачи ему свидетельства на звание домашнего наставника». (Між іншым, ён павінен быў ведаць свайго земляка з Магілёўскай губерні мастака Міхаіла Башылава, які таксама вучыўся ў Харкаве ў гэты час,— я пісаў пра яго ў кнізе «Героі і музы», 1982.)

Потым была паўночная сталіца. Іван Ястржэмбскі з Брагіншчыны — бліскучы пецяярбургскі выкладчык, сейбіт смелых думак, прыняты як роўны сярод перадавых людзей часу. Яго вучань па Дваранскім палку¹ пісьменнік М. Венюкоў з захапленнем успамінаў: «Гэта быў арыгінал, бадай, нават эксцэнтрык, але ён умеў выклікаць у маладых галовах ідэі самага шырокага гуманізму. Ён чытаў статыстыку і пачаткі палітычнай эканоміі. Праграма апошняй, зразумела, была самая непрываблівая, у духу Ж.-Ф. Сэя, г. зн. тэорыі своекарыслівай нажывы нямногіх, моцных, за кошт большасці слабых; але Ястржэмбскі, выконваючы яе, умеў навучыць нас глядзець на рэчы з іншага пункту погляду, больш сучаснага і чалавечнага...» (Русская старина, 1890, № 4, С. 245).

Паводле слоў таго ж Венюкова, выкладчык выклікаў у іх сэрцах «глыбокае абурэнне грамадскімі парадкамі, пры якіх бедны і слабы цалкам прынесены ў ахвяру моцнаму і багатаму» (Голас мінуўшага, 1917, № 2. С. 139). Нездарма вядомы дарэвалюцыйны гісторык, адзін з першых даследчыкаў феномена петрашэўцаў, В. І. Сямеўскі лічыў: «З ліку петрашэўцаў найбольш энергічным выкладчыкам-прапагандыстам быў Іван Фердынанд Львовіч Ястржэмбскі...» (Тамсама. С. 138).

На вечарах у Петрашэўскага, дзе гарача абмяркоўваліся шляхі Расіі і чалавецтва, Ястржэмбскі таксама прачытаў некалькі лекцый па палітэканоміі і статыстыцы, апошняю ён разумеў хутчэй як сацыялогію. Многія знаходзілі яго лектарскі талент «истинно замечательным». З увагай яго слухаў Дастаеўскі. Сучасны даследчык Б. Ф. Ягораў піша: «Трымаўся Ястржэмбскі надзіва свабодна, раскавана, зусім не стрымліваючыся ў сацыяльна-палітычных характарыстыках»². Царскі агент даносіў: «Речь Ястржембского была усеяна солью на здешнее чинование, на тайных советников, на государя, по его словам — богдыхана, и вообще на все

¹ Была такая навучальная ўстанова ў Пецяярбургу.

² Егоров Б. Ф. Петрашевы. Л., 1988. С. 105.

административное»¹. Перадавалі, што замест слова «дурань» Іван Львовіч ужываў высокі тагачасны тытул «сапраўдны стацкі саветнік». Падзяляючы сацыялістычныя ідэалы, Ястржэмбскі ў той жа час выказваў цвярозыя думкі, цікавыя і для сённяшніх нашых роздумаў. Напрыклад: «Уласнасць ёсць назапашаная праца, і выходзіць, ніяк нельга гаварыць, што можа не быць прыватнай уласнасці»². Успаміналася на гэтых сходах і Беларусь. Паводле агентурнага данясення, Ястржэмбскі гаварыў, «што ён быў у зносінах з польскімі, маларасійскімі і беларускімі мужыкамі, што ва ўсіх іх адзін і той жа погляд, г. зн. што прыныцп зла яны бачаць у цару»³. Праўда, на допытах Ястржэмбскі зрабіў папраўку, змякчыўшы фармуліроўку: «Я мушу заўважыць, што ў Польшчы не быў, а пра Беларусь і Маларосію я гаварыў, што просты народ не разумее сутнасці вярхоўнай улады...»⁴

Яму давялося прайсці праз турмы і ссылкі, праз самыя цяжкія выпрабаванні. Да высылкі ён сядзеў у славытым Аляксееўскім равеліне Петрапаўлаўскай крэпасці. Цікава, што генерал-аўдытарыят даў яму спачатку чатыры гады катаргі, а Мікалай I уласнаручна дабавіў яшчэ два гадкі — не мог дараваць яму «багдыхана».

У Сібір Ястржэмбскаму выпала ехаць у адной партыі з Дастаеўскім. Камендант Петрапаўлаўкі генерал-ад'ютант Набокаў (родны брат дзёда вядомага пісьменніка рускага зарубежжа) 24 снежня 1849 года паведаміў ваеннаму міністру: «Содержавшиеся в Санктпетербургской крепости преступники, во исполнение высочайшей его императорского величества конфирмации, по исключении из списков об арестантах сего числа вечером отправлены: Дуров, Достоевский и Ястржембский в Тобольск, закованные с поручиком фельдъегерского корпуса Прокопьевым при трех жандармах...»⁵

Трэцім у гэтай партыі быў паэт-петрашэвец Сяргей Фёдаравіч Дураў. Праз чатыры гады пра тужлівы і хваляючы момант адпраўкі ўспамінаў Дастаеўскі ў пісьме да брата, таксама петрашэўца: «Помнишь ли, как мы расстались с тобой, милый мой, дорогой, возлюбленный мой? Только что ты оставил меня, нас повели, троих: Дурова,

¹ Дело петрашевцев. М.—Л., 1951. Т. 3. С. 418.

² Семевский В. И. М. В. Бутаевич-Петрашевский и петрашевцы. М., 1922. Ч. 1. С. 121.

³ Дело петрашевцев. 1941. Т. 2. С. 213.

⁴ Тамсама. С. 221.

⁵ Литературное наследство. М., 1935. Т. 22—24. С. 703.

Ястржембского и меня, заковывать. Ровно в 12 часов, то есть ровно в рождество, я первый раз надел кандалы. В них было фунтов 10 и ходить чрезвычайно неудобно. Затем нас посадили в открытые сани, каждого особо, с жандармом, и на 4-х санях, фельдъегер впереди, мы отправились из Петербурга... Нас везли на Ярославль, и потому к утру, после трех или 4-х станций, мы остановились чем свет в Шлиссельбурге в трактире. Мы налегли на чай, как будто целую неделю не ели. После 8-ми месяцев заключения мы так проголодались на 60 верстах зимней езды, что любо вспомнить. Мне было весело, Дуров болтал без умолку, а Ястржембскому виделись какие-то необыкновенные страхи в будущем»¹. Вось такіа неаднолькавыя характары і зусім розная рэакцыя на журботную сітуацыю.

За Уралам у Табольску шляхі таварышаў па няшчасці разышліся. У гэтым жа пісьме (Омск, 1854) ёсць і яшчэ адна згадка пра нашага земляка. «Ястржембский в Таре кончает», — не забыўся паведаміць Дастаеўскі брату. Тара — горад на Іртышы, цяпер Омскай вобласці, а тады Табольскай губерні. Размова ідзе пра заканчэнне Ястржэмбскім тэрміну катаржных работ і пераход на пасяленне. Праўда, адбылося гэта, відаць, крыху пазней. Паводле даведніка «Деятели революционного движения в России» (т. 1, 1927), Ястржэмбскі адбываў пакаранне на Екацярынінскім вінакурным заводзе Тарскай акругі і «выйшаў з катаргі» (так гэта называлася) па маніфесце 26 жніўня 1856 года. З 1857 года Іван Львовіч ужо на радзіме. Зноў унікальныя, не чапаныя даследчыкамі матэрыялы Цэнтральнага гістарычнага архіва Беларусі. У спісе паднаглядных па Мінскай губерні за 1861 год (ф. 295, воп. 1, спр. 1424) пад № 6 чытаем: тытулярны саветнік Іван Ястржэмбскі, 47 гадоў. Як трапіў пад нагляд: «По высочайшему повелению, объявленному в отношении Тобольского губернского управления от 17 января 1857 г. за № 45 за участие в преступных замыслах и чтение на собрании у Петрашевского речи, доказывающей отсутствие религиозных убеждений». Пад нагодам з 27 лютага 1857 года (трэба думаць, гэта дата вяртання на радзіму). Нагляд адкрыты («гласный») без тэрміну. Жыве ў вёсцы Крыўча Рэчыцкага павета (такая вёска і цяпер ёсць на Брагіншчыне). Халасцяк. «Поведения хорошего».

¹ Достоевский Ф. М. Полн. собр. соч.: В 30 т. Л., 1958. Т. 28. Кн. 1. С. 167.

Вернемся да радаводнай справы. У Мінску, у дваранскай дэпутацкай зборні, на пачатку 60-х гадоў рыпяць пёры, вядзецца перапіска пра вяртанне штрафніку-петрашэўцу шляхецкіх правоў. Вось характэрны фрагмент аднаго з дакументаў (у радаводнай схеме Іван Львовіч па нейкай выпадковасці таксама лічыўся пад № 6): «...хотя (6) Иван Львов Ястржембский был лишен прав состояния по высочайшей конфирмации решения генерал-аудиториата от 19 декабря 1849 года, но впоследствии высочайшим указом за собственноручным его императорского величества подписанием правительствующему сенату по 1-му Департаменту 17 апреля 1857 года данным и в Минское губернское правление того ж года за № 18189 последовавшим, все права потомственного дворянства (6) Ивану Ястржембскому возвращены...»

Здаецца, усё вярнулася на кругі свая. І ўсё ж нядаўняму ссыльнаму давялося сутыкнуцца з немалымі цяжкасцямі, праглынуць не адну крыўду. Былы катаржнік і на радзіме адчуваў сябе парыем. Пастаянна патрабаваліся пацвярдзенні сваякоў — што ты не абы-хто, а патомны дваранін Ястржэмбскі герба Зарэмба. Вось адно з іх, якое можна бачыць у мінскім архіве:

«Свидетельство

Дворянин Фердинанд Иван Ястржембский есть сын Льва Ястржембского, внук Францишка или Франца; Франц же Ястржембский был родным братом деда моего Ивана Ястржембского. Упомянутый Фердинанд Иван Ястржембский поэтому принадлежит к роду нашему Зарембов-Ястржембских, утвержденному в дворянском достоинстве Герольдиею и внесенному в родословную книгу Минской губернии; в чем и выдано ему настоящее свидетельство за собственноручным подписом и с приложением герба моего печати. 1866 г. июля 22 д. Минской губернии, Речицкого уезда, 2 стана, имение Борисовщина.

Дворянин Иосиф Люциан Ястржембский».

Апошняя згадка пра нашага героя ў радаводнай справе — пісьмо ў Мінск рэчыцкага павятовага маршалка шляхты ад 16 сакавіка 1881 года. Зноў нейкія няўвязкі, зноў цягнецца за ім крамольнае мінулае:

«Иван Леонович Ястржембский обратился ко мне с просьбою о выдаче ему удостоверения о том, что состоит в числе дворян Речицкого уезда, для представления этого

удостоверения местному исправнику как сведения, требующегося при выдаче дворянам паспортов.

Из дел канцелярии моей видно, что Иван Леонов Ястржембский, состоявший по дворянскому списку 1835 г. в семье отца Леона Францевича Ястржембского под № 111, высочайшею конфирмациею, последовавшею 19 декабря 1849 года... за политические преступления лишен всех прав состояния и сослан в каторжную работу; поэтому из списков дворян исключен. Затем из последующей переписки видно, что... 26 марта 1863 года... он был обязан подпискою представить Депутатскому Собранию доказательства о том, что он действительно принадлежал к дворянской семье, утвержденной в дворянском достоинстве Правительствующим сенатом, и затем никаких следов о признании за ним дворянского достоинства в делах нет.

А потому имею честь покорнейше просить ваше превосходительство приказать канцелярии Дворянского депутатского собрания сообщить мне сведения: признан ли в дворянском достоинстве Иван Леонов Ястржембский и не перечислен ли он в дворяне другой губернии по месту жительства, так как он земельной собственности в Речицком уезде не имеет».

Адсюль вынікала нібыта, што Іван Львовіч тады на радзіме ўжо не жыў. Але дзе?

Пасля смерці Ястржэмбскага ў часопісе «Минушыя гады» (1908, № 1) былі апублікаваны яго ўспаміны, дарэчы, вельмі жыва напісаныя, пра арышт і следства. У рэдакцыйнай заўвазе сказана, што памёр ён у 80-х гадах. Пасля тэксту ўспамінаў аўтарская паметка: 1883 г., 6 мая, Пецярбург. Выходзіць, вось дзе ён зноў апынуўся — яго паклікаў горад, дзе ён зазнаў некалі высокае гарэнне далучанасці да вызваленчых ідэй. Ва ўспамінах праводзіцца думка, што царскія ўлады помсцілі яму за тое, што не схіліў на следстве галаву, не прызнаў сябе вінаватым. Між іншым, ёсць там такая фраза: «Ды і пасля вяртання з Сібіры, калі ўжо ўсе мае таварышы па справе Петрашэўскага былі ў Пецярбургу, я блукаў у правінцыі пад наглядам паліцыі 18 гадоў». З гэтага можна заключыць, што паліцэйскі нагляд над Ястржэмбскім спыніўся ў 1875 годзе (1857+ 18) і ён атрымаў магчымасць прыехаць у сталіцу. Ужо цытаваны даведнік «Деятели революционного движения...» удакладняе: нагляд зняты ў 1872 годзе, а жыць «у сталіцах» дазволена ў лютым 1874 года.

Як бачым, знойдзены матэрыял пра петрашэўца Ястр-

жэмбскага дазваляе дапоўніць і ўдакладніць энцыклапедычныя звесткі аб ім. Ды і ўвогуле навука не стаіць на месцы. Па звестках Б. Ягорава, наш зямляк-петрашэвец памёр у 1886 годзе. Некаторыя ўдакладненні ў разуменні поглядаў Ястржэмбскага, у прыватнасці, яго адносін да тэорыі Мальтуса, прапануюцца ў кнізе В. Бусько «Эканамічная мысль Белоруссии середины XIX — начала XX в.» (Мн., 1990). Ёсць, мабыць, у энцыклапедычнай даведцы, прыведзенай намі напачатку, і яшчэ адна недакладнасць. Фраза «У 2-й палове 1850-х гадоў як інжынер удзельнічаў у будаўніцтве шашы Масква — Варшава на тэрыторыі Магілёўскай губерні» — хутчэй стасуецца да другога Ястржэмбскага, інжынера, даволі блізкага сваяка нашага петрашэўца. Блытаніна магла атрымацца тым лягчэй, што ў іх нават ініцыялы нечым сугучныя. Петрашэвец Іван Фердынанд Львовіч, а інжынер Мікалай Іван Феліксавіч (было там агульнае імя «Іван» і ініцыял «Ф»). Дый жыццёвыя дарогі іх не раз перакрываюўваліся — абодва нейкі час выкладалі ў адным і тым жа Інстытуце інжынераў шляхоў зносін і Тэхналагічным інстытуце. Так што аднаго лёгка прыняць за другога. Перад намі як бы «двайнікі», але адзін пайшоў у рэвалюцыю¹ і спазнаў пакуты рэпрэсій і адрынутасці (можна сказаць, нейкім чынам спраўдзілася своеасаблівая змрачнаватая сімволіка радавога герба Зарэмба — чорны леў у цёмным полі), другі пражыў больш спакойнае, рэспектабельнае жыццё. І калі былі ў яго жыццёвыя хваляванні, то зусім іншага парадку.

Зрэшты, інжынер Мікалай Іван Феліксавіч Ястржэмбскі таксама надзвычай цікавая асоба і варты быць адзначаным у беларускай энцыклапедыі. Пра яго ёсць вялікі артыкул у дарэвалюцыйным «Рускім біяграфічным слоўніку», а ў нас зусім нядаўна выйшла спецыяльная папулярная кніжка ў серыі «Нашы славутыя землякі»². Кніжка добрая, насычаная матэрыялам, толькі чамусьці выдаўцы палічылі «непісьменнай» прынятую форму прозвішча Ястржэмбскі і адвольна сканструявалі сваю — Ястрэбскі. Здаецца, так лягчэй і больш па-беларуску. Ды вось бяда — гэта, мабыць, усётакі *іншае* прозвішча. Сам інжынер пісаў сябе Ястржэмбскім. І петрашэвец так сябе называў. Так у той час было

¹ Дарэчы, польскія даследчыкі не выключаюць, што Іван Львовіч меў дачыненне да паўстання 1831 г. і змовы Ш. Канарскага.

² Гусак А. А. Практычная механіка і «Мёртвыя душы»: Мікалай Ястрэбскі. Мн., 1992.

прынята ў іхнім родзе. Іншага напісання ў шматлікіх аўтэнтычных дакументах проста няма.

Пройдемся трохі жыццёвымі сцэжкамi інжынера Мікалая Ястржэмбскага. Звесткі знаходзім у той жа агульнай радаводнай справе Ястржэмбскіх.

Мікалай Феліксавіч старэйшы за петрашэўца. Ён акурат равеснік Дуніна-Марцінкевіча, нарадзіўся ў 1808 годзе. Паводле радаводнай справы ўдакладняем — 11 ліпеня хрышчоны ў тым жа Сялецка-Брагінскім кляштары. Найбольш верагоднае месца нараджэння — маёнтак Барысаўшчына, які належаў гэтай галіне Ястржэмбскіх. Забяспечанае матэрыяльнае становішча давала немалы выйгрыш у жыцці. І Мікалай Феліксавіч гэтую перавагу рэалізуе.

Бліскуча скончыў матэматычны факультэт Віленскага ўніверсітэта (1829) і Інстытут шляхоў зносін у Пецяўбургу (1832). Пакінуты пры інстытуце, чытаў таксама лекцыі ў Тэхналагічным інстытуце і іншых сталічных навучальных установах. Быў, як кажуць, нарасхват. За двухтомны «Курс практычнай механікі» (1838) удастоены надзвычай прэстыжнай Дзямідаўскай прэміі Акадэміі навук. Справы ў яго ішлі як найлепш, але раптам у 1848 годзе ён кідае сталіцу і перабіраецца на радзіму ў Магілёў, дзе служыць ва ўпраўленні XI акругі шляхоў зносін. Тут адрабіў ажно чатырнаццаць гадоў і пасля кароткай службы ў Кастрэме выйшаў у 1863 годзе ў адстаўку ў чыне інжынер-палкоўніка. Зрабіў нямала карыснага. «Русский биографический словарь» паведамляе: за час службы ў Магілёве пад яго кіраўніцтвам была ўстаноўлена Кіеўская шаша да Магілёва і ад Магілёва да Бабруйска, праведзена шаша з Магілёва ў Доўск і перабудавана Бабруйская плаціна. Ім распрацаваны праекты мастоў праз Дзвіну ў Віцебску і праз Днепр у Магілёве, пабудаваны ў Магілёве адмысловы паравы млын. Пасля выхаду ў адстаўку ён жыў зноў жа ў Магілёве, загадваў гэтым млыном, выдаў дапаможнік па двайной бухгалтэрыі, працаваў над асабістымі запіскамі. Памёр у Магілёве ў 1874 годзе.

«Ястржэмбскі, безумоўна, меў буйны літаратурны талент», — гаворыцца ва ўсё тым жа біяграфічным слоўніку.

У сувязі з гэтым нагадаем тут вельмі цікавую літаратурна-дэтэктыўную гісторыю, якая ўзбударажыла ў свой час усю інтэлігентную Расію.

У студзені 1872 года, праз дваццаць гадоў пасля смерці Гогаля, у салідным пецяўбургскім часопісе «Русская старина» з'явілася сенсацыйная публікацыя — новыя ўрыўкі і варыянты трох першых раздзелаў другога тома «Мёрт-

вых душ». Ва ўступнай нататцы рэдакцыя пісала: «Урыўкі гэтыя захаваліся ў рукапісе, які належаў сябру і таварышу Гогаля па выхаванні ў Нежынскім ліцэі Мікалаю Якаўлевічу Пракаповічу (памёр у 1857 г.). Рукапіс (у 4-ю долю) падораны быў Пракаповічам на памяць яго саслужыўцу па выкладанні ў 1-м кадэцкім корпусе палкоўніку М. Ф. Я-му¹. Палкоўнік, жывучы пасля ў губернскім горадзе Магілёве, пазнаёміўся з дырэктарам вучылішчаў Магілёўскай губерні Міхаілам Максімавічам Багаяўленскім і, па яго просьбе, ахвотна дазволіў зняць дакладную копію са свайго манускрыпта.

Гэтую копію М. М. Багаяўленскі — цяпер дырэктар С.-Пецярбургскага камерцыйнага вучылішча — вельмі ласкава перадаў нам для публікацыі...»

Дваццаць восем друкаваных старонак з новымі тэкстамі і варыянтамі Гогаля — гэта была сенсацыя. Ды яшчэ якіх старонак! Вось, напрыклад, Чычыкаў гасцюе ў занадта хлебасольнага памешчыка Петуха і ніяк не можа хоць на хвілінку забыцца сном, бо той цэлымі гадзінамі дае бясконцыя падрабязныя інструкцыі кухару на заўтра.

«Много еще Петух заказывал блюд.

— Пропал совершенно сон! — сказал Чичиков, перевертываясь, и закутал голову в подушки, и закрыл себя всего одеялами, чтобы не слышать проклятого Петуха. Но и сквозь подушки и одеяла раздавалось беспрестанно: «Да поджарь! да подпеки, да дай взойтись хорошенько!..»

— Поджарить бы тебя да подпечь хорошенько твой язык, — сказал про себя Чичиков и решил ждать окончания заказывания обеда. Заснул наш Чичиков уже на каком-то индюке. И грезился ему во сне Петр Петрович Петух откормленным огромным индюком без перьев. И видел он, как повар поймал индюка, посадил живого на вертел и стал припекать, обливая горячим маслом. И, странное дело, показалось еще, что Петр Петрович, в виде индюка сидя на вертеле, приговаривал беспрестанно: «Поджарь, поджарь, припеки хорошенько!..»

Всю ночь грезились эти бредни Павлу Ивановичу».

Ну чым вам не Гогаль?

Ці трэба здзіўляцца, што рэдакцыя «Русской старины» надзвычай высока ацэньвала новыя ўрыўкі: «... у іх іскрыцца

¹ Пасля Ястржэмбскі ўдакладніў: з Пракаповічам «быў знаёмы ў саракавых гадах па 2-м кадэцкім корпусе, дзе я выкладаў механіку, а ён, здаецца, рускую славеснасць».

непараўнаны гумар, які памёр з Гогалем, цудоўная трапнасць выражэння і мастацкае ўзнаўленне асоб, мясцовасцей, усяго, да чаго дакранаўся пэндзаль геніяльнага майстра».

Пасля публікацыі былі прыхільныя водгукі спецыялістаў. Рэдакцыя святкавала ўдачу.

І раптам у лістападзе 1872 года азваўся сам палкоўнік М. Ф. Я-скі — Ястржэмбскі з Магілёва. Ён прыслаў для публікацыі ў «Русской старине» рукапіс сваіх «Успамінаў» і ў прыпісцы да суправаджальнага пісьма выказаў здзіўленне, чаму Багаяўленскі без яго ведама і згоды надрукаваў звязаныя з гогалеўскім шэдэўрам матэрыялы: «А што, калі ўрыўкі падробка? А ў гэтым я амаль не сумняваюся. М. Я.».

Першы цьмяны намёк яшчэ не прадвяшчаў памераў калі не катастрофы, то вельмі непрыемнага публічнага канфузу. Аднак, само сабой, рэдакцыя папрасіла тлумачэнняў і атрымала наступны ліст, які прыводзім тут амаль цалкам, бо ён змяшчае цікавыя факты аб культурным жыцці Магілёва ў мінулым стагоддзі, аб літаратурных густах і спрэчках тагачаснай інтэлігенцыі Беларусі і дае добрае ўяўленне аб самім Ястржэмбскім. Дарэчы, перад намі цікавы ўзор эпісталярнага жанру, таксама своеасаблівы літаратурны твор. Уяўляем, з якім пачуццём чыталі гэтыя радкі ў рэдакцыі «Русской старины». Нібыта выбухнула бомба:

«Магілёў (губернскі) 13-га лютага 1873 г.

Ваша міласць, пане рэдактар!

На пісьмо ваша ад 5-га лютага за № 47-м, лічу абавязкам неадкладна адказаць.

Вы жадаеце ведаць, на чым заснавана маё меркаванне пра тое, што варыянты 2-й часткі «Мёртвых душ», надрукаваныя ў «Русской старине», не належаць Гогалю.

Адказваю шчыра: варыянты гэтыя напісаны мною трынаццаць гадоў таму назад, ніколі не прызначаліся для друку і напісаны з асаблівай нагоды, пра якую лічу абавязкам расказаць вам з усёй падрабязнасцю.

У 1859 годзе, жывучы ў Магілёве, я быў блізка знаёмы з М. М. Багаяўленскім. У сяброўскіх гутарках мы з ім часта спрачаліся аб нашых літаратурных славетасцях. У адной з падобных гутарак зайшла размова пра Гогалю. Абодва мы, і М. М., і я, належым да ліку страсных паклоннікаў Гогалю, але М. М. захапляўся ім безумоўна, а я, прызнаючы Гогалю вялікім пісьменнікам за першыя яго літаратурныя

творы і асабліва за 1-ю частку «Мёртвых душ», абураўся за яго «Перапіску з сябрамі» і за 2-ю частку «Мёртвых душ». Помніцца, што раз у ажыўленай спрэчцы я сказаў, што знаходжу 2-ю частку «Мёртвых душ» надзвычай няўдалым працягам першай. Я дадаў, што ў мяне ёсць пераробка трох першых раздзелаў 2-й часткі, куды больш удалая за твор Гоголя, і што М. М. не пазнае, Гоголь гэта пісаў або хто іншы. М. М. пажадаў бачыць гэтую пераробку, і я абяцаў яму адшукаць яе ў хламе старых папер.

У мяне быў рукапіс 2-й часткі «Мёртвых душ» у тым выглядзе, у якім потым ён надрукаваны, і я, незадаволены гэтай 2-ю часткай, перарабіў тры першыя раздзелы яе і перадаў М. М. Ён прачытаў і аб'явіў, «што гэта не падробка пад Гоголя, а сам Гоголь». Я запэўніваў яго ў адваротным, ён стаяў на сваім і сказаў, што я грашу тым, што, маючы ў сябе такі скарб, не перадаю яго ў друк. Я адказваў, што даражу імем Гоголя і не адважуся ніколі выдаць за гоголеўскае тое, што належыць чыемусьці пустому пяру.

— Так падарыце мне гэты рукапіс, я яго надрукую.

— Падарыць не магу, а спісаць копію можаце, але з умовай ніколі не друкаваць.

Абяцанне дадзена, і копія знята. Арыгінал застаўся ў мяне, і па жаданню вашаму, пане рэдактар, пасылаю яго вам у тым выглядзе, у якім ён быў напісаны, з памаркамі і папраўкамі, якія даводзяць, што артыкул быў напісаны спехам і зусім не прызначаўся для друку.

Гэтым справа і скончылася. Я не палічыў патрэбным сказаць М. М., што варыянты зроблены мною, але станоўча запэўніваў яго, што іх пісаў не Гоголь.

Прайшло 13 гадоў, і я забыўся пра існаванне майго рукапісу. Якое ж было маё здзіўленне, калі ў студзенскай кнізе «Русской старины» за 1872 год я сустрэў мой артыкул, надрукаваны слова ў слова [...] У справядлівым абурэнні на М. М., які забыўся аб сваім абяцанні не друкаваць артыкул, я хацеў адразу ж напісаць у рэдакцыю «Русской старины» і растлумачыць усю справу, але ўтрымаўся, разлічваючы, што чытацкая публіка сама ўбачыць нялоўкасць падробкі пад Гоголя і пакіне яе без увагі. Я памыліўся... Знайшліся людзі, якія, падобна М. М., не ўсумніліся ў тым, што варыянты належаць Гоголю. У ліпеньскай кнізе «Вестника Европы» за 1872 год з'явіўся артыкул п. Чыжова з вельмі сур'ёзным заключэннем. П. Чыжоў бачыць у гэтых варыянтах поўнае адмаўленне Гоголя ад дзікіх ідэй, выказаных ім у «Перапісцы з сябрамі», і мяркуе, што гэтая рэзка

перамена ў Гогалю адбылася з прычыны вядомага пісьма да яго Бялінскага. Ён думае, што Гогаль пад уплывам гэтага пісьма перарабіў тры першыя раздзелы 2-й часткі «Мёртвых душ» і што, верагодна, перарабіў бы ў тым жа духу і астатнія. Ён бачыць у гэтых варыянтах майстэрскія эскізы, вартыя п'яра вялікага мастака, і дзякуе шчасліваму выпадку, які даў магчымасць зазірнуць у душу Гогалю...

Жарт зайшоў занадта далёка, і пара з ім пакончыць.

Я мог бы дазволіць сабе жарт у сяброўскім коле, жадаючы праверыць літаратурнае чуццё чалавека, які вывучаў Гогалю, але я не магу ўводзіць у зман чытацкую публіку і выдаваць за гогалеўскае тое, што не належыць яму. Я раскайваюся ў сваім неасцярожным жарце і апраўдваю сябе толькі тым, што я станюўча запэўніваў М. М., што варыянты нележаць Гогалю.

Мне здаецца, што М. М.-чу не варта было друкаваць перададзены мною артыкул без майго ведама і згоды і што, друкуючы яго ў «Русской старине», ён паступіў неразважліва.

Вось вам, ваша міласць, уся ісціна. Мяркуйце, хто з нас дваіх больш вінаваты ў гэтай справе: я або М. М.

Прыміце і інш.

Мікалай Ястржэмбскі».

Прыдзірліва разгледзелі ў рэдакцыі прысланы з Магілёва рукапіс гогалеўскага твора. Той жа почырк, што і пісьма. Здаецца, рукапіс сапраўды пацвярджаў, што пераробка зроблена Ястржэмбскім.

Звярнуліся за тлумачэннямі да Багаяўленскага, які, на шчасце для сябе, адшукаў у сваім архіве (вось вам карысць прыватных архіваў) пісьмо Ястржэмбскага больш як дзесяцігадовай даўнасці, якое супярэчыла некаторым новым сцвярджэнням нашага земляка. Вось гэтае колішняе сяброўскае пасланне. Яно ўводзіць нас у культурна-грамадскую атмасферу Магілёва напярэдадні сялянскай рэформы, калі Багаяўленскі, відаць, у сувязі з інтрыгамі нядобразычліўцаў, быў вымушаны пакінуць горад. Зноў перад намі і гісторыя, і псіхалогія разам:

«14-га лютага 1861 г., Магілёў

Дарагі мой Міхайла Максімавіч!

Дзякую вам за пісьмо. Вы не памыліліся, лічачы мяне сярод лепшых вашых сяброў. Не я адзін душэўна шкадую аб тым, што вы пакінулі Магілёў: многія падзяляюць са

мною гэтае шкадаванне, а дзеці мае, якія вам столькі абавязаны, успамінаюць пра вас з сардэчнаю ўдзячнасцю. Я чытаў пісьмо ваша да гімназістаў. Хто можа сказаць былым сваім падначаленым тое, што вы казалі ў вашым пісьме, той мае права ганарыцца сваім мінулым.

Рукапіс я атрымаў. Надрукаванне варыянтаў «Мёртвых душ» пакідаю на ваша вырашэнне, але прашу вас пры выданні не згадваць аба мне. Хаця я і атрымаў гэты спісак ад нябожчыка Пракаповіча ў саракавых гадах, але не зусім упэўнены, што гэта твор самога Гоголя, а ўводзіць публіку ў зман быў бы грэх.

Нядобрачыліўцы вашы замоўклі. Ім сорамна сказаць што-небудзь пра вас, калі грамадская думка ўся за вас. Не адкадайце існавання гэтай думкі на Русі і інш. Любіце мяне, колькі я вас люблю.

Душэўна адданы вам

Мікалай Ястржэмбскі».

Такім чынам, выявілася непаслядоўнасць Ястржэмбскага і нейкая — што там ні кажы — яго віна перад грамадскасцю і персанальна перад Багаяўленскім. (Апошні з пакрыўджанай іроніяй, якую можна зразумець, пісаў у тую ж «Русскую старину»: «...я адкрыў болей, чым думаў — я адкрыў Гоголя 2-га. Шкада толькі, што гэты выдатны талент выявіўся крыху позна».) Справа забытвалася. Паўстала пытанне, ці можна наогул верыць Ястржэмбскаму. Можа, усё-такі ён скапіраваў свой тэкст са спіса, які належаў самому Гоголю? Ястржэмбскі вымушаны быў звярнуцца з тлумачэннямі ў «С.-Петербургские ведомости» (1873. № 184), закранаючы ў новым пісьме самыя розныя бакі таго, што адбылося. Хочаш не хочаш, а даводзілася прызнацца, што мела месца містыфікацыя. Прыводзіліся ўсё новыя доказы і аргументы. Штосьці праясніць магло, у прыватнасці, пытанне аб крыніцах надрукаваных варыянтаў: аказалася, яны заснаваны на сцэнах, якія можна было назіраць у Магілёве і Віцебску пасля смерці Гоголя. Але зноў лепш дамо слова самому Ястржэмбскаму:

«Могуць запытацца, чаму я ў свой час не сазнаўся перад М. М. у містыфікацыі? На гэта я адкажу, што падобнае прызнанне магло б здацца крыўдным чалавеку, які сцвярджаў, што ён вывучыў Гоголя да таго, што адразу пазнае падробку пад яго. Зрэшты, я раскайваюся ў тым, што не зрабіў гэтага прызнання; яно скончыла б містыфікацыю і не павяло б да вынікаў, выкліканых надрукаваннем варыянтаў.

...Нарэшце, калі б артыкул мой быў спісаны з чыйго-

небудзь рукапісу, няўжо на працягу 13 гадоў не знайшоўся б другі спіс гэтага рукапісу? Ды і ці мог бы я адважыцца выдаваць за сваё тое, што магло быць у іншых руках і ў чым мяне можна было б лёгка выкрыць?

Я не шукаю літаратурнай вядомасці, не надаю ніякага значэння напісаным мною варыянтам; здзіўляюся, што ў іх не пазнана адразу нялоўкая падробка пад Гогаля. Паўтараю ўжо сказанае раз: я мог дазволіць сабе жарт з чалавекам, які сцвярджаў, што ён цалкам вывучыў Гогаля, але не магу дазволіць містыфікаваць публіку. Я магу заслужыць папрок за тое, што не сазнаўся цалкам перад М. М. Багаяўленскім у містыфікацыі, але вырашыў лепш падвергнуцца гэтаму справядліваму папроку, чымся пакідаць публіку ў змане наконт Гогаля.

Мяне могуць пытаць, якім чынам я мог падрабіцца пад Гогаля да таго, што многія не пазналі падробкі? На гэта я адкажу: Гогаль быў мой любімы пісьменнік, я доўга вывучаў яго, я ведаў амаль на памяць усе ягоныя тварэнні і асабліва першую частку «Мёртвых душ», я захапляўся гэтаю першаю часткаю і ў той жа час страшэнна абураўся на Гогаля за яго «Перапіску з сябрамі» і за другую частку «Мёртвых душ». Пад уплывам вядомага пісьма Бялінскага я часта абдумваў, як бы трэба было перарабіць другую частку «Мёртвых душ», каб яна зрабілася годным працягам першай. Яшчэ да сумнай містыфікацыі з М. М. у мяне былі накіды ўставак і пераробак другой часткі, і я выкарыстаў іх, калі ўзнікла патрэба праверыць, да якой ступені М. М. вывучыў любімага ім і мною аўтара. Мне не каштавала вялікіх намаганняў перарабіць тры першыя раздзелы другой часткі, і я гэта зрабіў на працягу некалькіх дзён. Калі б я меў тады больш часу, я перарабіў бы і астатнія раздзелы. Я ўставіў вядомы ў свой час усяму Пецяярбургу анекдот пра графа Сідара Андрэевіча, які здарыўся ў 1854 годзе, г. зн. пасля смерці Гогаля. Я прымусіў генерала Бятрышчава сказаць пра Міхайлоўскага-Данілеўскага¹ тое, што разам са многімі чуў у Віцебску за абедам у 1856 годзе ад аднаго генерала, удзельніка айчыннай вайны, таксама неяк забытага Данілеўскім. Я апісаў сняданак у Пятра Пятровіча Петуха са сцэны, сведкам якой разам з іншымі быў тут у Магілёве ў аднаго барына-сібарыта, што любіў сытна пад'есці і пачаставаць і хваліўся тым, што ён не ведае, што такое нуда. Я дапоўніў недакончанае ў Гогаля прымірэнне Тантэтнікава

¹ Вядомы гісторык вайны 1812 г.

з Бятрышчавым і сватанне Чычыкава. Адным словам, я, а не хто іншы, напісаў варыянты, надрукаваныя ў «Русской старине». На гэтым я стаю цвёрда — і астануся назаўжды. Магілёў, 2 ліпеня 1873 г. *Мікалай Ястржэмбскі*».

Да ўсіх гэтых тлумачэнняў дададзім яшчэ адно, вельмі, на наш погляд, істотнае: Ястржэмбскі паходзіў з сумежжа Беларусі і Украіны (дарэчы, вучыўся спачатку ў базыльянскім кляштары ў Оўручы на Валыні), і яму асабліва блізкая была стылістыка Гоголя, сам гоголеўскі генатып. І сваю містыфікацыю ён выканаў бліскава.

Нягледзячы на шчырае прызнанне «віноўніка», тагачасная прэса ніяк не магла пагадзіцца, што гэта падробка. Паважны крытык «Вестника Европы» з'едліва пісаў: «Калі б мы верылі ў спірытызм, мы падумалі б, што калі п. Я-і «спехам» рабіў свае ўстаўкі, ён, відаць, гутарыў з духам Гоголя... Мы паўтараем п. Я-му просьбу падзяліцца з публікай гэтым дзіўным спосабам вывучэння вялікіх пісьменнікаў...»

Вядомы тагачасны рускі і ўкраінскі пісьменнік Рыгор Пятровіч Данілеўскі, які па самому свайму паходжанню таксама павінен быў вельмі блізка адчуваць феномен Гоголя, яго своеасаблівую стылістыку, сцвярджаў у «С.-Петербургских ведомостях»: «...нягледзячы на катэгарычную заяву п. Ястржэмбскага, я дазваляю сабе быць той думкі, што ўрыўкі, пра якія ідзе размова, належаць нікому іншаму, як Гоголю».

Уплывовыя «Биржевые ведомости» выказвалі згоду са здагадкай «Вестника Европы», «што п. Я-і не падрабіў варыянтаў, а стараецца прысвоіць сабе напісанае Гоголем».

Газета «Гражданин», якую рэдагаваў Дастаеўскі, адзначыла стылістычную адрознасць урыўкаў Ястржэмбскага ад гоголеўскіх твораў, аднак свой фельетон завяршала словамі: «А цуд усё-такі астаецца цудам!»

Сітуацыя вельмі арыгінальная: звычайна ўсе выкрываюць падробшчыка, а ён усяляк упіраецца, а тут наадварот — містыфікатар шчыра прызнаецца ў падробцы, а яму не вераць. Ястржэмбскаму давялося пісаць усё новыя пісьмы, заявы, тлумачэнні.

У рэшце рэшт рэдакцыя «Русской старины» вымушана была, хоць і неахвотна, прызнаць апублікаваныя фрагменты за падробку. «Мы, зрэшты, — пісала рэдакцыя, — нікольні не шкадуем, што яны выдадзены, наадварот, як па-майстэрску, нават па-мастацку накіданыя нарысы яны вельмі цікавыя,

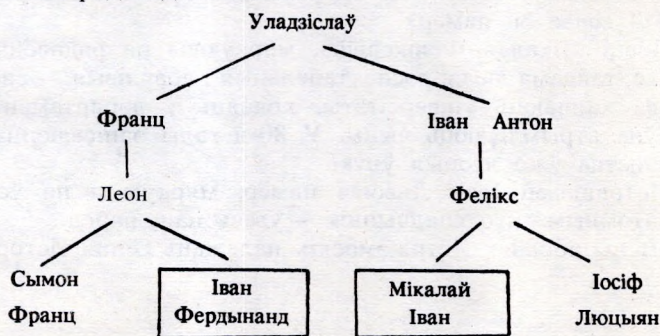
але іх месца не ў першым адзеле нашага часопіса, а ў Лістках з запіснай кніжкі «Русской старины», у адзеле кур'ёзаў, куды б мы іх змясцілі, калі б толькі хаця б цень сумнення ў тым, што яны належаць не Гогалю, быў бы нам своечасова заяўлены».

Па сутнасці, усё гэта было прызнаннем літаратурнага таленту Ястржэбскага (пра гэта ж сведчаць яго лісты ды і знойдзеныя А. Гусак у архіве «Русской старины» ўспаміны пра пяцярбургскі перыяд жыцця, Інстытут шляхоў зносін¹).

Такая цікавая і павучальная выйшла гісторыя.

Вучоныя любяць прыводзіць гэты, можна сказаць, класічны выпадак, гаворачы пра літаратурныя містыфікацыі і цяжкасці ўстанаўлення аўтарства літаратурных твораў.

Такім чынам, перад намі таленавіты вучоны-механік, здольны інжынер з літаратурным дарам. У радаводнай справе Ястржэбскіх у мінскім гістарычным архіве нямала слядоў гэтага цікавага прадстаўніка роду. Вось яго ўласна-ручнае прашэнне на польскай мове ад 19 кастрычніка 1829 года. Ян Мікалай сын Фелікса Ястржэбскі жыву тады ў маёнтку Барысаўшчына і меў намер паступіць на вайсковую службу. Бацька Фелікс Іванавіч лічыўся былым межавым суддзёй Рэчыцкага павета. У Івана (Яна) Мікалая было некалькі братоў, у тым ліку той самы Іосіф Люцыян, які ручаўся ў 1866 годзе за петрашэўца Ястржэбскага. Ступень іх сваяцтва зручней за ўсё можна паказаць наступнай радаводнай схемай:

¹ Фрагменты з успамінаў М. Ястржэбскага пра дзейнасць у якасці інжынера шляхоў зносін у Магілёве прыведзены ў публікацыі невядомага аўтара. Гл.: Б. Н. Отрывки из записок бывшего инженера // Русская старина. 1900, № 1. Рэдакцыя слоўніка «Деятели революционного движения...» аднесла гэты матэрыял да петрашэўца І. Ястржэбскага, мабыць, не ведаючы пра існаванне яго сваяка-інжынера.

Такім чынам, бацькі петрашэўца і інжынера былі дваюраднымі братамі, а самі яны траюрадныя браты (А. Гусак недакладна называе іх стрыечнымі братамі). Трэба думаць, Мікалай Феліксавіч, які даўно трывала стаяў на нагах, апекаваўся — прынамсі, на першым этапе — маладзейшым сваяком у паўночнай сталіцы.

Яшчэ дакументы радаводнай справы. 1847 год. Інжынер-маёр Мікалай Іван Феліксавіч Ястржэмбскі, які служыць у Пецярбургу пры Інстытуце шляхоў зносін, звяртаецца ў Мінск з просьбай далучыць да дваранскога роду чатырох сваіх сыноў. У наступным годзе, як ужо мы пісалі, ён перабраўся ў Магілёў. З восені 1848 года падпалкоўнік корпуса інжынераў шляхоў зносін Ястржэмбскі вядзе перапіску з Мінскам ужо з дняпроўскіх берагоў («...по жительству моему в губернском городе Могилеве»). Чаму ўсё-такі ён пакінуў прэстыжны Пецярбург? І якраз у 1848 годзе? З'яўляецца думка, ці не было гэта ўцёкамі ў сувязі з тым, што яго безразважны сваяк сышоўся ў сталіцы з небяспечнымі петрашэўцамі. Магло быць і такое.

Ён зведаў творчыя азарэнні і ўзлёты, цаніў будні, напоўненыя працай. І калі што і азмрочыла яго жыццё, то гэта гісторыя з містыфікацыяй (можна сказаць, падвёў, шукаючы выйсця, нерэалізаваны літаратурны талент). Ён увязаўся ў непрыемныя публічныя спрэчкі. Яму не верылі. Быў закрануты яго гонар. Трэба думаць, яна, гэтая няшчасная падзея, нават падбіла яго здароўе (як мы ўжо гаварылі, у 1874 годзе ён памёр).

Дзеці Мікалая Феліксавіча, мяркуючы па радаводнай справе, таксама людзі рэспектабельныя і абачлівыя — своечасова канчаюць універсітэты, ходзяць у дэпартаменты, спраўна атрымліваюць чыны. У 80-я гады запісваюцца ў дваранства ўжо ягоныя ўнукі.

Петрашэвец Іван Львовіч памёр, мяркуючы па ўсім, беспатомным. Яго спадчыннік — увесь наш народ.

Імёны абодвух Ястржэмбскіх належаць сёння гісторыі.

ГАРМОНІЯ СВАБОДЫ: З МАСТАЦКАГА І МУЗЫЧНАГА ЖЫЦЦЯ МІНУЛАГА СТАГОДДЗЯ

Дзе ж вы сёння, музыкі?
...Слухачы засталіся.

Л. Галубовіч

Хто ілюстраваў «Гапона»?

Другая кніжка Дуніна-Марцінкевіча — знакаміты «Гапон» — выдадзена ў 1855 годзе мінскімі кнігарамі Бейлінымі. Друкавала яе мясцовая друкарня Дворца. Выглядае кніжка досыць прыстойна: зручны невялікі фармат, якасная папера, выразны друк. Ёсць і ілюстрацыі, выкананыя ў мінскай жа літаграфіі Фалька. Іх чатыры, адпаведна з чатырма песнямі-часткамі паэмы: скокі ў карчме, бойка, сцэна прыёму рэкрутаў і, урэшце,— высакародная гуманная пані бласлаўляе шчаслівую пару — Гапона і Кацярыну. Наяўнасць ілюстрацый спецыяльна адзначана на тытуле: «Упрыгожана 4 гравюрамі [гусінамі]». У малюнках адчуваецца ўплыў тагачаснага народнага лубка, свядомая арыентацыя на пэўныя ўзоры, а можа, і недахоп прафесіяналізму.

У прыхільнай увогуле рэцэнзіі на «Гапона» У. Сыракомля крытыкаваў якасць літаграфска-гравёрных работ, лічыў, што майстар не выкарыстаў усіх сваіх магчымасцей. «Віншuem горад Мінск з тым, што ў ім абуджаецца літаратурны рух,— пісаў Вясковы лірнік.— Браты Бейлінавы [Бейліны] і Е. Дворац варушацца над выданнем кніг; увогуле някепская друкарня апошняга адпавядае мясцовым літаратурным патрэбам, а літаграфія Фалька мае магчымасць нават ілюстравачь кнігі. Калі б мы не бачылі іншых работ пана Фалька, не адважыліся б сказаць слова пра чатыры малюнкi, якімі ўпрыгожаны «Гапон», але ведаем яго карту Мінскай губерні, ведаем ілюстраваны буквар і ўзоры каліграфіі. У тых работах відаць гладкі разец і правільны малюнак, таму мы з добрым намерам рэкамендавалі віленскім выдаўцам звяртацца да пана Фалька з рознымі

сваімі патрэбамі. Ілюстрацыі да «Гапона» не апраўдалі нашага ўражання. Добры малюнак сцэны ў карчме скрэслены нейкімі штрыхамі, якія зрабілі агіднымі твары постацей; як нядбала выглядаюць рукі, як паламаны ногі! Нейкую карыкатуру ўяўляе сцэна набору! Чаму такая пачварная постаць пані ў апошняй сцэне? Рабіць прыгожыя рэчы, якія разыходзяцца ў межах аднаго горада, і выступаць з няўдалымі ілюстрацыямі ў кніжцы, якая разыдзецца па ўсяму краю, — гэта вялікае расчараванне для выдаўцоў, абраза для мастакоў і абыякавасць да грамадскасці. Для карысці будучых выданняў, якія, вядома, з'явіцца ў Мінску, выгаварваем свае заўвагі літаграфіі пана Фалька, тым болей упэўнены мы, што ён мог даручаную работу выканаць лепей»¹.

Словам, ацэнка ілюстрацый крытычная, адмоўная. Але Сыракомля гаворыць найперш пра якасць літаграфічных работ. У адным выпадку ён падкрэслівае, што «добры малюнак» папсаваны літаграфам.

Хто ж быў аўтарам малюнкаў?

Рамуальд Зямкевіч, які шмат ведаў пра мінулае беларускай літаратуры, меў у сваім распараджэнні рэдкія крыніцы, якія да нас не дайшлі, дае нечаканы адказ. Сам Дунін-Марцінкевіч! «Кніжка выйшла лацінскімі літарамі з малюнкамі работы самога Марцінкевіча, каторыя рабіў менскі літограф Фальк», — паведамляецца ў вядомым артыкуле гэтага слыннага даследчыка і калекцыянера «Стары Менск у беларускіх успамінах» (1919).

Інфармаванаму, дасведчанаму Зямкевічу можна было б паверыць, калі б не подпісы лацінскімі літарамі, якія выразна чытаюцца на ілюстрацыях.

На адной паметка-крыптанім К. В.

На другой некалькі паметак: gys. K. Brz., grav. E. S., Lith. F. Falka. Гэта значыць: «Маляваў К. Брж., гравіраваў Э. С. у літаграфіі Ф. Фалька».

Подпіс на трэцяй гаворыць пра мастака ўжо «адкрытым тэкстам»: K. Brzeski.

Такім чынам, на ілюстрацыях ёсць не толькі фірменныя знакі літаграфіі Фалька, прачытваюцца і ініцыялы нейкага мясцовага майстра-гравёра (Э. С.), які непасрэдна выконваў заказ, а самае галоўнае — разбіраецца подпіс аўтара малюнкаў — К. Бржэскі (часам ён хаваўся пад крыптанімам К. Б., К. Брж.).

¹ Цыт па кн.: Александрович С. Х., Александрович В. С. Беларуская літаратура XIX — пачатку XX ст.: Хрэстаматыя крытычных матэрыялаў. С. 65—66.

Звестак пра такога мастака ў даведачнай літаратуры не захавалася. Перад намі беларускае прозвішча (відаць, ад назвы Брэста) з польскім гукавым напластаваннем, з пэўнай, так сказаць, арыстакратычнай афарбоўкай, якой любіла ў свой час бліснуць наша шляхта.

Прозвішча гэта сустракаецца ў гісторыі культуры. З Бржэскімі, напрыклад, сябраваў выдатны рускі паэт А. Фет (дарэчы, адзін з паэтычных настаўнікаў нашага Максіма Багдановіча). У біяграфіі Фета чытаем, што гэтае сяброўства пачалося ў 1845 годзе, калі Фет служыў афіцэрам у Херсонскай губерні. Тут ён пазнаёміўся з мясцовым памешчыкам, паэтам-дылетантам Аляксеем Фёдаравічам Бржэскім (1818—1868) і яго жонкай Аляксандрай Львоўнай (1821—?), якая стала адной з самых дарагіх Фету жанчын. Пакінуўшы Херсонскую губерню ў 1853 годзе, Фет захаваў з Бржэскімі сяброўскія сувязі. У 1855 годзе ў часопісе «Современник» з'явілася некалькі вершаў Бржэскага за подпісам «А. Бр-ий». Лічыцца, што гэтай публікацыі садзейнічаў Фет. У творчай спадчыне паэта ёсць нямала цудоўных твораў, прысвечаных херсонскім сябрам: «Бржэскім пры атрыманні кветак і нот» (1847), «А. Ф. Бржэскаму» (1866), «А. Л. Бржэскай» («Далёкий друг, пойми мои рыдания...», 1879). І яшчэ, і яшчэ... Вершаў столькі, што хапіла б на цэлы зборнік. Нас у дадзенай сітуацыі (Фет — Бржэскія; Бржэскі — Дунін-Марцінкевіч) асабліва магло б зацікавіць, што А. Бржэскі надрукаваў свае вершы ў «Современнике» акурат у той час, калі ў Мінску выйшаў «Гапон» з ілюстрацыямі К. Бржэскага, аднак ніякіх непасрэдных выхадаў Бржэскіх з фетаўскага акружэння на Беларусь не праглядаецца. Хутчэй тут выпадковае супадзенне. Хоць нейкае сваяцтва з цягам часу можа і адкрыцца.

Але вось новы след: у «Польскім біяграфічным слоўніку» знайшоўся артыкул пра вядомага расійскага эканаміста канца XIX — пачатку XX стагоддзя, нашага земляка: «Бржэскі Мікалай (1860—1910)... Нарадзіўся ў Мінску Літоўскім, сын Карнеля і Марыі з Захаравых, скончыў тамсама гімназію...» Ёсць пра яго запіс і ў «Биографическом словаре профессоров и преподавателей С.-Петербургского университета...» (т. 1, 1896): Бржэскі Мікалай Карнілавіч, нарадзіўся ў 1860 годзе, з дваран Мінскай губерні... Зацікавіў мяне ў дадзеным выпадку не столькі сам эканаміст (хаця нельга не радавацца талентам і поспехам нашых землякоў на самых розных нівах), колькі яго бацька. Выходзіць, у часы Дуніна-Марцінкевіча ў Мінску, які даўней

часам называўся Мінскам Літоўскім, жыў Карнель (Карнелій) Бржэскі, К. Бржэскі, які і мог быць ілюстратарам «Гапона».

Гэта дало падставы звярнуцца да матэрыялаў Мінскай дваранскай дэпутацкай зборні ў Цэнтральным гістарычным архіве Беларусі. Там адшукалася ёмістая радаводная справа мясцовых дваран Бржэскіх (часам называліся Жэготамі-Бржэскімі) са звесткамі (няхай і няпоўнымі) пра Карнеля Бржэскага.

Вось яго «анкетныя дадзеныя», якія ўдалося «вылавіць», гартаючы справу (ф. 319, воп. 2, спр. 281).

Католік, як гэта часцей і было ў тагачаснай беларускай шляхты. Поўнае імя Карнель Сямён, сын Мікалая Амброзія. Нарадзіўся 23 мая 1833 года. Далёкія продкі мелі маёнткі на Валыні і Мсціслаўшчыне, потым род збяднеў. У 1853 годзе сям'я жыла ў Нясвіжы, хоць і была прылічана да дваран Мінскага павета. Паводле пазнейшых дакументаў, у бацькоў быў у Нясвіжы драўляны дом з валокаю ворнай зямлі. У пасямейным спісе 1853 года пра бацьку сказана: «Имеет 3-х сыновей: Гектора 27, Корнелия 20 и Станислава 14 лет и дочь Софию 10 лет. Из них Гектор находится в частной должности надзирателя при шоссеиных работах, Корнелий в Слуцкой гимназии учеником в III классе, а Станислав и София при родителях».

З Мінскам Бржэскія былі звязаны, відаць, і раней, яшчэ больш умацавалася гэта сувязь з красавіка 1854 года, калі старэйшы сын Гектар паступіў на службу ў губернскаю паштовую кантору. Неўзабаве да яго, кінуўшы гімназію, прыехаў і малодшы брат Карнель, у кастрычніку гэтага ж года ён звярнуўся ў дваранскую дэпутацкую зборню з просьбай выдаць шляхецкае пасведчанне для паступлення ў цывільную службу. У лістападзе 1855 года Карнель служыў у Бабруйскім павятовым казначэйстве і ў мясцовым Мікалаеўскім саборы ўзяў шлюб з Марыяй Фамінічнай Захаравай, праваслаўнага веравызнання. Апошнюю акалічнасць хацелася б падкрэсліць спецыяльна. Гэта гаворыць аб пэўнай шырыні поглядаў Карнеля ці аб незвычайным каханні. Карнель і Марыя якраз бацькі будучага пецяярбургскага эканаміста.

У 1860 годзе, калі нарадзіўся Мікалай, яго бацька Карнель Бржэскі лічыўся старшым сартавальнікам мінскай паштовай канторы, калежскім рэгістратарам. Звязаны з Бабруйскам (родны горад Дуніна-Марцінкевіча) і Мінскам, ён, несумненна, уваходзіў у кола знаёмых нашага песняра.

Напісанае ім прашэнне 1854 года ў радаводнай справе сведчыць, што ён валодаў каліграфіяй, меў, такім чынам, нейкія мастацкія здольнасці. У дакуменце спецыяльна адзначана: «Сие прошение сочинял и переписывал сам проситель Дворянин Корнелий Николая сын Бржеский...» Гэты К. Бржэскі, трэба думаць, і выканаў малюнкі для «Гапона» і стаіць такім чынам ля вытокаў беларускай кніжнай графікі новага часу.

Як і сам Дунін-Марцінкевіч, К. Бржэскі быў звязаны з удзельнікамі вызваленчага руху і паўстання 1863 года. Ды, па сутнасці, хто з карэнных мінчан тады не спачуваў паўстанцам?.. Сям'ю Бржэскіх гэтыя падзеі зачэпілі асабліва моцна. Брат жонкі Павел Захараў — малады змагар-інтэрнацыяналіст — быў паўстанцам атрада Трусава. У брашуры Янкі Лучыны «З крывавых дзён» пра паўстанне на Міншчыне чытаем: «Вельмі многа рускіх, напрыклад, Захараў, Кукін і іншыя, прынялі чынны ўдзел у прадпаўстанцкім руху. Дзякуючы свайму паходжанню, яны лягчэй маглі даступіцца да ўлад і ўстаноў, даведваліся аб розных патрэбных дэталях і перадавалі іх сваім прыяцелям-палякам. Усе яны пасля прынялі дзейсны ўдзел у партызанскай вайне і пагінулі ў снягах Сібіры»¹.

Вайскова-судная справа Паўла Фаміча Захарава захоўваецца ў Вільнюсе. У снежні 1863 года ён даў аб сабе наступныя паказанні: 21 год, дваранін Мінскай губерні, нацыянальнасць (рускі? беларус?) не пазначана, веравызнанне праваслаўнае, «імею одну толькі сестру, дзіжымого і недзіжымого імушества не імею». Вучыўся ў V класе Мінскага высакароднага пансіёна. Кватараваў у доме Басі Мішкіндавай у сваёй сястры Марыі Бржэскай. Сястры 22 гады, яна жонка службоўца (старшага сартавальніка) Мінскай губернскай пошты (у канторы служыў і бацька Антона Трусава). І тут мы робім маленькае нечаканае адкрыццё. Калі ў канцы 1863 года Марыі 22 гады, то ў 1855 годзе (дата замужства) ёй было не больш... 14 год. А ў Бабруйску, дзе маладых, відаць, мала ведалі, у шлюбным пасведчанні ёй праставілі 20 гадоў. Ці не было тут наўмысных уцёкаў з Мінска ў Бабруйск? Як вядома, падобная рамантычная гісторыя жаніцбы была і ў самога Дуніна-Марцінкевіча, што яшчэ больш збліжае аўтара і ілюстратара «Гапона». Ужо немалады паэт мусіў у такім выпадку апекавацца юнымі рамантыкамі.

¹ Лучына Я. Творы. Мн., 1988. С. 152.

Вось такая намячаецца біяграфія. Выходзіць, К. Бржэскі (калі мы «вылічылі» ўсё правільна) быў мастаком-аматарам, што, зрэшты, сказалася і на малюнках.

Пра іншыя яго мастацкія работы звестак пакуль няма. Хутчэй за ўсё яму не ўдалося развіць свой талент. Яго дзеці былі людзьмі здольнымі, паспяхова працавалі на самых розных нівах. Як ужо гаварылася, адзін з сыноў стаў вядомым эканамістам. Бліскуча скончыў Пецярбургскі ўніверсітэт¹, атрымаўшы за студэнцкую навуковую працу залаты медаль і прэстыжную прэмію. Паспяхова абараніў магістарскую і доктарскую дысертацыі, займаў высокія пасады ў міністэрстве фінансаў. Асноўныя яго працы адносяцца да тэорыі і практыкі падатковага абкладання, юрыдычнага побыту сялян. У прысвечаным яму вялікім артыкуле ў «Новым энцыклапедычным слоўніку» Бракгаўза і Эфрона апошняя праца Бржэскага «Нарысы аграрнага побыту сялян» (1908) называецца яго «эканамічным заповітам». Паказваючы надзвычай складаную сітуацыю ў тагачаснай вёсцы, няўдачу ўрадавых рэформ, Бржэскі бачыў выйсце ў абнаўленні народнага жыцця. «Аграрнае пытанне ўсё яшчэ стаіць ва ўсёй сваёй грознай велічы», — перасцерагаў эканаміст.

Мікалай Карнелевіч Бржэскі захаваў сантымент да роднага Беларуска-Літоўскага краю, быў цесна звязаны з Віленскім таварыствам сяброў навукі, утвораным у 1907 годзе, падарыў яму сваю бібліятэку і некаторыя рукапісы. Лічыўся членам- апекуном гэтага таварыства. У Вільні Бржэскі і пахаваны.

Малодшы сын Карнеля і Марыі Бржэскіх Уладзімір перад першай сусветнай вайной працаваў інжынерам-пуцейцам на Украіне ў Ковелі. Сын апошняга (унук Карнеля) быў тады студэнтам Пецярбургскай кансерваторыі. Так што ў родзе зноў праявіліся мастацкія здольнасці...

Архіўныя дакументы, іх уважлівае супастаўленне, даюць нам шанс здабыць новыя звесткі пра акружэнне Дуніна-Марцінкевіча, пра культурнае жыццё Мінска мінулага стагоддзя.

«Музыкант з-над Дзвіны...»

З лютага 1862 года ў вядомым альбоме А. Вярыгі-Дарэўскага з'явіўся невялікі нотны запіс з наступным тэкстам, звернутым да ўладальніка альбома: «Добры Арцёме! Не-

¹ Дарэчы, адначасова з М. Бржэскім, толькі на іншым факультэце, у Пецярбургскім ўніверсітэце вучыўся вядомы беларускі дзеяч Б. Эпімах-Шыпіла.

калькі мілых хвілін, праведзеных у тваім доме, засталіся вечнай памяццю ў маім сэрцы; прашу ўспомніць некалі і мяне, і прымі на развітанне гэтыя некалькі нотак з маёй душы; хай гэта мелодыя будзе тлумачэннем маёй шчырай да цябе прызнні.

Музыкант з-над Дзвіны
Леапольд Кандыба».

Імя гэтае, колькі ні шукаў, не значыцца ні ў адным музыкальным даведніку. Толькі нядаўна ўдалося напаткаць архіўныя звесткі пра дачыненне Кандыбы да падзей 1863 года. Вось як малюецца гэтая постаць па матэрыялах адпаведнай следчай справы (ДГА Літвы, ф. 1248, воп. 1, спр. 670).

Леапольд Адамавіч Кандыба, 27 гадоў, дваранін Дзісенскага павета Віленскай губерні, католік, нежанаты, маёнтка не мае. Мяркуючы па ўсім, яго радзіма — дзісенскае Падзвінне, г. зн. паўночна-заходняя частка сённяшняй Віцебскай вобласці. Больш дакладных звестак аб паходжанні Кандыбы, на жаль, пакуль няма. Характэрнае гэта прозвішча часам сустракаецца ў метрычных дакументах па Віцебскай губерні. Нейкая Канстанцыя Кандыба, жонка генерал-маёра, пахавана ў сярэдзіне мінулага стагоддзя на Ваганькаўскіх могілках у Маскве. Магчыма, гэта сваякі нашага Кандыбы — чамусьці, як мы пераканамся, яго цягнула ў Маскву.

Згодна з уласнымі паказаннямі, «он в 1862 году, занимаєх артистическими делами, давал концерты в губерниях Витебской и Могилевской и прочих городах и после того в начале 1863 года прибыл в город Вильно, а потом отправился в город Россиены, где давал концерт и оттуда прибыл в Ковенский уезд в им. Пернарво к помещику Михайлу Песляку (ныне умершему), у которого пробыл до самого выезда в Москву, то есть до декабря месяца 1863 года; во время пребывания его у Песляка он, Кандыба, давал внуке [унучцы.— Г. К.] его уроки...»

Згаданыя тут Расіены (па-літоўску Расейняй) — невялікі старажытны павятовы горад у Літве. Вядома і вёска Пернарво, тут некалі, у язычніцкія часы, быў святы гай, яшчэ ў XIV стагоддзі ішлі крываваыя баі з крыжакамі. У 1863 годзе зноў было неспакойна — бушавала народнае паўстанне.

Такім чынам, Кандыба апынуўся ці не ў самым цэнтры, або, як любяць цяпер гаварыць, — эпіцэнтры, моцнага паў-

станцага руху. Вакол дзейнічалі буйныя паўстанцкія атрады, у тым ліку нашага земляка Баляслава Калышкі. І вось улады атрымалі звесткі, што Кандыбу разам з сынам уладальніка маёнтка Пятром Песляком бачылі ў лесе ў паўстанцкім лагеры, нібыта ён вазіў інсургентам харчы. Музыкант адказаў на гэта выкрутліва — «бывалі там некалькі раз мятежнікі, насильно бралі продовольствие и заставляли его, показателя, идти в шайку, от чего он отказывался под видом своей болезни и в конце декабря того же года уехал в город Москву, не принимая никакого участия в мятеже». Іншым разам Кандыба заявіў нават: «Помещик Михаил Песляк сношения с мятежниками не имел и всегда о приходе их в имение Пернароро давал знать; что же касается до продовольствия, которое будто бы доставлялось помещиком Песляком в шайку, то это неправда, ибо помещик Песляк был для мятежников враг и за это мятежники несколько раз покушались его повесить».

З гісторыі вядома, што прамая канфрантацыя памешчыкаў-палякаў з паўстанцамі ў 1863 годзе была нячастай. А ўжо маладое пакаленне, як правіла, шчыра кантактавала з інсургентамі.

Для нас сёння ясна, што Кандыба спачуваў паўстанцам. Пра гэта гаворыць і яго несумненная духоўная сувязь з Вярыгам-Дарэўскім, адлюстраваная ў прыведзеным альбомным запісе. Уладальнік альбома Вярыга быў не толькі пісьменнікам, але і падпольшчыкам-канспіратарам. Аднак пра альбом следчыя не ведалі. Юрыдычных доказаў удзелу гаспадароў Пернарора і музыканта Кандыбы ў паўстанні было недастаткова. Тым не менш памешчыцкі сын Пётр Песляк, згодна з рашэннем улад, быў высланы ў Томскую губерню. Над Кандыбам у Маскве ўстанавілі сакрэтны нагляд паліцыі.

Далейшы лёс маладога «музыканта з-над Дзвіны» пакуль не высветлены.

Музыкант, канспіратар, піянер фатаграфіі

І яшчэ аднаго музыканта няма ў нашых даведніках, у тым ліку ў грунтоўнай «Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі». Ігнат Доўнар, або Доўнар-Запольскі, паходзіў з таго ж самага роду, што і вядомы беларускі гісторык Мітрафан Віктаравіч Доўнар-Запольскі. Упершыню яго імя сустрэлася мне ў старым варшаўскім часопісе «Рух

музычны», у карэспандэнцыях А. Вярыгі-Дарэўскага з Віцебска. У прыватнасці, 29 лютага 1859 года Вярыга дзяліўся мясцовымі артыстычнымі навінамі: «Некалькі тыдняў назад слухала наша сталіца [Віцебск.— Г. К.], у час [дваранскіх] выбараў, фартэпіяніста Тэранову, скрыпача Валентэці, спевака Банольдзі, гітарыста Ігната Доўнара, што нас і Вільню ўзяў за сэрца чулівай мелодыяй сваёй вернай спадарожніцы арэнбургскага жыцця...» 11 сакавіка віцебскі карэспандэнт зноў прыгадаў: «Надоўга застануцца ўражанні ад артыстычнай чулівасці гітары вядомага ўжо вам п. Ігната Доўнара і музычнага вечара п. А. Концкага». Ужо ў словах Вярыгі быў выразны намёк на рэвалюцыйнае мінулае гітарыста — Арэнбург у тыя часы быў месцам палітычнай высылкі і — адпаведна (як і Сібір) — пэўным сімвалам пакутніцтва за агульную справу.

Трэба было пашукаць Доўнара ў спісах рэвалюцыйных арганізацый папярэдніх гадоў. У кнізе А. П. Смірнова «Револуционные связи народов России и Польши» (1962) чытаем пра канспірацыйны «Братні саюз літоўскай моладзі» 1849 года: «Асабліва настойліва рыхтавала паўстанне група віленскай моладзі на чале з канцылярыстам Ігнатам Доўнарам, якога таварышы называлі душой змовы. Яго любімым героем быў правадыр варшаўскіх рамеснікаў 1794 года Кілінскі. Як і апошні, Доўнар лічыў неабходным не абмяжоўвацца барацьбой з царызмам за нацыянальную незалежнасць, а змагацца таксама і супраць польскіх і літоўскіх арыстакратаў, прыгнятальнікаў народа. Дзейным памочнікам Доўнара быў яго сябра Антон Янкоўскі». Смірнова істотна дапаўняе і папраўляе польскі гісторык Давід Файнгаўз у кнізе «Канспірацыйны рух у Літве і на Беларусі: 1846—1848» (1965): «У сапраўднасці ж Доўнар быў радывым заговоршчыкам, да кіраўніцтва змовы ніколі не належаў і прытым стала жыў у Мінску. Адным жа з галоўных кіраўнікоў змовы быў якраз Янкоўскі. Падзеі, якія адбываліся ў Мінску, былі тут, выходзіць, памылкова перанесены на тэрыторыю Вільні».

Файнгаўз прыводзіць наступныя звесткі пра прысуд над нашым земляком, у нечым карэктуючы свае ўласныя папярэднія словы: «Доўнар Ігнат, шляхціц без маёнтка, чыноўнік Мінскай палаты дзяржаўных маёмасцей. Прымаў удзел у змове ў Мінску, яшчэ перад уваходам у Братні саюз утварыў з Бокім уласную змову. У салдаты». Выходзіць, усё ж была і «ўласная змова», роля Доўнара не такая і малая. Н. М. Махнач у кнізе «Идейная борьба в Белоруссии в

30—40-е годы XIX века» (1971) увагуле падкрэслівае вялікую самастойнасць мінчан: «Тайная арганізацыя ў Мінску ўзнікла незалежна ад «Братняга саюза», большасць яе членаў не былі членамі гэтага саюза і не прыводзіліся да прысягі, прынятай саюзам».

Але вернемся да жыццёвай канвы нашага героя. Даведку пра салдацкую службу Доўнара дае У. Дзьякаў у сваім біябібліяграфічным слоўніку «Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии...» (1967): радавы 2-га Арэнбургскага лінейнага батальёна, нарадзіўся каля 1829 года, з дваран Мінскай губерні, аддадзены на вайсковую службу ў 1851 годзе за тое, што «присоединился к заговору, существовавшему в 1849 году в Вильне, увлекал к тому и других...» (зноў адзначаецца актыўная роля), у лістападзе 1856 года са службы звольнены і атрымаў дазвол вярнуцца на радзіму. Вось такія звесткі можна адшукаць у кнігах гісторыкаў. Праўда, гісторыкі — цікавая рэч — нідзе не гавораць, што Доўнар быў яшчэ музыкантам, якога сучаснікі параўноўвалі з надзвычай папулярным у той час віртуозам гітары Маркам Сакалоўскім.

Насуперак чаканням амаль нічога не даў і зварот да даступнай польскай музыказнаўчай літаратуры. У прадстаўнічым «Слоўніку польскіх музыкантаў» гэтае імя, як ні дзіўна, адсутнічае. Вядомы сучасны музыказнаўца Вітальд Рудзінскі ў прадмове да поўнага збору пільмаў С. Манюшкі (Кракаў, 1969) згадвае (на жаль, у вельмі агульнай форме) запіс кампазітара ў альбоме Ігната Доўнар-Запольскага, але ў паказальніку імёнаў называе Доўнара чамусьці спеваком.

І ўсё ж матэрыял паступова збіраўся, постаць акрэслівалася. Знайшліся звесткі пра гэтага самабытнага чалавека ў мінскім гістарычным архіве. У ведамасці паднаглядных па Мінскай губерні 1861 года (ф. 295, спр. 1424) дваранін Ігнат Гілярыевіч Доўнар лічыцца пад № 8. Пад наглядом на радзіме знаходзіўся з 6 чэрвеня 1857 года. «По паспорту вы-был для дачи концертов в губернии Виленскую, Гродненскую, Ковенскую, Могилевскую, Витебскую, Смоленскую, Волынскую, Киевскую, Черниговскую, Харьковскую, Тульскую и Царство Польское. О продолжении за ним надзора со-общено по принадлежности». Такім чынам, усюды, дзе ён ні з'яўляўся са сваёй вернай спадарожніцай-гітарай, за ім пільна сачыла жандарска-паліцэйскае вока. Адпаведная справа 1861 года аб арганізацыі за ім назірання, праўда, вельмі скупая на новыя факты, захавалася, напрыклад, у архіве канцылярыі віцебскага губернатара (ф. 1430, воп. 1, спр. 31009).

У снежні 1858 года Ігнат Доўнар з поспехам выступіў у сталіцы Беларуска-Літоўскага краю Вільні. Пра гэта пісаў «Кур’ер віленьскі» 19 снежня. Асабліва пахваліў рэцэнзент выкананне серэнады з «Севільскага цырульніка» і створанай самім канцэртантам фантазіі на тэмы «Лючы». «Многосторонность таланта г. Довнара вполне выказалась в этих двух пьесах,— адзначалася ў рэцэнзіі.— Искусное сочетание свежих и звучных мелодий обнаруживает в нем богатый дар творчества, художественное, энергическое и одушевленное исполнение рекомендует его как прекрасного исполнителя...» Трэба думаць, тады гітарыст пазнаёміўся са славытым Сыракомлем, які прысвяціў музыканту чулівы і ўзнёслы верш. Прыводзім поўны тэкст гэтага малавядомага твора паводле архіўнага рукапісу, знойдзенага сярод папер Яна Карловіча (ДГА Літвы, ф. 1135, воп. 10, спр. 69). З верша відаць, што сучаснікі чулі ў выступленьнях Доўнара водгукі вызваленчай барацьбы і перанесеных народам пакут. Яго гітара даносіла да слухачоў звон сібірскіх кайданоў, свіст шпіцрутэнаў, стогны пакрыўджаных братоў. Сыракомля, як, мабыць, і Доўнар, традыцыйна глядзеў на Літву — Беларусь як на інтэгральную частку гістарычнай Рэчы Паспалітай, якая ў сваю чаргу (нярэдка дзеля сцісласці) асацыявалася з Польшчай, хаця ў гэты час, не без удзелу таго ж Сыракомлі, выпрацоўваўся ўжо і іншы падыход да вырашэння гэтых складаных нацыянальна-палітычных пытанняў. Ды і ў гэтым вершы радок «Гэй, Запольскі, едзь да Польскі...» сведчыць — паэт ясна бачыў, што ўласна Польшча недзе там, далёка. Сыракомля падзяляў мары гітарыста аб’ехаць самыя розныя куткі былой Рэчы Паспалітай, сустрэцца за мяжою з прадстаўнікамі дэмакратычнай эміграцыі, пабываць у вядомым эмігранцкім асяродку ў Батыньёлі (Парыж). Калі-небудзь нашы майстры перакладуць гэты верш на родную мову, але і ў арыгінале паэтыка Сыракомлі вельмі простая, зразумелая, блізкая да беларускай. Перад намі цікавы дакумент часу:

DO DOWNARA ZAPOLSKIEGO

Serce nasze to gitara,
Rwij nam stróny, dziarsko graj,—
A twój temat przeszłość stara
I rodzinny polski kraj!

Zbierz nam w akord Polskę całą
Litwę, Halicz, Poznań, Ruś,—
I pierś ziomka zardzawiają
Do rzewnego płaczu wzrusz.

Znasz sibirski brzęk łańcucha,
Na gitarze zawtórz doń —
Niech uspihone jęki ducha
Wydobywa twoja dłoń.

Zrusz sołdackich pałek świsty,
Komandéra szabli brzęk —
Zbierz że w akord uroczysty
Wszystkich braci bitych jęk!

Hej, Zapolski, jedź do Polski
I mazurskim piosnkóm wtórz;
— Dana, dana — proszę pana,—
A ojczyzny niema już!

Potem zawróć do Poznania
I wyśpiawaj kmiotka ból,
Kiedy niemiec do wygania
Z pradziadowskich chat i pól.

Tak zwiedziwszy całą Polskę
Do Paryża ruszaj zdrów —
I tam z bracią batynjolską
Za ojczyznę pacierz zmów¹.

Пасля тэксту ці не самы тады папулярны ў краі подпіс —
Wł. Syrokomla¹.

Новы этап сяброўства паэта і музыканта адносіцца да красавіка 1861 года, калі Сыракомля, пад час сваёй знакамітай паездкі ў Польшчу, сустрэўся з Доўнарам у Сувалках². У гэтай паездцы, як вядома, удзельнічаў і Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, які таксама, насумненна, быў знаёмы, а магчыма, і сябраваў са сваім земляком-мінчанінам Доўнарам.

Было ў Ігната Доўнара яшчэ адно захапленне — фатаграфія, якая лічылася тады справай артыстычнай (фатографам быў, напрыклад, і згаданы ў карэспандэнцыі Вярыгі

¹ Пасля надрукавання артыкула (1992) мне ўдалося пазнаёміцца з публікацыяй верша ў газеце «Кур'ер літэўскі» за 1906 г. Там верш датуецца 24 снежня 1858 г. Ён значна даўжэйшы — 11 чатырохрадкоўяў. У апошнім радку першай страфы ёсць характэрная папраўка — I godzinny ojców kraj (было—«польскі край»). Сярод новых строф такая сацыяльна завастроная:

Potem wjeżdżaj w kraj rodzinny
Z nuty w nutę — z tropu w trop
Jęcz w gitarze, lecz w ton inny,
Jak pod różgą jęczy chłop.

Так што верш бытаваў у розных рэдакцыях, пад уплывам тагачасных грамадскіх павеваў рэдагаваўся, набываў новы воблік.

² Мархель У. Крыніцы памяці. Мн., 1990. С. 53.

Аўтограф Л. Кандыбы
 ў альбоме А. Вярыгі-Дарэўскага

Salvo Antonio! xilora mitych chvot, spřevyech utrogo
 domny niserwa zastato co moin serca: pamišcaj, pro
 szo wspomnij kedy i cwinie, i prajim na pricy
 manie te xilora niotas z mój duogy nışchi ka mola
 toja kedyie khamacremom sercey majoj dlu tuz
 ku prajarui?—

1869. 1. 3. Lukiya
 Kandyba

Grzybek z nad Dniemcy
 Leopold Kandyba

Гэты здымак можна было б назваць
«Напярэдадні»:
Янка Купала. 1904 г.

Зыгмунт Чаховіч
пад канец жыцця

Максім Багдановіч.
1911 г.

HUTORKA

DWOCH SUSIEDOU.

N. 3.

Józef. Hej bratoczki, zahulajmy,
De wiesioło zaspiewajmy;
Hodzi tużyc, narekaci,
Pan niebudzie skuru draci!

Mateusz. A mój Józefie milienki,
Jaki ty jeszcze durnienki!
Rad szto ciebie oszukali
I niby swobodu dali.

Józef. Ej dziećku niewymyślajcie!
I mienie wielmi mielajcie!
Bo ja nieumieju czytaci,
To z kul że mohu szto znaci?

Mateusz. Prawda szto ty ni czytaci
Nieumiejesz, ni pisaci,
To swojej biedy nieznajesz,
I rad szto pana niemajesz.
Ale kab na rozum wziaci,
I porządnie rozebraci,
To za odnoho lichoho
Ciepier majem panou mnoho:

Паўстанка 1831 г. Эмілія Плятэр.
Літаграфія з малюнка Дэверыя.
1835 г.

Вацлаў Ластоўскі (Власт)

спявак Ахілес Банольдзі, паплечнік К. Каліноўскага). Доўнар прафесійна займаецца фатаграфіяй у Гродна і Сувалках, спрабуе дабіцца афіцыйнага дазволу на ўтрыманне фотаатэлье ў Гродна, але гэта яму не ўдаецца¹. На жаль, ён вельмі рана памёр. Праз некалькі гадоў сябры змясцілі пра яго нататку ў папулярнай энцыклапедыі Аргельбранта. Том на літару D ужо даўно прайшоў, таму нататка трапіла ў завяршальны том энцыклапедыі на літару Z (выкарысталі дадатковае прозвішча музыкі — Запольскі). Тэкст нататкі наступны (па цэнзурных меркаваннях некаторыя істотныя моманты тут прыглушаны, згладжаны, зашыфраваны): «**Запольскі** (Ігнат Доўнар), музыкант, нарадзіўся ў 1829 годзе ў вёсцы Таўкачэвічы Мінскай губерні, скончыў школу ў Мінску, прабыў на вайскавай службе восем гадоў і на працягу гэтага часу вучыўся адмыслова іграць на гітары. Упершыню выступіў публічна ў Арэнбургу. Вяртаючыся ў 1856 годзе ў родныя мясціны, даваў канцэрты ў Маскве, Віцебску, Вільні (1858 год), Гародні, Коўне, Сувалках, Беластоку, Любліне, Плоцку, Буску, Сольцу [курортныя мясціны ў Польшчы на Келеччыне.— Г. К.] і, нарэшце, у Варшаве ў 1860 годзе. Спосаб падыходу да гітары дастасоўваў да методы Сакалоўскага, з якім амаль зраўноўваўся ў дасканаласці выканання. Адаўшыся потым фатаграфіі, пасяліўся ў Сувалках і тут памёр у 1865 годзе (Gazeta Polska, 1865, № 62). З яго майстэрні выйшлі віды Сувалкаў, Даўспуды [надзвычай багатая рэзідэнцыя Пацаў пад Сувалкамі.— Г. К.] і г. д.». Перад намі ключ да жыццяпісу, выдатны канспект асноўных фактаў жыцця, творчай біяграфіі.

Паводле радаводных матэрыялаў мінскага гістарычнага архіва (ф. 319, воп. 2, спр. 948), удаецца ўдакладніць дату нараджэння гітарыста — 23 жніўня 1829 года. Як нярэдка бывае ў католікаў, меў і другое імя — Дамінік, але ў жыцці карыстаўся бадай што толькі першым. Хрышчоны ва уздзенскім касцёле. Выходзіць, радзіма Доўнара — сённяшняя вёска Таўкачэвічы Уздзенскага раёна. Тады вёска належала графам Грабоўскім. Тут быў стары панскі дом з адметным паркам. Бацька гітарыста Гілярый Доўнар шмат гадоў кіраваў маёнткамі Грабоўскіх. Але рана памёр. Нялёгка кілопаты аб дзецях, іх выхаванні леглі на плечы маці. У радаводных матэрыялах захаваліся наступны цікавы дакумент, які фіксуе важны момант у жыцці сям'і (надышла пара аддаваць сыноў у школу):

¹ДГА Літвы, ф. 378. Агульн. аддз., 1863 г., спр. 58.

«Его высокоблагородию исправляющему должность губернского, господину минскому уездному предводителю дворянства и кавалеру Рудольфу Станиславовичу Пищалло¹

Дворянки Игуменского уезда Уршули Антоновой дочери Довнаровой, жительствующей того же уезда в имении Толкачевичах

П р о ш е н и е

При отдаче сыновей моих и покойного мужа моего Гилярия Доминикова сына Довнара Игнатия и Цезария Довнаров для наук в Минское Училище встречаю надобность представить документы о дворянском происхождении. Почему честь имею просить Ваше высокоблагородие, дабы благоволили снабдить упоминаемых сыновей моих узаконенным о дворянстве свидетельством с показанием лет их рождения и какого они вероисповедания.

Августа [1] дня 1838 года. *Urszula Downarowa*».

У той же дзень (зайздросная аператыўнасць) ёй выдалі ўрачыстага гучання пасведчанне, «...что род Запольских Довнаров определением Минского Дворянского Депутатского Собрания 17 декабря 1834 года состоявшимся на основании такового ж первоначального 10 марта 1802 года последовавшего в дворянском достоинстве признан с назначением на внесение в шестую часть родословной книги по Минской губернии — в числе лиц сего Рода и покойный муж просительницы Гилярий Домиников, а также сыновья его Игнатий и Цезарий Довнары помещенными состоят — равно что документы о сем Роде, а в числе оных и метрические выписи о рождении и крещении на упомянутых сыновей просительницы именно 1829 августа 23 на Игнатия и 1831 годов августа 28 числа на Цезария в Узденском приходском костеле состоявшиеся и в справедливости Минскою римско-католическою духовною консисториею заверенные, при рапорте оногo Собрания от 26 генваря 1835 года за № 173 на рассмотрение Правительствующего Сената в герольдию представлены — в удостоверение чего и выдано сказанным сыновьям просительницы Игнатию и Цезарию

¹ Прозвішча, вядомае ў аналах Мінска, — стары будынак гарадской турмы па імені будаўніка называлі даўней Пішчалаўскім замкам.

Довнарам сие свидетельство за подписом моим с приложением Минского Дворянского Собрания печати. Августа [1] дня 1838 года. Город Минск».

Без сталай падтрымкі з дому вучыцца ў гімназіі было нясоладка. У верасні 1845 года, як толькі споўнілася шаснаццаць гадоў, Ігнат ужо асабіста звярнуўся ў дваранскую зборню па новае пасведчанне — для паступлення «в статскую Его Императорского Величества службу». Штодзённыя малацікавыя заняткі ў адной з губернскіх устаноў (палаце дзяржаўных маёмасцей) чаргаваліся з небяспечнымі канспірацыйнымі сходкамі. Пасля арышту Ігната сям'я зноў засталася без кармільца. У жніўні 1849 года афармляліся дакументы для паступлення на службу малодшага брата Цэзарыя. Маці тады жыла ў Мінску.

І яшчэ адзін цікавы для нас акт у радаводных матэрыялах (спр. 974). Хросная метрыка. У лютым 1863 года, калі ўжо пачалося паўстанне, у Сувалках ахрышчаны Адам Стэфан Іосіф Ігнатавіч Доўнар. Бацька — «фотограф, жительствующий в Сувалках, 34 года имеющий». Дзіця нарадзілася ў канцы 1862 года. Метрычны запіс быў зроблены з некаторым спазненнем у сувязі з хваробай бацькі (гэта спецыяльна адзначана ў педантычным дакуменце). Выходзіць, Ігнат Доўнар ужо тады хварэў — даліся, мабыць, у знакі выпрабаванні жыцця, арэнбургская ссылка, салдатчына (а можа, міжволі прыходзіць у галаву, музыкант паспеў далучыцца да паўстанцаў і атрымаў рану?..). Неўзбаве ён памёр, пакінуўшы маладую ўдаву і сына-немаўля...

Пра многае могуць нагадаць, здавалася б, маўклівыя архіўныя дакументы, радаводныя акты, скупыя радкі рэдкіх выданняў.

БЯСЯДСКІЯ РЭМІНІСЦЭНЦЫ

Каліноўскі — Чаховіч — Купала

Вы зноў са мною, дарагія здані...

І.-В. Гётэ

З бліжэйшай нашай літаратурнай гістарычнасці, нібы два прарокі на біблейскіх воблаках, выступаюць перада мной Купала і Колас.

У. Паўлаў

У суровым, не шчодрым на радасныя ўражання юнацтве Янкі Купалы было некалькі сустрэч, што мелі асноватворнае значэнне для яго духоўнага станаўлення. Скажам, сяброўства з Уладзімірам Самойлам, літаратурныя густы якога высока цаніў Блок. Або знаёмства з пісьменнікам Ядвігіным Ш.

Такім жа бласлаўёным дарам лёсу, інакш не скажаш, былі сустрэчы з Зыгмунтам Чаховічам, паплечнікам Каліноўскага.

Калі б мы ведалі толькі, што такія сустрэчы адбыліся, так бы мовіць, мелі месца, і нічога больш, то нават і тады гэта было б цікавым і прыцягальным. Як пэўны сімвал, ці што. Чаховіч паўстае тут як бы сувязным звяном паміж дзвюма вялікімі постацамі беларускай гісторыі.

Усе мы нясём штосьці ад сяброў, што назаўсёды пайшлі ад нас. Так і Каліноўскі, рана загінуўшы, якімісьці рысамі працягваў жыць ва Урублеўскім на барыкадах Парыжскай камуны, нейкую часцінку душы пакаранага смерцю таварыша панёс з сабой у сібірскія снягі Чаховіч, які блізка ведаў яго. Таму наступная, праз дзесяцігоддзі, сустрэча Чаховіча з Купалам — не толькі рэальная сустрэча гэтых двух людзей. Яшчэ важнейшы гэты факт у плане гістарычнай перспектывы. Гэта ж нібы сам Каліноўскі аднекуль з нябыту адклікнуўся юнаму Купалу, які шукаў сваіх дарог, нібы сам Каліноўскі блаславіў свайго ідэйнага наступніка. Перад намі, можна сказаць, бачны вобраз перадачы духоўнай эстафеты.

Але і незалежна ад сімвалічнага боку пытання гэтыя сустрэчы заслугоўваюць належнай увагі, таму што Чаховіч і сам па сабе быў неабыякім чалавекам, здолеўшым пакінуць глыбокі след у памяці Купалы.

Што да непасрэдных акалічнасцей іх знаёмства, то памяць Купалы — калі не адзіная, то галоўная крыніца для нас. Іншых вельмі мала, амаль няма.

Янка Купала ўспамінаў пра Чаховіча не адзін раз. Найбольш падрабязна ў аўтабіяграфічным пісьме да Л. М. Клейнбарта ад 21 верасня 1928 года. Літаратуразнавец Леў Максімавіч Клейнбарт, родам з Капыля, знаёмы Купалу яшчэ па дарэвалюцыйным Пецяярбургу, задумаў манаграфію пра беларускага паэта, і вось у 1927 годзе Купала пачаў высылаць яму «кавалкі сваёй храналогіі». Пісаць пісьмаў паэт не любіў, эпістальная, мемуарная ды, відаць, і любая іншая проза яму не давалася. Справа пасоўвалася марудна, ад выпадку да выпадку. У верасні 1928 года Купала быў у Кіславодску і — хоць адцягвалі яго паўднёвае сонца, прагулкі ў горы, а можа, і дзякуючы ім, засеў нарэшце за пісьмо, каб адказаць на пытанні Клейнбарта аб сваёй вучобе, коле чытання, уплыве на яго розных аўтараў, сустрэчах з людзьмі, прычыненымі да яго пісьменніцкага лёсу.

З рускіх пісьменнікаў ён назваў Някрасава, Кальцова, Лермантава, Надсана, Пушкіна, Горкага, адзначыў таксама Андрэева, Салагуба («отдал дань времени и увлекся, что называется, символистами»), з польскіх — Сыракомлю (які быў таксама беларускім паэтам), Канапніцкую, Ажэшку, Выспанскага, Славацкага, Міцкевіча, Крашэўскага, Пшыбышэўскага і далей пісаў (з Клейнбартам Купала перапісваўся па-руску — пакінем мову арыгінала):

«Если вы спросите, какая литература, польская или русская, больше была мне по душе, то я сказал бы, что — первая. А это потому. В польской литературе после упадка Польши больше выражалось стремление к политическому, а иногда и социальному вызволению, нежели, как мне казалось, в русской. Кстати, я вспомню здесь одно обстоятельство: когда мы жили в Селище, я познакомился с одним польским помещиком Сигизмундом Чеховичем в им. Бесядка Вилейск. у. Помещик этот был в свое время сослан Муравьевым в Сибирь, но впоследствии вернулся и жил безвыездно в своем имении Бесядах. У него была громадная библиотека, в большинстве из польских книг. Вот тут-то мне и открылся, что называется, клад. Помещик был идеалист, мечтатель. Этому способствовала, во-первых, ссылка, во-вторых, жил он как-будто полулегально, притом жена у него была настоящая ведьма. Она его держала впроголодь и не давала ему вмешиваться абсолютно в никакие дела. Так что он даже с женой не встречался. Жил отдельно, куда ему

посылалась кое-какая пища, ни с кем не встречался, всегда поглощенный книгами. И вот его библиотека открыла мне глаза на многое, что доселе было неизвестно. Бывал у него я часто, принося ему в благодарность за книги то масла, то сыру, т. к. того, что доставалось ему от жены, на пропитание не хватало. Беседовали с ним много о чем, о чем — трудно вспомнить, но больше всего, кажется, о польском восстании 63 года. Часто он мне выбирал книги для чтения, а иногда я сам просил таких или других авторов. Кроме всякого рода поэзии, которой я больше всего увлекался, беллетристики, истории и т. п., у него первого я познакомился с нелегальной литературой, больше всего относящейся к польскому восстанию. Были это издания краковские, лондонские, парижские и т. д.

Встречалась ли мне тогда у него социалистическая литература — не помню. Но помню хорошо, что читаемая тогда мною нелегальная литература была проникнута вся ненавистью к царизму и любовью к свободе и независимости¹.

І так, здзіўляючы і загадкавы чалавек, інтрыгуючы фон, кнігі, прасякнутыя любоўю да свабоды, — вось што захавала ўдзячная памяць Купалы. Дзякуй Клейнбарту, што здолеў падахвоціць паэта на гэтыя падрабязнасці, без якіх яго біяграфія выглядала б для нас значна бяднейшай.

Нават у апошній, вельмі кароткай паэтавай аўтабіяграфіі, напісанай за два гады да гібелі, знайшлося месцейка для Чаховіча і яго кнігазбору: «На мое счастье, у соседа-помещика Чеховича, участника восстания 1863 года, была большая библиотека, к которой я получил доступ. В библиотеке было много прогрессивных книг, которые помогли мне осмыслить политический строй тогдашней царской России и пробуждали недовольство этим строем»².

Ці варта гаварыць, як важна для нас сабраць па крупінках усё, што адносіцца да Чаховіча і акалічнасцей яго сустрэчы з Купалам.

Зоймемся найперш Чаховічам.

Колькі-небудзь падрабязнай біяграфіі яго няма, і мы робім цяпер па сутнасці першую падобную спробу, абпіраючыся на даўняе знаёмства з матэрыяламі паўстання 1863 года.

Першыя больш-менш сістэматычныя друкаваныя звесткі пра Чаховіча, калі не лічыць невялікага некралога ў

¹ Купала Я. Зб. тв.: У 7 т. Мн., 1976. Т. 7. С. 423—424.

² Пуцвявінамі Янкі Купалы. Мн., 1981. С. 7.

«Дзённіку віленьскім», з'явіліся ў 1913 годзе ў апублікаваных у Вільні мемуарах вядомага дзеяча паўстання Якуба Гейштара.

Характарызуючы членаў віленскага Камітэта руху на чале з Каліноўскім, Гейштар пісаў, што добра ведаў Зыгмунта Чаховіча. Паводле яго слоў, гэта быў чалавек «высакародны, узнёслы, але пры гэтым непаслядоўны і без цвёрдых пераконанняў, лёгка даваў сабой кіраваць». Або яшчэ: «...непрактычны, часта схільны да захаплення летуценнік»¹. Вядома, характарыстыка гэта вымагае крытычнага ўзважвання. Гейштар і Чаховіч належалі да розных паўстанцкіх лагераў, але, відавочна, мемуарыст — чалавек значнага жыццёвага вопыту — здолеў падмеціць і некаторыя сапраўдныя, істотныя рысы. Успомнім купалаўскае: «ідеаліст, мечтатель». У мемуарах Гейштара ёсць яшчэ некалькі згадак пра Чаховіча, апошняя іх сустрэча адбылася ў турме. Да гэтых сведчанняў мы яшчэ вернемся, а пакуль адзначым, што да мемуараў прыкладзена, у шэрагу іншых шматлікіх біяграфічных даведак, даведка пра Чаховіча, падрыхтаваная выдаўцамі ўспамінаў. Нягледзячы на сцісласць (літаральна, няпоўная старонка), яна дае ўсё-такі біёграфу нейкую асноўную канву, кіруючую нітку.

З гэтай даведкі, а таксама з іншых прыцягнутых намі матэрыялаў жыццёвы шлях Чаховіча вымалёўваецца наступным чынам.

Поўнае імя — Зыгмунт (Сігізмунд Бярнардавіч) Чаховіч-Ляхавіцкі. Дадатак да асноўнага прозвішча — Ляхавіцкі, як было прынята ў шляхты, ужываўся ў рэдкіх, больш урачыстых або цырыманіяльных, ці што, выпадках, у паўсядзённым побыце абыходзіліся без яго.

На пяцьдзсят адзін год старэйшы за Купалу, гадзіўся яму не толькі ў бацькі, але і ў дзяды. Нарадзіўся ў 1831 годзе ў Сурвілішках Свянцянскага павета Віленскай губерні. Адразу ж пытанне — дзе гэта цяпер? Былы Свянцянскі павет падзяліўся паміж Літвой і Беларуссю. Назва Сурвілішкі досыць пашыраная і там, і тут. Вядома, напрыклад, старадаўняе мястэчка, цяпер пасёлак Сурвілішкіс у Кедайнскім раёне Літвы. Так і вырашылі гэта пытанне нашы энцыклапедысты пры пераводзе месца нараджэння Чаховіча са старога адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу на новы (гл.: Беларуская ССР. Кароткая энцыклапедыя. Мн., 1981. Т. 5. С. 651). Але гэта, вядома, памылка. Як слушна

¹ Gieysztor J. Pamiętniki z lat 1857—1865. Wilno, 1913. T. 1. S. 221, 233.

піша С. Акуліч у артыкуле «Бібліятэка, якую наведваў пясняр» (Мінская праўда. 1980, 22 жн.), Сурвілішкі Чаховіча — гэта Беларусь, сённяя Пастаўшчына.

Дакументы сведчаць, што Чаховічы з 1741 года валодалі ў былым Свянцянскім павеце, недалёка ад Камаяў, даволі вялікім маёнткам Мацковічы, атрыманым імі ад Сулістроўскіх, з якімі яны тады парадніліся. Сурвілішкі, над аднайменным возерам, — фальварак гэтага маёнтка.

Са знойдзенай у вільнюскім гістарычным архіве метрычнай кнігі камайскага касцёла за 1831 год¹ відаць, што Зыгмунт прыйшоў на свет 7 жніўня, пры хрышчэнні мясцовы настояцель Раманоўскі даў яму яшчэ імёны Баніфат і Рох. Бацькі Бярнард і Юзэфа мелі тытул падкаморыяў² Завілейскага павета (так даўней называўся Свянцянскі павет). Кумамі і сведкамі былі пісар Браслаўскага павета Квінта з жонкай, нейкі высакародны Нарвойш (якія характэрныя ўсё прозвішчы!) і дачка завілейскага падкаморыя Тэля Чахавічанка, мабыць, старэйшая сястра Зыгмунта.

Вучыўся Зыгмунт у Віленскім дваранскім інстытуце — так называлася адна з прывілеяваных сярэдніх навучальных устаноў тагачаснай Вільні.

З таго далёкага часу да нас дайшоў дакумент, які паказвае, што ў гэты перыяд ім апекаваўся старэйшы брат Ігнат (бацькі, мабыць, ужо не было ў жывых). Дырэктар інстытута піша папярэдняму Беларускай навучальнай акругі ў кастрычніку 1849 года: «Помещик Свенцянского уезда Игнатий Чехович подал мне прошение, в коем прописывает, что брат его Сигизмунд Чехович, бывший воспитанник 5 класса Виленского дворянского института, в начале прошедшего учебного года, по выдержании испытания для перевода из 5 в 6 класс, по расстроенному здоровью, должен был отправиться в деревню и в продолжение сего времени обучался всем предметам по программам шестого класса, ныне по выздоровлении его, Сигизмунда, просит меня о принятии его обратно в институт воспитанником шестого класса...»³ Магчыма, перапынак у вучобе быў звязаны з арыштамі ў 1849 годзе шматлікіх удзельнікаў рэвалюцыйнага таварыства літоўскай моладзі. Браты, мабыць, вырашылі пераседзець гэты неспакойны час у вёсцы. У Ігната і Зыгмунта, трэба думаць, было нямала агульнага. Яны цікавіліся

¹ ДГА Літвы, ф. 604, воп. 37, спр. 31.

² Згодна з тагачаснымі звычаямі тытул мужа аўтаматычна пераходзіў і на жонку.

³ ДГА Літвы, ф. 567, воп. 2, спр. 6122.

беларускай літаратурай і фальклорам. Прынамсі, вядома, што ў 1870 годзе Ігнат Чаховіч абяцаў прыслаць Яну Карловічу (ведаў, чым дагадзіць заўзятаму этнографу) «простанародную размову сялянскай бяседы на беларускім дыялекце вельмі рэдкага характару — з мінулага стагоддзя — паэтычную і досыць доўгую»¹. Што канкрэтна мелася на ўвазе, на жаль, невядома.

Не так даўно ў Польшчы надрукаваны падрабязны артыкул пра Віленскі дваранскі інстытут², ёсць там спіс выкладчыкаў і выпускнікоў, з якога відаць, што Чаховіч скончыў інстытут у 1851 годзе.

Далей згаданая вышэй біяграфічная даведка да кнігі Гейштара паведамляе: завяршыў адукацыю ў Пецярбургу на камеральным аддзяленні, нават удакладняецца, што скончыў вучобу з адзнакай. Маецца на ўвазе камеральны разрад юрыдычнага факультэта, дзе вучыўся і Кастусь Каліноўскі, хоць наўрад ці, насуперак сцвярджэнням некаторых даследчыкаў, яны маглі быць таварышамі студэнцкіх гадоў, у іх даволі значная розніца ва ўзросце (Чаховіч старэйшы за Каліноўскага прыкладна на сем гадоў).

Каб удакладніць час вучобы Чаховіча ў Пецярбургу, бяру вядомую спецыялістам кнігу В. В. Грыгор'ева «Императорский С.-Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования», надрукаваную больш за стагоддзе назад, у 1870 годзе. У гэтым цікавым выданні ёсць поўны спіс выпускнікоў універсітэта па ўсіх факультэтах. Ніякіх купюр не рабілася. Змяшчалі ўсіх — нават пакараных смерцю «дзяржаўных злачынцаў». Высвятляецца, што Чаховіча ў гэтым спісе няма. Ёсць Каліноўскі, які скончыў універсітэт у 1860 годзе. Выходзіць, можна без асаблівай рызыкі паспрачацца з біяграфічнай даведкай: наш герой універсітэта, мяркуючы па ўсім, не скончыў. Хутчэй за ўсё, як і многія іншыя заможныя людзі, ён правучыўся ў прэстыжным сталічным універсітэце пэўны час, а завяршаць адукацыю не стаў, не было асаблівай патрэбы — будучыня і без таго была забяспечана радавітасцю і маёнткамі. Некаторыя мае архіўныя выпіскі, зробленыя некалі ў Ленінградзе пад час адной з камандзіровак, дазваляюць вывесці, што Чаховіч паступіў ва універсітэт у 1852 годзе, за чатыры гады да Каліноўскага.

У 1859 годзе Чаховіч узяў шлюб з Анэляй Арамовіч,

¹ ДГА Літвы, ф. 1135, воп. 10, спр. 94, л. 203.

² Rozprawę z dziejów oświaty. Wrocław, 1985. Т. 28.

уладальніцай някепскага маёнтка Бясяды ў Вілейскім павеце, але, як паказваюць дакументы, у маладыя гады жыў з жонкай часцей у матчыных Мацковічах. Не абмінаў, вядома, і Вільню — цэнтр губерні і сталіцу ўсяго краю. Ён быў сваім чалавекам сярод віленскай інтэлігенцыі, меў трывалыя культурныя інтарэсы, сабраў багатую бібліятэку, калекцыю старадаўняй зброі. Нейкі час, разам з іншымі грашавітымі пайшчыкамі, быў кампаньёнам Кірковавай друкарні ў Вільні. Таму нас не здзіўляе знойдзенае ў вільнюскім архіве (ф. 1135) пісьмо Кіркору, напісанае ім 15 верасня 1860 года ў Мацковічах, — ён рэкамендуе для работы ў друкарні нейкага Леапольда Чаховіча з Віцебска, дзякуе адрасату за іншыя паслугі. Адчуваецца, што з Кіркорам ён у досыць блізкіх адносінах. А галоўнае, мы ведаем, што Чаховіч быў сябрам па дваранскім інстытуце і універсітэце віленскага паэта і крытыка Ежыя Ляскарыса. Збяднелы нашчадак старажытнага арыстакратычнага роду, які паходзіў нібыта ажно ад саміх грэчаскіх Палеалогаў і ганарыўся візантыйскім арлом у сваім гербе, Ляскарыс жыў у свеце літаратуры і мастацтва. Выхоўваўся Чаховічаў прыяцель у доме Залескіх, яго неразлучнымі сябрамі-пабрацімамі былі Антон Залескі, мастак-графік, і брат апошняга Ігнат, кампазітар. Да гэтага ж асяроддзя належаў вядомы мастак Эльвіро Андрыёлі і іншыя прадстаўнікі мастацкай інтэлігенцыі краю. У той або іншай меры Чаховіч мусіў зблізіцца з Сыракомлем, Каратынскім, Манюшкам — сябрамі Ляскарыса. Усё гэта, як правіла, дэмакраты, не чужыя вызваленчаму руху, а потым і паўстанню Кастуся Каліноўскага.

Не астаўся ў баку ад рэвалюцыйных памкненняў эпохі і сам Чаховіч. Ужо ў чэрвені 1861 года ён быў заўважаны ўладамі як ініцыятар антыўрадавых дэманстрацый у сябе на радзіме, у Камаях. Дэманстрацыі праяўляліся, у прыватнасці, у спяванні патрыятычнага гімна, забароненага ўладамі. З данясення генерал-губернатара:

«В комайском костеле [існуе і цяпер.— Г. К.] по окончании литургии и по выходе из костела настоятеля пропет был возмутительный гимн женщинами, по большей части помещичьего и дворянского сословия. Тамошний уездный предводитель дворянства, узнав, что возбудителями сказанного пения были молодые помещики Игнатий и Сигизмунд Чеховичи, поставил им на вид с строгим внушением, что сделанный ими поступок ведет к дурным последствиям; после чего Чеховичи, сознав свою вину, обязались

впредь не возбуждать нигде подобных пеней»¹. Хутчэй за ўсё ў гэтым спяванні ўдзельнічала і маладая жонка Зыгмунта Чаховіча Анэля. Яна таксама, мабыць, прычынілася (час быў такі, што не магла не прычыніцца) да святых ідэалаў эпохі, але пройдуць гады, і ўсё гэта спадзе з яе, як непатрэбнае шалупінне.

Што да Зыгмунта, то ён не даваў больш падстаў падзраваць яго ў дачыненні да патрыятычных спеваў. Яму ўжо нельга было дражніць паліцыю па дробязях. Ён пайшоў у глыбокае падполле. Буйны дзеяч партыі «чырвоных», ён стаў неўзабаве бліжэйшым паплечнікам Каліноўскага і апынуўся ў самым цэнтры падрыхтоўкі паўстання на Беларусі і ў Літве. Дзіўна: па паходжанні ён мусіў быць «белым». Варта адзначыць разам з тым, што, прытрымліваючыся дэмакратычных пераконанняў, Чаховіч не падзяляў у той жа час, мяркуючы па ўсім, «крайніх» рэвалюцыйных тэорый Кастуся Каліноўскага. Ён быў чалавекам крыху іншага складу.

1862 год. Удзельнік тых падзей Е. Кучэўскі-Порай, малючы ў сваіх успамінах карціну нелегальнага пасяджэння віленскага Камітэта руху (Літоўскага правінцыяльнага камітэта), членамі якога былі Каліноўскі, Чаховіч, згаданы Антон Залескі і інш., не ўтойвае глыбокіх ідэйных разыходжанняў, тактычных рознагалоссяў у асяроддзі тагачасных «чырвоных» канспіратараў. Вось што ён піша з гэтай нагоды:

«Канстанцін Каліноўскі, маючы за плячыма вопыт зносін з народам, шукаў у пакутах паднявольнага рабства тую сілу, якая зможа ўзняць народ на паўстанне, зрабіўшы яго рыцарам, што змагаецца ў імя патоптаных чалавечых правоў. Ён адчуваў біццё гэтага пульсу ў сялянах усёй Польшчы [маюцца на ўвазе Беларусь, Літва, Польшча.— Г. К.]...

Эдмунд Вярыга, гараджанін, лічыў, што гэты пласт народа [г. зн. гараджане.— Г. К.], з'яднаны са шляхтай, з'яўляецца дастатковай сілай, а Антон Залескі, шляхціц, верыў у тое, што шляхта прыме гарачы ўдзел у паўстанні. Зыгмунт Чаховіч, у сваю чаргу, не верыў у якое б то ні было кіраўніцтва або ў работу, заснаваную на праграме, ён пакідаў гэта на волю сляпога выпадку. «Мы знаходзімся ў маленькай лодцы сярод велізарнай буры,— сказаў ён,— розныя элементы не змогуць прымірыцца адзін з адным...»² Цікавая характа-

¹ Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861—1862 гг. М., 1964. С. 34.

² Тамсама. С. 198.

рыстыка, якая ў чымсьці пераклікаецца з прыведзенымі вышэй меркаваннямі Купалы і Гейштара.

У іншым месцы Кучэўскі ў гэтым жа духу заяўляе: «Чаховіч быў фаталістам». Ёсць у Кучэўскага і кароткая паметка пра далейшы лёс Чаховіча і пра яго знешні воблік: «Umarł pędzony do katorg. Lat 30, fizjonomii bardzo łagodnej, lecz nie bystrej». Укладальнікі зборніка «Революционный подъем...», дзе апублікаваны ўспаміны Кучэўскага, перакладаюць гэтую фразу наступным чынам: «Умер по пути на каторгу, 30 лет; лицо очень мягкое, но не умное», аднак канец можна зразумець і так: «...твар вельмі лагодны, але не жывы». Вядома ж, хутчэй мемуарыст меў на ўвазе недахоп жывасці, а не розуму. Што да паведамлення пра смерць Чаховіча па дарозе на катаргу, то тут аўтар успамінаў паддаўся неправэраным чуткам. Лёс прызначыў Чаховічу іншае. Ён павінен быў вынесці ўсе мукі катаргі і церні выгнання, вярнуцца на радзіму і аднойчы дачакацца прыходу юнака з душой вялікага паэта, каб расказаць яму і ўсёй маладой Беларусі, як усё было тады, у 1863 годзе...

А было так.

Яны не пагадзіліся тады з Каліноўскім, папрасілі яго пайсці з паседжання, каб дамовіцца спярша паміж сабой, а потым ужо з ім. Тым не менш усе бачылі, што Каліноўскі — першы сярод іх — па страснасці і ўнутранай сіле, па адданасці народнай справе, па таленту канспіратара, і калі размова зайшла пра старшынства, усе аддалі галасы за яго.

Да рэвалюцыйнага выбуху аставаліся лічаныя месяцы. Літоўскі камітэт на чале з Каліноўскім, пераадольваючы ўнутраныя супярэчнасці, веў узмоцненую падрыхтоўку паўстання, адначасова ў спрэчках з варшаўскім Цэнтральным нацыянальным камітэтам адстойваючы сваю самастойнасць. «Летуценны» Чаховіч выказаў неабыхаючую практычную кемнасць. Ён быў экспедытарам камітэта, у яго руках сыходзіліся ўсе канспіратыўныя ніці — сувязі з правінцыяй, адрасы, яўкі.

У студзені 1863 года паўстанне сталася фактам. Камітэт абвясціў сябе Часовым урадам Літвы і Беларусі. Робяцца намаганні ўзняць на барацьбу народныя, сялянскія масы. Мабыць, менавіта Чаховіч як экспедытар рассылае на месцы вядомую інструкцыю аб рэвалюцыйным судзе над прыгнятальнікамі народа — на шыбеніцу найбольш лютых памешчыкаў!

І ў гэты момант генерал-губернатар Назімаў даведваецца імёны дзеячаў віленскага паўстанцкага цэнтра. Як гэта адбылося, астаецца вялікай гістарычнай загадкай. Даследчыкі з поўнай падставай бачаць у гэтым прошукі памешчыцкай партыі, гатовай на ўсё, каб адстаяць свае прывілеі. Не абышлося, трэба думаць, без пасрэдніцтва «белых» — правай памешчыцкай групоўкі ў вызваленчым руху. Якраз ім вядомыя былі імёны многіх «чырвоных», іх кіруючага ядра. Над Літоўскім камітэтам, над усёй справай паўстання ў Літве і на Беларусі навісла пагроза. Балазе Каліноўскі ўжо з восені 1862 года перайшоў на нелегальнае становішча, хаваўся пад чужымі імёнамі. Член камітэта Баляслаў Длускі пад псеўданімам Ябланоўскага фарміраваў у гэты час паўстанцкія атрады ў Жэмайці, у недасягальнасці быў і Ян Козел, які выехаў з Вільні з адказным даручэннем Каліноўскага. У астатніх членаў камітэта ў канцы студзеня — лютым былі зроблены вобыскі. Пачалося з Ахілеса Банольдзі, які адразу ж пасля вобыску быў высланы (па іншых звестках, уцёк) за мяжу. У сваім маентку ў Трокскім павеце арыштаваны, а потым высланы Антон Залескі. У Вільні арыштоўваецца Эдмунд Вярыга. У звышсакрэтным праскрыпцыйным спісе апынуўся і герой нашага нарыса.

У вільнюскім гістарычным архіве (ф. 378, Паліт. адз., 1863 г., спр. 11) захоўваецца невялікая папка з прозвішчам Чаховіча на вокладцы. Са справы відаць, што 28 студзеня 1863 года Назімаў камандзіраваў капітана фон Бока «для арэстования помещика Свенцянского уезда Сигизмунда Чеховича и сделания у него строжайшего обыска». Чаховіч «доставлен к виленскому коменданту» (такая была формула арышту). Прывезеныя з Мацковічаў паперы разгледзелі чыноўнік генерал-губернатара для асобых даручэнняў камер-юнкер граф Ажароўскі і ад'ютант граф Ілінскі. Нічога падазронага тытулаванымі следчымі не знойдзена, апрача пісьма нейкага Сулістроўскага (Сулістроўскія — сваякі Чаховічаў) ад жніўня 1862 года, у якім згадвалася пра беспарадкі ў Варшаве. Ды, уласна, хто ў той час не пісаў пра гэта. 2 лютага паліцмайстру было загадана вярнуць Чаховічу ўсе паперы, толькі пісьмо Сулістроўскага асталося пры справе.

На гэты раз пранесла. Чаховіч зноў на волі, зноў памагае Каліноўскаму шырыць паўстанне, толькі становіцца яшчэ больш асцярожным. З ранейшага камітэта ў Вільні іх асталося толькі двое. Мы можам сабе ўявіць, як здружыліся яны, нягледзячы на розніцу паходжання, поглядаў і тэмпераментаў, у гэты перыяд самага цеснага супрацоўніцтва.

Яны добра дапаўнялі адзін аднаго: імпульсіўны, рашучы, заўсёды гатовы да дзеяння Кастусь і спакойны, нібыта заповолены, Зыгмунт.

Захопленыя справамі, яны не адразу заўважылі новую небяспеку. Зусім не з боку ўлад. У канцы лютага 1863 года «белыя» ўвайшлі ў змову з камісарам варшаўскага паўстанцкага ўрада Дзюлеранам і зрабілі ў рэвалюцыйнай арганізацыі пераварот. Замест распушчанага Літоўскага правінцыяльнага камітэта (Часовага ўрада Літвы і Беларусі) створаны безаблічны Аддзел кіравання правінцыямі Літвы на чале з Якубам Гейштарам. «Здавалі нам справы і паперы Каліноўскі і Зыгмунт Чаховіч. Абодва былі пакрыўджаны на Дзюлерана. Каліноўскі напісаў нават пратэст...» — успамінае Гейштар. Справа была нават не ў асабістых амбіцыях, хоць і яны адыгрываюць сваю, часам вельмі вялікую ролю ў жыцці людзей. Каліноўскі і Чаховіч справядліва лічылі, што камбінатарам-«белым», заўсёдным стражам дваранскіх інтарэсаў, не месца ў кіраўніцтве паўстаннем.

Гейштар папракаў камітэтчыкаў, што яны мала зрабілі. Яму «патэтычна» (як сказана ва ўспамінах) пярэчыў Чаховіч. Камітэт, сцвярджаў верны паплечнік Каліноўскага, карыстаўся падтрымкай краю, людзі без шкадавання былі гатовыя аддаць і аддавалі паўстанню «мільён рук і ўсю маёмасць». Якраз «белыя» з'явіліся фатальнай перашкодай.

Тым не менш у той абстаноўцы часовы кампраміс быў непазбежны. Каліноўскі некаторы час працаваў у Вільні памочнікам начальніка горада, потым атрымаў прызначэнне рэвалюцыйным камісарам на родную Гродзеншчыну. Чаховіч стаў выконваць у Аддзеле тыя ж функцыі, што і ў былым камітэце — у яго руках была па-ранейшаму перасылка карэспандэнцыі, сувязь з месцамі. У той жа час ён быў як бы захавальнікам традыцый. Бадай што гэты спакойны, летуценны чалавек як ніхто іншы знаў усе перыпетыі паўстання, яго пад'ёмы і спады.

Гейштар ва ўспамінах напіша: «З усёй адданасцю, адказнасцю і беззапаветнасцю ён выконваў свой абавязак, пазней у следчых камісіях, па дарозе ў Сібір і ў выгнанні заўжды аказваўся чалавекам сумленным...»

На вачах Чаховіча выявілася на практыцы няздольнасць «белых» кіраваць барацьбой. Усё большую сілу ў справах паўстанцкай арганізацыі зноў сталі забіраць «чырвоныя», энергічныя, смелыя, ахвярныя (У. Малахоўскі, Ц. Далейскі і інш.). У чэрвені вярнуўся з Гродна Кастусь Каліноўскі, які

нібы набыў другое дыханне ад дотыку да роднай зямлі. Наспяваў новы пераварот, які прывёў да стварэння ў Вільні «Чырвоная жонда».

Адной з праяў, прыкмет новага радыкальнага і энергічнага накірунку быў смяротны прысуд, вынесены арганізацыяй віленскаму губернскаму маршалку шляхты Дамейку за супрацьдзеянне паўстанню. Падумаць толькі — паўстанцы, сярод якіх пераважалі шляхціцы, узнялі руку на шаноўнага шляхецкага лідэра. 30 ліпеня на Дамейку быў зроблены няўдалы замах, пайшлі арышты.

На кватэру Зыгмунта Чаховіча ў доме Граткоўскага на Скапуўцы паліцыя заявілася назаўтра пасля замаху. Зразумела, ён даўно падрыхтаваўся не толькі да вобыскаў, але і да любых іншых паваротаў лёсу. З «крыміналаў» знайшлі толькі жалобны малітоўнік з пераломленым каталіцкім крыжам (падобныя сімвалы ў тыя часы строга забараняліся). 5 жніўня Мураўёў загадаў адправіць зламысніка ў Перм, але распараджэнне гэтае не паспелі выканаць, таму што якраз у гэты час у следчай камісіі пачала разблытвацца вялікая агульная справа віленскай рэвалюцыйнай арганізацыі. Вядома, напрыклад, што Гейштар, арыштаваны ў адзін дзень з Чаховічам і высланы ва Уфу, неўзабаве быў зноў вернуты ў Вільню па запатрабаванні следчай камісіі.

7 жніўня Чаховіча апазнаў у турме рэзчык пячатак, што працаваў у арганізацыі, Штэйнман.

Гартаем матэрыялы следства.

14 жніўня ў будынку № 14 віленскай цытадэлі Чаховіч даў паказанні ад'ютанту Мураўёва маёру Паўлаву — сказаў, што мае ў Свянцянскім павеце маёнтак Крашоны, але жыве больш у матчыным маёнтку Мацковічы. Надзвычай цікавая дэталі ў паказаннях — у сакавіку, пасля вобыску ў вёсцы і на віленскай кватэры, нібыта быў арыштаваны, а потым па просьбе дзядзькі — старшыні губернскай палаты цывільнага суда Івана Чаховіча — выпушчаны на рукі. Што гэта? Ці сапраўды быў новы арышт у сакавіку або Чаховіч зблытаў храналогію і недакладна датаваў усё той жа ўжо вядомы нам арышт канца студзеня — пачатку лютага?..

Чытаем наступныя паказанні ад 27 верасня. Яму 33 гады (у сапраўднасці толькі што споўнілася 32). Маці Юзэфа ў Мацковічах. Там жа жонка і двое сыноў — Мечыслаў і Вітальд. У Мацковічах і Крашонах 100 валок зямлі (г. зн. 2000 дзесяцін). Унушальныя памеры маёнтка названы, трэба думаць, спецыяльна. Ён нібыта гаварыў следчым — мяркуюце самі — навошта чалавеку забяспечанаму

ісці ў паўстанне? З рэвалюцыянерамі не знаўся. З маёнтка прыязджаў у Вільню даволі часта, спыняўся ў гасцініцы Ніяшкоўскага. Часам ездзіў у жончын маёнтак Бясяды ў Вілейскім павеце. І зноў пра тое сакавіцкае здарэнне: вытрабаваны ў Вільню па распараджэнні Назімава і аддадзены на паручыцельства Івану Чаховічу. Можа, усё-такі быў яшчэ адзін арышт?

Новыя допыты, вочныя стаўкі. Чаховіч трымаецца цвёрда, ад усяго адмаўляецца. Але яго роля ў канспіратыўнай арганізацыі, шматлікія сувязі з рэвалюцыянерамі — хоць, зразумела, і не ў поўным памеры — устаноўлены.

У канцы лістапада следства па справе віленскай арганізацыі падышло к канцу, пухлы том перададзены ў палявы ваенны суд пры штабе раскватараванай тут 27-й пяхотнай дывізіі. 12 снежня 1863 года падпісваецца прыгавор, трыццаці двум падсудным выносяцца розныя меры пакарання — ад расстрэлу («казніць смерцю — расстрелянием») да высылкі. Чаховічу выпала па прыгавору 10 гадоў катаргі з канфіскацыяй маёмасці, аднак Палявы аўдытарыят палічыў гэтую меру занадта мяккай і прысудзіў яго да расстрэлу. І раптам жыццёвыя шалі зноў схіліліся на карысць нашага героя. Мураўёў — чаго ніколі не рабіў або рабіў вельмі рэдка — замяніў пакаранне смерцю 12-гадовай катаргай. Як здарылася немагчымае? Адказ знаходзім ва ўспамінах пра кампазітара Мечыслава Карловіча: Ірэна Сулістроўская, будучая жонка Яна Карловіча і маці кампазітара, звярнулася да свайго сіяцельнага і ўплывовага сваяка князя Канстанціна Радзівіла і той літаральна вымаліў у Мураўёва жыццё, як сказана ва ўспамінах, «аднаго з самых высакародных тагачасных людзей, члена Нацыянальнага ўрада, Зыгмунта Чаховіча». Дарэчы, у гэтых жа ўспамінах гаворыцца, што Ірэна Сулістроўская схавала і выратавала яшчэ і мастака Эльвіро Андрыёлі, пра што ён з удзячнасцю расказваў потым, бываючы ў Карловічаў у Варшаве. А самому Яну Карловічу, як мы ведаем, быў да магільы ўдзячны за выратавальную дапамогу ў грозным 1863 годзе беларускі пісьменнік Францішак Багушэвіч. Ту-гія вузельчыкі завязвае часам гісторыя.

Карловічы і далей працягвалі апекавацца Чаховічам. У студзені 1870 года яго брат Ігнат паведаміў Яну Карловічу балючы сібірскі адрас — «Сигизмунду Бернардовичу Чеховичу в г. Иркутске. На Большой улице дом Доржеева».

Але мы забеглі-такі наперад. Вернемся на некалькі гадоў назад.

Сярод матэрыялаў канцылярыі віленскага генерал-губернатора выпадкова захаваўся дакумент, цікавы не столькі зместам, колькі ў храналагічных адносінах: генерал-губернатар Заходняй Сібіры піша ў жніўні 1864 года Мураўёву, што Юзэфа Чаховіч, маці Зыгмунта, прыслала ў Омск пасылку. Сын размеркаваны ў Іркуцкую губерню. Каб даставіць пасылку адрасату, патрабаваліся грошы. Хоць і невялікія, а ўсё ж. Таму і распачалі перапіску омскі правіцель з правіцелем віленскім, якая для нас з’яўляецца карыснай храналагічнай меткай. Мы даведваемся, што к жніўню 1864 года Зыгмунт Чаховіч ужо прарабіў свой пакутніцкі шлях у Сібір. Туды ішлі па этапе месяцамі, і пра геройскую смерць Каліноўскага (сакавік 1864 года) ён даведаўся, магчыма, у дарозе або пасля прыбыцця на месца.

У кароткай біяграфічнай даведцы, якая ўжо не раз служыла нам у лабірынтах даследавання арыяднінай ніткай, паведамляецца, што катаргу Зыгмунт адбываў у Нерчынскіх капальнях, дзе на працягу дзевяці гадоў быў прыкуты да тачкі. Потым жывіў на пасяленні ў Іркуцку, дзе займаўся, між іншым, вырабам мыла (вось вам і летуценнік — не кожны заўзяты практык скеміць). Далей былі Перм, Смаленск і, нарэшце, Варшава. Праз шаснаццаць гадоў (гэта значыць каля 1880 года) ён змог пасяліцца ў Бясядах.

Дакументы ўносяць у гэтыя падлікі невялікія карэктывы.

Перапіска, прыкладзеная да справы віленскай рэвалюцыйнай арганізацыі (ДГА Літвы, ф. 1248, воп. 1, спр. 468, ч. 1), застае Чаховіча ў Варшаве. З яе відаць, што ён прыбыў сюды ў студзені 1873 года па пашпарце, выданым пермскім паліцмайстрам на свабоднае пражыванне, дзе пажадае, за выключэннем сталіц і дзевяці заходніх губерняў (г. зн. Беларусі, Літвы і Украіны). Пашпарт датуецца снежня 1872 года, выходзіць, Чаховіч прабывіў у Сібіры не больш васьмі гадоў, яшчэ меней, натуральна, працягвалася яго знаходжанне непасрэдна на катарзе. Няхай даруецца нам гэтае міжвольнае ўдакладненне, якое, зразумела, зусім не прыніжае рэвалюцыйных заслуг нашага героя.

І так, у 1873 годзе Чаховіч ужо ў Варшаве, побач з радзімай. Тым нясцерпней жаданне ўбачыць родныя нябёсы, набраць у збалелыя грудзі гаючага паветра Беларусі. Ён яшчэ не стары. І жонка Анэля, здаецца, яшчэ не такая «ўражына», як у купалаўскія часы. Вось дакументы. Анэля Чаховіч (яна называецца ў паперах уладальніцай маёнткаў Бясяды і Гяльвянуў у Вілейскім павеце) просіць аб выдачы

мужу пашпарта на паўгода для прывядзення ў парадак спраў па гэтых маёнтках. Просіць узахлёб, не саромеючыся моцна згусціць фарбы: маёнткі ў поўным заняпадзе, муж продажам або аддачай у арэнду можа vyrатаваць яе ад гібелі. Тым не менш у просьбе адмоўлена.

Прыкладна праз год, 11 красавіка 1874 года, сам Чаховіч, які жыў тады па-ранейшаму ў Варшаве па вуліцы Вспульнай, 6, звяртаецца да генерал-губернатара Паўночна-Заходняга краю з яўна нерэальнай просьбай вярнуць яму маёнтак у Свянцянскім павеце, які складаецца з двух фальваркаў — Мацковічы і Крашоны, а таксама дазволіць яму пабываць на радзіме. Адмоўлена.

У ліпені гэтага ж года Чаховічу, па хадайніцтву варшаўскага генерал-губернатара (відаць, былі зноў пушчаны ў ход сваяцкія сувязі), усё ж дазваляецца прыехаць на радзіму на два месяцы. Прадоўжыць гэты тэрмін улады не згадзіліся.

На гэтым дадзеныя выяўленых дагэтуль архіўных дакументаў вычэрпваюцца. Як удалося зламаць упартае нежаданне царскіх улад дапусціць нядаўняга паўстанца-канспіратара на радзіму — мы не ведаем. Але ў цэлым гэта не адзінкавы выпадак. Паступова гэтага дабіваліся многія. Дарэчы, успамінаецца ўражанне маладога Купалы, што «жил он как-будто полулегально». Можа быць, законнага дазволу так і не ўдалося дабіцца і ўлады проста закрылі вочы на тое, што яго знаходжанне ў Бясядах падзаягнулася?..

Дабавім толькі, што на пачатку 1875 года ў «Минских губернских ведомостях» (трэба думаць, што і ў газетах іншых беларускіх і літоўскіх губерняў) друкуецца аб'ява Віленскага губернскага праўлення аб маючым адбыцца продажы з таргоў за даўгі канфіскаваных у «политического преступника» Сігізмунда Чаховіча маёнткаў Мацковічы і Крашоны. У Мацковічах тады (пасля нядаўняга размежавання з сялянамі) налічвалася 1144 дзесяціны, ацэньваўся маёнтак на 30 тысяч рублёў. У Крашонах, ацэненых на 5 тысяч рублёў, лічылася ўсяго 187 дзесяцін. Публікуецца даўжэзны спіс крэдытараў з указаннем пазычаных сум, часам па некалькі тысяч рублёў. Чым скончыліся таргі, мы пакуль не ведаем, вядома толькі, што Мацковічамі потым валодаў генерал Маўрос. Чаховіч астаўся, такім чынам, без «недвижимости», у поўнай матэрыяльнай залежнасці ад жонкі, якой належалі Бясяды і яшчэ, як мы бачылі, маёнтак Гяльвянуў, праўда, невялікі.

Умовы жыцця Чаховіча ў Бясядах красамоўна апісаны

Янкам Купалам у прыведзеным аўтабіяграфічным пісьме. Відаць, за час разлукі Зыгмунт і Анэля канчаткова сталі чужымі людзьмі. Можна меркаваць, што жонка вызнавала, мякка кажучы, цвярозы практыцызм, а муж так і не вылечыўся ад рамантычных ідэалаў маладосці. Вось і вымушана жонка ратаваць свой набытак ад філантрапічных парыванняў неразважлівага спадарожніка жыцця.

Чужакамі выраслі і дзеці. У 1910 годзе, пасля смерці Зыгмунта, «Наша ніва» ў карэспандэнцыі з Бясяд выкрыла драпежніцтва яго сына, які размахам сваіх аперацый з лесам і адначасова сваёй нялюдскай меркантильнасцю і боязю пераплаціць лішнюю капейку батракам здзівіў усю акругу. Магчыма, нататка раззлавала бясядскага пана. У 1914 годзе, калі рэдактарам «Нашай нівы» быў Купала, газета змясціла новы допіс: пан Вітальд Чаховіч з Бясяд, здаючы ў арэнду свае фальваркі, браў з арэндатараў слова, што яны не будуць выпісваць і чытаць беларускія газеты. «А яшчэ сын ідэйнага бацькі», — заключала карэспандэнцыю газета. Тут чуецца не толькі папрок сыну, але і прызнанне высокіх якасцей бацькі. Вядома ж, Янка Купала помніў старога пана Зыгмунта і ў 1914 годзе, калі рэдагаваў «Нашу ніву».

Але мы зноў адхіліліся. Пан Зыгмунт яшчэ жывы і тупліца на птушыных правах у Бясядах. Не заўсёды сыты і дагледжаны, ён не адчувае сваёй самоты, абкружаны вернымі сябрамі і субяседнікамі — кнігамі. Уладзімір Караткевіч, які самую буяную фантазію спалучаў з дзівоснай інтуіцыяй і дакладнасцю, у п'есе «Калыска чатырох чараўніц», пра юнацтва Янкі Купалы, убачыў гэта так: «Бібліятэка ў флігелі Зыгмунта Чаховіча ў Бясядах. Простыя беленыя сцены, паўкруглыя зверху вокны, канапа, пацёрты дыван, столік, крэслы. Адзіная раскоша — мноства кніг і патрапаных, і ў старадаўніх скураных, і ў ціснёных золатам вокладках. Астатняе — пацёртае і нібы прыщарушанае пылам... У фатэлі, накрыты пледам, сам Зыгмунд Чаховіч. Яму каля сямідзiesiąці год...» Калі і выпадалі ў жыцці Чаховіча нейкія грошы, ён, зразумела, траціў іх на кнігі, а то і раздаваў беднякам.

Толькі пасля смерці жонкі Чаховіч зноў адчуў сябе нарэшце паўнапраўным чалавекам і пераехаў у Вільню. У кароткай біяграфічнай даведцы, на якую мы не раз ужо абапіраліся, ёсць фраза, літаральна некалькі слоў, яны праліваюць яркае святло на асобу нашага героя: «Першым яго дзеяннем была выплата з атрыманай спадчыны даўгоў і пазык, зробленых на паўстанцкія мэты». Даўгі паўстання!

Вось адкуль, трэба думаць, вялікі спіс крэдытораў па маёнтку Мацковічы! Сярод «чырвоных» заможныя людзі з «недвжимостямі», з маёнткамі былі рэдкія. А толькі такім людзям быў адкрыты крэдыт, толькі такім па тых часах даваліся напавер буйныя сумы. Напаўпралетарыям-«чырвоным» заўсёды востра не ставала сродкаў на сваю арганізацыю, на справу паўстання. У цяжкія хвіліны арганізацыю, аказваецца, вырачаў Чаховіч, сам залазячы па вушы ў даўгі.

З архіўных дакументаў даведваемся, што маёмасныя справы бацькі Чаховіча, а потым і самога Зыгмунта вёў адстаўны віленскі чыноўнік Выганоўскі. Чаховічу даводзілася часта бываць у яго доме. Сын Выганоўскага Вацлаў, арыштаваны ў 1866 годзе ў Пецярбургу па справе Каракозава, расказваў, паводле агентурных звестак, пра вытрымку і канспірацыйную абачлівасць паўстанцаў 1863 года Здановіча і Чаховіча, паплечнікаў Каліноўскага: «... он [Здановіч.— Г. К.] был с нами приятель... также и Чехович был нашим приятелем, они оба были осуждены по одному делу, а пред тем однажды вместе были у нас, то показали вид, как будто один другого вовсе не знают и мать моя рекомендовала их одного другому: это пан Зданович, а это пан Чехович,— вот как умные люди должны поступать в этих случаях»¹. Для нас гэта асабліва важны след. Паколькі Здановіч быў касірам паўстання, а Выганоўскі павераным і крэдыторам Чаховіча, то можна без вялікай рызыкі меркаваць, што намаляваная ў гэтым фрагменце сцэна, магчыма, мае прамыя адносіны да даўгоў паўстання.

Гістарычна «чырвоныя» аплацілі гэтыя даўгі сваімі гераічнымі намаганнямі, сваімі ахвярамі, сваёй крывёй. Сам Чаховіч, здавалася б, тройчы аплаціў іх, страціўшы маёнткі, удыхаючы свінцовы пыл у Нерчынскіх капальнях. Гэта, так сказаць, гістарычна. А калі па-чалавечы, то займаў ён у канкрэтных людзей і хацеў быць сумленным перад імі. Каб і цень не ўпаў на паўстанне і яго людзей. Дый проста таму, што не мог іначай.

Тэму сплачвання даўгоў, рыцарскую далікатнасць Чаховіча да маштабаў высокага мастацкага абагульнення ўзняў У. Караткевіч у сваёй п'есе.

Зыгмунт Чаховіч дачакаўся яшчэ рэвалюцыйнага выбуху 1905—1907 гадоў, дачакаўся — храналагічна — яскравага літаратурнага дэбюту Купалы, хоць мы і не ведаем, на жаль, яго рэакцыю на першыя выступленні паэта ў друку. Ці знаў,

¹ ДГА Літвы, ф. 494, воп. 1, спр. 686, л. 77.

ці здагадваўся ён, што магутны звонкагалосы Купала, светлая надзея новай Беларусі,— той самы сарамяжлівы малады чалавек, сын арандатарыў Луцэвічаў, што прыходзіў да яго ў Бясяды? Невядома. Хаця ўжо даволі рана (артыкул Е. Янкоўскага 1909 года) сучаснікі адзначылі «выхваўчы ўплыў» на Купалу «палкоўніка 1863 года Зыгмунта Чаховіча». Цікава, адкуль ішлі гэтыя звесткі — ад Купалы ці Чаховіча? Хутчэй зноў ад Купалы, бо Янкоўскі называецца ў ліку віленскіх знаёмых паэта¹. Ва ўсякім разе несумненна, што перад намі яшчэ адна — вельмі ранняя, хоць і мімалётная — згадка-крыніца пра сувязі Купалы з Чаховічам.

Сам Чаховіч памёр у Вільні на спадзе рэвалюцыі, 15 кастрычніка 1907 года. 23 кастрычніка ў мясцовай польскай газеце «Дзеннік віленскі» з'явіўся некролаг, у якім адзначалася, што Чаховіч да канца жыцця захоўваў бадзёры настрой і ў дзень смерці збіраўся на паседжанне віленскага Таварыства сяброў навукі, членам якога быў. Пахаваны на могілках у Радашковічах побач з жонкай і сынам. Біяграфічных звестак у некрологу амаль не было, але гаварылася, што ў 1863 годзе ён «кінуў маладую жонку і дваіх дзяцей, кінуў дом родны, поўны каштоўных збораў, і пайшоў служыць народнай справе. Якую ў ёй ролю адыграў, якія заслугі заслужыў — цяжка цяпер сказаць. Павінны быць яны не малыя, калі ён апынуўся ў Нерчынскіх капальнях, дзе прабыў 9 гадоў, прыкуты да тачкі».

І далей: «Вусны старога, звязаныя прысягай, заўсёды маўчалі, калі размова ішла пра цывільную арганізацыю нацыянальнага ўрада і пра асабісты ўдзел у ёй. Аднак з кароткіх згадак сучаснікаў падзей 1863 года, а таксама з намёкаў нябожчыка, якія рабіліся ў сямейным коле, калі большасць таварышаў па тых падзеях паўмірала, ведаем, што ён прымаў актыўны ўдзел у партыі Ябланоўскага. Яшчэ большае значэнне мелі яго працы ў народнай арганізацыі, у якой займаў выдатнае становішча. Ведаем, што дастаўляў зброю для паўстанцкіх атрадаў, якую правозіў кантрабандай з Аўстрыі і хаваў ва ўласным доме ў Мацковічах».

Дэталей пра сувязь Чаховіча з атрадам Длускага-Ябланоўскага, пра правоз зброі з Аўстрыі ў іншых крыніцах мы не сустракалі. Тым большая іх вартасць. Цікавыя таксама радкі ў некрологу пра тое, што яго каштоўную бібліятэку,

¹ Ластоўскі В. Успаміны аб Янку Купалу // Шляхам гадоў. Мн., 1993. С. 157.

калекцыю старадаўняў зброі, сабраныя ў маладыя гады, расцягалі пасля арышту і асуджэння.

Паўтараюцца звесткі, вядомыя нам з біяграфічнай даведкі да мемуараў Гейштара, што праз 16 гадоў вярнуўся ў Літву, што пасля смерці жонкі аддаў даўгі паўстання. «Сярод сваіх кніжак, сярод перыядычных выданняў розных адценняў, якія ўважліва чытаў, гаворачы: «Трэба ведаць, што пра нас думаюць і ворагі», бавіў жыццё ціха і спакойна, несучы дапамогу і падтрымку ўсюды, дзе гэта патрабавалася».

Некралог падпісаны літарамі Z. K. Загадкі тут няма. Гэта ініцыялы Соф'і (Зоф'і) Кавалеўскай (1853—1918), краязнаўцы, даследчыцы беларускага фальклору. Яна жыла з мужам Яўгенам Кавалеўскім, удзельнікам паўстання 1863 года, у вёсцы Малыя Бакшты (цяпер Маладзечанскі раён). Кавалеўскія, несумненна, ведалі Чаховіча. А самае галоўнае, у Бакштах у іх, як устаноўлена Генадзем Кахановічам, бываў і Янка Купала. Так што ўсё звязваецца ў цікавы вузел.

Вернемся яшчэ раз да таго моманту, калі Чаховіч, пасля многіх пакут і нягод, пасяляецца нарэшце ў Бясядах. Якраз у 1880 годзе выйшаў першы том «Геаграфічнага слоўніка Каралеўства Польскага і іншых славянскіх зямель», у якім гэтая мясцовасць апісваецца даволі падрабязна. Паглыбімся ў своеасаблівую лапідарную паэтыку слоўніка. Перакладаем з польскай:

«Бясяды, вёска і маэнтак, Вілейскі павет, Хаценчыцкая воласць, за пяць міль [35 вёрстаў.— Г. К.] ад Мінска, 18 вёрстаў ад Радашковічаў (тут прыход і паштовая станцыя), ад Лібава-Роменскай чыгункі (станцыя Красная, або Уша) 3¹/₂ мілі. Гэты маэнтак мяжуе з аднаго боку з Барысаўскім паветам Мінскай губерні. Плошча 6000 моргаў [звыш 3000 дзесяцін.— Г. К.], з іх 1200 прыдатных, астатняе лес. Жыхароў абодвух полаў на гэтым абшары 600 — 650 чалавек, пераважна праваслаўных. За паўварсты ад сядзібы знаходзіцца прыходская царква, з 1840 года праваслаўная, пабудаваная 200 гадоў таму назад, рэдкай архітэктуры, у форме трохкутніка з усечанымі вугламі, які ўтварае няправільны шасцікутнік. Мясцовасць гарыстая і маляўнічая. На невялікай адлегласці ля падножжа гары, на якой пабудавана царква, цячэ рака Удра, прыток Іліі, па другім баку ракі гара са слядамі замка. Да Бясяд належыць

гута, знаходзіцца яна ў фальварку Жабічах, існуе 80 гадоў, абарот мае 10 000 рублёў серабром. Лясы велізарныя, добрай якасці, пераважна сасновыя і яловыя, ёсць таксама ўперамежку з хвойнымі дуб, клён, ясень, ліпа і альха. Глеба часткова пад жыта і пшаніцу, ёсць торф, вапна, кварц, а нядаўна адкрыты паклады мергелю, які ўжываюць і на вытворчасць шкла. У рацэ Удры вядзецца стронга. На тэрыторыі Бясяд ёсць на гэтай рацэ тры млыны аб адным і двух колах, або затворах. Да маёнтка Бясяды адносяцца фальваркі Трусевічы, Калдукоўка, Трускаўшчына, Паўлі-нента, Селішча, Жабічы, Лоша, Сідараўка, Канатопа, з вадзяным млынам аб двух затворах. Маёнтак Бясяды належыць Анэлі Чаховічай. У бясядскіх лясах ёсць курганы, або валатоўкі, здаецца, шведскіх часоў» (артыкул падпісаны ініцыяламі М. Г.— як высвятляецца з матэрыялаў слоўніка, гэта ксёндз Максімілян Гапінскі з Наўры).

Такая, можна сказаць, агульная экспазіцыя Бясяд, месца, дзе сустрэліся Чаховіч і Купала. Сама мясцовасць тут, як бачым, цікавая, чыста купалаўская, з багатай, разнастайнай прыродай, курганамі, гістарычнымі помнікамі і паданнямі, незлічонымі слядамі дзейнасці ўвішніх чалавечых рук.

Прыблізна праз два гады пасля таго, як Чаховіч пасяліўся ў Бясядах, Дамінік Ануфрыевіч Луцэвіч і яго маладая жонка Бянігна Іванаўна ахрысцілі ў радашковіцкім касцёле свайго першынца Івана, будучага Янку Купалу. Хоць Вязынка, дзе арандавалі зямлю Луцэвічы, ад Бясяд і далекавата, але Чаховічы былі прыхаджанамі таго ж радашковіцкага касцёла і ў прынце, хаця б здалёк, маглі ведаць Луцэвічаў і нават чуць пра нараджэнне ў іх сына. Неўзабаве суровы лёс пачынае кідаць Луцэвічаў з месца на месца, яны кружаць вакол Мінска, то набліжаючыся да Бясяд, то зноў аддаляючыся, пакуль нарэшце не знайшлі амаль на дзесятак гадоў прыстанак у Селішчы. У летапісе жыцця і творчасці Янкі Купалы пра гэта запісана так:

«1895—1904. Сям'я Луцэвічаў жыве ў Селішчы Гайна-Слабадской воласці Барысаўскага павета».

Храналагічны пералік фальваркаў, дзе ў розныя часы былі арандатарамі Луцэвічы, некалі склаў сам Купала для Клейнбарта. І вось якая акалічнасць. Усюды ён указваў уладальнікаў-памешчыкаў, а адносна Селішча чамусьці гэтага не зрабіў. Цікава, што ў ліку дзевяці фальваркаў, якія адносіліся да Бясяд, геаграфічны слоўнік, як мы бачылі, называе і Селішча. І ўсё-такі думаецца, што купалаўскае Селішча — іншае. Вось нават і павет з губерняй розняцца:

Бясыды Вілейскага павета Віленскай губерні, а Селішча Барысаўскага павета Мінскай. Купалаўская энцыклапедыя адзначае, што гэтае паэтава Селішча належала памешчыцы Манюшцы. А Чаховічаў зямляк Ф. Гінтаўт называе ў гэтай сувязі імя памешчыка Вайцяхоўскага.

Няцяжка падлічыць, што Ясю Луцэвічу было ў 1895 годзе 13 гадоў, пакінуў жа ён Селішча ўжо маладым сфарміраваным чалавекам. Селішча вельмі важны перыяд у жыцці паэта. Ён прагна прыслухоўваўся да народа, што і як гавораць і спяваюць, чым жывуць, пра што мараць навокал людзі. Тут жывуць цікавыя апавядальнік-парабак, які спрыяў абуджэнню ў будучага паэта творчай фантазіі. За адну зіму (1897—1898) Купала скончыў двухкласнае народнае вучылішча ў Беларучы і атрымаў адзіны ў сваім жыцці дакумент аб адукацыі. У Селішчы паспрабаваў скласці першыя вершы, спачатку на польскай мове. Тут перажывуе надзвычай цяжкую сямейную трагедыю — смерць бацькі, а праз паўгода ненажэрная шкарлятына ўнесла ў магілу малодшага брата Казіка і дзвюх сястрычак — Сабіну і Гэлю.

Нарэшце, тут ён пазнаёміўся з папличнікам Каліноўскага Зыгмунтам Чаховічам.

Іх знаёмства і сустрэча ў агульным плане датуюцца тымі ж 1895—1904 гадамі. Для больш дакладнага датавання матэрыялу не стае. Магчыма, варта адкінуць пару апошніх гадоў, калі пасля смерці бацькі на Купалу звалілася маса дадатковых клопатаў і яму было, відаць, не да кнігі і сустрэч нават з самымі цікавымі і патрэбнымі людзьмі. Але, з другога боку, якраз у гэты час яму так патрэбна была духоўная падтрымка.

М. Гарэцкі ў сваёй «Гісторыі беларускае літаратуры» (1924) пісаў: «Маючы гадоў 16—17, паэта браў чытаць кніжкі ў суседняга пана Чаховіча...», г. зн. адносіў сустрэчы да 1898—1899 гадоў, але, магчыма, гэта ўсяго толькі меркаванне. Гэтаксама ж не зусім карэктна датаваць знаёмства Купалы з Чаховічам менавіта 1895 годам (Купалаўская энцыклапедыя. С. 703). Яны маглі (хутчэй так яно і было) пазнаёміцца і крыху пазней, калі Луцэвічы ўжо абжыліся і агледзеліся на новым месцы, ды і сам Ясь Луцэвіч чык падрос.

Па падліках заўзятага падарожніка па роднай Беларусі Леаніда Пракопчыка, ад Селішча да Бясяд «нацянькі», палявымі ды ляснымі дарожкамі, кіламетраў 5—6, па гасцінцы болей. Суседства, як бачым, адноснае. І ўсё ж будучы

паэт, пры ўсёй сваёй сціпласці, знайшоў дарогу да Чаховіча. І шмат разоў («Бывал у него часто...») прайшоў па ёй туды і назад, каб выбраць патрэбную кнігу, пагаварыць аб прачытаным, пра тое, чаму сведкам за сваё доўгае, вельмі цяжкое жыццё быў Чаховіч.

Калі Луцэвічы пасяліліся ў Селішчы, былому паўстанцу-катаржаніну было 64 гады. Харошы, мудры ўзрост падсумоўвання. Хоць досыць мудрым, мы пераканаліся, ён быў «от младых ногтей».

Дом Чаховічаў да нашых дзён не захаваўся. Паводле расказаў бясядскіх старажылаў, запісаных Л. Пракопчыкам, дом быў цікавы, са своеасаблівай аранжарэяй на першым паверсе, з вежай над дахам, адкуль далёка праглядаліся ваколіцы. Бібліятэка была на трэцім паверсе. Яшчэ ў гады рэвалюцыі і грамадзянскай вайны ў апусцелым доме можна было бачыць скінутыя на падлогу кнігі, геаграфічныя карты, нейкія старыя папкі, карціны ў залатых рамах, статуі.

Які ж «скарб» адкрыўся тут прагнуму да кнігі і ўсякіх ведаў Купалу? Сёння пра склад бясядскай бібліятэкі, на жаль, можна толькі меркаваць. У прыватнасці, усе пералічаныя Янкам Купалам польскія аўтары — Міцкевіч, Славацкі, Крашэўскі, Сыракомля, Ажэшка, Канапніцкая, Выспянскі, Пшыбышэўскі, — іншым разам Купала дадаў да іх Сянкевіча, — вядома ж, былі ў кнігазборы Чаховічаў. Варта таксама добра падумаць над словамі Купалы: «...у него першого я познакомился с нелегальной литературой, больше всего относящейся к польскому восстанию. Были это издания краковские, лондонские, парижские и т. д.». За мяжою сапраўды выходзіла шмат кніг з гісторыі 1863 года, і сем'і паўстанцаў, а тым больш самі ўцалелыя ветэраны паўстання імі жыва цікавіліся (сястра Каліноўскіх піша ў 1905 годзе: «Чытала ў нейкім замежным творы з часоў паўстання, дзе збыталі нябожчыка Віктара з Канстанцінам...»).

У бібліятэцы Чаховіча хутчэй за ўсё былі наступныя польскія выданні, якія карысталіся ў той час асабліва шырокай вядомасцю:

Агатон Гілер, «Гісторыя паўстання польскага народа ў 1861—1864 гадах», у 4 тамах, Парыж, 1867—1871. Выданне цікавае тым, што якраз у ім, у першым томе, надрукаваны на мове арыгінала, па-беларуску, славутыя «Пісьмы з-пад шыбеніцы» Кастуся Каліноўскага, у тым ліку яго развітальны верш да Марысі.

Зыгмунт Калюмна, «Памятка для польскіх сем'яў», Кра-

каў, 1868. Біяграфічныя даведкі пра многіх ахвяр — удзельнікаў паўстання, у тым ліку пра Каліноўскага.

Валерый Пшыбароўскі (гэты скрупулёзны, хоць і кансерватыўны гісторык схаваўся пад крыптанімам Z. L. S.), «Гісторыя двух гадоў», у 5 тамах, Кракаў. 1892—1896. Расказ пра гады, што папярэднічалі паўстанню, у тым ліку ў Літве і на Беларусі. З 1897 года ў тым жа Кракаве пачала выходзіць шматтомная «Гісторыя 1863 года» Пшыбароўскага, які атрымаў цяпер магчымасць выступіць пад новым псеўданімам — «Аўтар «Гісторыі двух гадоў».

У Лондане яшчэ напярэдадні паўстання, у 1862 годзе, выйшла на польскай мове (было і рускае выданне) брашура «Цэнтральны Народны Польскі Камітэт у Варшаве і выдаўцы «Колокола» ў Лондане», выдадзеная вольнай рускай друкарняй А. І. Герцэна і М. П. Агарова. У ёй абвяшчаўся руска-польскі рэвалюцыйны саюз, да якога далучыліся і рэвалюцыянеры Беларусі і Літвы.

У 1863—1870 гадах у Лондане выходзіла польская газета «Глос вольны», дзе змяшчаліся шматлікія матэрыялы пра паўстанне, быў перадрукаваны адзін з нумароў «Мужыцкай праўды».

Папулярныя кнігі прагрэсіўнага грамадскага дзеяча і гісторыка, аднаго з першых польскіх сацыялістаў, Баляслава Ліmanoўскага выйшлі ў Львове (тады Аўстра-Венгрыя): «Гісторыя нацыянальнага руху з 1861 па 1864 год», у 2 тамах, 1882; аднатомная «Гісторыя паўстання 1863 і 1864 года», 1888.

Цалкам магчыма, што ў Чаховіча, як гэта паказана ў п'есе У. Караткевіча, захаваліся палымяныя лісткі «Мужыцкай праўды», а таксама іншыя беларускія пракламацыйныя выданні таго часу: «Гутарка старога дзеда», «Гутарка двух суседаў». Усё гэта было (было?) бясконца цікава юнаму Купалу.

Зямляк паўстанца Ф. Гінтаўт успамінае: «Бібліятэка Чаховіча сапраўды была багатай, яе ў час рэвалюцыі разабралі сяляне з бліжэйшых вёсак і, як мне давялося бачыць, скарысталі кнігі даволі «практычна»: частка пайшла на самакруткі, а рэшта на аклейванне сцен. Некалькі кніг з гэтае бібліятэкі — творы Г. Сянкевіча, Ю. Крашэўскага — падараваў мне адзін хлопец з Карпілаўкі, але яны, на жаль, не захаваліся, немцы пастараліся спаліць бацькаву хату разам з тымі кніжкамі. У адной кніжцы знаходзілася паштоўка з малюнкам царскай кароны, акручанай двума бізунамі, нібы вужакамі, над каронай надпіс: «В Расіі сон не

байкі, по-над правом ест нагайкі». Мабыць, гэтая паштоўка паходзіла з часоў паўстання»¹.

Вясвятляецца, што ў шахах у Чаховіча змяшчаліся не толькі кнігі, але і рукапісы. У некралогу яго гаварылася: «Сябра Ляскарыса і Карловіча, ён заўсёды ажыўляўся, успамінаючы іх». З біяграфіі не раз згаданага вышэй паэта і ўдзельніка паўстання 1863 года Ежыя Ляскарыса, які памёр у 1888 годзе, напрыклад, даведваемся, што яго рукапісы зберагаліся пасля смерці ў Бясядах. Вярнуўшыся з эміграцыі, Ляскарыс пражыў апошнія гады ў Даўбарове (Дамброве) пад Радашковічамі (відаць, сённяшняя вёска Дубрава, або Дуброва, у Маладзечанскім раёне). Хутчэй за ўсё пасяліўся ён там не без садзеяння Чаховіча. Яго апошні верш, напісаны за некалькі тыдняў да смерці, прысвечаны старому сябру Зыгмунту Чаховічу. Сярод рукапісаў Ляскарыса, што захоўваліся ў Чаховіча, біёграфы адзначаюць паэму «Ёнтэк» пра франка-прускую вайну 1870—1871 гадоў. Пра гэта згадвае, у прыватнасці, адзін з пачынальнікаў нашай літаратуры Вінцэсь Каратынскі ў некралогу Ляскарыса, апублікаваным у варшаўскім часопісе «Тыгоднік ілюстраваны». Адкуль Каратынскі мог пра гэта ведаць? Не інакш Чаховіч падтрымліваў сувязі з Каратынскім, які перасяліўся пасля паўстання ў Варшаву.

У бясядскай бібліятэцы, зразумела ж, былі кнігі Ляскарыса, у тым ліку зробленыя ім апрацоўкі для маладога чытача «Мемуараў» Паска і «Памятак Сапліцы» Жэвускага (Варшава, 1882—1883).

Магло здарыцца, бясядскі самотнік паказваў юнаму Купалу не толькі рэдкія замежныя выданні, але і рукапісы неапублікаваных твораў. З кніг пра паўстанне 1863 года, з расказаў Чаховіча Купала мусіў даведацца пра жыццёвы подзвіг Каліноўскага, запомніць яго імя, а магчыма, і пазнаёміцца з яго творамі («Пісьмам і з-пад шыбеніцы», «Мужыцкай праўдай»). Фігуральна кажучы, у час сустрэч і гутарак Чаховіча і Купалы над імі лунаў цень Каліноўскага.

Ідэалогія, гераічная барацьба за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне народа, рэвалюцыйная публіцыстыка і паэзія Каліноўскага былі надзвычай блізкія Купалу, які

¹ Польша. 1984, № 5. С. 172. У іншым месцы Ф. Гінтаўт піша: «Па сутнасці, Чаховіч быў неафіцыйным настаўнікам, які паставаў талент прышлага паэта на працягу амаль сямі гадоў» (Польша. 1992, № 7. С. 208). Ад Купалавай сястры Гінтаўт чуў нават, што Янка цераз Чаховіча пасылаў у друк першыя (відаць, яшчэ польскія) вершы і быццам бы неяк атрымаў ганарар за нешта надрукаванае.

разам са сваімі папличнікамі, па сутнасці, прадоўжыў справу Каліноўскага на новым гістарычным этапе. Аднак усвядомлена гэта было пакаленнем Купалы не адразу. У купаляўскіх матэрыялах няма ранніх згадак пра Каліноўскага. Як быццам не памяць пра родапачынальніка беларускай рэвалюцыйнай дэмакратыі і многія іншыя дзеячы нашаніўскай пары. Рэдкае выключэнне нарыс М. Багдановіча «Белорусское возрождение» (1915). На поўны голас загаварыў пра Каліноўскага «Гоман» В. Ластоўскага (1916).

Новае, сапраўднае адкрыццё Каліноўскага для Купалы, як і для ўсяго беларускага народа, адбылося ўжо ў паслярэвалюцыйны час, а менавіта ў 20-я гады, калі вобраз «атамана мужыцкай праўды» ўвасабляецца ў яскравых творах літаратуры і мастацтва, ставіцца п'еса Е. Міровіча, здымаецца фільм пра Каліноўскага. У Зборы твораў Купалы апублікавана рэцэнзія на спектакль па п'есе Е. Міровіча «Кастусь Каліноўскі» (упершыню надрукавана ў газеце «Савецкая Беларусь» 10 лістапада 1923 года за подпісам «К-а»). У рэцэнзіі падкрэслівалася, што «выведзены на сцэне герой — не надуманая аўтарам асоба, а гістарычна рэальная, баец-рэвалюцыянер Беларусі 60-х гадоў». «Мы патрабуем,— гаварыў аўтар,— каб у дні спектакля не толькі вывешваўся партрэт Каліноўскага, але тут жа, на картцы, кароткі, але выразны (у звязку з п'есай) жыццёпіс.

Моладзь павінна знаць тых, хто складаў галовы за волю працоўных Беларусі». Апошнім часам нашы вучоныя ўслед за Янкам Саламевічам схіляюцца да высновы, што гэты цікавы водгук на спектакль Міровіча належыць усё-такі не Купалу, а знанаму беларускаму літаратару і грамадскаму дзеячу Я. Дылу (Т. Кулешы), які гэтаксама ж, як Купала, карыстаўся крыптанімам «К-а».

Тым не менш вядома, што Купала даражыў памяццю беларускага нацыянальнага героя — кіраўніка паўстання 1863 года. Імя Каліноўскага неаднойчы згадваецца ў публіцыстыцы Купалы часоў Вялікай Айчыннай вайны. У артыкуле «Народ-мститель» народны паэт пісаў:

«Народ помнит своего бесстрашного революционера Кастуся Калиновского, возглавившего в 1863 году «Чырвоны жонд» (красное правительство). С горсткой храбрецов он дрался за свободу и землю для белорусского крестьянина, издавал для него «Мужицкую правду» и погиб за него в неравной борьбе.

Славные традиции Калиновского живы в белорусском народе».

У дакладзе на сакавіцкай сесіі Акадэміі навук БССР 1942 года «Айчынная вайна і беларуская інтэлігенцыя» Янка Купала ўспомніў імя «слаўнага рэвалюцыянера Кастуся Каліноўскага» побач з імёнамі самых дарагіх беларускаму народу гістарычных дзеячаў — Францыска Скарыны, народных паўстанцаў Гаркушы і Нябабы, пісьменнікаў Дуніна-Марцінкевіча і Багушэвіча, Цёткі і Багдановіча.

Досыць глыбокае знаёмства з падзеямі паўстання 1863 года стала неад'емнай часткай гістарычных ведаў паэта, уплывала на фарміраванне яго поглядаў на гісторыю роднай Беларусі, яго агульнай гістарычнай канцэпцыі. У вершы «Касцу» (1907) ён нагадае, што самая звычайная сялянская каса можа стаць грознай зброяй у руках народа, калі той паўстане.

Быў даўней народ хітрэй,
Не знаў стрэльбаў, дык аей!
Коскі шаблямі былі,
Ваяваць з імі ішлі.

Паэт да тонкасці ведаў тэхніку пераўтварэння касы-працаўніцы ў касу-зброю.

Касу ў шыйцы адагне,
І насадзіць, і махне...

Зразумела ж, гэтыя вобразы навеяны славытымі касінерамі 1863 года.

Слаўнае мінулае давала падпору для аптымістычных спадзяванняў на будучае. У вершы «За касой» (1911, зб. «Шляхам жыцця») Купала марыў-пытаўся:

Ці даждуся калі кос і песень касцоў
На другой на вялікай касьбе?..

Тое ж і ў вершы «Касьба» (1905—1907) са зборніка «Жалейка»:

Дружна йдзі, бедны люд, і з зары да зары
Працуй, біся, не гніся пад лямкай цяжкой
І за праўду сваю, дачакаўшы пары,
З касой вострай сваёй дружна, смела пастой!

Нярэдка ў сваёй паэзіі і публіцыстыцы Купала звяртаўся да злавеснага вобраза Мураўёва-вешальніка, душыцеля паўстання 1863 года, духоўнага антыпода Каліноўскага. «Мураўёва цень» як увасабленне царызму, які карыстаецца нязгодай паміж народамі, паўстае ў байцы Купалы «Лякарства» (1909). Часы, «калі Мураўёў гаспадарыў у Беларусі», успамінаюцца ў яго артыкуле «За «А ўсё ж такі мы

жывём!..» (1914), накіраванай супраць шавіністычных вы-
ступленняў чарнасоцэннай прэсы. Мураўёўшчыну Купала
разумеў вельмі глыбока, паказваючы пазней духоўную род-
насць царскага сатрапа з польскімі шавіністамі-пілсудчыка-
мі. У вершы «Суд ідзе. Браніславу Тарашкевічу» (1932)
«цень Мураўёва» вітае памагатых Пілсудскага, што чыняць
расправу над лепшымі прадстаўнікамі працоўнага беларус-
кага народа.

...Бясяды. Невялікая кропка на карце Беларусі, якая
выклікае шмат гістарычных, літаратурных успамінаў і аса-
цыяцый.

ЦІ БЫЛО ТАКОЕ ВЫДАННЕ?

*Даследчыцкі сюжэт з Багдановічам,
Каліноўскім і бібліяграфічнымі рэбусамі*

З Багдановічам нам стала далёка відаць ва ўсе канцы свету.

М. Стральцоў

Кастусю Каліноўскаму і Максіму Багдановічу было па 26...

Алена Ціхановіч

Нашы энцыклапедысты, якія працуюць над энцыклапедычным даведнікам «Максім Багдановіч», папрасілі напісаць некалькі радкоў пра адносіны выдатнага паэта да Каліноўскага — ці ведаў Максім пра Кастуся, што і дзе аб ім пісаў, што можна сказаць пра іхнія духоўныя сувязі і г. д. Прышлося задумацца над гэтымі пытаннямі і нават зрабіць сакія-такія дадатковыя расследаванні.

У агульным плане несумненна — гераічная барацьба, радыкальная ідэалогія, палымянае слова Кастуся Каліноўскага па сваёй сутнасці былі надзвычай блізкія дзеячам беларускага адраджэння пачатку ХХ стагоддзя, у тым ліку Максіму Багдановічу. Аднак па шэрагу прычын (перарывістасць традыцый, аднабаковая на працягу доўгага часу трактоўка падзей 1863 года як паўстання выключна польскага, далёкага ад інтарэсаў беларускага народа) само імя Каліноўскага толькі паступова адкрывалася маладой беларускай інтэлігенцыяй. У «Нашай ніве» згадак пра Каліноўскага, здаецца, няма. Вялікую публікацыю з адчуваннем маштабу яго дзейнасці, яго нацыянальнай значымасці прысвяціў яму ў 1916 годзе Вацлаў Ластоўскі ў «Гомане». Але яшчэ раней у нарысе-даследаванні «Белорусское возрождение» праніклівы Багдановіч, па сутнасці, першы з нашаніўцаў прыгадаў Каліноўскага ў аспекце нацыянальна-культурнай гісторыі. Напомнім, што праца пісалася Багдановічам у ліпені 1914 года (якраз на парозе сусветнай вайны), у наступным годзе друкавалася ў маскоўскім часопісе «Украинская жизнь», былі і асобныя адбіткі (Масква, 1916). Цяпер нас цікавіць наступнае месца з яе, прачытаем гэтыя радкі ўважліва.

«Польские повстанцы 1863 г., — адзначаў Багдановіч, —

в свою очередь выпустили ряд изданий на белорусском языке. Таковы «Мужыцкая праўда», «Гутарка старога дзеда», «Перэдсьмертны разгавор пустэльніка Петра» и т. д. К. Калиновский издавал в Белостоке даже белорусскую газетку «Нутorka» (стихотворную), подписываясь псевдонимом «Ясько гаспадар с пад Вільні»¹.

Звесткі Багдановіча яшчэ не ва ўсім дакладныя. «Беларускай газеткай» Каліноўскага была, вядома, найперш «Мужыцкая праўда», якая прыпісваецца тут па традыцыі нейкім неакрэсленым, безаблічным «польскім паўстанцам». Гэта не выключае і адзначанага Багдановічам хаця б ускоснага дачынення правадыра беларускай рэвалюцыйнай дэмакратыі і да іншых выданняў, скажам, да даволі радыкальнай вершаванай «Гутаркі двух суседаў», якая сапраўды выходзіла ў Беластоку (выйшла 4 нумары) і пераклікалася некаторымі важнымі прынцыповымі палажэннямі з «Мужыцкай праўдай». Як бы там ні было, але сам факт звароту Багдановіча да імя Каліноўскага ў працы аб беларускім нацыянальна-культурным адраджэнні досыць паказальны. У гэтым сэнсе заслуга Багдановіча ў засваенні беларускай інтэлігентскай духоўнай спадчыны, традыцый Каліноўскага несумненна.

Паўстае пытанне, адкуль Багдановіч узяў гэтыя звесткі. Якімі наогул матэрыяламі карыстаўся засяроджаны ў сваім высокім прызванні яраслаўскі ліцэіст, калі са шчымлівай любоўю да далёкай бацькаўшчыны, з душэўным клопатам аб яе будучыні рыхтаваў свой гістарычны нарыс адраджэння роднай культуры, у першую чаргу роднай літаратуры? Па сутнасці, гэта першы зводны курс гісторыі беларускага пісьменства. «Гісторыя...» яго магутнага цёзкі Максіма Гарэцкага выйдзе ў 1920 годзе, найбольш важны з гэтага пункту погляду, завяршальны выпуск «Белорусов» Карскага з'явіцца яшчэ пазней. Праўда, у 1903 годзе, у першым томе «Белорусов», Карскі даў беглую зводку літаратурна-лінгвістычных крыніц за ўвесь перыяд існавання нашага пісьменства, каратка прыгадаў там і «Мужыцкую праўду» (не раскрываючы аўтарства), але ацаніў яе ў афіцыйным духу («Прокламация написана очень зло»). Што яшчэ ляжала або магло ляжаць на рабочым сталі вялікага працаўніка Максіма? Багдановіч перачытаў, несумненна, «Живописную Россию» (том, прысвечаны Беларусі), ведаў артыкул Ластоўскага «Памажыця!» (Наша ніва. 1913) пра пісьменнікаў

¹ Богданович М. Белорусское возрождение. М., 1916 (репринтное изд.— Мн., 1991). С. 13.

XIX стагоддзя, іншыя гісторыка-літаратурныя публікацыі «Нашай нівы», працы Р. Зямкевіча, але пра Каліноўскага там нічога не было. На чым жа ён грунтаваўся ў дадзеным выпадку?

Удаецца адшукаць даволі блізкую крыніцу — кнігу польскага сацыяліста (дзеяча ППС) Леана Васілеўскага (1870—1936) «Літва і Беларусь», якая выйшла ў Кракаве ў 1912 годзе. Прагрэсіўны публіцыст і гісторык, Васілеўскі, нягледзячы на зразумелую ў цэлым у яго становішчы тэндэнцыю да перабольшання польскіх уплываў на культуру беларускага і літоўскага народаў, здолеў прывесці ў сваёй кнізе шэраг аб'ектыўных звестак з гісторыі беларускага нацыянальна-культурнага руху, адзначыў арыгінальнасць таленту Я. Купалы і Я. Коласа, паспрабаваў у кароткай форме акрэсліць іх творчыя індывідуальнасці, высока ацаніў «Нашу ніву», у прыватнасці, за яе надзіва далікатныя адносіны да іншых народаў і цесную сувязь з працоўнымі масамі.

Якраз у Васілеўскага на старонцы 274 і знаходзім шуканыя радочки, якія можна бадай што беспамылкова суаднесці з прыведзеным фрагментам Багдановіча. Вось яны (у перакладзе з польскай):

«Пачатак 7-га дзесяцігоддзя прынёс новую з'яву — агітацыйную палітычную літаратуру на беларускай мове. З'яўляюцца адозвы і брашуры («Мужыцкая праўда», «Гуторка старога дзеда», «Добрыя весыці», «Перэдсмертны разгавор пустэльніка Петра»), вытрыманыя ў антыўрадавым і антырускім духу. Выходзіць беларускае вершаванае перыядычнае выданне [pisemko] «Hutorka», якая выдавалася ў Беластоку Канстанцінам Каліноўскім (што ўжываў псеўданім «Ясько гаспадар с пад Вільні»). Пашыраліся песні аналагічнай тэндэнцыі».

Адпаведнасць, можна сказаць, поўная. Здаецца, Багдановіч ці не цалкам перанёс гэты фрагмент у сваю працу, надаўшы яму сваю рэдакцыю. Зразумела ж, ён уставіў гэтыя звесткі ў высокую раму сваёй патрыятычнай канцэпцыі, свайго праніклівага бачання нацыянальнай гісторыі. Чужое ў яго, як і ў іншых значных творцаў, адразу становілася сваім. Але гэта не здымае пытання пра крыніцы. Моц літаратурнага крыніцазнаўства, уважлівага прачытання даступных крыніц у тым, што нават пры адсутнасці чарнавікоў і іншых падрыхтоўчых матэрыялаў мы атрымліваем рэдкаую магчымасць кінуць погляд у творчую лабараторыю нашага паэта, як бы зірнуць з-за пляча пісьменніка. Можна было

б яшчэ думаць, што ў Багдановіча і Васілеўскага ёсць нейкая агульная крыніца, але вядома, што наш паэт уважліва чытаў кніжку Васілеўскага, нават вывучаў з яе дапамогай польскую мову.

Звесткі пра гэта захаваліся ў перапісцы. 23 мая 1914 года (успомнім — у ліпені ён будзе працаваць над артыкулам «Белорусское возрождение») Багдановіч пісаў з Яраслаўля ў рэдакцыю «Нашай нівы» (Вацлаву Ластоўскаму — так трэба расшыфроўваць абсечаны ўкладальнікамі Збору твораў зварот «Пане В.!» — яшчэ зусім нядаўна імя гэтага выдатнага працаўніка беларускай культуры было пад забаронай), дык вось Багдановіч пісаў: «Скончыўшы вясеннія экзамены, адразу хачу прыступіць да свайго даўняга задання,— а ўласне хачу выўчыць польскую мову. Дзеля таго надашліце мне накладной платай вось якія кнігі: 1) Leon Wasilewski. «Litwa i Białoruś», 2) Слоўнік польска-рускі, не надта вялікі, па вашаму выбару. Па Васілеўскаму я і хачу вучыцца. Маю надзею, што за лета здолею-такі яго прачытаць»¹.

Чаму для практыкаванняў у польскай мове Багдановіч выбраў менавіта кніжку Васілеўскага, якая мела падзагаловак «Мінуўшына — сучаснасць — тэндэнцыі развіцця» і побач з грунтоўнымі, а цяпер для нас як бы класічнымі беларусазнаўчымі працамі Карскага, Нікіфароўскага, Раманава, Сержпутоўскага прыхільна рэкламавалася тагачаснай беларускай прэсай, няцяжка здагадацца: паэта надзвычай цікавіла ўсё, звязанае з культурным рухам і гісторыяй яго радзімы,— можна ўявіць, колькі трапяткіх водгукаў — дзе станоўчых, удзячных, а дзе і больш стрыманых, а то і крытычных — знайшла пры павольным, удумлівым чытанні гэта кніжка ў душы Максіма.

Цяпер мы ведаем, што Ластоўскі ўважліва паставіўся да просьбы з Яраслаўля, прыслаў і кнігу і слоўнік (дапытлівыя музейшчыкі павінны высветліць, якімі польска-рускімі слоўнікамі ён карыстаўся), і ўлетку 1914 года, калі Максімавы сябры цэлымі днямі прападалі на Волзе, сіднем сядзеў над прысланымі матэрыяламі. Для яго гэта было неверагодна цікава. Блізкая польская мова, на якую, дарэчы, ужо пачалі перакладаць яго творы, дапамагала паўней і вастрэй адчуць многія нюансы роднай. За канікулы Багдановіч не толькі адужаў польскую мову, не толькі прачытаў даволі ёмістую, насычаную разнастайным матэрыялам кніжку Васілеўскага,

¹ Багдановіч М. Зб. тв.: У 2 т. Мн., 1968. Т. 2. С. 508—509.

як было абяцана ў цытаваным пісьме, але і напісаў (прынамсі, завяршыў) выдатную, наватарскую працу аб культурным адраджэнні свайго народа. Тыя адзначаныя намі вышэй недакладнасці ў тэксце Багдановіча трэба аднесці на рахунак Васілеўскага. Ды, калі разабрацца, што можна было патрабаваць ад папулярных, па сутнасці, прац Багдановіча і Васілеўскага? Трэба ўлічыць таксама, што гісторыя беларускіх агітацыйных выданняў 1860-х гадоў была тады яшчэ зусім не распрацаваная — з гэтым блыталіся нават спецыялісты, якія, што называецца, сабаку з'елі на гісторыі паўстання 1863 года.

На гэтым можна было б і скончыць нашы нататкі, але сюжэт гэты раптам атрымаў свой арыгінальны працяг.

У 1986 годзе выйшла з друку выдатная абагульняльная праца нашых бібліёграфіаў і кнігазнаўцаў — зводны рэтра-спектыўны каталог «Кніга Беларусі: 1517—1917». З зайздроснай скрупулёзнасцю спецыялісты зафіксавалі ў ім усе (ці амаль усе) вядомыя навуцы друкаваныя выданні на беларускай мове (таксама і на рускай, калі яны выходзілі на Беларусі) ад таго самага часу, як славуты палачанін Скарына запусціў у Празе свой першы друкарскі станок, і ажно да Кастрычніцкай рэвалюцыі. Улічана літаральна ўсё — кожная кніга, найменшая брашура, каляндар, газета, кожны часопіс, зборнік, альманах. Прыкрыя пропускі звязаны галоўным чынам з нядаўнімі занадта строгімі патрабаваннямі Галоўліта. Але здараюцца, наадварот, і «мёртвыя душы» — бібліяграфічныя апісанні, за якімі не стаіць рэальнай друкаванай прадукцыі.

Пад № 432 тут апісана наступная бібліяграфічная пазіцыя:

Hutorka. [Газета вершам. Падпольнае выданне К. Каліноўскага]. Biełastok, 1863—1864 гг. (?)

Падпісана: «Jaśko Haspadar z pad Wilni».

І далей спасылка на адпаведнае месца ўжо знаёмай нам працы Багдановіча «Белорусское возрождение». І яшчэ адна спасылка, якая гучыць так: «У кнізе Ігнатоўскага У. «Гісторыя Беларусі XIX — XX ст.» (Мн., 1926) на 122 старонцы змешчаны фотаздымак гэтай газеты».

Вось і ўсё. Звычайна бібліёграфы больш падрабязна апісваюць выданне, прынамсі, указваюць, дзе яго можна паглядзець у натуры. А тут толькі спасылкі на працы, у якіх гэта выданне згадваецца.

Мяне гэта паведамленне каталога надзвычай зацікавіла, бо такога выдання я не ведаў, хоць у свой час давялося

падняць мноства самых разнастайных матэрыялаў, звязаных з Каліноўскім і паўстаннем.

Можа, падумалася, маецца на ўвазе «Гутарка двух суседаў»? Не — яна апісана ў каталогу (і апісана вельмі грунтоўна) крыху вышэй — пад № 431. Ды «Гутарка двух суседаў» ніколі псеўданімам «Яська-гаспадар» не пазначалася і выходзіла напярэдадні, а не ў час паўстання.

Трэба зазірнуць ва ўказанія ўкладальнікамі каталога крыніцы. Як выглядае справа з артыкулам Багдановіча, нам ужо вядома. Знаходзім надзвычай папулярную ў свой час кнігу Ігнатоўскага (што, як ні дзіўна, цяпер нялёгка зрабіць — яе няма нават у даволі багатай Цэнтральнай навуковай бібліятэцы нашай Акадэміі, першым прэзідэнтам якой быў Ігнатоўскі) і адкрываем на старонцы 122. Факсіміле «Гутаркі» ў поўным сэнсе, як уяўлялася, там няма, а ёсць агульны здымак пад назвай «Незаконныя газеты ў 1863—64 гг. (Беларуская газета «Нуторка» — «Гутарка»)». На ім пара дзесяткаў падпольных лісткаў і газет таго часу, згрупаваных, магчыма, на нейкім стэндзе. Найбольш на польскай мове. Чытаюцца назвы: «Неподлеглосьць», «Напшуд!», «Дзеннік народовы», «Глос з Літвы», «Рух», «Правда», «Ойчызна», «Польска» і інш. (некаторыя назвы неразборлівыя). Сярод іх віднеецца брашурка з надрукаванай зверху назвай: паўкругам буйнымі літарамі «НУТОРКА» і ніжэй яшчэ гарызантальны радок з двух слоў, якія на дробнамаштабным здымку нельга прачытаць. Але па размяшчэнні шрыфтоў я ведаю, што так (невялікай брашуркай) афармлялася «Гутарка двух суседаў». Яе першы нумар мне давялося ўласнаручна скапіраваць у аспіранцкія гады ў Маскве (тады гэта быў Цэнтральны гістарычны архіў СССР, потым Цэнтральны гістарычны архіў Кастрычніцкай рэвалюцыі, ф. III адз., 1 эксп., 1861 г., спр. 531, л. 2—3). Я нават спецыяльна старанна перамаляваў тады ў свой сшытак адмысловае размяшчэнне шрыфтоў у загалоўку, якое мяне чамусьці зацікавіла. Ды, зрэшты, факсіміле першай старонкі (з загалоўкам) гэтай «Гутаркі...» надрукавана ў кнізе «Падпольная прэса 1861—1864 гг.» (ч. 1), якая выйшла ў Польшчы ў 1966 годзе (з вядомай сумеснай савецка-польскай юбілейнай дакументальнай серыі «Паўстанне 1863 года. Матэрыялы і дакументы»). І кожны пры жаданні можа пераканацца, што размяшчэнне шрыфтоў тут абсалютна такое ж, як і на здымку ў кнізе Ігнатоўскага. Тое ж самае клішэ для загалоўка (у слове «НУТОРКА» вуглавата абсечанае «О») ужывалася неадна-

разова. Яго выразна відаць на фотакопіі трэцяга нумара «Гутаркі двух суседаў», якая ёсць у мяне (арыгінал — у ДГА Літвы, ф. 378, Паліт. аддз., 1863 г., спр. 1027, л. 8—9).

А зусім нядаўна ўдалося дашукацца нават, адкуль Ігнатоўскі ўзяў сваю ілюстрацыю. Як аказалася — з кнігі польскага гісторыка Ю. Грабца «Год 1863» (Познань, 1922. 2-е выд. С. 291). У Грабца сказана, што гэта калекцыя Польскага нацыянальнага музея ў Раперсвілі (Швейцарыя), вядомага якраз сваімі багатымі зборамі памятак 1863 года. Назва беларускай брашуры чытаецца там цалкам.

Такім чынам, хочаш не хочаш, трэба прызнаць — на здымку ў кнізе Ігнатоўскага пададзена добра вядомая «Гутарка двух суседаў». Трэба думаць, што гэтую «Гутарку...» меў на ўвазе Васілеўскі (і ўслед за ім Багдановіч), бо ніякай іншай вершаванай «Гутаркі», якая выходзіла б як перыядычнае выданне асобнымі нумараванымі выпускамі, не было. (Папулярная ў свой час «Гутарка старога дзеда» не мела працягу і слухна падаецца ўкладальнікамі каталога ў раздзеле кніг, а не перыядычных выданняў.) З поўным правам сцвярджае ў адной з сваіх прац У. Казбярук: «Мы ведаем толькі адну беларускую перыядычную вершаваную газету гэтага перыяду — «Гутарку двух суседаў»¹.

А хіба не паказальна, што бібліёграф 20-х гадоў Юлія Іосіфаўна Бібіла, якая, безумоўна, выдатна ведала кнігу Ігнатоўскага, падала ў сваёй бібліяграфіі беларускіх выданняў «Гутарку двух суседаў» (тады, дарэчы, былі вядомыя толькі тры яе нумары), а проста «Гутарка» ёю не адзначана.

Укладальнікі каталога 1986 года зрабілі інакш, але ці ёсць гэта крок наперад? Уключэнне ўяўнай «Гутаркі» (побач з «Гутаркай двух суседаў») у каталог рэальных выданняў наўрад ці можна лічыць апраўданым. Нездарма самі ўкладальнікі пры гэтым бібліяграфічным апісанні паставілі пыталнік. Пры перавыданні каталога гэтую пазіцыю трэба выключыць.

...Вось такое нечаканае бібліяграфічнае расследаванне вырасла з даручэння энцыклапедыстаў напісаць некалькі радкоў пра адносіны Багдановіча да Каліноўскага.

З апублікаванага В. Рагойшам пісьма В. Савіча-Заблоцкага М. Драгаманаву 1886 года высветлілася даўняя трады-

¹ Старонкі літаратурных сувязей. М., 1970. С. 143.

цыя прыпісваць Каліноўскаму ўсе беларускія гутаркі і пракламацыі 1863 года. Вось гэты надзвычай цікавы фрагмент (захоўваем арыгінальную стылістыку аўтара): «Калі Каліноўскі пан пісаць яў [пачаў] паўстанскую «Беларускую гутарку», «Гутарку старога дзеда», Граматы, Граматкі, Пракламацыі і т. д., люд яў не верыць гэтым, што да яго памужыцку гукалі...»¹ Назвы тут, за выключэннем «Гутаркі старога дзеда», як бачым, не канкрэтызаваныя, прыблізныя, не рэальныя, як не зусім адпавядае (або нават зусім не адпавядае) праўдзе і агульнае адмаўленне ўздзеяння пракламацыі на народ. Апраўданае толькі само збліжэнне Каліноўскага з Беларуссю, з нацыянальнай культурай. У гэтым сэнсе Савіч-Заблоцкі быў папярэднікам Багдановіча.

¹ Беларуская літаратура XIX ст.: Хрэстаматыя. Выд. 2. Мн., 1988. С. 316.

БЫЎ І ТАКІ ПОШУК...

І да матчынага дому
Я прынёс снапок аўса.

У. Хадыка

Францішак Рысінскі— паэт і памешчык

У 1843 годзе на Віцебшчыне пабываў Рамуальд Падбярэскі, які занатаваў свае ўражання ад творчасці папулярнага мясцовага паэта. Вось што ён сказаў: «Францішак Рысінскі, аўтар мноства напісаных з нагоды і лёгкіх вершыкаў, лёгкіх, вясёлых, дасціпных, у якіх звяртае ўвагу і міжвольна прымушае задумацца філасофская, часам знянацку кінутая думка, заснаваная на глыбокім веданні свету і людзей, выяўляе і рэдкі талент, і розум, падтрыманы навукай і роздумам»¹. З напісанага тады артыкула Падбярэскага «Беларусь і Ян Баршчэўскі» відаць, што Рысінскі быў мясцовым памешчыкам і чыноўнікам, службыў апошнім часам старшынёй губернскай палаты цывільнага суда ў Віцебску. Падбярэскі дапускаў, што паэт паходзіў з Украіны. Наўрад ці. Хутчэй за ўсё гэта старадаўні беларускі род, прозвішча якога паходзіць ад вёскі Рысін былой Віцебскай губерні (цяпер Себежскі раён Пскоўскай вобласці; адсюль і вядомы паэт-лацініст, збіральнік прыказак XVI — XVII стагоддзяў Саламон Рысінскі). Публікуючы некаторыя вершы Ф. Рысінскага ў другім томе «Рочніка літэрацкего» (1844), Падбярэскі адзначыў, што аўтар памёр дзесятак з лішнім (kilkunaście) гадоў назад, таму за ўмоўную дату яго смерці можна прыняць 1830 год (або каля 1830 года). Вось у асноўным і ўсё, што было вядома пра жыццё Францішка Рысінскага.

У свой час шмат ведаў пра Рысінскага яго зямляк А. Рыпінскі, напісаў нават яго біяграфію для сваёй гісторыі беларускай літаратуры, але да нас яна, на вялікі жаль, не дайшла. Новых біяграфічных звестак не паве-

¹ Пачынальнікі. С. 57.

дамляецца і ў «Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі», дзе пра Рысінскага ёсць невялікі артыкул У. Мархеля. У другім выпуску гісторыка-літаратурнага зборніка «Шляхам гадоў» (1990) У. Мархель надрукаваў пераклад даволі тыповага для Рысінскага верша «Роздум пасля страты закладзенага маёнтка» і дадаў ва ўступнай нататцы пра яго аўтара: «Не рабілася ніякай спробы адказаць на пытанне, чаму ў пачатку XIX стагоддзя надзвычайную папулярнасць на Віцебшчыне мелі іранічна-філасофскія творы Францішка Рысінскага (канец XVIII ст.— не пазней 1830 г.), старшыні цывільнага суда ў Віцебску, які пісаў на польскай, беларускай і, можа, на рускай мове...» Словам, і ў жыцці, і ў творчасці Рысінскага шмат пытальнікаў.

Таму мне падаліся вартымі ўвагі кароткія звесткі, прыведзеныя ў справе канцылярыі Полацкага намесніцтва 1783 года аб службе мясцовых чыноўнікаў (ЦДГА ў Мінску, ф. 2567, воп. 1, спр. 65). Згадваецца там і Рысінскі. Аказваецца, яму было тады 34 гады. Выходзіць, нарадзіўся ён у 1749 годзе. Такім чынам, перад намі равеснік Гётэ, чалавек, які сфарміраваўся і пражыў значную частку жыцця яшчэ ў XVIII стагоддзі. Калі ўсходняя Беларусь была далучана да Расіі, ён увайшоў ужо ў пару маладосці. У 1778 годзе ўтварылася Полацкае намесніцтва, узнікла мноства новых устаноў, і Рысінскі атрымаў у Полацку месца засядацеля ад дваранства ў Другім дэпартаменце Верхняга земскага суда, потым быў выбраны дваранскім засядацелем у Полацкі совесны суд, з 1780 года ён надворны саветнік (гэта немалы чын). Друкаваны агульнарасійскі «Месяцеслов» на 1796 год паведамляе, што калежскі саветнік (новая прыступка ў кар'еры) Франц Пятровіч Рысінскі быў на той час старшынёй таго самага дэпартаменту Верхняга земскага суда, у якім пачынаў некалі службу засядацелем.

Словам, яго кар'ера складвалася даволі паспяхова. Гэтаму садзейнічала тое, што Рысінскі належаў да асяроддзя досыць багатых памешчыкаў. У той жа справе 1783 года паведамлялася, што ў яго былі маёнткі ў Віцебскім і Полацкім паветах. На жаль, назвы іх не прыводзіліся, падаецца толькі колькасць сялян ва ўладаннях памешчыка: у Віцебскім павеце прыгонных 268 душ (відаць, мужчынскага полу), у старостве (у часовым валоданні) 39, у Полацкім павеце 748 прыгонных, у Веліжскім старостве ажно 1162 душы. У спісе памешчыкаў Віцебскага павета, апублікаваным у цікавым краязнаўчым зборніку «Віцебшчына» (т. 2, 1928), адзначана, што Франц Пятровіч Рысінскі меў маёнткі Паў-

цаво, Казімерава і іншыя (назвы не падаюцца), усяго 12 вёсак. У 1772 годзе за ім па павеце лічылася 518 душ абодвух полаў, праз 10 гадоў 540. Мабыць, ён не вылучаўся з масы памешчыкаў асаблівым лібералізмам у адносінах да сялян. У кожным разе ў кнізе М. Клачкова «Очерки правительственной деятельности времен Павла I» (Пг., 1916) адзначана незадавальненне сялян памешчыкам Беларускай губерні (утворана ў 1797 годзе з Полацкага і Магілёўскага намесніцтваў) калежскім саветнікам Рысінскім. Сяляне прыслалі нават у Пецярбург сваіх хадакоў са скаргамі на свайго памешчыка «в отягощении их несносными работами и налогами». Так што перад намі постаць супярэчлівая, дваістая: таленавіты вастраслоў, які дасціпна высмейваў агульначалавечыя заганы і слабасці, і сын свайго часу, які не толькі не саромеўся прыгонніцтва, але, па ўсім відаць, лічыў яго нармальнай з'явай і выціскаў з бедных паднявольных мужыкоў усё, што толькі можна.

Францішак Рысінскі пісаў пераважна на польскай мове, але ёсць падставы думаць, што ён не грэбаваў і беларускай музай. Вядома, што яго творчасцю цікавіўся ксёндз-месіянер і вялікі кнігалюб Антон Карніловіч (1805—1856). У свой час Адам Мальдзіс прывёў наступны цікавы для нас фрагмент з артыкула пра Карніловіча ў «Польскім біяграфічным слоўніку»: А. Карніловіч, гаворыцца ў артыкуле, «цікавіўся таксама беларускай паэзіяй, асабліва паэтам Францішкам Русінскім [!], вершы якога збіраў і меркаваў выдаць». Як бачым, Рысінскі, магчыма, праз памылку друку, трансфармаваўся тут у Русінскага. Не выключана, што мы ўвогуле маем тут справу з крыху перайначанымі звесткамі, якія ідуць яшчэ ад Падбярэскага, але хто ведае, можа, рэдакцыя слоўніка мела і якія дадатковыя матэрыялы.

У. Мархель звязвае з Ф. Рысінскім аўтарства вядомых макаранічных беларуска-польскіх мініячур «Плач пакінутага каханай» і «За пенкнай паненкай аж душа сумуе...». Сваіх аргументаў даследчык не раскрывае. Хутчэй за ўсё гэта чыста інтуітыўнае меркаванне. Між тым пытанне мае сваю цікавую гісторыю, адносна паходжання гэтых твораў выказваліся самыя розныя погляды. Як вядома, яны апублікаваны А. Рыпінскім паўтара стагоддзя назад у кнізе «Беларусь» (1840). У хрэстаматыі беларускай літаратуры XIX стагоддзя (1971) яны падаюцца як уласныя творы А. Рыпінскага. Праўда, у другім выданні хрэстаматыі (1988) у каментарыях з'явілася істотная агаворка са спасылкай на адзін з артыкулаў Р. Зямкевіча, што «Плач пакінутага

каханай», магчыма, належыць Яну Аношку, а «За пенкнай паненкай...» напісана невядомым аўтарам з Дзісеншчыны не пазней 1820 года.

У другім выпуску зборніка «Шляхам гадоў» Я. Янушкевіч апублікаваў варыянт «Плачу...» пад арыгінальнай назвай «Канкурэнцыя пэўнага гайдука да прачкі». Верш выяўлены даследчыкам у рукапісным зборніку XVIII стагоддзя, які захоўваецца ў Галоўным архіве старажытных актаў у Варшаве. Гэтая знаходка яшчэ раз даводзіць, што аўтарам верша не мог быць Аляксандр Рыпінскі. Не мог па ўзросце, бо нарадзіўся ў 1811 годзе, калі верш ужо добра ведалі ва ўсіх кутках Беларусі. Што да аўтарства Францішка Рысінскага (храналагічна цалкам магчымага) і меркаванняў Зямкевіча, то тут патрэбны дадатковыя росшукі.

Падзорная труба Эміліі Плятэр

Нашы даследчыкі (А. Мальдзіс, Г. Каханоўскі) пісалі пра беларускую фалькларыстку, легендарную гераіню паўстання 1831 года Эмілію Плятэр (1806—1831), пра яе незвычайны, яскравы лёс.

Паходзіла яна са старадаўняга графскага роду, які меў маёнткі і сваяцкія сувязі на сумежжы Беларусі, Латвіі і Літвы. На тагачасных імперскіх картах гэта Віцебская і Віленская губерні. Паводле ўспамінаў віцяблянціна М. Маркса, у другой палове 20-х гадоў Эмілія не адзін раз прыязджала ў Віцебск, бывала ў іх доме, сябрвала з ягонай маці. А Марксы ж былі вельмі сціплымі, небагатымі гараджанамі. Так што для магнацкай дачкі сяброўства з Марксамі вельмі паказальная рыска. Эмілія наогул вылучалася выключным нарадалюбствам. Смела спускалася з наканаваных ёй самім паходжаннем арыстакратычных нябёс на грэшную зямлю. М. Маркс, які сам надзвычай цікавіўся беларускай культурай, ставіў Эмілію Плятэр у першы рад культурных дзеячаў на занябанай ніве нашага народа, лічыў яе як бы прадвесніцай беларускага Адраджэння XIX стагоддзя. У сваіх успамінах ён з пашанай і здзіўленнем раздумваў аб таямнічай духоўнай повязі, якая ўзнікла раптам паміж арыстакраткай і гаротным народам. Самым верным кампасам для Эміліі было яе чуйнае сэрца.

Вось сведчанне-роздум Маркса (часопіс «Lud» за 1906 год): «Першая яна,— бадай, я не памыляюся,— з запалам, уласцівым чулым і высакародным сэрцам, аддалася

душою беларускаму люду, вывучала яго бяду і спачувала ёй, стараючыся па магчымасці аблегчыць яе; збірала і спявала яго песні, шчодра плаціла за іх дастаўку і спрабавала прароў іх наследаванні. На фартэпіяна яна ўмела найвыразней перадаць і зухаватасць, і тугу народных матываў і нават тэмбр сапрана-жалейкі і баса-дуды». Віртуозна валодала Эмілія жанрам галашэнняў, захаплялася беларускай харэаграфіяй, сама па-майстэрску танцавала народныя танцы, надзвычай любіла «Лепятуху». Асабліва цікавае для нас паведамленне пра тое, што Эмілія і сама спрабавала пісаць па-беларуску. Выходзіць, гэта ці не першая наша паэтка. Гэтым ды і ўсім сваім энергічным характарам і тэмпераментам яна надзвычай нагадвае пазнейшую Цётку — Алаізу Пашкевіч. Як і Цётка, Эмілія Плятэр не стаяла ў баку ад вызваленчага руху. Наадварот — смела ішла насустрач жыццёвым і палітычным бурям. Калі пачалося паўстанне 1831 года, адважная дзяўчына кінула ўсё — багацце, прывольнае жыццё, адразу ж арганізавала паўстанцкі атрад у паўночна-ўсходняй Літве, сумежнай з Беларуссю, удзельнічала ў многіх бітвах.

Ігнат Дамейка, паўстанец, знакаміты філамат, сябар Міцкевіча і Чачота, убачыў яе ўпершыню, калі яна са сваім атрадам далучылася ў Трокскім павеце да корпуса генерала Хлапоўскага. Як, мабыць, і іншым, незвычайная дзяўчына-паўстанка добра ўрэзалася яму ў памяць. Вось яго апісанне: «Плятаранцы можна было даць не болей 24 гадоў. Невялікая ростам, бледная, не прыгажуня, але з акруглым, прыемным, сімпатычным тварам, блакітнымі вачыма, стройнага, хоць і не моцнага складу. Была паважная, хутчэй суровая, чым свойская ў абыходжанні, малагаваркая і поглядам нібыта патрабавала да сябе належных адносін і прыстойнасці. Дый ніхто ў лагеры не дазволіў у яе прысутнасці кінуць якое недарэчнае слова, жарт або паграшыць у ветлівым абыходжанні. На ёй быў шарачковы сурдут з чырвоным каўняром, а каля шыі карункавы каўнерык, што вельмі ёй пасавала. Невялікі мужчынскі ківер на галаве, валасы падрэзаны, шырокія, да зямлі шаравары, на поясе кінжал і невялікая шабля, сярэбраныя шпоры на боціках. Сціплая, без усякай ненатуральнай прэтэнзіі, зграбна трымалася на кані...»¹

Ішла вайна, і ў Эміліі, як бачым, з'явіліся новыя рысы —

¹ Domeyko I. Moje podróże. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1962. Т. 1. S. 64.

стрыманасць, яна ўжо не кідалася, як колісь, танцаваць «Лепятуху». Яе прызналі. Нечуваная рэч — маладая жанчына была афіцыйна пастаўлена над бывалымі салдатамі, прызначана ганаровым камандзірам 1-й роты 25-га лінейнага палка паўстанцкай арміі, атрымала званне капітана. На жаль, яе яскравае жыццё вельмі рана абарвалася. Знясіленая няспыннымі паходамі, нялёгкамі і для загартаваных мужчын, яна цяжка захварэла і памерла ў снежні 1831 года, як бы сімвалізуючы сваёй смерцю і канец усяго паўстання. Яе імя ўвайшло ў легенды, па свежых слядах яна апета ў вядомым вершы А. Міцкевіча «Смерць палкоўніка» (як бачым, узнёслы паэт ад душы павысіў яе рангам), у шматлікіх творах іншых польскіх пісьменнікаў. У яе гонар названа адна з цэнтральных вуліц Варшавы.

Першую паэтку-гераіню ўспомніла-заўважыла сучасная беларуская муза (праз вякі-дзесяцігоддзі адбылася як бы зваротная сувязь). Свой верш Эміліі прысвяціла паэтэса Валянціна Аколава. Вобраз Плятэр збліжаецца тут з гераічным вобразам Каліноўскага:

Паўстанка піша вершы пры свячы:
У плачах-галашэннях боль народа.
О, як табе, сястра, дапамагчы,
Калі ты з веку Каліноўскіх родам?

Паўстанка піша вершы пры свячы.
Спіць маладзік на хвалях сініх Нёмна.
І Беларусь прыгонная ўначы
У белай світцы шлях праходзіць цёмны.

У эпіграфіе сумна інтрыгуючая інфармацыя: «Ад яе твораў, на жаль, да нашчадкаў дайшлі толькі радкі...» У журнальным варыянце нават удакладнялася — «два радкі». Гэтыя радкі паводле тых жа ўспамінаў М. Маркса прывёў у свой час А. Мальдзіс у кнізе «Таямніцы старажытных сховішчаў» (1974).

А ці ўсё намі зроблена, каб адшукаць рукапісную спадчыну паэтки-змагаркі, дакументальна прасачыць лёс яе рукапісаў і кніг? Законнае пытанне.

Так або інакш мяне не маглі не зацікавіць архіўныя дакументы аб ёй, што трапляюцца час ад часу ў мінскім гістарычным архіве.

У 1833 годзе разбітыя паўстанцы, як вядома, зрабілі спробу вярнуцца з-за мяжы ў Польшчу, Літву, на Беларусь, каб зноўку ўзняць сцяг паўстання супраць царызму (успомнім знакамітыя справы Заліўскага, Валовіча, жыццёвыя перыпетыі нашага земляка скульптара Генрыха Дмахоўска-

га). Тады ў перапісцы прадстаўнікоў царскай адміністрацыі зноў мільганула імя нашай гераіні (бо не ўсе ведалі яшчэ толкам пра яе лёс, улады па-ранейшаму лічылі яе небяспечнай). У жніўні таго ж 1833 года віленскі генерал-губернатар князь Далгарукаў паведаміў свайму калегу ў Віцебску князю Хаванскаму чутку, нібыта Эмілія Плятэр, жывая і здаровая, тайна прывезена з-за мяжы ў маёнтак графа Плятэра на Ковеншчыне Талюны. Казалі, што прывёз яе ў сваім экіпажы хітрамудры графскі ўпраўляючы дваранін Мінхгаўзен. Нягледзячы на пэўную літаратурнасць прозвішча (нібы саскочыў з кніжных старонак нястрымны нямецкі фантазёр), высветлілася, што такі ўпраўляючы сапраўды ёсць, але прывёз ён усяго толькі зямлячку Эміліі, юную дачку нейкага двараніна Нямчынскага з Дзінабургскага павета. Адносна ж лёсу нашай гераіні той жа Далгарукаў паведаміў сабраныя звесткі, што да ўзяцця Варшавы (8 верасня 1831 г.) яна знаходзілася ў раёне Сейненскага абвода (акругі), «в разных местах у помещиков под названием Щавинской и потом в деревне Юстиново у г. Абломовича, будучи больна, объявила перед кончиною настоящее имя и умерла» (ф. 1297, воп. 1, спр. 6873).

Перапіска аб ёй вялася віцебскімі ўстановамі і пасля не адзін дзесятак гадоў, бо царскія ўлады старанна расшуквалі яе маёмасць для канфіскацыі і перадачы ў казну. Гартаем справу Віцебскага губернскага праўлення 1849—1850 гадоў «О уроженцах здешней губернии, прикосновенных к б. Польскому мятежу» (ф. 1416, воп. 1, спр. 821). На адпаведнае запытанне шэфа жандараў з Пецярбурга адзін з чыноўнікаў-сталаначальнікаў губернскага праўлення паведаміў:

«Из имеющихся в 3 столе 1 отделения дел видно, что из уроженцев Витебской губернии оказались прикосновенными к бывшему Польскому Мятежу следующие лица: дочь графа Ксаверия Платера девица Эмилия Платер, унтер-офицер Александр Зброжко, граф Людвиг Платер и помещик Казимир Корсак, из коих лиц Эмилия Платер (умершая) за участие в мятеже по постановлению Виленского губернского правления, состоявшемуся в 24 день октября 1835 года, утвержденному виленским военным губернатором генерал-адъютантом князем Долгоруким, причислена ко второму разряду государственных преступников, а принадлежащие ей всякого рода имущества и денежные капиталы конфисковать в казну, о которых производится в настоящее время в правлении переписка, самого же наказания для

девицы Платер не определено, ибо до вынесения о ней приговора умерла...»

Справа «Об имуществе мятежницы помещицы Емилии Платер и о притязании на него Дионисия Молля, дяди мятежницы, в пользу его детей» (воп. 2, спр. 8983) цягнулася з 1839 да 1849 года.

З яе дакументаў даведваемся, што Эміліна маці Ганна паходзіла са знатнага роду Моляў, памерла яшчэ напярэдадні паўстання. Бацька Ксаверый Плятэр памёр у 1840-х гадах. Бацькі ўвесь час паміж сабой не ладзілі і жылі асобна. Гэта давала Эміліі пэўную свабоду. Блізкімі для Эміліі людзьмі, калі браць, прынамсі, чыста сваяцкія адносіны, быў дзядзька Дыянісій Моль, уладальнік маёнткаў Падгур'е і Літоўнікі ў Дзінабургскім павеце Віцебскай губерні і Імброды ў Новааляксандраўскім павеце Ковенскай (да 1843 года Віленскай) губерні, а таксама ўладальніца маёнтка Антузава ў тым жа Новааляксандраўскім павеце графіня Плятэр.

Маёмасныя справы вельмі забытаныя. З дакументаў можна зразумець, што частка Літоўнікаў — праз маці — лічылася Эмілінай спадчынай і на гэтую долю прэтэндавала казна. Да таго ж дзядзька Дыянісій узяў на захаванне частку асабістай маёмасці бунтаркі-пляменніцы. Асабліва нас цікавяць цяпер кнігі і рукапісы, што належалі Эміліі. Усе тыя рэчы, якія памагаюць узнавіць духоўны воблік гераніі. У справе гаворыцца: «...помянутой мятежнице Эмилии Платер принадлежала значительная движимость и библиотека, которая оценена в 2009 р. 91 к. ас[сигнациями] и по описи отдана в сохранение 8 октября 1833 года под расписку Дионисию Моллю, который обязался на всякое востребование доставить таковые вещи в целости, а в противном случае вознаградить за убыток из собственного имущества».

Віцебская казённая палата прасіла губернскае праўленне, каб «вещи и книги мятежницы Платер, находящиеся у Молля... первые распорядилось продать, а деньги обратить в казну, а последние передать училищному ведомству».

Апрача таго, свае ўласныя росшукі, як нейкі сапраўдны сышчык-дэтэктыў, вёў бацька, які склаў рээстр рэчаў Эміліі, пакінутых ёю ў розных месцах перад тым, як пайсці ў паўстанне. У прыватнасці, на мызе Антузава ў Новааляксандраўскім павеце павінны былі захоўвацца алмазныя завушніцы маці Эміліі — бацькаў падарунак да вяселля ў 1804 годзе коштам 180 залатых чырвонцаў. Тамсама ж, лічыў Ксаве-

рый Плятэр, трэба шукаць і набытае адначасова серабро да туалету — люстэрка, «секретыр с чернильницей, песочником и подсвечником». Уладальніца маёнтка сцвярджала, што ўсё гэта ў свой час было схавана пад вадой у мясцовым возеры і пасля не знойдзена. У Антузава захоўваўся таксама партрэт Эмілінай маці Ганны. І яшчэ, што асабліва цікава для нас: «Большое количество книг и музыкальных нот важных, драгоценных...»

У Імбродах, паводле гэтага рээстра, знаходзіўся «магониевый флигель» (рояль чырвонага дрэва) і багатая нотная калекцыя Эміліі: «Самоважнейшие музыкальные бумаги к игранию, равно пению, из коих я ничего не принял, а на 33-й странице описи показано под заглавием Итог к игранию и пению нот а) Книг переплетенных **NB** : выскоблено сколько. б) Писанных тетрадей 9. с) Печатных таковых выскоблено сколько. d) Нот на 4 и 3 руки 60. е) Акомпанементов к тому 5 штук, а всего 81 штука. Следовательно, оказывается, что переплетенных книг и печатных было 7, под заглавием же Итог — нот к пению 30 штук». Шкада — апісанне занадта сумарнае. Трэба думаць, што сярод гэтых матэрыялаў былі і беларускія музычныя запісы.

Цытуем далей скрупулёзны бацькаў рээстр:

«В местечке Краславке Витебской губернии на квартире у дворянки Марии Молль:

Портрет дочери моей Емилии масляною краскою выписан и при том, вероятно, множество других предметов, мне неизвестных.

В городе Динабурге у состоящего в тамошней городской полиции канцеляриста Августина Богдановского. Находится у него неизвестно по какому поводу:

1-е. Новое женское седло и к тому принадлежащая старая попона с вышитым на оной гербом фамилии Платеров.

2-е. Большая подзорная с желтой меди труба».

Падзорная труба, сядло... Здаецца, не самыя жаночыя рэчы... Мы нібыта вяртаемся ў той час, калі свавольніца Эмілія нястомна і мэтанакіравана рыхтавала сябе да падзвігаў у гонар свабоды і айчыны.

З дакументаў відаць, што дзяўчына пачала свой нялёгкі шлях паўстанкі вясной 1831 года. Перад гэтым яна даволі доўга жыла ў двары Дусятах непадалёк ад Антузава і Імбродаў. Бацька лічыў, што там таксама не іначай захоўваюцца яе рэчы.

Праўда, людзі, на якіх указваў Ксаверый Плятэр, як

маглі адгаворваліся, выкручваліся. Прычыны маглі быць самыя розныя: хто не сімпатызаваў бацьку і яго вышукным захадам, а хто (на жаль, бывае на свеце і такое) не супраць быў пагрэць рукі каля чужой бяды. Ужо ўспомнены дзінабургскі канцылярыст Адольф (так!) Багданоўскі, напрыклад, рашуча заявіў, што ніякіх рэчаў Эміліі Плятэр у яго няма і ніколі не было, «да і самую мятежницу Платер от роду моей жизни не видал и с нею никакого сношения не имел». Партрэт Эміліі з Краслаўкі нібыта быў адасланы бацьку ў 1839 годзе.

Частка рэчаў, мяркуючы па дакументах, была рэалізавана ў інтарэсах казны. Напрыклад, «панталион» (фартэпіяна) з Імбродаў у 1840 годзе прададзены з публічных таргоў памешчыку Бутлеру за 40 рублёў 74¹/₂ капеек себрабром, грошы адасланы ў казну. Карэту і сані, якія аставаліся ў бацькі, прадалі ў Дзінабургу ўсяго за 11 рублёў 39 капеек.

Пралятаў год за годам. Справа то зусім замірала, то атрымлівала новыя імпульсы. У 1858 годзе перапіска ажывілася зноў (спр. 11186) — сенат крыху знізіў суму, якую належала спагнаць з Моля за маёмасць Эміліі Плятэр...

Праз старыя дакументы мы дакранаемся да вытокаў нашай літаратуры і фалькларыстыкі.

«Панаманія, альбо Хвароба на панства...»

У Ленінградзе (сённяшнім Санкт-Пецяrbургу), у Цэнтральным гістарычным архіве, сярод мноства іншых неацэнных пісьмовых скарбаў мінулага захоўваецца цікавы дакумент — водзый прафесара Ізмаіла Іванавіча Сразнеўскага ад 14 лютага 1858 года на некаторыя выданні і творы, накіраваныя яму на прагляд Пецяrbбургскім цензурным камітэтам. Як шырокавядомы лінгвіст, знаўца моў, асабліва славянскіх, ён нярэдка прыцягваўся цензурай для адпаведных кансультацый. Яго важнае слова вельмі высока цанілася не толькі ў навуковых, але ў бюракратычных сферах. Тым больш што чыноўную субардынацыю ён куды як прызнаваў і сварыцца з моцнымі свету гэтага пазбягаў.

Гэты раз ён адным заходам разгледзеў чэшскі часопіс «Кругагляд», рукапіс на беларускай гаворцы (так у дакуменце) «Панаманія» і венгерскі «Спеўнік».

Добрапрыстойны часопіс сумненняў не выклікаў. На

думку Сразнеўскага, гэта «зборнік вельмі добрых вучона-літаратурных артыкулаў, высакародна сціплых па накірунку». Адчуваецца, з якой прыемнасцю гэта сказана. Часопіс адпавядаў ліберальнаму настрою самога прафесара. Не меў ён нічога і супраць выдадзенага ў далёкім Пешце «Спеўніка», хоць і прызнаўся, што ў венгерскай не дужа моцны. А вось беларускі рукапіс прымусіў прыздумецца. Па-першае, сама мова. Ён прызнаваў вялікую каштоўнасць беларускай мовы для навукі, але ў адрозненне ад іншых вучоных, сваіх сучаснікаў (Шафарыка, Бадзянскага), лічыў яе ўсяго толькі дыялектам, няхай самабытным, каларытным, але дыялектам, гаворкай. Дый пішуць на ёй, гэтай мове-гаворцы, усё нешта злое, калючае. Вось і ў гэтай «Панаманіі» зноў моцна даставалася панам. Няхай сабе і польскім, а ўсё-такі. Прафесар ніяк не мог гэтага прапусціць. Хоць, з іншага боку, як вучонаму гартаць рукапіс, успамінаць даўнія спрэчкі з калегамі-славістамі яму было цікава...

Нарэшце водзый атрымаўся такі:

«Беларускі сатырычны верш «Панаманія» пісаны з мэтай паказаць з кепскага боку польскіх паноў, асабліва ў адносінах да шляхціцаў і мужыкоў, і прыніжанае, вартае жалю становішча гэтых апошніх. Нельга нават, здаецца, сказаць, што аўтар кіраваўся любоўю да праўды: сям-там як быццам пракідаецца злосць. Пана вучаць быццам бы, «каб умеў добра мужыка кадучыць» [катаваць.— Г. К.]; дзецям увесь час паўтараюць, што і мужыкі і шляхціцы — адрэнутай пароды і г. д., а між тым паны падобныя на чарцей, гаворыць аўтар: бязбожнікі, распуснікі. Рэзкія мясціны я пазначыў алоўкам».

Камітэт належным чынам зразумеў шаноўнага прафесара. Насупраць гэтага абзаца на дакладной запісцы Сразнеўскага з'явілася паметка: «Вярнуць без ухвалы». Унізе праект рэзалюцыі: «Рукапіс выдаць, без ухвалы, падаўцу».

Дакумент гэты быў вядомы беларускаму літаратуразнаўству досыць даўно. Ён цытаваўся ў акадэмічнай «Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры» (1969), а пасля ў поўным выглядзе публікаваўся ў зборніку «Пачынальнікі». Да апошняга часу гэта было адзінае сведчанне пра існаванне беларускага сатырычнага верша «Панаманія». Лёс сатыры быў вырашаны цэнзурай безагаворчна, у друк яна не трапіла, а сам рукапіс, відаць, недзе загінуў. У кожным разе ніякіх дадатковых звестак пра верш, а тым больш якіх-небудзь дадзеных пра яго аўтара нідзе не сустракалася. А адшукаць такія звесткі пажадана, таму што твораў бела-

рускай літаратуры за гэты перыяд наогул нямнога, а тут мы да таго ж маем справу, відавочна, з вершам-сатырай дэмакратычнага, антыпрыгонніцкага напрамку.

Будучы ў Ленінградзе, я паставіў перад сабой задачу ўстанавіць, прынамсі, хто падаў гэты рукапіс у цэнзуру. Дакладней, паспрабаваць гэта зрабіць. Быць не можа, каб не засталася нейкіх слядоў. Цэнзурны ж камітэт — сур'ёзная дзяржаўная ўстанова, дзе павінны былі весціся розныя рэгістрацыйныя кнігі, канцылярскія журналы і г. д.

Сапраўды, удалося знайсці ў архіве ладны па памерах справаводчы фаліант — так званы рээстр рукапісаў і кніг, што паступілі ў Пецярбургскі цэнзурны камітэт у 1858 годзе (ф. 777, воп. 27, спр. 218). Хуценька яго праглядваю. На адвароце ліста 20-га і 21-м лісце мільганула знаёмая назва. Запіс за нумарам 111 ад 29 студзеня канстатаваў: паступіў рукапіс (далей заглавак лацінкай) «Панаманія, альбо Хвароба на Панства і Праграма на пана. Гутарка праз Апанаса» (у рээстры нават напісана «праз Ананаса», але гэта, відавочна, памылка канцылярыста, які не ведаў беларускай мовы). Далей адзнакі, ад каго атрымана і пра далейшы шлях рукапісу: «Ад п. Пшыбароўскага. Студзеня 29 [выходзіць, у той жа дзень.— Г. К.] да прафесара Сразнеўскага. Вернута [Сразнеўскім] без ухвалы 20 лютага». Нарэшце, паметка пра выдачу: «Сакавіка 11. Атрымаў Пшыбароўскі».

Цяпер мы ведаем, такім чынам, поўную назву згубленай вершаванай гутаркі мінулага стагоддзя, псеўданім аўтара (калі «Апанас» лічыць псеўданімам), ведаем, што рукапіс пададзены ў цэнзуру нейкім Пшыбароўскім. Такое прозвішча ў гісторыі беларускай літаратуры невядомае¹. Няўжо адкрыта новае імя?.. А можа, перад намі не аўтар, толькі пасрэднік, які занёс твор у цэнзуру па просьбе аўтара? У адным з артыкулаў, звязаным з атрыбуцыяй (устаанаўленнем аўтарства) літаратурных твораў (Рус. літаратура. 1984, № 3. С. 153), чытаем: «... у той час вельмі часта рукапісы твораў падаваліся ў цэнзуру не самімі аўтарамі, а пабочнымі асобамі (карэктарамі, кнігарамі, купцамі, мяшчанамі, камісіянерамі, капіістамі, канцылярыстамі, фактарамі, г. зн. утрымальнікамі друкарняў і г. д.). І гэта рабілася галоўным чынам таму, што так было па нейкіх прычынах аўтару зручней (напрыклад, або аўтару не было калі, або ён знаходзіўся ў ад'ездзе, або наогул жыў у іншым горадзе і пры-

¹ Нейкі Юзаф Пшыбароўскі надрукаваў у 1859 г. вучоны артыкул у віленскім зборніку А. Кіркора.

слаў рукапіс твора даверанай асобе для перадачы ў цэнзурны камітэт)». З біяграфіі Л. Талстога вядома, што ў 1851 годзе, ад'язджаючы на Каўказ, ён прасіў знаёмага Ферзена падаць у цэнзуру першую сваю аповесць «Гісторыю майго дзяцінства». Нейкае пасрэдніцтва магло быць і ў нашым выпадку. Не выключана, аднак, што сам аўтар-беларус пры рэгістрацыі рукапісу назваўся іншым, не сваім імем у сувязі з вострым характарам твора. Так або інакш, але гэта ўжо нігачка для далейшых пошукаў.

Псеўданім «Апанас» сярэдзіны XIX стагоддзя ў слоўніку Янкі Саламевіча не адзначаны, хоць там ёсць такі псеўданім нашаніўскага перыяду. У 1861 годзе выдаў у Магілёве сваю добранамерную «Бяседу старога вольніка з новымі пра іхняе дзела» нейкі Апанас Кісель (магчыма, таксама псеўданім), але, відаць, яго не варта атаясамліваць з аўтарам «Панаманіі», бо апошні карыстаўся лацінкай і належаў да іншага грамадскага лагера.

У 1858 годзе ў Пецяярбургу жыў і вучыўся, рыхтаваўся да свайго імклівага ўзлёту беларускі рэвалюцыянер і пісьменнік Кастусь Каліноўскі. Магчыма, «Панаманія» выйшла са студэнцкага асяроддзя, блізкага да Каліноўскага.

Загадку «Панаманіі» раскрыюць далейшыя пошукі.

Рэпрэсіраваны «Пан Тадэвуш» — колькі асталося экзэмпляраў?

У цікавай кніжцы польскай даследчыцы Малгажаты Штольцман «Ніколі ад цябе, горад...»¹ (1987), пра культуру Вільні ў перыяд паміж паўстаннямі 1831 і 1863 гадоў, пара старонак адведзена і Дуніну-Марцінкевічу. І не дзіўна: Вільня заўжды была асяродкам беларускай культуры, вельмі рухавы Навум Прыгаворка часта наязджаў у горад Гедыміна, выдаваў там свае творы, сустракаўся з сябрамі. У 1859 годзе тут павінен быў выйсці яго пераклад міцкевічаўскага «Пана Тадэвуша», кніга была ўжо набрана і збрашурована, але ў апошні момант цэнзура забараніла яе і ўвесь тыраж пайшоў пад нож. І ўсё ж некалькі экзэмпляраў удалося вынесці і выратаваць. Але колькі менавіта? І колькі з іх дайшло да нашага часу? Штольцман у сваёй кнізе сцвярджае: «Адзіны ацалелы паасобнік знішчанага выдання мае цяпер Ягелонская бібліятэка ў Кракаве...»

¹ У загалоўку скарыстаны словы паэта Ч. Мілаша, нобелеўскага лаўрэата, ураджэнца Віленшчыны.

Такая ж думка сустракаецца часам і ў нашых даследчыкаў.

Сапраўды, беларускі «Пан Тадэвуш» у Кракаве ёсць. Дарэчы, не лепшы экзэмпляр — без тытульнага ліста. У свой час звесткі аб ім падаў нястомны працаўнік польскай кнігі, славыты бібліёграф К. Эстрайхер, які якраз быў дырэктарам Ягелонскай бібліятэкі. У 1893 годзе гэты паасобнік (дарэчы, у адным канвалюце з «Люцынкай» Дуніна-Марцінкевіча) зрабіў падарожжа з Кракава ў Пецярбург. Сталася гэта па просьбе Б. Эпімах-Шыпілы, які надзвычай акуратна скапіраваў (сваёй рукой перапісаў літара ў літару) рэдкае выданне і з падзякай вярнуў арыгінал у Кракаў.

Паводле гэтай копіі пераклад Дуніна-Марцінкевіча быў перавыдадзены ў 1907—1908 гадах выдавецтвам «Загляне сонца і ў наша ваконца», адным з кіраўнікоў якога быў Эпімах-Шыпіла. У характэрнай кароценькай прадмове выдаўцы пісалі:

«Вось пускаем у свет шырокі дзве першыя быліцы «Пана Тадэвуша», пераложаныя на нашу мову. Цяжкая выпала доля гэтай кнізе. Убачыла яна свет божы ў 1859 гаду. На грошы, што шмат людзёў злажылі, а паміж іх былі і мужычкі, пачалі яе друкаваць у Вільні з дазвалення тагдышняга цэнзара Кукальніка. Трэба ж, што акуратне, як толькі скончылі друкаваць дзве першыя быліцы, на месца Кукальніка назначылі новага — некага Мухіна. Той вельмі строгі ўдаўся і зразу прысудзіў «Пана Тадэвуша» ў свет не пусціць. Так і не паспелі гэтыя быліцы ўзірнуцца на свет той ясны: іх арыштавалі і спалілі. Асталіся цэлымі толькі дзве-тры кніжкі. З аднае, што хаваецца ў кніжніцы Кракаўскага ўніверсітэту, мы і перадрукавалі гэтае выданне.

Няхай жа ідзе гэта кніга прамеж людзёў, няхай пакажа, што і ў нашай мове можна выгаварыць вялікія думкі, даці прыгожыя і слаўныя абразы».

Можна ўдакладняць акалічнасці забароны «Пана Тадэвуша» 1859 года (галоўнае тут усё ж, мабыць, не персанальныя якасці цэнзараў, а зігзагі імперскай цэнзурнай палітыкі), але перавыданне 1907—1908 гадоў замацавала славу менавіта кракаўскага паасобніка.

Між тым існаваў пецярбургскі экзэмпляр першавыдання беларускага «Пана Тадэвуша» — у знакамітай Публічнай бібліятэцы, дзе працавалі ў свой час над старымі рукапісамі браты Каліноўскія. У 1940 годзе яго апісаў малады даследчык І. Кузьмін у лімаўскай публікацыі пад характэрным загалоўкам «Выключна рэдкае кніга». (Дарэчы, тады ж Кузьмін надрукаваў і цікавы артыкул пра Ф. Багушэвіча;

іншых яго прац я не ведаю — мабыць, загінуў у вайну.)

Пасля вайны кракаўскі экзэмпляр зноў патрымаў у руках і сфатаграфавалі для ілюстрацыі беларускі даследчык у Польшчы Мацей Канапацкі, змясціўшы адпаведную інфармацыю ў беластоцкай «Ніве» (1962).

Кракаў, Пецябург... Паважныя, але далёкія асяродкі. А што ж Вільня, дзе гэтае выданне рыхтавалася? Хіба кніжкі няма на радзіме? Як аказалася, беларускі «Пан Тадэвуш» 1859 года ёсць і ў Вільнюсе, у Адзеле рэдкай кнігі Цэнтральнай бібліятэкі АН Літвы. Мяркуючы па штампе, у 30-х гадах гэты паасобнік знаходзіўся ў бібліятэцы Беларускага навуковага таварыства ў Вільні і, відаць, трапіў у акадэмічную бібліятэку пасля вайны пры расфарміраванні Беларускага музея. Паводле вільнюскага экзэмпляра ахарактарызаваў гэтае выданне І. Крамко ў «Гісторыі беларускай літаратурнай мовы» (1968), праўда, не назваўшы яго адрас. Гэтым жа паасобнікам карыстаўся Я. Янушкевіч пры падрыхтоўцы «Твораў» Дуніна-Марцінкевіча 1984 года, адпаведныя звесткі прыведзены ў артыкуле даследчыка «Прыбраны ў мужыцкую сярмягу» (Малодосць. 1984, № 12).

Гісторыю выратаваных ад знішчэння экзэмпляраў беларускага «Пана Тадэвуша» я паспрабаваў раскрыць у кнізе «Спасцігаючы Дуніна-Марцінкевіча» (1988). Я налічыў тады тры ацалелыя паасобнікі.

І раптам высветлілася, што гэтыя звесткі няпоўныя.

Неяк пераглядаў бібліяграфічную картатэку Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы, створаную пад кіраўніцтвам А. Мальдзіса для капітальнага біябібліяграфічнага слоўніка беларускіх пісьменнікаў, і нечакана натрапіў на звесткі пра яшчэ адзін экзэмпляр славутага перакладу. Звычайная, можна сказаць, несамавітая бібліяграфічная картка, запоўненая характэрным ломкім хуткім почыркам самога Адама Іосіфавіча, засведчыла, што беларускі «Пан Тадэвуш» прытаіўся таксама ў Рэспубліканскай бібліятэцы Літвы. Паколькі заняты іншымі клопатамі Мальдзіс неяк не надаў гэтай сенсацыі значэння (мабыць, такіх бібліяграфічных сенсацый пад час падрыхтоўкі слоўніка было шмат), я з яго бласлаўлення ў першую ж камандзіроўку ў Вільнюс агледзеў гэтае выданне.

Манументальны, урачысты будынак былой Рэспубліканскай бібліятэкі ў цэнтры горада якраз побач з парламентам, месцам нядаўніх палітычных бураў. Цяпер гэта Нацыянальная бібліятэка імя Марцінаса Мажвідаса, названая ў гонар выдаўца першай літоўскай кнігі, малодшага сучасніка

Ф. Скарыны. Аддзел літуаністыкі збірае не толькі чыста літоўскія выданні, але і наогул усе старыя друкі, якія з'яўляліся на тэрыторыі Літвы.

У каталогу ёсць спецыяльная скрыня для беларускіх выданняў. Наш «Тадэвуш» значыцца там пад № $\frac{B \text{ balt. } 1}{859}$.

Кніжка добра захавалася, калі не лічыць амаль адарванага пераплёту, але гэта для бібліяфілаў не праблема. Галоўнае — тэкст.

Па ўсім відаць, кніга карысталася папулярнасцю, не аставалася без чытачоў. На форзацы, пільна прыгледзеўшыся, можна разабраць нападсцёрты, яшчэ дарэвалюцыйны надпіс алоўкам: «какъ прочитаешь, то прошу обратно». Чатыры дзесяцігоддзі (1859—1899), здаецца, не пакінулі на кніжцы іншых бачных слядоў. Датаваная гісторыя кніжкі, яе бытавання, пачынаецца з дарчага надпісу чорным чарнілам на шмуцтытуле па-польску: «У бібліятэку Ковенскага (?) рымска-каталіцкага семінарыума ў 1899 годзе ахвяруе кс. Паўлоўскі». Хто гэты святар, сучаснік Багушэвіча, мы пакуль не ведаем. Але кніжка заняла тады сваё месца ў кніжніцы Ковенскай (Жамойцкай) семінарыі.

На тытуле ліловая авальная пячатка бібліятэкі Самагіцкай семінарыі (Самагіція — лацінская назва Жамойці-Жэмайціі). Аб такой жа прыналежнасці сведчыць і друкаваная наклейка на адвароце пераплёту з тэкстам на латыні:

E. BIBLIOTHEKA
SEMINARII SAMOGITIENSIS
ARMAR¹ 29^B
№ 65

На адвароце тытульнага ліста вялікая прамавугольная пячатка больш позняга часу па-літоўску: «Інвентар метрапольнай духоўнай семінарыі [літаральна — семінарыі ксяндзоў.— Г. К.], № 10904» і круглая — Рэспубліканскай бібліятэкі.

Такім чынам, у канцы мінулага стагоддзя кніга належала асвечанаму ксяндзу, які падарыў яе ў семінарскую бібліятэку. Кніжка захоўвалася ў бібліятэцы Каўнаскай каталіцкай семінарыі, потым разам з іншымі яе рарытэтамі трапіла ў Рэспубліканскую бібліятэку Літвы, якая да 1963 года знаходзілася ў Каўнасе.

Выходзіць, кніга мела сваіх шанавальнікаў і ў літоўскім асяроддзі. Гэта для нас не навіна. Нагадаем, што яшчэ

¹ Шафа.

ў 1861 годзе з перакладам Дуніна-Марцінкевіча пазнаёміўся літоўскі пісьменнік-асветнік Мікалоюс Акялайціс, напісаў прыхільную рэцэнзію, якая таксама не здолела прабіцца ў друк. Дарэчы, не выключана, што мы маем якраз справу з экзэмплярам Акялайціса. Хаця не — на тым паасобніку бадай што-небудзь накрэсліў бы, пакінуў бы свой прыязны аўтограф сам перакладчык, які досыць блізка ведаў Акялайціса.

...На развітанне яшчэ раз гартаю рэдкую кнігу — калі яшчэ прыйдзеца ўзяць яе ў рукі. Што звяртае асаблівую ўвагу? Несумненныя поспехі беларускага кнігадрукавання. Беларуская кніжка ўсё больш упэўнена патрабавала сабе месца пад сонцам. Нават тытульны ліст у яе аформлены па-беларуску. І «талкаванні» — дарэчы, надзвычай цікавыя — таксама беларускія. Як зазначыў яшчэ І. Крамко, гэта ці не першы такі выпадак у XIX стагоддзі. Праўда, невялікая прадмова і зусім маленькая — у некалькі сказаў — інструкцыя, як чытаць,— усё ж пакуль што па-польску. Цікавая графічная сістэма: для «ў» ужывалася курсіўнае «у», расставлены націскі, не абойдзена нават імя аўтара — Адам (не Адам, як вымаўлялася па-польску) Міцкевіч. У канцы на чатырох старонках — спіс падпісчыкаў (сапраўды, ёсць і сяляне-«мужычкі»), які завяршаецца нечакана шматзначнымі словамі — абяцанкай: «Dalszy ciąg nastąpi» (працяг будзе). Вялікім аптымістам быў наш Навум Прыгаворка! Гэтага працягу Беларусі давялося чакаць паўстагоддзя — да другога выдання кнігі. Дзве першыя песні-быліцы нарэшце дайшлі да чытача. А пераклад астатніх песень так і прапаў.

Такім чынам, сёння вядомы ўжо чатыры (хочацца сказаць — ажно чатыры) паасобнікі рэпрэсіраванага ў 1859 годзе «Пана Тадэвуша».

І ўсё ж гэта на сённяшні дзень адна з самых рэдкіх беларускіх кніг. Нават многіх выданняў вялікага першадрукара Скарыны — праз усю наймаверную далячынь часу — дайшло болей.

Першы перакладчык Крылова

Вельмі карысна даследчыку знаёміцца з разнастайнымі даведнікамі, якія выпускаюцца раз-пораз навуковымі бібліятэкамі і архівамі. Часам гэта ратапрынтныя выданні з вельмі абмежаваным тыражом.

Не так даўно супрацоўнікі рукапіснага аддзела Публічнай бібліятэкі імя Салтыкова-Шчадрына ў Ленінградзе (тады яшчэ — Ленінградзе) выдалі анатаваны каталог «Описание архива Литературного фонда». Галоўная яго частка — паказальнік асоб, што ў розныя часы звярталіся ў Літфонд па дапамогу. Праглядаючы яго, знайшоў такія радкі: «Монкевич Иван Осипович, переводчик басни Крылова «Демьянова уха» на белорусский язык». Далей ішла спасылка на адпаведныя старонкі журнала паседжанняў камітэта Літфонду 1859—1864 гадоў. Манкевіч?.. Гэта ж зусім новае імя забытага беларускага пісьменніка-перакладчыка часоў Дуніна-Марцінкевіча і загадкавага «Тараса на Парнасе». Вядома, што Крылова на беларускую мову перакладалі ў канцы мінулага стагоддзя А. Абуховіч, Ф. Багушэвіч, услед за імі М. Косіч. І вось, аказваецца, пераўвасабленні рабіліся ўжо значна раней. Захацелася пайсці па гэтым следзе.

Найперш два словы пра сам Літфонд. Яго мэты раскрывае поўная назва — «Таварыства для дапамогі бедным літаратарам і вучоным». Утварылася гэтая культурна-дабрачынная арганізацыя ў 1859 годзе па ініцыятыве перадавой грамадскасці. Вядома фатаграфія гэтага часу, на ёй — першы камітэт Літфонду. У цэнтры — у залатых эпалетах — сядзіць старшыня — бравы генерал Ягор Пятровіч Кавалеўскі, брат тагачаснага міністра народнай асветы, прагрэсіўны дзеяч (Цютчаў сказаў пра яго: «Он на Руси был светлый человек»). Пазнаём каларытную масіўную постаць Тургенева, за ім — нібыта ў цяні — Чарнышэўскі. Злева ў профіль — рукі за спіной — стаіць наш зямляк з Віцебска, уплывовы крытык Сцяпан Сямёнавіч Дудышкін, справа — сакратар камітэта гісторык літаратуры Аляксей Дзмітрыевіч Галахаў. І яшчэ многія іншыя вядомыя тагачасныя літаратары і грамадскія дзеячы.

Па нашай просьбе Публічная бібліятэка прыслала фотакопію старонак з архіва Літфонду, дзе размова ідзе пра Манкевіча. Тэкст вельмі кароткі. 23 снежня 1860 года камітэт разгледзеў:

«Письмо к А. Д. Галахову от Ивана Осиповича Монкевича (в Старом Быхове, Могилевской губернии) с приложением перевода басни Крылова «Демьянова уха» на белорусское наречие. Г. Монкевич просит выслать ему 25 рублей на напечатание этого перевода».

За зямляка мог заступіцца, падтрымаць Дудышкін, але як там было ў сапраўднасці, мы не ведаем (працэс абгаван

рэння не фіксаваўся). Вынікі ж аказаліся для Манкевіча неспрыяльнымі. Пастанавілі: «Отказать на основании того, что средства Общества не позволяют ему приступить к изданию сочинений».

Выходзіць, не знайшлося гэты раз у Літфондзе «четвертной» на добрую справу. (Дарэчы, як уяўляў сабе Манкевіч надрукаванне перакладу? Відаць, асобнай брашурай, бо інакш навошта грошы?)

Само пісьмо Манкевіча і тэкст перакладу пакуль што не выяўлены.

Мы паспрабавалі ўстанавіць асобу перакладчыка Івана Восіпавіча Манкевіча, які жыву ў 1860 годзе ў Старым Быхаве (так называўся некалі сённяшні Быхаў). Не вельмі гэта проста. Спачатку высветлілася толькі, што Манкевічы даволі пашыранае шляхецкае прозвішча на Магілёўшчыне, у тым ліку ў былым Быхаўскім павеце. У «Памятной книжке Могилевской губернии» на 1863 год ёсць два Манкевічы, абодва з Быхаўшчыны. Штабс-капітан Канстанцін Пятровіч Манкевіч лічыўся засядацелем ад дваранства ў Быхаўскім павятовым судзе, Манкевіч Аўгуст Фаміч — калезжскі рэгістратар — быў дэпутатам ад быхаўскага дваранства ў губернскай дэпутацкай зборні. З архіўных спраў мінскага гістарычнага архіва даведваемся, што згаданы Канстанцін Манкевіч разам з братам Аляксандрам валодаў паблізу Быхава адносна невялікім маёнткам Камарычы, закладзеным у Пецярбургскай «сохранной казне». Аўгуст Фаміч Манкевіч быў, відаць, багацейшы, меў маёнткі ў Быхаўскім і Чэрыкаўскім паветах. У 1863 годзе падазраваўся ў сувязях з паўстанцамі мясцовага атрада Анцыпы, знаходзіўся пад арыштам, праўда, у даволі лагодных умовах — ва ўласнай кватэры ў Магілёве. Пры вобыску ў яго маёнтку Закупленне (паблізу ад Чачэвічаў) знайшлі шмат замежных безцэнзурных кніг, «вершы і гімны бунтоўнага зместу» (ні саміх твораў, ні іх спісаў няма). Беларускі пісьменнік-перакладчык Іван Восіпавіч Манкевіч мог быць нейкім бедным сваяком уладальнікаў Камарычаў і Закуплення.

Гісторык Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі Сяргей Цытовіч у сваім вядомым грунтоўным даследаванні «1863 год у Горы-Горках» (1929; яго варта было б перавыдаць) называе яшчэ аднаго ўдзельніка паўстання 1863 года — Манкевіча — нават з ліку кіраўнікоў. Працытуем працу вучонага: «Папярэдняя падрыхтоўка і арганізацыя магілёўскіх паўстанцаў, якія далучыліся да паўстання ў Горках, ведалі: член Магілёўскага камітэта М. Аскерка [доктар,

пасля расстраляны.— Г. К.], сакратар Магілёўскай крыві-
нальнай палаты Галіноўскі і Манкевіч. Апошні, паходзячы
з Рагачоўскага павета Магілёўскай губерні, у 1861 годзе
пачаў службу ў Вільні ў кнігарні Аргельбранта, а потым
служыў у рэдакцыі «Виленьского вестника». У пачатку паў-
стання 1863 года ён прыбыў у Магілёў, дзе 2 мая арышта-
ваны як агент Цэнтральнага Камітэта. У паследку Манкевіч
на судзе адважна бараніў ідэі паўстання¹. Звесткі, як
бачым, вельмі цікавыя. Вось толькі Цытовіч, на вялікі жаль,
не называе імя гэтага Манкевіча. Спасылаецца ён на даку-
менты былога магілёўскага гістарычнага архіва, якія хутчэй
за ўсё не захаваліся. Некаторыя дэталі — служба ў кнігарні
і рэдакцыі газеты Кіркора — наводзілі на думку, што гэта
якраз мог быць наш перакладчык.

Яшчэ больш упэўніўся я ў гэтым, звярнуўшыся ў тэма-
тычны каталог архіва. Аказалася, архівісты зафіксавалі
ў сваёй картатэцы ўдзельніка паўстання 1863 года Івана
Іосіфавіча Манкевіча. Гэта прозвішча трапіла ў даведачную
картатэку з вельмі цікавага дакумента — спіса магілёўскіх
палітычных вязняў перыяду паўстання (ф. 3255, воп. 1, спр.
2). Назва ў яго доўгая: «Список всем вообще политическим
преступникам, доставленным из разных мест и содер-
жащимся под арестом в казармах Могилевского батальона
внутренней стражи, богоугодных заведениях и тюремном
замке от 14 июня 1863 года». Спіс у свой час быў размножа-
ны царскімі ўладамі друкарскімі спосабам і разасланы ўсім
«зацікаўленым установам», у першую чаргу шматлікім мяс-
цовым следчым камісіям, якія вышуквалі паўстанцаў. Усяго
ў ім 454 асобы. У канцы, пад № 419 і 424, значацца вязні
турэмнага замка Іван Іосіфавіч Манкевіч і Юльян Аўгусці-
навіч Галіноўскі — трэба думаць, тыя самыя, пра якіх пісаў
гісторык С. Цытовіч. Такім чынам, імя і імя па бацьку
Манкевіча-перакладчыка і Манкевіча-паўстанца супадаюць.
У спісе сказана, што ён дваранін Мінскай губерні, маёнтка
не мае.

Справаводства Мінскай дваранскай дэпутацкай зборні,
якое не раз выручала ў біяграфічных пошуках, на гэты раз
надзей не апраўдала. Я прагледзеў ажно шэсць спраў пра
Манкевічаў герба Ліс і Любіч, але Івана Восіпавіча (Іосіфа-
віча) з патрэбнымі тэрытарыяльна-храналагічнымі каарды-
натамі не знайшоў (відаць, не ўсе справы да нас дайшлі).

¹ Запіскі Аддзелу гуманітарных навук. Мн., 1929. Кн. 8.
С. 265.

Хаця пераканаўся, што прадстаўнікі разгалінаванага роду Манкевічаў у роўнай ступені жылі як у Мінскай, так і ў Магілёўскай губерні, у тым ліку ў Быхаўскім і Рагачоўскім паветах (на Рагачоўшчыне была нават цэлая шляхецкая ваколіца Церцеж, населеная Манкевічамі). У адной справе мільгануў Восіп Васільевіч Манкевіч, які мог быць бацькам нашаму перакладчыку. Той Восіп Васільевіч быў родам з Рагачова (прынамсі, там хрышчоны), дробны канцылярыст са значным жыццёвым вопытам (працаваў і на Украіне), у 1828 годзе пайшоў у адстаўку, часова жывуў у маёнтку Хатоўня Быхаўскага павета, у 1831 годзе — акурат у Старым Быхаве...

Нарэшце ў Вільнюсе, у гістарычным архіве, трымаю ў руках саму ваенна-судную справу ўдзельніка падзей 1863 года Івана Восіпавіча Манкевіча (ф. 1248, воп. 2, спр. 198). Вось што з яе можна даведацца.

Як вядома, узброенае выступленне на Магілёўшчыне пачалося 24 красавіка, але яшчэ за некалькі дзён губернатар атрымаў звесткі, што ў маёнтку Ляхаўка магілёўскага павятовага маршалка шляхты Стахоўскага з'явіўся нейкі «агент Літоўска-Беларускага Цэнтральнага Камітэта», якога 20 красавіка¹ тут арыштавалі і са знойдзенымі паперамі даставілі ў Магілёў.

Гэта і быў Манкевіч, як аказалася, зусім малады чалавек, які даў пра сябе наступныя паказанні: 18 гадоў, дваранін Рагачоўскага павета, бацькоў няма, сваякі пражываюць у Старым Быхаве (Віктар Аляксандравіч Корзун) і ў Стара-Быхаўскім павеце, у вёсцы Камарычы (тыя самыя Аляксандр і Канстанцін Манкевічы, на якіх мы «выйшлі» ўжо раней). Выхоўваўся ў Рагачоўскім дваранскім вучылішчы. У снежні 1861 года паехаў у Вільню, працаваў у кнігарні Маўрыкія Аргельбранта «і перашел в редакцию Виленского Вестника, где отчасти занимался литературою — жил у А. К. Киркора». Пасля выбуху паўстання намерваўся ехаць у Пінскі павет, каб далучыцца да тамашніх мяцежнікаў, але не адважыўся, паехаў у Магілёў «с целью найти занятие, которое бы соответствовало моей программе в будущем — наукам и литературе», звярнуўся да Стахоўскага, які абяцаў яму занятка пры сваёй бібліятэцы і канцылярыі. «Господин же Киркор обязал меня ездить в Могил. губ. именно потому, что здесь находятся мои родственники и что Белоруссия моя родина».

¹ У С. Цытовіча дата новага стылю — 2 мая.

У справе ёсць пісьмо-пацвярджэнне Кіркора, што Манкевіч «в начале 1862 года поступил ко мне и состоял для занятий при редакции». Ёсць пасямейны спіс бацькі 1839 года. Гэта той самы адстаўны дробны чыноўнік Іосіф Васілевіч, якога мы «вылічылі» раней. Сям'я жыла тады, у 1839 годзе, у мястэчку Новы Быхаў. Бацьку было ў той час 43 гады, маці — Элеанора Іванаўна Корзун — на дваццаць гадоў маладзейшая. Вось у такой сям'і і з'явіўся на свет наш будучы літаратар — было гэта прыблізна каля 1845 года, магчыма, у гэтым жа Новым Быхаве.

У запіснай кніжцы Манкевіча і на паасобных узятых у яго лістах паперы — розныя накіды на рускай і польскай мовах, хутчэй за ўсё для «Виленского вестника», спісы кніг і перыядычных выданняў, кулінарныя рэцэпты, выпіскі са слыннага тагачаснага французскага гісторыка і палітыка Гізо, адозва Гарыбальдзі да народа Абедзвюх Сіцылій і нават асобныя графічныя замалёўкі алоўкам (быў у яго, відаць, і нейкі мастакоўскі дар).

Праглядаючы паперы, я шукаў якога-небудзь тэксту па-беларуску. І такі тэкст знайшоўся. Вось нейкі накід лацінкай:

«Анодысь поп наш казав, што настала канчэнне света, што антыхрыст нарадзіўся якісь Галібарды, вельмі страшэнны, — з хвостом і рагамі... Казав, што ён есць народ, сто чалавек адразу, — а часам по двесця і болей. Нашы бабы пауцікалі ў лес... бо то кажуць, што антыхрыст ужо блізка!.. Найболей баітца поп — бо тэй Галібарды папоў не любя. Ест за што!.. Колісь то ён толькі папамі карміўся, а народу не трогав — мы б [неразборлівае слова] — а то бач і народ тлумя...

Кажуць, што гэты антыхрыст дабіраецца да самага цара... Губернатар піша — штоб мы ваявалі... а тым часам і малы і стары до лесу а ні на вайну сабіраютца. Дый трасца яго ведае, чы не брэша толькі поп. Напішыця нам паночкі правду [адно-два словы выкрэслены], бо народ пагіне не столькі ад антыхрыста, сколькі ад набору... а то мы паду-рэім — тэй брэша, тэй брэша, а хто ж на паследак правду скажа?..»

Тут накід, на жаль, абрываецца. Як бачым, пачаўшыся з казачных інтанацый, тэкст гэты пераклікаецца потым са шмат якімі іншымі беларускімі адозвамі таго часу, нават нейкім чынам з «Мужыцкай праўдай», якая аддавала вялікую ўвагу пытанню рэкруцкага набору, абяцала казаць народу шчырую праўду.

Галоўнае ж — мы пераканаліся — перад намі сапраўды беларускі пісьменнік са сваёй арганічнай мовай, творчымі планамі, жыццёвай «праграмай». Ён быў цікавы Кіркору як зямляк (абодва з Магілёўшчыны) і як літаратар, прадстаўнік нешматлікага тады беларускага Парнаса.

На радзіму, як высветлілася, Манкевіч прыехаў у сакавіку 1863 года («в четверг на вербной неделе минувшего великого поста»). У яго былі з сабой адрасы Т. Чудоўскага і І. Цеханавецкага, якія даў яму Кіркору. Абодва яны вядомыя тагачасныя культурныя дзеячы Магілёўшчыны, звязаныя з рэдакцыяй «Виленского вестника» (Чудоўскі да таго ж прыяцель Дуніна-Марцінкевіча), і абодва прычыніліся да падзей 1863 года, і Кіркору давалося даваць новыя тлумачэнні: «Пом[ещика] Игн. Цехановецкого я знал очень мало. Посещая Вильно, он был у меня раза два, не больше. Чудовского я знал, когда он был здесь лет 20 тому воспитанником института...»

Вось такія адкрыліся дэталі. Перад намі бедны таленавіты юнак, які марыў пра літаратуру, які вельмі рана развіўся і абудзіўся да творчасці. Выходзіць, напрыклад, свой пераклад басні Крылова ён зрабіў у пятнаццацігадовым узросце і тады ж са сваёй правінцыі адважыўся паслаць яго ў Літфонд у Пецябург. Потым на сваю рызыку едзе ў Вільню, уладкоўваецца ў вядомую кнігарню Аргельбранта, працуе ў рэдакцыі свайго земляка Кіркора, які блізка стаяў да ўсіх тагачасных беларускіх літаратараў. (Тыповы шлях разначынца ў літаратуру: прыблізна так ішоў пазней і Янка Купала, маладой марай якога было ўладкавацца ў якую бібліятэку. Ды і ў ранняй біяграфіі Вацлава Ластоўскага была праца ў студэнцкай бібліятэцы.)

Усе гэтыя планы былі перакрэслены паўстаннем. Важнай птушкай у палітычным сэнсе — «агентам Літоўска-Беларускага ЦК» — наш Манкевіч, можа, і не быў, але сімпатый да паўстанцаў не хаваў. Вось жа чамусьці раскажаў пра свой намер далучыцца да пінскіх паўстанцаў (можа, усё ж замятаў іншыя сляды?..). А 11 ліпеня 1863 года ў справе з'явіўся такі неардынарны запіс: камісія «убедилась, что этот молодой человек, при непобедимом упорстве в показаниях истины, до того проникнут мятежническими замыслами, что по собственному его объявлению в присутствии комиссии не намерен от них отречься даже и на будущее время». Хлопец зазнаў у сувязі з гэтай заявай нямала непрыемнасцей, быў ізалюваны ў камеры-адзіночцы.

Ваенны суд у Магілёве асудзіў яго на катаргу. Палявы

аўдытарыят у Вільні ў сакавіку 1864 года ўсё ж змякчыў кару — саслаць на пасяленне ў менш аддаленыя месцы Сібіры.

Апошні след Манкевіча: у 1875 годзе ён звяртаўся да магілёўскага губернатара (адкуль — невядома) з просьбай выслаць асабістыя дакументы, узятыя ў яго пры арышце.

Словам, ужо цяпер, бадай, можна сказаць, што пералік беларускіх літаратараў — удзельнікаў паўстання Кастуся Каліноўскага — папоўніўся новым імем — Іван Манкевіч.

Нагадаем яшчэ раз гэтыя важныя для гісторыі спіс з неабходнай агаворкай пра розную ступень удзелу або далучанасці да паўстання: найперш сам Каліноўскі, далей Дунін-Марцінкевіч, Вярыга-Дарэўскі, Вуль, Багушэвіч, Ражанскі, Каратынскі, Тапчэўскі, Абуховіч — ці не ўвесь наш тагачасны Парнас. І вось нарэшце — Манкевіч.

Слоніўскія інсургенты

Біёграфам Кастуся Каліноўскага добра вядомы такі яскравы факт з яго багатага на падзеі жыццяпісу: у кастрычніку 1862 года, едучы на паштовых конях са Слоніма ў Ваўкавыск, ён дзёрзка раскідваў па дарозе пякучыя лісткі сваёй «Мужыцкай праўды». Чаму ён ехаў у Ваўкавыск — зразумела — там паблізу яго родная Якушоўка, у тым баку і Вялікая Бераставіца, дзе дзейнічалі яго паплечнікі па рэвалюцыйнай арганізацыі Фелікс Ражанскі і Ігнат Казлоўскі. А што звязвала яго са Слонімам? Уважлівае вывучэнне, аналіз даступных крыніц паказвае, што старажытны горад на Шчары быў таксама адным з апорных пунктаў створанай Каліноўскім у 1861—1862 гадах гродзенскай падпольнай арганізацыі. Нездарма ў самым пачатку паўстання Слоніў яшчэ раз мільгануў у дакументах Каліноўскага. У лютым 1863 года ён раіў Людвіку Нарбуту, камандзіру лідскіх паўстанцаў, «звязацца з паўстанцамі ў Слоніўскім павеце». Тут напярэдадні і ў перыяд паўстання веў рэвалюцыйную працу яшчэ адзін паплечнік Каліноўскага — Францішак Юндзіл. Яшчэ не зусім раскрытае гісторыкамі імя. Што пра яго вядома?

Юндзіл паходзіў са старадаўняга беларуска-літоўскага шляхецкага роду. Адзін з Юндзілаў згадваецца яшчэ пад 1256 годам у Іпацьеўскім летапісе: «На утрое же приеха от Ятвязь Юндил». Глыбокія, вельмі глыбокія, як бачым, карані. Францішак нарадзіўся ў 1825 годзе ў Ёгале Слоніўскага павета. Служыў у арміі, у кавалерыі. У 1858 годзе пры-

ехаў пасля службы на радзіму, схаваў у куфар свой дыплом на чын ротмістра і атэстат аб адстаўцы, спрабаваў заняцца гаспадаркай (быў у яго невялікі маёнтак або частка маёнтка, дакладна не вядома), але хутка, падхоплены моцнымі павевамі ідэй вызваленчай барацьбы, апынуўся ў коле прыхільнікаў і аднадумцаў Каліноўскага.

Дакументы архіваў царскага часу малююць яго энергічную дзейнасць напярэдадні паўстання, паказваюць, што ён часта бываў на канспірацыйных пасяджэннях рэвалюцыянераў не толькі ў Слоніме і Гродна, але нават у Вільні, сталіцы краю. У Маскве, у Гістарычным музеі, захоўваецца запіска алоўкам без даты і подпісу — таропкае агентурнае данясенне царскага віжа, відаць, з Гродна: «Сего дня в Вильне заседание революционной партии, из Гродно вчера поехали Юндзил и Заблоцкий; прикажите строго следить, где и с кем будут сношения...» (архіў віленскага губернатара М. М. Пахвіснева). Згаданы тут Эразм Заблоцкі — адзін з бліжэйшых паплечнікаў Каліноўскага па гродзенскай арганізацыі, у 1863 годзе паўстанцкі кіраўнік Гродзенскага ваяводства. І побач з ім у запісцы — нават насуперак алфавіту наперадзе — наш слоніміскі Юндзіл. Вось як далёка сягалі кантакты і сувязі слоніміскіх канспіратараў.

Надзвычай цікава, што ў тагачасных праграмных спрэчках рэвалюцыянераў-падпольшчыкаў Юндзіл адстойваў палітычную суверэннасць нашага краю. Яму, як і іншым дальнабачным дэмакратам, не падабалася, што варшаўскія канспірацыйныя дзеячы імкнуліся непасрэдна падначаліць сабе Гродзеншчыну. У гэтых адносінах ён уплываў нават на такога стойкага рэвалюцыянера, як Валерый Урублеўскі. Польскі рэвалюцыянер Б. Шварцэ, які дзейнічаў у Беластоку пад кіраўніцтвам варшаўскага камітэта, успамінае: «Нават Валерый Урублеўскі, ад якога я сам прыняў прысягу ў Саколцы, а дакладней у егерскай школе пад Саколкай, дазволіў адцягнуць сябе гродзенскаму [слонімска-гродзенскаму.— Г. К.] Юндзілу і перастаў падпарадкоўвацца Варшаве, зусім як у часы Яна Хрызастома Паска»¹. Спасылкай на вядомага мемуарыста XVII стагоддзя Паска Б. Шварцэ хацеў адзначыць, што ў дзеяннях Юндзіла і яго таварышаў праявіўся традыцыйны літоўска-беларускі шляхецкі сепаратызм, але няма сумнення, што так званы «сепаратызм» Каліноўскага і яго аднадумцаў грунтаваўся на прынцыпова новай аснове — на разуменні нацыянальнай самабытнасці

¹ W czterdziestą rocznicę powstania styczniowego. Lwów, 1903. S. 447.

Літвы і Беларусі, на прызнанні права беларускага і літоўскага народаў на самавызначэнне. Гэтага патрабаваў час.

К пачатку паўстання ў Слоніме склалася досыць моцная падпольная арганізацыя. Важную ролю ў ёй (гэта відаць з цікавай кнігі В. Грыцкевіча «С факелом Гиппократа: Из истории белорусской медицины», 1987) адыгрывалі медыкі, як правіла, выхаванцы сталічных універсітэтаў і акадэміі. Павятовым цывільным начальнікам у Слонімскай арганізацыі быў, напрыклад, доктар Уладзіслаў Сымановіч, сасланы потым у Сібір на катаргу (памёр у Чэлябінску ў 1880 годзе). Начальнік горада, яго калега доктар Валяр'ян Вільчэўскі (таксама сасланы). Цікава, што для прыкрыцця падпольных сходаў і згуртавання прыхільнікаў у Слоніме выкарыстоўвалася грамадская публічная бібліятэка (бібліятэкарам быў будучы паўстанец Цэзар Казіградскі) і самадзейны тэатр пад кіраўніцтвам гарадскога доктара Антона Макржэцкага.

І вось паўстанне сталася фактам. Камандаваць паўстанцкімі ўзброенымі сіламі ў павеце даручылі Юндзілу. Як самаму аўтарытэтнаму канспіратару і былому вайскоўцу. Праўда, у крыніцах гаворыцца, што ён прыняў гэты абавязак часова. Чаму — не ведаем. Можа, адчуваў набліжэнне хворасці, якая вельмі хутка звяла яго ў магілу.

У красавіку па ўсёй Гродзеншчыне пачалося агульнае ўзброенае выступленне. Актыўна фарміруюць свае баявыя групы і слонімцы. У данясенні губернатара ад 7 мая 1863 года з немалой трывогай паведамлялася: «В Слонимском уезде мятежники являлись в разных местах партиями от 18 до 150 человек... С 20 по 26 апреля из города Слонима выбыло чиновников до 10 человек и другого звания — тоже до 10 — неизвестно куда. В ночь с 25 на 26 число со двора имени Жировицы помещика Микульского вновь ушло к мятежникам 10 человек, так что во дворе никого не осталось...»¹

Шмат прычыніўся да фарміравання баявых груп увішны Леон Чарняўскі, як і Юндзіл, былы кавалерыст, штаб-ротмістр. Правай рукой Юндзіла быў яшчэ адзін адстаўны вайсковец — Ісідар Лукашэвіч (псеўданім Галоска), які стварыў ядро галоўнага атрада Слонімскага павета пад Мілавідамі. Спачатку ў атрадзе было ўсяго нейкіх 60 чалавек. Неўзабаве сюды прыбыў сам Юндзіл, узяў на сябе агульную каманду, даў справе належны рэвалюцыйны накі-

¹ Восстание в Литве и Белоруссии 1863—1864 гг. С. 356.

рунак. З самага першага дня быў узяты прыцэл на масавасць, на сувязь з сялянствам. Дзень і ноч завіхаліся каля кавадлаў лепшыя кавалі, рыхтуючы для байцоў вострыя, як брытва, косы. Вакол рассылаюцца мабільныя групы — чытаць паўстанцкія маніфесты, бунтаваць народ, склікаць пад сцяг свабоды дабравольцаў. У вёсках складаюцца акты аб перадачы зямлі сялянам. Ці ж дзіўна, што вельмі хутка атрад вырас да 300 байцоў. Удзельнік тых падзей успамінае, што слонімскі атрад складаўся пераважна з сялян, «якія ведалі, што яны ўзяліся за зброю не толькі для таго, каб адстойваць незалежнасць айчыны, але і роўнасць усіх са слоўяў...»¹

Унікальны, без перабольшання, вопыт слонімскіх паўстанцаў заслужыў агульнае прызнанне таварышаў па барацьбе. На нейкі час Мілавіды, дзе базіраваліся слонімцы, сталі адным з галоўных цэнтраў паўстання ў маштабах усёй Беларусі. Сюды, паводле рашэння паўстанцкіх кіраўнікоў, пачалі сцягвацца многія атрады — гродзенскі, ваўкавыскі, пружанскі, наваградскі. 21 мая ў аб'яднаны паўстанцкі лагер з далёкіх сваіх таямнічых дарог завітаў Каліноўскі, зрабіў агляд паўстанцкіх сіл, падбадзёрыў, даў парады і ўказанні. Трэба думаць, ён быў задаволены сваім старым паплечнікам Францішкам Юндзілам.

Назаўтра быў бой з буйнымі сіламі карнікаў, кінутымі са Слоніма і Нясвіжа. Паўстанцы выдатна трымаліся, адбілі ўсе атакі ўрадавых войск, нанеслі ім значныя страты. Словам, выйшлі з гэтага сур'ёзнага выпрабавання з гонарам. Францішак Юндзіл — адзін з герояў Мілавідскай бітвы — яшчэ некалькі месяцаў рабіў са слонімцамі цяжкія партызанскія паходы па Слонімскім і суседніх паветах. Дзе ён толькі не пабываў! Ня Агінскага канала, у пінскіх лясах і балотах, у лагеры Урублеўскага на краі Белавежскай пушчы. Ад яго аддзяліўся смелы Лукашэвіч і 6 (18) ліпеня загінуў у баі ля мызы Харабровічы (іншыя арыенціры — вёска Дзераўная, Львоўшчына) непадалёк ад Слоніма, там і пахаваны. Царскія ўлады не дазвалялі нават нікому падысці да магілы паўстанца, завялі карную справу на лекара Антона Макржэцкага, які з жонкай ездзіў пакланіцца на гэту магілу.

Які ж далейшы лёс Юндзіла? Паўстанне згасала. Царскім уладам удалося перацягнуць частку сялян на свой бок

¹ К столетию героической борьбы «за нашу и вашу свободу». М., 1964. С. 322.

(у тым няшчасным баі супраць Лукашэвіча ўдзельнічалі і збітыя з панталыку сяляне). Дэмакрату Юндзілу гэта было надзвычай балюча. Ён не мог ваяваць супраць народа. Гэта рыса была заўважана нават царскімі ўладамі, якія характарызавалі яго так (прыводзім тэкст архіўнай даведкі): «Дворянин Франц Юндзил, помещик Слонимского уезда, от начала до конца беспорядков в уезде предводительствовал шайкою, не делая, впрочем, никаких неистовств, как удостоверяют добровольно явившиеся из шайки мятежников»¹. Заставалася чакаць і хавацца. Бясконцыя блуканні па лясах і балотах былі горш за баі. Пачаліся нараканні і звады. Сёй-той з нядобразычліўцаў нават пачаў гаварыць, што Юндзіл наўмысна пазбягае сустрэч з карнікамі, Юндзіл баіцца. Абураны камандзір запатрабаваў таварыскага суда, які цалкам абараніў яго годнасць.

Ці асталася крыўда — не ведаем. Але стопудовым грузам навалілася на плечы стома.

У жніўні 1863 года Юндзіл перадаў каманду над слонімцамі Яну Калупайлу, а сам праз некаторы час выехаў за мяжу. У кастрычніку ён быў ужо ў старажытным Кракаве, прыняў у паўстанцкай арганізацыі адказную пасаду каманданта старадаўняй польскай сталіцы. У крыніцах называюць яго таксама арганізатарам паўстанцкіх узброеных сіл усёй Кракаўскай акругі. Яму надалі званне падпалкоўніка паўстанцкага войска. Так высока быў ацэнены вопыт і заслугі рэвалюцыянера-слонімца. Але даліся ў знакі сухоты. Хворы, аслабелы Юндзіл выехаў у Парыж, дзе 14 лютага 1865 года памёр у шпіталі. «Учора пахавалі сухотніка Юндзіла, прадвадзіцеля паўстання на Слонімшчыне», — паведаміў у адным з пісьмаў паэт-рамантык Б. Залескі, глава «ўкраінскай школы» ў польскай паэзіі. Расказваюць, што пасля Юндзіла астаўся кішэнны каляндар, куды ён старанна заносіў усе даты і факты сваёй баявой паўстанцкай адысеі, нават усе загады і прызначэнні з самага пачатку паўстання. Ці захаваўся да нашых дзён гэты каштоўны гістарычны дакумент і дзе яго цяпер шукаць, на вялікі жаль, невядома.

Вось бы нам зараз такі каляндарык!.. Як магільны крышталь, ён памог бы раскрыць многія таямніцы слонімскага паўстання, дазволіў бы паўней уявіць этапы жыцця і барацьбы Францішка Юндзіла, аднаго з паплечнікаў Каліноўскага.

¹ Виленский временник. 1915. Т. 6. Кн. 2. С. 397.

Адзін з харашэйшых сыноў Беларусі Язэп Каралькевіч

Пасля смерці Сыракомлі (1862) яго сям'я асталася зусім без сродкаў. Было вырашана ёй памагчы, звярнуцца з адпаведным заклікам да публікі, або, як цяпер кажуць, грамадскасці. Узначалілі гэтую справу Якуб Гейштар і наш зямляк Аляксандр Аскерка, абодва вядомыя сваім удзелам у паўстанні 1863 года, дзеячы партыі «белых», палітычныя апаненты Кастуся Каліноўскага (нам трэба прыглядацца і да лібералаў). Некалі ў багатым рукапісным аддзеле Публічнай бібліятэкі імя Салтыкова-Шчадрына ў Ленінградзе мне давялося бачыць пісьмо з Маладзечна ад 14 кастрычніка 1862 года. Аўтограф на паштовай паперы па-польску. Нейкі доктар Юзаф Каралькевіч паведамляў пра высылку грошай, сабраных «з маладзечанскай акаліцы на карысць асірацеляў сям'і святой памяці Людвіка Кандратовіча». Усяго было паслана 32 рублі. Невялікія, здаецца, грошы, але важылі яны шмат. «Высланая сума,— гаварылася ў пісьме,— гэта грош удовін, грош убогі, грош беднай дзятвы нашых школ, якая з радасцю нясе лепту паводле магчымасці кожнага, настаўнікаў і толькі некалькіх іншых прыхаджан, з даверам мне аддадзены».

Каралькевіч надоўга захаваў сваю прывязанасць да памяці паэта. Гэтае ж прозвішча знаходзім у спісе падпісчыкаў 10-томніка Сыракомлі, выдадзенага ў 1871—1872 гадах В. Каратынскім «на карысць удавы і сірот» паэта. Словам, выданне ў пэўным сэнсе таксама было дабрачыннай акцыяй.

Хто ж гэты доктар, аматар літаратуры, сардэчны і спагядлівы чалавек?

З няясным адчуваннем нечага значнага, адметнага я ўзяў гэтага Каралькевіча на заметку, але доўгі час пра яго больш нічога не мог даведацца, пакуль не натрапіў у «Нашай ніве» за 1912 год на вялікі, прачулы, хоць і крыху спознены некралог.

«У першых днях мая 1910 года памёр у Валаміне пад Варшавай адзін з лепшых сыноў зямлі нашай — доктар Язэп Каралькевіч», — пісаў аўтар некралога ці, можна сказаць, успаміну, нехта В. Віслаух (Выслоух)¹, які, відаць, блізка ведаў нябожчыка. Аказалася, Каралькевіч быў даволі

¹ Удзельнік варшаўскага беларускага гуртка. Карэспандаваў з «Нашай нівай».

рэдкаім для XIX стагоддзя прыкладам інтэлігента — выхадца з народных нізоў, якому ўдалося атрымаць адукацыю. Зноў цытуем: «...радзіўся ў 1835 гаду ў Барысаўскім павеце Мінск [ай] губ [ерні] недалёка ад Зембіна. Бацька яго служыў тады ў дварэ Манюшкаў [відаць, сваякі кампазітара. — Г. К.], і там, у нізкай сялянскай хаце, ён першы раз пабачыў свет і ў першы раз пачуў родную беларускую мову. Там ён правёў дзіцячыя свае гады, бегаючы па зялёных лугох і палёх, і там навучыўся кахаць гэту бедную, а так дарагую зямлю, каторай да магiлы забыць не мог. Яшчэ маладым хлопцам праяўляў ён вялікую ахвоту да навукі. Бацька яго сабраў апошнія грошы, крыху памог пан са двара, і паслалі малога Язэпа ў Мінск на новае жыццё і барацьбу».

Вось толькі некаторыя этапы, вехі гэтага неардынарнага жыцця. Скончыў з залатым медалём Мінскую гімназію, дзе, як вядома, атрымалі адукацыю і многія іншыя выдатныя дзеячы культуры, навукі, грамадскага руху (мемарыяльная дошка на колішнім будынку гімназіі на плошчы Свабоды называе толькі некаторыя славутыя імёны). Паступіў у Харкаўскі ўніверсітэт на медыцынскі факультэт — «з думкаю служыць усяму чалавечеству, а болей усяго сваім братам-беларусам». Пасля заканчэння ў 1857 годзе ўніверсітэта атрымаў месца настаўніка і лекара ў Маладзечна, дзе працаваў да 1863 года. «Замешаны ў паўстанне, быў праз паліцыю адвезен у Вілейку, дзе доўгі час сядзеў пад ключом». «Здолеўшы апраўдацца», паехаў у Харкаў, дзе паступіў у хірургічную клініку прафесара Грубэ і там дактарызаваўся. Не раўнуючы, як Францішак Багушэвіч, таксама пасля паўстання знайшоў выратаўчы прытулак на Украіне. Трыццаць доўгіх гадоў пасля харкаўскай клінікі Каралькевіч працаваў доктарам у Новачаркаску, на зямлі данскіх казакаў, але ўвесь час сумаваў па роднай Беларусі і стараўся памагчы яе народу. Ён помніў свой нялёгкі шлях у навуку. «Сваім коштам вучыў ён 16 бедных маладых людзей — беларусаў, з каторых двое цяпер прафесарамі ўніверсітэту, колькі лекарамі, адвакатамі і т. д.». Ужо за адно гэта Каралькевіч заслугоўвае ўдзячнай памяці.

На шасцідзесятым годзе жыцця наш гуманіст-філантроп пайшоў на пенсію, марачы набыць які кавалак зямлі на Беларусі. Але католікам купляць там зямлю пасля паўстання 1863 года было забаронена, і давялося пасяліцца пад Варшавай (ці ж не іронія гэта лёсу?). І вось падыходзім ужо да завяршэння каларытнага і годнага жыцця, да заключных радкоў некралога. Да канца дзён сваіх служыў

Каралькевіч людзям: «Дарма лячыў, вучыў гаспадарцы, шырыў граматнасць, знаёміў людзей з гігіенай, этыкай і т. д.; дзе мог і сколькі мог памагаў грашыма. Аб усіх думаў, апрача сябе. Хадзіў заўсёды бедна адзеты, часта адказываў сабе ў самых патрэбнейшых рэчах, думаючы, што другія і таго не маюць. Хай жа беларусы згадаюць калі-небудзь аднаго з лепшых... братаў сваіх, аднаго з харашэйшых дзяцей зямлі Беларускай».

Згадваецца гэта імя ў грунтоўнай кнізе В. Грыцкевіча «С факелом Гиппократа», у якую заўсёды карысна зазірнуць дзеля даведкі. Гісторык спасылаецца на артыкул «Удзел лекараў у арганізацыі і кіраўнічых органах паўстання 1863 года», надрукаваны ў польскім спецыяльным часопісе «Вядомосці лекарске» (1963). Між іншым, там падаецца крыху іншая дата смерці Каралькевіча — 1909 год.

Карцела знайсці канкрэтныя матэрыялы пра ўдзел Каралькевіча ў паўстанні. У каментарыях да ўспамінаў Я. Гейштара (1913) гаворыцца: згодна з інфармацыяй, дадзенай рэдакцыі Зоф'яй Кавалеўскай (апублікавала шмат цікавых матэрыялаў з гісторыі Мінска і паўстання 1863 года на Беларусі) і яе мужам Яўгенам Кавалеўскім, аўтарам каштоўных «Успамінаў з мінулага» (Вільня, 1907), паўстанцкім начальнікам Вілейскага павета быў Людвік Кавалеўскі (бацька Яўгена), яго памочнікам Канстанцін Тукала, камісарам — Зыгмунт Палітоўскі, настаўнік матэматыкі ў пяцікласнай прагімназіі ў Маладзечна, памочнікам камісара мясцовы памешчык Ігнат Куроўскі, потым яшчэ дабавіліся памочнікі: Смагаржэўскі, настаўнік прагімназіі ў Маладзечна, і доктар Юзаф Каралькевіч. Паўстанцкія ўзброеныя сілы павета ўзначальваў спачатку Ян Козел, пасля ягоны брат Вінцэнт. Апрача нашага Каралькевіча, тут названы многія вядомыя людзі: Ян Козел — адзін з заснавальнікаў арганізацыі «чырных» у Мінску, папличнік Каліноўскага па Літоўскім камітэце; яго брат Вінцэнт — па-геройску загінуў у 1863 годзе ў жорсткім баі пад Уладыкамі; Куроўскім належала вёска Свечкі каля Краснага, дзе ў 1863 годзе быў разбіты атрад ветэрана вызваленчага руху Бакшанскага.

Удалося адшукаць у Вільнюсе і малавядомыя ў нас мемуары Я. Кавалеўскага «Успаміны з мінулага: Да гісторыі паўстання 1863 года на Літве», якія друкаваліся ў 1907 годзе ў «Дзенніку віленьскім» і выйшлі асобным адбіткам. Там безліч цікавай інфармацыі. На старонцы 12 чытаем: «Камісарам Ашмянскага павета стаў нябожчык ужо

доктар Віткоўскі, а Вілейскага — настаўнік матэматыкі ў маладзечанскіх школах Палітоўскі, чалавек вялікай энергіі і моцы духу, да таго ж вельмі мілы і сімпатычны.

Адразу ж яму быў прызначаны памочнік у асобе святой памяці Ігната Куроўскага, потым дабавілі яшчэ двух таварышаў, настаўнікаў той жа школы ў Маладзечна — Смагаржэўскага і доктара Юзафа К.». Гэты Юзаф К. (успаміны пісаліся яшчэ пры жыцці Каралькевіча і маглі яму пашкодзіць) мільгануў яшчэ раз у мемуарах Кавалеўскага на старонцы 18. Высвятляецца, Каралькевіч памагаў ратаваць ад небяспекі самога Яна Козела. Вось гэты тэкст: «Быў ужо люты [1863 года], калі, вяртаючыся з адной паездкі, я знайшоў у майго бацькі вельмі змрочнага і засмучанага Яна Козела. Аказалася, што ўлады ўжо напалі на след ягонай дзейнасці і, хаця нічога дагэтуль не раскрылі, мусіў ён дзеля асцярожнасці знікнуць з іхніх вачэй на нейкі час. Камітэт [Каліноўскага] высылаў яго ў Царства [Польскае] у дзеючыя партыі, куды кружнымі дарогамі, праз Налібок і Наваградак, перавозіў яго доктар Юзаф К.».

І гэты пошук, які пачаўся з напісанага некалі, вельмі даўно, у Маладзечна ліста пра дапамогу Сыракомлевай сям'і, вывеў нас на цікавыя эпізоды паўстання Кастуся Каліноўскага.

Чужбінскі — Чубінскі

У вільнюскім гістарычным архіве, сярод матэрыялаў генерал-губернатарскай канцылярыі, зацікавіла папка 1869 года пад такім загалоўкам: «О литераторе Чужбинском, собиравшем в Кобринском уезде местные народные песни» (ф. 378, Паліт. аддз., спр. 273). Пра што там гаворка?

Справа пачынаецца ўстрывожаным сакрэтным пісьмом з Пецярбурга ад 6 лістапада 1869 года. Шэф жандараў граф Шувалаў паведамляў віленскаму генерал-губернатару, які кіраваў тады чатырма беларуска-літоўскімі губернямі — Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай і Мінскай, невядома якім шляхам атрыманыя ў ІІІ Аддзяленні (нехта данёс?) звесткі з Беларусі. А менавіта, «что 12 октября прибыл из Брестского уезда на почтовую станцию Мокраны Кобринского уезда литератор Чужбинский, который на другой день, пригласив чрез мокранского волостного старшину несколько крестьян и крестьянок из села Мокраны, расспрашивал их об употребляемых ими на свадьбах и при погребении

обрядах и просил пропеть несколько местных песен; затем, записав все это, выехал из Мокран».

Словам, размова ішла пра самае звычайнае збіранне фальклорных матэрыялаў. Занятак у палітычных адносінах, здаецца, досыць нявінны. Чаму ж так занепакоілася III Аддзяленне? Пра гэта даведваемся з другой часткі дакумента: «Имея в виду, что в 1860 году, когда сделалось известно, что в некоторых местностях являлись в селах разного звания лица под предлогом собирания сведений о быте крестьян и разговорами возбуждали вредные толки — состоялось особое по сему предмету Высочайшее повеление (объявленное в циркуляре Министерства внутренних дел 4-го января того года № 3), на основании которого право собирания означенных сведений предоставлено только ученым обществам, частным же лицам сие воспрошено, я считаю долгом о вышеизложенном сообщить Вашему превосходительству в том предположении, что Вы, милостивый государь, изволите, может быть, признать за нужное сделать распоряжение о наблюдении за неуклонным исполнением означенного Высочайшего повеления».

На пісьме рэзалюцыя алоўкам: «Полит. отд. [мелася на ўвазе Палітычнае аддзяленне генерал-губернатарскай канцыляры.— Г. К.]. Сообщить циркулярно всем гг. губернаторам к неуклонному исполнению, предложив сделать распоряжение о недопущении г-на Чужбинского к собиранию сведений, и если где-либо он окажется, то наблюсти за немедленным выездом его из края. 7/XI».

17 лістапада 1869 года з Вільні быў адпраўлены адпаведны сакрэтны цыркуляр усім чатыром падначаленым губернатарам. Дакумент, гэта відаць са справы, рэдагаваўся. Чыноўнікі генерал-губернатарскага ўпраўлення вырашылі пахваліцца сваёй дасведчанасцю, далучанасцю да культуры. Да прозвішча Чужбінскі ў другім, канчатковым варыянце зроблена рэмарка ў дужках: «Настоящая фамилия Афанасьев». Заклучная частка ўзмацнена: «...сделать распоряжение о недопущении как в настоящее время Чужбинского, так и на будущее подобных частных путешественников к собиранию таковых сведений и если бы они такому распоряжению не подчинялись, то наблюдать за немедленным выездом их из края; и меня о том уведомлять».

Вось у такіх, мякка кажучы, своеасаблівых умовах працавалі ў тыя часы збіральнікі народнай мудрасці. Гэтая перапіска, апрача ўсяго іншага, цікавая яшчэ кур'ёзнай памылкай. Улады думалі, што на Беларусі з'явіўся добра

вядомы тады рускі і ўкраінскі пісьменнік і этнограф Аляксандр Сцяпанавіч Афанасьеў-Чужбінскі (1817—1875), які жыў у тыя часы ў Пецярбургу, актыўна займаючыся журналістыкай. У сапраўднасці ж у дакументах гаворка ідзе пра яго маладзейшага сучасніка — украінскага і рускага этнографа і фалькларыста Паўла Платонавіча Чубінскага (1839—1884). Чубінскі яшчэ не паспеў праславіцца, таму і зблыталі яго з шырокавядомым Афанасьевым, які насіў блізкі псеўданім. Вядома, што акурат у 1869—1870 гадах Павел Чубінскі зрабіў этнаграфічную экспедыцыю на Украіну, Беларусь і Малдавію, у прыватнасці, аб'ездзіў Мазырскі, Пінскі, Кобрынскі, Слоніўскі, Брэсцкі паветы. У «Трудах этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» (т. 1—7, 1872—1879) ён змясціў каштоўныя фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы з Мінскай і Гродзенскай губерняў — песні, казкі, апісанні вяселля. Запісы Чубінскага высока ацэньваюцца даследчыкамі беларускай этнаграфіі і фальклору. На іх думку, апублікаваныя Чубінскім творы маюць асабліва важнае значэнне для параўнальнага вывучэння паэтычнай творчасці беларускага і ўкраінскага народаў.

Слядамі Шэмета-Палачанскага

Раздумаю над лёсам беларускага паэта XIX стагоддзя Яна Шэмета-Палачанскага, шукаю звесткі пра яго. Якая трагічная выпала яму доля! Творы не захаваліся, прынамсі, дагэтуль не адшуканы, амаль не дайшло да нас і біяграфічных звестак.

Яшчэ Вацлаў Ластоўскі ў артыкуле «Памажыця!» (Наша ніва. 1913, № 37) звяртаўся да беларускай грамадскасці з просьбай прыслаць жыццяпіс і рукапісы Шэмета-Палачанскага. Па звестках Ластоўскага, паэт «жыў каля Даўгінава, пісаў многа вершаў па-беларуску, яму прыпісваюць верш «Панскае ігрышча» [у сапраўднасці, як мяркуюць сучасныя даследчыкі, аўтар «Панскага ігрышча» хутчэй за ўсё Ф. Тапчэўскі.— Г. К.]. Паводле паведамлення газеты Ластоўскага «Гоман» (1916, № 12) Шэмету-Палачанскаму належалі беларускія паэмы «Даўгінаўскі пагром», «Вяселле ў Беляка», «Барысаў камень», вершы «Да братаў у пакоях», «За чаркай», «На дзяды», «Думы ў полі» і інш. Як бачым, гэта быў вельмі пладавіты літаратар. Частка яго рукапісаў нібыта захоўвалася тады ў дачкі паэта ў Цюмені. Характэр-

на, што Ластоўскі ведаў дакладныя даты жыцця Шэмета-Палачанскага: 20 чэрвеня 1826—9 жніўня 1905 года. Не іначай падобныя звесткі былі атрыманы ад блізкіх асоб. Відаць, яны ж падалі і назвы твораў.

Шэметам-Палачанскім цікавіліся таксама Р. Зямкевіч і Я. Карскі. Апошні ў сваіх «Белорусах» (1922), на падставе звестак Зямкевіча, называў творы Шэмета-Палачанскага «Пагром у Даўгінаве» (той жа «Даўгінаўскі пагром») і «Ашмянская рэзь».

У 1968 годзе Адам Мальдзіс спрабаваў адшукаць сляды яго рукапісаў праз цюменскую абласную газету, але мясцовыя краязнаўцы адказалі, што прамыя нашчадкі нашага земляка памерлі некалькі гадоў назад, а далёкія сваякі нічога канкрэтнага пра паэта і яго рукапісы не ведаюць. У беларускіх энцыклапедыях выказвалася меркаванне, што паэт быў родам з былога фальварка Палачаны (колішні Вілейскі павет, цяпер Маладзечанскі раён). Другая частка прозвішча выглядала, такім чынам, як псеўданім, утвораны ад назвы роднага паселішча ці мясцовасці. Янка Саламевіч прыводзіць нямала падобных псеўданімаў: Алесь Случанскі — С. Ліхадзіеўскі, С. Койданаўскі — С. Шушкевіч. Як паведамлялася ў нашым друку (Літ. і мастацтва. 1991, 8 ліст.), Алесь Гарун карыстаўся таксама псеўданімам А. Новадворскі (паэт быў родам з Новага Двара пад Мінскам). Словам, і спалучэнне Ян Шэмет-Палачанскі магло азначаць: Ян Шэмет з Палачан.

Так думалася і мне, пакуль не сустрэў у мінскім гістарычным архіве справу аб дваранскім паходжанні Шэметаў-Палачанскіх (ф. 319, воп. 2, спр. 3512 а). Не адзін раз перагарнуў у роздуме гэты важкі, салідны том. Аказалася, быў цэлы такі шляхецкі род герба Лебедзь (гэтым жа гербам, як вядома, карыстаўся і род Марцінкевічаў, які даў беларускай літаратуры двух пісьменнікаў — Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча і Гераніма Марцінкевіча, аўтара п'есы «Адвяхорак. Аказія пры Фалковічах»).

Як сведчаць дакументы, у XVIII стагоддзі Шэметы-Палачанскія сапраўды валодалі маёнткам Палачаны, які адносіўся, аднак, не да Вілейскага, а да Ашмянскага павета (цяпер у Маладзечанскім раёне на мяжы з Валожынскім). Але маёнтак быў даўно страчаны, пра яго астаўся толькі напамінак у гучным спадчынным прозвішчы, напярэдадні XIX стагоддзя гэта была ўжо дробная чыншавая шляхта, якая сваёй зямлі не мела. Шматлікія Шэметы-Палачанскія жылі на чыншавым праве ў шляхецкіх засценках на па-

мешчыцкай зямлі. Галоўнае іх гняздо было вакол мястэчка Іжа на мяжы Свянцянскага і Вілейскага павеатаў, аднак яны даволі шырока рассяліліся па свеце. Некаторыя жылі і каля Даўгінава, хрысцілі там сваіх дзяцей.

Царскія ўлады грэбліва спіхвалі гэтую шляхецкую галоту ў аднадворцы і нават сяляне, і толькі ў 1862 годзе Палачанскім удалося канчаткова давесці дваранскае паходжанне. Адшукаць сярод іх Яна (Івана) Шэмета-Палачанскага, які б нарадзіўся дакладна 20 чэрвеня 1826 года (імя па бацьку, на жаль, невядомае), не ўдалося. Няма такога. Увогуле ніхто 1826 года нараджэння ў «густанаселеных» радаводных схемах не значыцца. Так што ў дакладнасці даты 20 чэрвеня 1826 года можна сумнявацца. Нічога дзіўнага ў гэтым няма. Доўгі час лічылася, што Дунін-Марцінкевіч нарадзіўся ў 1807 годзе, нават сваякі так меркавалі, цяпер устаноўлена, што ён на год маладзейшы.

Найбліжэй да шуканай даты нараджэння Іван Міхайлавіч Шэмет-Палачанскі, ахрышчаны ў іжанскай уніяцкай царкве. Ён нарадзіўся 24 чэрвеня 1827 года ў засценку Утак (Уткі) Свянцянскага павеата (цяпер гэта павінен быць Вілейскі раён). У 1855 годзе жыву у засценку Руднікі Ашмянскага павеата (недзе на Валожыншчыне), прымаў дзейсны ўдзел у збіранні доказаў на дваранскае паходжанне роду, напісаў адпаведнае, вельмі аргументаванае прашэнне ў Мінскую дваранскую дэпутацкую зборню.

Быў і яшчэ адзін Іван Міхайлавіч Шэмет-Палачанскі, стрыечны дзядзька першага, але па гадах амаль яму равеснік. Гэты нарадзіўся 14 лютага 1823 года ў засценку Грэлікі (або Грылікі), недзе зусім па суседстве з Уткамі, хрышчоны ў той жа іжанскай уніяцкай царкве. Сям'я была вялікая, і сыны вымушаны былі самі шукаць сабе дарог. Брат Антон (1799 года нараджэння) прыбіўся ажно да нясвіжскіх манахаў-бернардынцаў (пад імем Францішка). Малодшы Іван таксама вырваўся са звыклага жыццёвага кола шляхціцаў-земляробаў. У 1841 годзе, здароўем не зломак, ледзь дасягнуўшы паўналецця, паступіў на вайсковую службу ў Алексапольскі егерскі полк. Як сказана ў дакументах — «з аднадворцаў Мінскай губерні» (у дваранстве род яшчэ не быў зацверджаны). Неўзабаве стаў фельдфебелем, неяк (відаць, быў чалавекам талковым, кампанейскім) увайшоў у поўны давер да начальства. Полк з вайскавай метадычнасцю пачаў бамбардзіраваць Мінскую зборню пісьмамі — хутчэй афармляўце дваранскія дакументы, без гэтага нельга надаць афіцэрскае званне. Справа разбухала ад

патрабавальных вайсковых запытаў (пры выпадку падключалі нават камандзіра дывізіі).

Па паметках на пісьмах з палка можам меркаваць пра баявы шлях нашага бойкага фельдфебеля, пра мясціны, дзе ён служыў: 1849 — «аўстрыйскія ўладанні», «на маршы ў Галіцыі», Венгрыя (тады Расія, як вядома, ратавала Еўропу ад паўстанняў-рэвалюцый); 1850 — «лагер пры горадзе Варшаве», крэпасць Бабруйск, Гомель; 1852 — Кіеў; 1854 — «прыдунайскія княствы»; 1855 — «пазіцыя ля Мекензевай гары Таўрычаскай губерні». Гэта ўжо подступы да Севастопаля. Крымская вайна ўзмацніла патрэбу ў афіцэрскіх кадрах. І наш Шэмет-Палачанскі надзеў прапаршчыцкія пагоны, так сказаць, авансам, нават без пацвярджэння дваранскіх правоў. У 1858 годзе палкавая канцылярыя піша з Казельска (Калужская губерня). Нарэшце ў 1862 годзе сам «уволенный за ранами из Алексопольского пехотного полка подпоручик Иван Михайлов Шемиот Полочанский» звяртаецца ў дваранскую зборню ўжо са Смаргоні: род толькі што нарэшце быў зацверджаны ў дваранстве, і адстаўны афіцэр, удзельнік гераічнай абароны Севастопаля, хоча мець адпаведнае пасведчанне.

Больш ні пра першага, ні пра другога Івана Міхайлавіча, ні пра іх прамых нашчадкаў згадак у радаводнай справе, на жаль, няма. Нейкі «дваранін Іван Міхайлавіч Шэмет-Палачанскі» мільгануў толькі як кум у адной з хросных метрык Шэметаў-Палачанскіх 1881 года па ўзлянскай царкве Вілейскага павета. Які з Іванаў Міхайлавічаў маецца тут на ўвазе, цяжка сказаць — мабыць, першы, таму што другога хутчэй назвалі б «адстаўны падпаручнік». Але катэгарычна сцвярджаць нічога нельга. Няясна да канца — хто з іх быў паэтам: першы больш падыходзіць па даце нараджэння, другі імпануе біяграфіяй, багатым жыццёвым вопытам. Доўгая разлука з родным краем магла абвастрыць сыноўскае пачуццё да радзімы. Так было, напрыклад, з Вікенціем Равінскім, аўтарам «Энеіды навыварат».

Між іншым, як відаць са справы, родны пляменнік нашага севастопальскага героя Іосіф Ануфрыевіч жыў у 1889 годзе ва ўрочышчы Агаротніца Даўгінаўскай воласці. Праз пляменніка Даўгінаўшчына была, трэба думаць, блізкая і адстаўному вайскоўцу Івану Міхайлавічу. Другі пляменнік — Андрэй Пётр (сын старэйшага брата Міхаіла Фелікса) за ўдзел у паўстанні 1863 года быў высланы ў Сібір і ў канцы мінулага стагоддзя жыў у горадзе Тара Табольскай губерні, адкуль вёў актыўную перапіску з Мінскай

зборнай, просячы прылічыць да дваранства сваіх сыноў, народжаных у Сібіры. Ён пусціў моцныя карані ў тых краях, быў членам Тарскай гарадской управы і іншых мясцовых устаноў. З яго дапамогай маглі перабрацца ў Сібір і іншыя атожыльнікі роду Шэметаў-Палачанскіх, у тым ліку дачка паэта.

У заключэнне некалькі слоў пра творчасць Шэмета-Палачанскага. Паспрабуем акрэсліць яе хаця б тэматычна. Яго творы «Ашмянская рэзь» і «Даўгінаўскі пагром» — пра што яны? У аснову першага, несумненна, пакладзены гістарычны выпадак, які меў месца пад час паўстання 1831 года на Беларусі: тады, 11 красавіка, царскія карнікі жорстка расправіліся з паўстанцамі, а заадно і з жыхарамі, у Ашмянах. Падзея гэта адлюстравана і ў літаратуры. Ёй прысвечаны, напрыклад, верш польскага паэта К. Гашынскага (1809—1866), які так і называецца «Rzeź oszmiańska». Згадваецца «Ашмянская рэзь» і ва ўспамінах філамата Ігната Дамейкі, іншы раз у публіцыстыцы часоў Каліноўскага. Ёсць гэты балючы напамінак нават у маніфесце ЦНК ад 22 студзеня 1863 года аб пачатку паўстання. Для Шэмета-Палачанскага, які нарадзіўся ў 20-х гадах, твор «Ашмянская рэзь» ва многім гістарычны. Ён апісаў падзеі ў Ашмянах 1831 года, мабыць, па расказах відавочцаў. Цікавасць да гістарычнай тэматыкі і пэўная адукаванасць відаць і ў назве яго верша «Барысаў камень». Тут адгукаецца зусім ужо далёкае мінулае, часы летапісных палачан. (Дарэчы, нават у прозвішчы Палачанскіх чуецца сівая беларуская гісторыя.)

А пра што «Даўгінаўскі пагром», або «Пагром у Даўгінаве»? У гутарцы з А. Мальдзісам мы адназначна вырашылі, што размова ідзе пра нейкае антысеміцкае выступленне, якія нярэдка бывалі ў Расійскай імперыі ў канцы мінулага — пачатку нашага стагоддзя. Толькі як даведацца, калі гэта канкрэтна было? Аказваецца, вельмі проста. Выходзіла да рэвалюцыі ў Пецярбургу такая «Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем». Там усё сабрана, падлічана, зафіксавана. У 7-м томе на літару «Д» нататка:

«Долгинов — мест. Вилейск. уезд. Вил. губ. В 1847 г. «Долгин. еврейск. общество» составляли 1194 души; в 1897 г. жит. 3551, из коих евр. 2559. В 1886 г. здесь произошли антиеврейские беспорядки».

Такім чынам, верш «Даўгінаўскі пагром» напісаны на актуальную мясцовую тэму не раней 1886 года, калі паэт

быў ужо ў вельмі сталым узросце. І тут адчуваецца пэўны гістарызм, імкненне зафіксаваць, захаваць для сучаснікаў і нашчадкаў канкрэтную рэальную падзею, магчыма, здабыць маральныя ўрокі.

Пра паўстанца Палачанскага і паўстанца... Гурыновіча

У кнізе літоўскай даследчыцы Оны Максімайтэне «Баявыя дзеянні паўстанцаў Літвы 1863—1864 гадоў» (1969) натрапіў на звесткі, што ў маі 1863 года паўстанцы пабывалі і ў Даўгінаве, разграмілі там канцылярыю мясцовага паліцэйскага начальніка — станавога прыстава, знішчылі ўсе казённыя паперы. Таксама, як бачым, свайго роду «даўгінаўскі пагром».

Захацелася болей даведацца пра паўстанца Шэмета-Палачанскага. А можа, была думка, праз яго зноў удасца выйсці на сваяка-паэта. У вільнюскім гістарычным архіве гартаю папку пра дачыненне да паўстання шляхціца Віленскай губерні Андрэя Палачанскага (так ён для сцісласці называўся ў дакументах) і пяці яго аднаспраўцаў, захопленых пад час карнай экспедыцыі маёра Бярнацкага ў Свянцянскім павеце (ДГА Літвы, ф. 1248, воп. 2, спр. 204). Справа была зборная — як кажуць, з бору па сасонцы.

Дакументы пераносяць нас у ваколіцы Іжы, дзе 24 мая 1863 года каля вёскі Любкі адбылася вядомая бітва паўстанцаў з карнікамі (я пісаў пра гэтыя падзеі ў брашуры «На пераломе дзвюх эпох», 1990). Інсургентаў узначальваў былы афіцэр рускай арміі Густаў Чаховіч (псеўданім Астоя), які фарміраваў свой атрад на Свянцяншчыне (маем на ўвазе колішні павет). Начальнікам штаба ў Чаховіча быў яго малодшы брат Леон, таксама афіцэр, удзельнік пецярбургскай ваенна-рэвалюцыйнай арганізацыі. Хутчэй за ўсё іх нейкім сваяком (няхай далёкім) быў і Зыгмунт Чаховіч, паплечнік Каліноўскага і духоўны настаўнік Купалы. Чаховічы-Ляхавіцкія, з якіх выйшаў Зыгмунт, якраз карысталіся гербам Астоя (на чырвоным полі залаты крыж або крыжападобны меч паміж двума паўмесяцамі). Але вернемся да атрада Чаховіча-Астоі. Нейкі час паўстанцы базіраваліся ў лясах каля возера Нарач, а потым накіраваліся на поўдзень у Любаньскія лясы. 24 мая на досвітку ў адкрытым полі каля вёскі Любкі іх сустрэлі царскія войскі. Завязаўся бой. Нягледзячы на стомленасць пасля маршу

і нязручную пазіцыю, байцы ўпарта трымаліся некалькі гадзін. Не раз даходзіла да рукапашнай. Дзве атакі адбілі касінеры пад кіраўніцтвам Канстанціна Касцялецкага, які загінуў у баі. Густаў Чаховіч з рэшткамі атрада вярнуўся ў глыб Свянцянскага павета, адкуль перайшоў у Віленскі, а потым і ў Ашмянскі павет. Частку людзей, што адарваліся ад асноўных сіл, павёў на поўнач, у Дзісенскі павет, Леон Чаховіч.

Раз'юшаныя карнікі шныпарылі па ўсёй ваколіцы, хапаючы асобных паўстанцаў і ўсіх, хто ім спачуваў і садзейнічаў.

Так апынуўся за кратамі і Андрэй Палачанскі, які характарызуецца ў паказаннях і іншых матэрыялах справы наступным чынам: дваранін Свянцянскага павета, веры праваслаўнай, 28 гадоў, аканом, а таксама лоўчы ў маёнтку Чурлёны памешчыцы Бачкоўскай (у маёнтак, між іншым, уваходзіла і ваколіца Уткі — старадаўняе гняздо Палачанскіх). Арыштаваны за забеспячэнне мяцежнікаў харчамі і падмаўленне сялян да паўстання. Пры праходзе інсургентаў праз адну з вёсак маёнтка Палачанскі стаяў на варце разам з паўстанцкімі вартавымі. Мяцежнікі, пабыўшы ў маёнтку каля трох гадзін і падсілкаваўшыся, накіраваліся ў Вішнеўскі лес, а Палачанскі быў у іх за правадніка. Каля гэтага часу суседні селянін, які рамантаваў у Чурлёнах млын, прывёз у Вілейскую следчую камісію новую чамарку (паўстанцкую світку), нібыта пашытую Бачкоўскай спецыяльна для свайго лоўчага Палачанскага. Гэта таксама быў немалаважны крымінал.

У красавіку 1864 года Часовы палявы аўдытарыят у Вільні вынес адносна Палачанскага свой прысуд — саслаць на жыхарства ў Табольскую губерню, пазбавіўшы ўсіх правоў стану. Як мы ведаем, наш зямляк не прапаў і ў непрытульнай Сібіры, дасягнуў там годнага становішча.

Пра паэта Шэмета-Палачанскага і пра «даўгінаўскі пагром» у справе, на жаль, нічога не было, а ўвогуле цікавага адкрылася шмат.

Вось хаця б назва маёнтка — Чурлёны. Ці няма тут нейкай сувязі з радаводам літоўскага мастака і кампазітара Чурлёніса. А што, калі яго далёкія вытокі-карані — таксама з беларускай зямлі? Трэба будзе гэтым пацікавіцца. Тым больш што пра дачыненне Чурлёніса да Беларусі, пра сувязі яго з Купалам ужо пісаў наш друк...

А самае нечаканае — па гэтай жа справе праходзіў блізкі зямляк Палачанскага дваранін Калікст Гурыновіч,

які таксама ў маі 1863 года трапіў пад арышт за садзейнанне паўстанцам. Перад намі, несумненна, бацька Адама Гурыновіча, хоць у біяграфіях паэта мне такога важнага факта з сямейных хронік сустракаць не даводзілася.

На допытах Гурыновіч назваў сябе дваранінам Полацкага павета Віцебскай губерні (маецца на ўвазе паходжанне, а не месца жыхарства). 31 год. Выхавання хатняга. Жыве ў Крыстынопалі Свянцянскага павета, які належаў яму разам з братам Абдонам. Апошні служыў тады камісарам у маёнтку генерала Хамінскага тут жа ў павеце і ў Крыстынопалі бываў, відаць, толькі наездамі. Але тут жылі яго жонка і жончын брат Юхневіч.

Аказваецца, што Крыстынопаль знаходзіўся за нейкія пяць-шэсць вёрстаў ад вёскі Любкі, дзе паўстанцы пагеройску біліся з карнікамі. Паводле паказанняў сялян з суседняй вёскі Золькі (успамінаецца верш Адама Гурыновіча «Раз у Зольках, у дзярэўні...») Калікст Гурыновіч прымаў у сваім доме мяцежнікаў і збіраў для іх у вяскоўцаў хлеб. А швагер Юхневіч перад боем пад Любкамі вазіў паўстанцам хлеб і малако. Да таго ж потым — па другой справе — адкрылася, што той жа Юхневіч хаваў у сябе цэлы невялікі хатні арсенал — дзве стрэльбы. Навошта яны яму ў такі неспакойны час, калі даўно ўжо загадана ўсю зброю здаць у царскія цэйхгаўзы?..

Крыстынопальскага пана Калікста разам з Андрэем Палачанскім судзіў ваенны суд у Вільні. Але вось жа неяк пашчасціла — адпусцілі на парукі.

Прайшло некалькі гадоў, і недзе па суседстве падрасла Элеанора з слаўнага (казалі нават — гетманскага) роду Сяняўскіх. Ды і Гурыновічы радавітасцю не падкачалі. Іх род (была там нейкая татарская крывінка) вядомы з часоў Скарыны, пячатаваўся гербам Праўдзіц. Пасля шлюбу зажылі ў пажытных Кавальках каля Слабады. Тут услед за першынцам Юзюком нарадзіўся на пачатку 1869 года будучы паэт Адам Гілярый. Потым перабраўся на сталае жыццё ў Крыстынопаль. Сям'я расла. У 1876 годзе, вельмі заўчасна (вядома, не дадаў здароўя і арышт часоў паўстання), бацька перайшоў у лепшы свет, пакінуўшы маладую (28 гадоў) удаву з кучай малечы (чатыры хлопцы і дзве дзяўчынкі). Усім ім давялося прайсці нялёгкую жыццёвую школу. Не ўсім пашанцавала. Вялікага дастатку не было. Гэта ж факт, што Адам пад час вучобы ў сырым, дажджыстым Пецярбургу хадзіў у дзіравых ботах. У 1903 годзе дабравольна пайшоў з жыцця малодшы брат Станіслаў. Але першай балю-

чай стратай сям'і быў Адам. Ён стаў беларускім паэтам, збіральнікам народнай мудрасці, свядомым змагаром за сацыяльную справядлівасць, за разняволенне народаў. І яго вельмі рана скасіла злая хвароба. Вельмі рана — у 1894 годзе — у Крыстынопалі побач з магілай бацькі вырас свежы грудок зямлі — апошні прытулак сына-паэта.

Лічбы — як у нейкім лютэрку: 1863 — арышт бацькі, 1893 — сына.

Пры арышце ў Адама Гурыновіча разам з вершамі знайшлі нататкі пра паўстанне Кастуся Каліноўскага. Цяпер мы ведаем, што традыцыі 1863 года былі для яго вельмі канкрэтнымі, глыбока асабістымі, вырасталі непасрэдна са звыклых сямейных хронік і апавяданняў.

У Кушлянах

Старадаўняе, апетае нашымі паэтамі сямейнае гняздо Багушэвічаў. Як сведчаць дакументы, далёкія продкі паэта валодалі Кушлянамі яшчэ ў першай палове XVIII стагоддзя, бацька Францішка Казіміравіча быў афіцыйна ўведзены ва ўладанне гэтым маёнткам у 1837 годзе. Жыла сям'я Казіміра Восіпавіча тады бліжэй да Вільні — у Свіранах. Паводле архіўных метрычных запісаў аб хрышчэнні дзяцей Казіміра Восіпавіча можна меркаваць пра час пераезду ў Кушляны. Для даследчыкаў гэта своеасаблівая «жывая храналогія». У Свіранах нарадзіліся сыны-блізняты Анастас і Нарцыз (1836, відаць, хутка памерлі), дачка Ганна (1838), сыны Францішак (1840) і Валяр'ян (1841). А вось малодшы брат Францішка Апалінар нарадзіўся ўжо ў Кушлянах у 1846 годзе. Выходзіць, у гэтае пяцігоддзе паміж 1841 і 1846 гадамі сям'я і перабралася ў Кушляны. Тут прайшло дзяцінства Францішка, адбылося станаўленне яго як асобы. Паступова ўсё шырэй адкрываўся яму свет, але пачаткам усіх пачаткаў аставаліся Кушляны. Тут ад бацькоў ды хатніх настаўнікаў навучыўся першым азам граматы.

Адсюль у 1852 годзе ён разам з братам Валяр'янам паехаў у Вільню, паступаць у таямнічую для вясковых хлапчукоў гімназію. Сюды, у родны дом, прыязджаў на свята і канікулы, каб уволью пагойсаць з сябрамі па ўсім наваколлі, сцішыцца ў заветных мясцінках. Тут паступова зараджаліся сур'ёзныя інтарэсы, думкі пра гісторыю роднага краю, лёс народа. Як высветліў Генадзь Каханоўскі, у 1856 годзе гімназіст Францішак Багушэвіч перадаў у ві-

ленскі музей старажытнасцей розныя цікавыя рэдкасці — нейкі старажытны гадальнік, акамянелую ракавіну, выкапанае недзе гарматнае ядро бог ведае якіх часоў, пазелянелыя манеты. Быў сярод гэтых прадметаў і крыж са славянскім надпісам, знойдзены ў Ашмянскім павеце, трэба думаць, у кушлянскіх ваколіцах.

З Кушлян у 1861 годзе Багушэвіч выбіраўся ў сталічны ўніверсітэт. І неўзабаве вярнуўся перапоўнены пецяўбургскімі навінамі. Яго апавяданняў пра студэнцкія хваляванні хапіла надоўга. Галоўнае ж — ён прывёз перакананасць, што ўся краіна ўзнямаецца на барацьбу з самаўладствам. На нейкі час паэт уладкаваўся настаўнікам у суседнім Лідскім павеце, каб несці ў народ слова навукі і праўды. Вялікія падзеі, звязаныя з імем Кастуся Каліноўскага, не абмінулі і Кушляны. Сюды патаемнымі канспіратыўнымі каналамі трапляла «Мужыцкая праўда». У 1863 годзе Кушляны сталі своеасаблівым апорным пунктам паўстанцаў. «У Кушляны ідзіце смела», — цвёрда ведалі знясіленыя і згаладалыя байцы паўстання, што туляліся па восеньскіх золкіх навакольных лясах. Яны зналі — тут не выдадуць, накормяць, прытуляць і падбадзёраць. Улады арыштавалі старога Казіміра, Ганну і Апалінара, расшуквалі Францішка і яго брата Валяр'яна, таксама паўстанца. Маёнтак на нейкі час быў секвестраваны. Існуе легенда, што ў памяць аб гэтых падзеях Францішак са сваімі блізкімі пабудаваў тут капліцу.

Толькі праз дваццаць гадоў вярнуўся Францішак Казіміравіч на радзіму. Уладкаваўся адвакатам у Вільні і зноў пачаў наведвацца ў родныя Кушляны. Якраз у лістападзе 1884 года памёр бацька, равеснік бурлівага (а зрэшты, якое стагоддзе небурлівае?) стагоддзя. К моманту смерці Казіміра Восіпавіча ў маёнтку аставалася зямлі ворнай, лясной, сенакоснай і непрыдатнай — 170 дзесяцін. Акрамя таго, каля 69 дзесяцін было ў агульным валоданні з суседнімі дробнымі памешчыкамі — Маркоўскімі, Ясевічамі і Кулешамі. У адпаведнасці з законамі, Віленскі акруговы суд пастановай ад 17 сакавіка 1886 года размеркаваў спадчыну: 1/14 частка — Ганне і па 13/28 — Францішку і Апалінару. Доўгі час спадчыннікі валодалі Кушлянамі супольна. Для Францішка Казіміравіча Кушляны былі любімым месцам адпачынку пасля ўсіх адвакацкіх і іншых віленскіх клопатаў. Тут ахвотней за ўсё яго наведвала паэтычная муза.

У 1896 годзе пісьменнік атрымаў някепскую суму грошай пасля нейкага сваяка. Гэта, успамінае сябар, дазволіла яму здзейсніць мары ўсяго жыцця. «Гэта значыць кінуць

занятак дзеля хлеба, асесці на айчынным загоне і цалкам аддацца працы для сваёй зямлі і сваіх суайчыннікаў. Неўзабаве ён ачышчае спадчыны маёнтак Кушляны..., разлічваецца з братамі і сястрой і аднаўляе гаспадарку, на працягу шэрагу гадоў знішчаную арандатарамі. Будзе сваю хату...»¹ Гэта тая самая хата, якая цудам захавалася да нашых дзён. Выходзіць, ёй зараз пад сто гадоў. Яна тым больш дарагая нам, што пабудавана пад наглядом самога пісьменніка, адлюстроўвае яго ўяўленні пра тое, якім павінен быць дом вясковага інтэлігента.

«Ачысціць» спадчыну — значыць разлічыцца з іншымі спадкаемцамі або прэтэндэнтамі. Па дакументах вядома, што акт аб падзеле маёнтка быў складзены ў лютым 1898 года. Згодна з гэтым актам, да Ганны, якая жыла сваёй сям'ёй, адышло каля 19 дзесяцін. Францішак Казіміравіч выплаціў Апалінару больш за 2 з паловай тысячы рублёў гатоўкай і атрымаў усю астатнюю частку Кушлян — 151 дзесяціну бясспрэчнай зямлі і 69 спрэчнай. Незадоўга перад гэтым (трэба ж такому здарыцца) пісьменнік цяжка захварэў, што паскорыла яго ад'езд у Кушляны. Адпаведная заява ў камісію адвакатаў пры Віленскім акруговым судзе датавана 20 мая 1898 года. У заяве ён паведаміў свой новы сталы адрас: «Ст. Сола (Віленскай) праз м. Жупраны ў маёнт. Кушляны». Захаваліся рэдкія здымкі Багушэвіча ў Кушлянах. Дайшлі да нас цёплыя ўспаміны аб ім кушлянскіх сялян. Аб яго дабрыні, прастаце і даступнасці хадзілі легенды. Яго вершы ведалі на памяць многія кушлянцы. Яшчэ нядаўна руплівы Уладзімір Содаль запісаў у Кушлянах зусім невядомы сатырычны верш Багушэвіча «Пан і блыха».

У Кушлянах пісьменнік нарэшце змог аддацца працы над беларускім слоўнікам. Ён заўсёды насіў з сабой чыстыя карткі, куды заносіў пачутыя новыя словы і формы. Паводле ўспамінаў Зыгмунта Нагродскага, у гасцях у пісьменніка бываў вялікі сябар беларускай культуры Ян Карловіч. І яшчэ адно прозвішча сярод кушлянскіх гасцей называе Нагродскі — сынаў настаўнік з Вільні Панамароў. Да апошняга часу пра яго нічога не было вядома, нават ініцыялаў. У архіве (ДГА Літвы, ф. 567, воп. 12, спр. 1700 а) удалося высветліць: Іосіф Мікалаевіч Панамароў. Маладзейшы за Багушэвіча. Нарадзіўся каля 1852 года. Паходзіў з разначынцаў — сын святара. Здольны матэматык. У свой час

¹ Пачынальнікі. С. 425.

з сярэбраным медалём скончыў Харкаўскі універсітэт. Выкладаў у Свіслацкай настаўніцкай семінарыі, а з 1879 года ў Віленскім рэальным вучылішчы, дзе вучыўся сын Багушэвіча Тамаш. Быў да таго ж класным настаўнікам і бібліятэкарам вучылішча. Меў па службе даволі высокі чын стацкага саветніка. Як вядома, сам Багушэвіч такога чыну за ўсю шматгадовую службу не атрымаў. У той жа час рэдкае абаянна прыцягвала да яго самых розных людзей. З Панамаровым пісьменніка маглі звязваць успаміны пра Украіну, любоў да літаратуры. Нават тая ж матэматыка была чымсьці цікавая Багушэвічу — пасля гімназіі ён, як мы помнім, выбраў спачатку матэматычны факультэт і толькі потым спыніўся на юрыспрудэнцыі. Галоўнае ж, што звязвала з Панамаровым, — клопат пра позняга сына Тамаша, які акурат у 90-х гадах дасягнуў школьнага ўзросту. Цікава, што Панамароў быў некалі таксама настаўнікам Адама Гурыновіча, які скончыў вучылішча ў 1887 годзе, яшчэ да паступлення туды Тамаша. «Дзякуй табе, Бурачок Мацею...» — напісаў у свой час Гурыновіч. Цяпер мы ведаем, што пра Гурыновіча Багушэвіч мог успамінаць у размовах з настаўнікам Панамаровым.

...Між тым хвароба абвастралася. Багушэвіч не выходзіў ужо з дому, не здымаў са сцяны выпрабаваную паляўнічую стрэльбу. Сябру Адаму Карповічу ён пісаў у кастрычніку 1899 года: «Вось другі месяц ляжу ў ложку, апух, баляць ныркі. Сумна мне, што не маю ніякіх звестак пра тое, што робіцца ў Вільні...» Другому віленскаму сябру — Зыгмунту Нагродскаму прыслаў з Кушлян журботны верш:

Дагарае рэшта вецця
У пячурцы ў хаце.
І гаворыць нешта ў сэрцы:
Так і з табой, браце...

15 красавіка 1900 года Багушэвіча не стала. Дом у Кушлянах помніць яго радасці і пакуты, яго жывы голас, цеплыню яго рук.

Дык дзе ж хрысцілі Купалу?

У № 5 «Беларусі» за 1991 год апублікаваны матэрыял Віктара Шніпа «Тут хрысцілі Янку Купалу». У маленькім эсэ прыведзена мясцовае паданне, нібыта Купала хрышчоны ў дубраўскім касцёле непадалёк ад Вязынкі. Між тым месца хрышчэння вялікага беларускага паэта дакументальна вядома. Яно зафіксавана ў метрычным запісе.

Найперш два словы пра метрыкацыю (метрычныя запісы) наогул.

Жыццё кожнага чалавека, яго прысутнасць на зямлі так або інакш дакументуецца. У розных эпохі і ў розных выпадках па-рознаму, але дакументуецца абавязкова. Першы дакумент кожнай жывой душы — метрычны запіс аб нараджэнні. Сучаснае міжнароднае права патрабуе: «Кожнае дзіця павінна быць зарэгістравана адразу пасля яго нараджэння і павінна мець імя» (Беларусь. 1991, № 3. С. 5). Бачыце, як сур'ёзна (успамінаецца сакраментальнае: «І каго не знаходзілі запісанага ў кнізе жыцця...»). Нашы продкі ведалі гэта даўно. Спрадведу ў царквах і касцёлах адбывалася таінства хрышчэння, рабіліся адпаведныя запісы ў метрычных кнігах. Цяпер метрыкацыя ўскладзена на органы загса. Кожны мае метрыку. Гэты звычайны юрыдычны дакумент набывае гістарычнае, а то і агульнанацыянальнае значэнне, калі фіксуе нараджэнне чалавека выдатнага.

Доўгі час метрыка Янкі Купалы не была вядомая купалазнаўцам. Помню, яшчэ ў 60-я гады, калі я жыў і працаваў у Вільнюсе, да мяне звярталася Ж. Дапкюнас (зараз дырэктар Літаратурнага музея Купалы) з просьбай параіць, як адшукаць Купалаву метрыку. Але тады мы так і не змаглі даць рады. Ішоў час. Да стагоддзя паэта ў Інстытуце літаратуры АН Беларусі рыхтаваўся зборнік дакументаў і матэрыялаў пра Купалу. Дужа хацелася ўключыць у зборнік і метрыку. Як тут было падступіцца?

Я падоўгу займаўся тады ў чытальнай зале нашага гістарычнага архіва па вуліцы Казлова, штудзіраваў ёмістую радавоную справу Луцэвічаў, старанна вывучаў і супастаўляў біяграфічныя звесткі. Паступова складваўся план апрацы «Метрыка».

Паэт нарадзіўся ў Вязынцы колішняга Мінскага павета. Матэрыялы былой Мінскай каталіцкай епархіі зберагаюцца ў архіве на вуліцы Казлова, але метрычных кніг 1880-х гадоў па Мінскім павеце там не было. Можна, яны яшчэ не перададзены ў Дзяржаўны гістарычны архіў? Заходжу ў спецыяльны архіў загса на плошчы Свабоды ў старадаўнім доме з мемарыяльным знакам у гонар нямецкага антыфашыста Шменкеля. Загадчык паведамляе, што метрычная дакументацыя ўказанага перыяду не захавалася — згарэла разам з даваеным архівам загса ў першыя дні вайны. Сэрца ў мяне ўпала — відаць, шукаць паэтаву метрыку безнадзейна.

Але звяртала на сябе ўвагу адна цікавая, надзвычай

цікавая памылка або недакладнасць, якая ўпарта паўтара-лася ў аўтабіяграфіях Купалы: ён пісаў звычайна, што нарадзіўся ў Вілейскім павеце. А гэта ўжо іншая губерня і нават епархія — Віленская. Справа ў тым, што Вязынка належала да Мінскага павета, але знаходзілася на самай мяжы — скажам, зусім недалёкія Радашковічы былі ўжо Вілейскага павета. А што, калі малога Янку зарэгістравалі ў адным з касцёлаў суседняга Вілейскага павета?

Даведаўся, што метрычная дакументацыя беларускіх паветаў былой Віленскай епархіі захоўваецца ў Цэнтраль-ным гістарычным архіве ў Гродна. (Яна збераглася таму, што ў вайну знаходзілася ў Вільнюсе і толькі ў пасляваенны час перададзена на Беларусь.) Інстытут літаратуры па маёй просьбе напісаў туды афіцыйную адносіну, — каб архівісты пашукалі запіс пра нараджэнне паэта ў метрычных кнігах Радашковіцкага і суседніх касцёлаў.

І вось жа — вельмі хутка гродзенскія архівісты прыслалі копію метрыкі наступнага зместу:

Фамілія окрещеного	№		Счет родившихся		Числа		Когда, где, кто и кем, одною ли водою или со всеми обрядами таинства окрещен	Какого сословия и обшества, каких родителей, когда и где, т. е. в каком приходе родился крещеный?	Кто были по имени и прозванию восприемники при св. крещении и кто присутствовал?	Рукоприкладство свидетелей записи по желанию
	мужеска пола	женска пола	рождения	крещения						
Луцевичей	68	38	—	25 [июня]	12		Тысяча восемьсот восемьдесят второго года июля двенадцатого дня в Радашковичском р [имско] -к [атолическом] приходском костеле окрещен младенец по имени Иван кс. Станиславом Сульжинским, вилейским деканом, с совершением всех обрядов таинства.	Дворян Доминика и Богумилы с Волосевичей Луцевичей запов [онных], супр [угов], сын, родившийся 25 июня сего года в имении Вязынке.	Восприемниками были Иосиф Банцаревич с Олимпиею Замбжицкою.	

¹ Месяц, калі рабіўся запіс.

Вось так цікава выглядаў у тыя часы метрычны запіс. Такім чынам, аказалася, што Купалу сапраўды хрысцілі ў Радашковічах. Паэт заўсёды помніў пра гэта, таму і гаворыў пра сваё нараджэнне ў Вілейскім павеце.

Упершыню метрыка паэта надрукавана ў зборніку дакументаў і матэрыялаў «Пуцявінамі Янкі Купалы» (1981). Сёння мы палічылі не лішнім зноў падаць поўны яе тэкст на мове арыгінала для агульнага азнаямлення.

Цяпер на касцёл у Радашковічах мы глядзім ужо іншымі вачыма, яго гістарычная, мемарыяльная каштоўнасць нязмерна вырасла — тут хрысцілі самога Купалу.

Давайце ўсяляк «павернем» яшчэ паэтаву метрыку, прыгледзімся да яе з розных бакоў. Апрача дакументальнага пацвярджэння важных фактаў жыцця паэта (нарадзіўся 25 чэрвеня старога стылю 1882 года ў Вязынцы, хрышчоны 12 ліпеня ў Радашковічах ксяндзом Станіславам Сульжынскім), яна дае нямала іншага матэрыялу для роздуму. Вось, напрыклад, бацькі Купалы запісаны ў гэтым дакуменце дваранамі, хоць Луцэвічы яшчэ ў 60-я гады мінулага стагоддзя былі вымушаны запісацца ў мяшчане, а ў 70-я гады, яшчэ да нараджэння Купалы, спынілі барацьбу за прызнанне іхняга роду ў дваранстве. Бо ведалі — тут нічога не дакажаш. Але метрыка сведчыць, што бацькі паэта ўнутрана былі нязгодныя з гэтым рашэннем царскага ўрада, паранейшаму лічылі сябе дваранамі. І што самае галоўнае — іхнія суседзі таксама так лічылі (вось і ксёндз так запісаў, і кумы не пярэчылі). Гэта гаворыць аб пэўнай апазіцыйнасці асяроддзя Луцэвічаў да царскага ўрада. Прынамсі, урадавую палітыку ў адносінах да дробнай шляхты Беларусі гэтае асяроддзе лічыла несправядлівай. Цікава, што кумою запісана Алімпія Замбржыцкая, жонка ўладальніка Вязынкі. Гэта таксама сведчыць аб пэўным псіхалагічна-культурным клімаце таго асяроддзя. Пэўна, меў рацыю Генадзь Каханоўскі, гаворачы, што ўладальнік Вязынкі Станіслаў Замбржыцкі быў не абы-якім чалавекам, цікавіўся краязнаўствам, збіраў фальклор, здаралася, нават вершы па-беларуску пісаў.

Ёсць у метрыцы свае загадкі. Кум Іосіф Банцарэвіч — хто ён? Такой даведкі мы, на жаль, не знаходзім у купаляўскай энцыклапедыі. Або маці паэта Бянігна Іванаўна запісана ў метрыцы Багумілай. Памылка гэта або прыведзена яе другое, не вядомае па іншых крыніцах імя?..

Дый чаму ўсё-такі бацькі Купалы, жывучы ў губерні Мінскай, павезлі хрысціць свайго першынца ў суседнюю

Віленскую губерню? Магчыма, з'яўляецца думка, межы губерняў і епархій не супадалі і жыхары Вязынкі былі прыпісаны да Радашковіцкай парафіі. Але ж гэтаму супярэчыць добра вядомы даследчыкам і краязнаўцам польскі «Слоўнік геаграфічны» канца мінулага стагоддзя, амаль равеснік нашага Купалы. Там сцвярджаецца, што жыхары Вязынкі належалі тады да Ракаўскай парафіі. Так што, мабыць, тут крыецца нешта іншае...

Ва ўсім гэтым трэба разабрацца.

А што да падання, нібыта Купалу хрысцілі ў Дубраўскім касцёле, — нечым яно мне сімпатычнае. Спрачаліся ж сем, ці колькі там, гарадоў старажытнай Грэцыі за гонар называцца радзімай Гамера¹.

Альберт Паўловіч — служачы чыгункі

А чаму б нам не зазірнуць у асабістую справу паэта-нашаніўца Альберта Паўловіча ў архіве Лібава-Роменскай чыгункі? Ляжыць яна нягледжаная, нечাপаная ў гістарычным архіве на вуліцы Казлова (ф. 2414, воп. 1, спр. 42). На чатырох старонках запоўненага друкаванага бланка ў кароткай форме змясцілася ўся яго службовая кар'ера за дваццаць з нечым гадоў, адлюстраваліся некаторыя важныя бакі сямейнага жыцця.

Першая старонка — «Прыёмны ліст» — эканомна аб'ядноўвае заяву аб прыняцці на службу і асноўныя анкетныя звесткі. 13 ліпеня 1894 года дваранін Альберт Іосіф Францавіч Паўловіч афармляецца на чыгунку канторшчыкам галоўнай бухгалтэрыі. Гэта першая яго служба, яму ўсяго 18 гадоў, католік (пра гэта сведчыць і набор імёнаў), скончыў Мінскае гарадское чатырохкласнае вучылішча. Вялікая, не тое што ў нашы часы, сям'я: бацька, маці, тры сястры, два браты.

Вось гэтая сям'я, якая ледзь-ледзь зводзіла канцы з канцамі, і падвяла хлопца, закрыла яму дарогі. Ён быў надзвычай здольны, выдатна маляваў, і ўжо была дамоўленасць

¹ Трэба дадаць яшчэ — нейкія сумненні наконт месца нараджэння былі, відаць, і ў самога Купалы. Бо як жа інакш разумець яго загадкавую «Эпіграму на самога сябе» (зб. «Спадчына», 1922):

Завуць мяне Янук Купала,
З бяды я песенькі складаю,
Пазнаў людзей і свет ці мала,
Вось дзе радзіўся, дык не знаю!

з вельмі прэстыжным Строганаўскім вучылішчам, што возьмуць туды на казённы кошт. Але давялося пайсці на службу, каб памагаць сям'і. Усё гэта асталося за рамкамі асабістай справы, як і тая акалічнасць, што Альбертаў бацька быў таксама чыгуначнікам, так што выбар юнака (а хутчэй ўсёй сям'і) як бы загадзя прадвызначаўся.

І вось хлопец зрабіўся маленькай шрубкай агромністай адладжанай машыны, каля якой кармілася мноства людзей. Дарэчы, у гэты самы час ва ўпраўленні Лібава-Роменскай чыгункі, праўда, у іншым структурным падраздзяленні — у службе цягі, працаваў другі беларускі паэт, адзін з пачынальнікаў нацыянальнай літаратуры XIX стагоддзя Янка Лучына, у жыцці — інжынер-пуцеец Іван Люцыянавіч Неслухоўскі, не надта здаровы чалавек, які пры хадзьбе карыстаўся кіямі. Паўловіч мусіў яго хаця б здалёку ведаць, магчыма, па-калежанску ўдзельнічаць у яго пахаванні ў ліпені 1897 года.

Але вернемся да асабістай справы. На другой і трэцяй старонцы — фармулярны спіс, які зафіксаваў усе змены-перамены па службе за два дзесяцігоддзі. Паціху, але няўхільна Паўловіч пасоваўся наверх. Чатыры гады быў простым канторшчыкам, праўда, яго аклад за гэты час вырас з 240 да 480 рублёў у год. Далей рахункавод з акладам 540, а потым 960 рублёў. У 1911 годзе зрабіўся старшым рахункаводам. Гэта па тым часе даволі вялікая пасада з гадавым акладам 1200 рублёў (столькі, як мы бачылі, атрымлівалі разам пяцёра маладых канторшчыкаў-пачаткоўцаў). Нарэшце, з наступнага года ён справавод галоўнай бухгалтэрыі з акладам 1500 рублёў. Службовыя поспехі Паўловіча былі адзначаны таксама сярэбраным медалём на станіславаўскай стужцы і ордэнам святога Станіслава, якім узнагароджваліся за выслугу гадоў цывільныя чыноўнікі. З фармулярнага спіса са здзіўленнем даведваемся, што Паўловіч усяго толькі тройчы за ўвесь гэты час быў у адпачынку. У куточку алоўкам пазначана, як змянялася яго сямейнае становішча, як хутка расла яго сям'я (і ў гэтым сэнсе Паўловіч не ганіў сямейныя традыцыі). Усё ішло сваім парадкам:

Шлюб 8/I 1898 г. (успамінаецца — у 1923 годзе на сярэбраным вяселлі Паўловічаў быў Купала з жонкай, падарыў сярэбраныя чаркі, якія цяпер можна бачыць у купаляўскім музеі).

Уладзя 24/X 1898 г. (дачка Уладзіслава).

Сева 23/VI 1900 г. (сын Севярын).

Муся 13/V 1906 г. (дача Тамара, аўтар цікавых успамінаў пра бацьку і Купалу).

Яня 2/III 1908 г. (любiміца Купалы, які прысвяціў ёй верш «Для Янінкі»).

І яшчэ мільганула Кася (1907 год?), згадкі пра якую потым не сустракаюцца...

Абмінаем ардынарныя вынікі ўрачэбнага агляду 1898 года (4-я старонка). Значым толькі, што ў справе акуратна фіксаваўся кожны зварот да доктара (відаць, чыгуначнага) — яе вялікасьць Дарога пільна (і, вядома ж, небескарысліва) сачыла за здароўем сваіх людзей. У справе ёсць яшчэ некалькі ўласнаручных прашэнняў (дакладных запісак), якія паказваюць, як цяжка паэту даводзілася працаваць, як умела Дарога выціскаць сілы са сваіх работнікаў. Некаторыя аўтографы Паўловіча, дарэчы, могуць служыць узорам каліграфіі. Тут рэалізоўваліся, знаходзілі выйсце немалыя мастацкія здольнасці. У гэтых адносінах ён мог бы смела спаборнічаць з другім выдатным беларускім дзеячам — Браніславам Эпімах-Шыпілам, які любоўна, літарка за літаркай, як той Багдановічаў перапісчык, заносіў на паперу недрукаваныя творы роднай літаратуры, нястомна папаўняючы сваю неацэнную «Беларускую хрэстаматыю». Гэта ўспомнілася мне, калі гартаў справу Паўловіча. Ну і, зразумела, бачыцца цяжкая чыноўніцкая праца, кожны дзень з ранку да вечара адно і тое ж. Узяць хаця б дакладную запіску ад 24 ліпеня 1906 года:

«Начиная с 10 ноября 1905 г., когда мне приходилось выполнять некоторые поручения б. Начальника дороги С. В. Мошкова, касающиеся составления сметы на 1906 г., вплоть до настоящего времени я занимаюсь работою по смете, одновременно в урочные часы занятий исполняя свою текущую работу и подготавливая материал для заключения годового отчета, т. к. моя работа никому не была поручена. Почти беспрестанная, напряженная и постоянно спешная работа, в продолжение почти 8 месяцев, сильно изнурила меня, и я чувствую крайнее преутомление. Ввиду вышеизложенного имею честь покорнейше просить ваше высочордие не отказать в исходатайствовании пред г. Начальником дороги мне месячного отпуска с сохранением содержания, присовокупляя при этом, что я служу на дороге ровно 12 лет и за все это время (месячным) отпуском воспользовался только один раз в 1903 году.

Счетовод А. Павлович»

Або яшчэ — 1908 года:

«В течение целого ряда лет, начиная с 1899 г., и по настоящее время я выполняю все работы по делопроизводству г. Члена Совета от М[инистерст]ва Финансов инженера Датиева (переписка и ведение корреспонденции); при этом во избежание ущерба моим прямым служебным обязанностям эти работы приходится исполнять исключительно в неурочное время».

І яшчэ, і яшчэ. Міжволі пытаешся ў самога сябе: адкуль браліся ў яго сілы, як выкройваў ён час на працу душы, на творчасць, на вершы, мастацтва?..

Пачалася вайна. Мінск зрабіўся прыфрантавым горадам. У снежні 1915 года справавод А. Ф. Паўловіч (почырк ужо не такі каліграфічны, хоць і выпрацаваны, па-свойму прыгожы) просіць дзесяцідзённы водпуск «для свідання с семьею, эвакуированною в г. Тамбов с 30 августа с. г.». Успамінаецца з гэтай нагоды, што тады ж, у жніўні 1915 года, эвакуіравалася і Вільня, падаўся ў сумную дарогу Янка Купала, у сувязі з чым перастала выходзіць «Наша ніва». Нейкі час у вайну Паўловіч, апрача асноўнай працы на чыгунцы, загадваў яшчэ канцылярыяй асобаўпаўнаважанага Расійскага таварыства Чырвонага Крыжа (тады, як грывы пасля спорага дажджу, раслі ўсялякія нападвайсковыя грамадскія арганізацыі, камітэты, саюзы)...

І яшчэ, хоць непасрэдна да Паўловіча гэта ўжо не мае адносін, уразіў надпіс архівіста 20-х гадоў у канцы строгай, стэрыльна аднастайнай што да мовы, папкі. Па-беларуску:

«Усяго ў гэтай справе пранумерованых шэстнаццаць лістоў. Алесь Шаподскі [?] . 24 чэрвеня 1923. г. Менск».

Арфаграфія нявытрыманая, беларусізацыя яшчэ толькі пачыналася.

ВЛАСТ

Першае набліжэнне

О, Крыўская зямля!
О, волатаў нашчадкі!..

В. Ластоўскі

Зараз
Амаль кожны дзень
Вяртаюцца ў свой Пантэон Беларусі
Васкрослыя цені герояў...

М. Танк

Сярод высокіх імёнаў, вярнутых Часам нашай гісторыі і культуры, — Вацлаў Ластоўскі. Калі я вырашыў пазнаёміцца з яго жыццямі, высветлілася, што зрабіць гэта не так і лёгка. У нас імя Ластоўскага ўспаміналася зрэдку толькі хіба ў адмоўным сэнсе, каб лішні раз абляяць. Дзе можна, стараліся выкінуць зусім. Славыты верш Багдановіча «Ліст Ластоўскаму» (адчуваецца, адрасат натхніў паэта на вельмі высокія думкі) ператварыўся проста ў «Ліст...», але ў самім тэксе характэрнае імя аставалася (відаць, усё ж праўду гавораць — з песні слова не выкінеш):

Хоць значыць гэтае несць у Афіны совы,
Усё ж такі пішу да вас, Вацлаве, словы
Нясмелага ліста.

Зазірнуў я і ў эмігранцкую прэсу. Там таксама было нягуста — даволі павярхоўныя юбілейныя артыкулы. Усё ж такі па кропельцы, па каліўцу сабраўся матэрыял для першага знаёмства.

Перадусім здзівіла шматграннасць інтарэсаў і дзейнасці, нязбыўная энергія. На ўсё яго хапала, усюды сказаў важнае слова. Вядомы гісторык, таленавіты публіцыст, адметны пісьменнік, літаратуразнавец. А яшчэ кнігазнавец, лексікограф, журналіст, грамадска-палітычны дзеяч, арганізатар навукі. Усяго так многа — можа, што я незнарок і прапусціў.

Дзеяч Нашаніўскай Пары (хочацца пазначыць гэтую эпоху вялікімі літарамі), ён належаў да таго пакалення волатаў, што вырвалі Беларусь з гістарычнага небыцця і ўзнялі на сваіх плячах, да пакалення Купалы і Коласа — ён амаль іхні равеснік. Нарадзіўся 20 кастрычніка (1 ліста-

пада) 1883 года ў былым засценку Калеснікі Дзісенскага павета Віленскай губерні. Цяпер гэта Міёрскі раён Віцебскай вобласці. Бацькі Юсцін і Ганна Ластоўскія (гэтае прозвішча сустракаецца і сярод удзельнікаў паўстання Каліноўскага) паходзілі з дробнай беззямельнай шляхты, усё жыццё рвалі жылы на арандаванай зямлі. «Мой бацька — земляроб, дзед — каваль, а прадзед — бортнік», — вызначаў Вацлаў Юсцінавіч свой радавод (пісьмо да А. Багдановіча ад 22 мая 1934 года)¹.

І вось на якое дзіва адразу мімаволі звяртаеш увагу — закончанай адукацыі будучаму нашаму акадэміку атрымаць не ўдалося. Першай граматай авалодаў дома. Скончыў на радзіме Пагосцкую пачатковую школу. Ёсць звесткі, што нейкі час вучыўся ў Дзісенскім павятовым вучылішчы, працаваў хлопчыкам на паслугах у віннай краме ў Вільні, канцылярыстам-пісарчуком у Шаўлях (Шаўляй, Літва). Потым, нібы ў казцы, трапіў у тлумны стольны Пецярбург, уладкаваўся там бібліятэкарам у студэнцкую бібліятэку і адначасова, як успамінаў у адным з аўтабіяграфічных лістоў, «зайцам» наведваў лекцыі ва універсітэце². Быў чуйны ён і да грамадска-палітычных павеваў эпохі. Дзевятнаццацігадовым юнаком уступіў у Польшкую сацыялістычную партыю ў Літве (ППС у Літве), якая праводзіла сваю работу і ў заходняй частцы Беларусі. Неўзабаве ажаніўся з літоўкай Марыяй Іваноўскай (Іванаўскайтэ; 1872—1957), якая працавала тады ў Пецярбургу швачкай, а рэштку часу прысвячала чытальні польскіх сацыялістаў, дзе, відаць, Вацлаў яе і згледзеў. Парадкам старэйшая за нашага хлопца дзяўчына мела літаратурны талент, выступала ў польскім друку, пазней пісала па-літоўску пад агульным са старэйшай сястрой Соф'яй псеўданімам Лаздзіну Пяледа, досыць у Літве шанаваным. Пасля жаніцбы Вацлаў жыў то на жончынай радзіме ў Парагяй на поўначы Літвы (цяпер Акмянскі раён), то ў Рызе, дзе здабываў нялёгкую капейчыну самай праявічай працай канторшчыка на таварнай чыгуначнай станцыі. У 1906 годзе спрабаваў у Рызе здаць экзамены на атэстат сталасці, але, паводле ўласных слоў, «зрэзаўся» на рускай мове, што прымусіла яго махнуць рукой на ўсе атэстаты і дыпломы і заняцца самаадукацыяй.

¹ Пісьмы Ластоўскага да А. Багдановіча (бацькі паэта) да апошняга часу захоўваліся ў Інстытуце літаратуры АН Беларусі, у 1992 г. перададзены ў Літаратурны музей М. Багдановіча.

² Дварчанін І. Хрэстаматыя новай беларускай літаратуры. Вільня, 1927. С. 293.

У гэты ж час ён, скажам Купалавымі словамі, «паслухаўся сэрца» і далучыўся да беларускага нацыянальнага грамадскага і культурнага руху, захапіўся ідэямі адраджэння роднай культуры. У 1906—1908 гадах уваходзіў у Беларускаю сацыялістычную грамаду (БСГ). Яго хутка ацанілі. З вясны 1909 года ён у Вільні, сакратар рэдакцыі «Нашай нівы» і загадчык першай беларускай кнігарні. Змяшчаў у «Нашай ніве» і іншых беларускіх выданнях шматлікія публіцыстычныя і крытычныя артыкулы, артыкулы пра мінуўшчыну, апавяданні, пазней — вершы. Збіраў і публікаваў матэрыялы па гісторыі беларускай літаратуры (хочацца вылучыць надзвычай багаты на факты артыкул «Памажыця!», 1913), этнаграфічныя і гістарычныя матэрыялы. У 1910 годзе выдаў «Кароткую гісторыю Беларусі» — першую папулярную абагульняючую працу па нацыянальнай гісторыі на беларускай мове. «Гісторыя — гэта фундамент, на каторым будзецца жыццё народа. І нам, каб адбудаваць сваё жыццё, трэба пачаць з фундаменту, каб будынак быў моцны. А фундамент у нас важны, гісторыя наша багатая...» — пранікліва пісаў ён у прадмове. Гэтыя словы надзвычай актуальныя і сёння.

Праз жонку Ластоўскі пазнаёміўся з многімі прадстаўнікамі літоўскага культурнага руху, што садзейнічала збліжэнню беларускай і літоўскай інтэлігенцыі. Кватэра Ластоўскіх на вуліцы Завальнай, 7 (цяпер № 5, там жа змяшчалася і беларуская кнігарня) стала своеасаблівым клубам, дзе збіраліся беларускія і літоўскія пісьменнікі, у тым ліку Я. Купала, Л. Гіра, Цётка, З. Бядуля, Ядвігін Ш. і многія іншыя. Утульна адчувала сябе тут, напрыклад, юная Канстанцыя Буйла і доўга помніла смачную каву з булачкамі, якімі заўсёды частавала яе гасцінная пані Марыя.

Жыццё падаравала Ластоўскаму сяброўства з Максімам Багдановічам, яны былі аднадумцамі. Вацлаў актыўна перапісваўся з выдатным паэтам і крытыкам, адарваным ад роднага краю, знаёміў яго з Вільняй пад час прыезду з Яраслаўля ў 1911 годзе, дапамог укладзі і выдаць знакаміты «Вянок». Багдановіч, у сваю чаргу, высока цаніў Ластоўскага і яго творчасць, як ужо адзначалася, аднойчы прыслаў яму свой цудоўны верш «Ліст Ластоўскаму», напоўнены светлымі думкамі аб мастацтве. (Багдановіч узнімаўся ў ім у такія горнія сферы духу, тут было так многа мудрага і тонкага, што ў нядаўняй сваёй публікацыі «Пяць вершаў для А.» Л. Дранько-Майсюк паэтычна пераасэнсаваў сітуацыю:

...Не у Вільню — пісаў у Афіны
Да Вацлава нясмелы ліст.)

У Максімавай крытычнай спадчыне нямала згадак пра Власта (псеўданім Ластоўскага). Найчасцей гэта захапленне. У артыкуле «За тры гады» (1913) Максім Багдановіч пісаў: «Власт надрукаваў 3—4 рэчы, але кожную можна ўзяць за прыклад, як трэба пісаць»¹. Адначасова Багдановіч адзначаў уплыў на Ластоўскага моднага тады мадэрнізму, не дараваў і слабасцей. Працытуем артыкул «Глыбы і слаі» (1911): «Адзін толькі Власт здалеў даць у сваіх абразках нешта цэннае. На жаль, ён іншы раз даволі моцна нагадуе польскіх мадэрністаў (гл. «Мары»), у бытавых жа апавяданнях губіць лепшы бок свайго таленту — сумную паэтычнасць. Але бывае, што на апісаннях нашага шэрага жыцця адбываецца лірычны пад'ём душы пісьменніка і ўплятае ў вянок нашай літаратуры свежы яркі цвяток...»²

Янка Купала прысвяціў Вацлаву і Марыі Ластоўскім верш «Песня званара» (1909) высокага патрыятычнага гучання, а выхад «Кароткай гісторыі...» паэт вітаў вершам «Дудар» (1910). Гісторык паўстае тут самавітым музыкам, цудоўная дуда якога, уваскрашаючы мінулае, яго вялікія і трагічныя старонкі, спявае пра

Гоман-славу, чорнай хваляй
Што збіралі курганы,
Белы косці, што гублялі
Беларускія сыны,

Што сабе кавалі пумы,
Ў бітвах мручы за другіх...

Гісторыя павінна была падказаць, як сярод многіх магчымых шляхоў адшукаць свой — беларускі.

У літаратурных дыскусіях таго часу Ластоўскі заняў адметную эстэтычную пазіцыю, заклікаючы пісьменнікаў не забывацца пра красу жыцця. Крытыкай паслядоўнага рэвалюцыйна-дэмакратычнага кірунку (Я. Купала, Л. Гмырак) гэта было расцэнена як спроба прыглушыць сацыяльнае гучанне маладой беларускай літаратуры, хаця цяпер мы бачым у пазіцыі Ластоўскага і пэўную рацыю. Спрэчнымі былі некаторыя гістарычныя погляды Ластоўскага, адначалася, у прыватнасці, што ён недаацэньваў тое агульнае, што было ў паходжанні і гісторыі беларускага і рускага народаў, а часам без пэўных рэальных і навуковых падстаў

¹ Багдановіч М. Поўн. зб. тв.: У 3 т. Мн., 1993. Т. 2. С. 227.

² Тамсама. С. 191.

перабольшваў адрозненні паміж двума братнімі народамі. У нейкай меры гэта можна тлумачыць самой сітуацыяй, тымі задачамі, што стаялі перад Беларуссю. Спашлёмся на аўтарытэт вядомага спецыяліста ў галіне этнагенезу Льва Гумілёва, які адзначаў у адным з інтэрв'ю: «...самабытнае існаванне этнасу ў тым і заключаецца, што ён адрознівае сябе ад усіх астатніх. Так што супрацьпастаўленне — натуральнае. Трэба толькі, каб яно не ператваралася ў варожасць»¹. Апошняя агаворка вельмі важная, прынцыповая.

...На календары Гісторыі выстройваліся сваім парадкам гады — 1914-ты, 1915-ты... Сараеўскі стрэл парушыў хісткую гармонію свету. Паводле слоў паэта, «впервые за сто лет», з часоў Банапарта і Метэрніха, пачала змяняцца «таинственная карта» Еўропы. Наступіла вельмі суровая часіна выпрабаванняў, сацыяльна-палітычных і нацыянальных узрушэнняў, рэвалюцый, сусветнай і грамадзянскай войнаў. Для Ластоўскага гэта быў час напружаных шуканняў, адказных рашэнняў. Выпісваю звесткі пра яго крокі з розных, якія трапляліся, выданняў — неаднолькавых па сваім кірунку. Пасля акупацыі Вільні кайзераўскімі войскамі (1915) Ластоўскі падтрымліваў праект дзяржаўнай «Канфедэрацыі Вялікага княства Літоўскага» (Беларусі і Літвы) у саюзе з Германіяй. У 1915 годзе спрабаваў стварыць партыю «Хрысціянская злучнасць». У 1916 годзе быў адным з аўтараў «Меморыі прадстаўнікоў Беларусі», у якой даводзіліся правы беларускага народа на нацыянальна-дзяржаўнае развіццё і якая была прадстаўлена на міжнародную канферэнцыю ў Лазане (Швейцарыя). У гэты ж час выдаў шэраг беларускіх школьных падручнікаў і хрэстаматый. У 1916—1917 гадах — рэдактар газеты «Гоман» (своеасаблівы працяг «Нашай нівы»), у 1918 годзе выдаваў у Вільні часопіс «Крывічанін».

Адным з першых зразумеў Ластоўскі ўсё значэнне для беларусаў забытай спадчыны Кастуся Каліноўскага і змясціў у «Гомане» (1916) адпаведны матэрыял пра выдаўца «Мужыцкай праўды» і аўтара «Пісьмаў з-пад шыбеніцы»². «Многа гадоў,— пісаў Ластоўскі,— праляжала ў мяне ў скрытнай схоўцы пачка папераў, з каторых адрыўкамі хачу цяпер падзяліцца са сваім грамадзянствам. Паперы гэтыя — нікляя памятка па згінуўшым барцу за беларускае

¹ Гумилев Л. Человечность превыше всего // Известия. 1989, 23 июня.

² Гл.: Шалквевіч В. Ля вытокаў: Пра першы артыкул на беларускай мове, прысвечаны К. Каліноўскаму // Літ. і мастацтва. 1990, 12 кастр.

адраджэнне с[вятой] п[амяці] Касьцюку Каліноўскім...» Прыводзіліся біяграфічныя звесткі, публікаваліся другая (верш) і трэцяя часткі «Пісьмаў...». Публікацыя названа вельмі дакладна — «Памяці Справядлівага», — узята ці не самая характэрная рыса вялікага змагара. Дарэчы, і ідэя канфедэрацыі — сумеснай дзяржавы Літвы і Беларусі, несумненна, была блізкая Каліноўскаму. Але стэрно Гісторыі тарганулася ў іншы бок. Перад Беларуссю адкрыліся-зазьялі новыя далягляды.

Ластоўскі ўдзельнічаў у гістарычным акце 25 сакавіка 1918 года, калі ў надзвычай складаных і своеасаблівых умовах кайзераўскай акупацыі была абвешчана незалежнасць Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР), уваходзіў у яе ўрад. Куды яго толькі не кідала, дзе толькі не мільгала на гэтым гістарычным раздарожжы яго прозвішча! У канцы 1918 года ўзначаліў Беларускае прадстаўніцтва пры літоўскай Тарыбе, потым быў беларускім аташэ пры літоўскім пасольстве ў Берліне. Пасля абвяшчэння Савецкай Беларусі (1 студзеня 1919 года) шукаў у Берліне падтрымкі сваіх палітычных планаў. З 1919 года — у партыі беларускіх эсэраў, са снежня гэтага ж года ўзначальваў Народную раду (эсэраўскую) БНР, якая адмовілася супрацоўнічаць з белапалякамі (калі карыстацца вельмі пашыраным да нядаўняга часу словам). Ластоўскі быў кінуты польскімі ўладамі ў астрог. У лютым 1920 года яму дазволілі выехаць у Літву. Знаходзячыся ў эміграцыі, Ластоўскі ўдзельнічаў у арганізацыі ў заходняй частцы Беларусі партызанскага руху супраць польскіх легіянераў. У верасні 1920 года пад уплывам часовага поспеху польскіх войск на Заходнім фронце кіраўніцтва партыі эсэраў паспрабавала ўстанавіць кантакт з польскімі ўладамі. Як кіраўнік урада БНР Ластоўскі афіцыйна звярнуўся да Ю. Пілсудскага з прапановай выступіць аб'яднанымі сіламі супраць Чырвонай Арміі. За гэту паслугу ён патрабаваў стварэння беларускай дзяржавы на федэратыўных пачатках з Польшчай. Пасля падпісання папярэдніх умоў міру паміж савецкімі рэспублікамі і Польшчай (кастрычнік 1920 года) Ластоўскі ў афіцыйным пасланні мірнай канферэнцыі ў Парыжы прасіў краіны Антанты аказаць дапамогу ўраду БНР «у яго барацьбе за вызваленне Беларусі». Тады ж на беларускай канферэнцыі ў Рызе вакол урада Ластоўскага быў створаны блок беларускіх партый для барацьбы за незалежную Беларусь. У сувязі з гэтым Ластоўскі быў выключаны (фармальна) з партыі эсэраў, якія ў гэты перыяд падтрымлівалі савецкую ўладу.

Між тым за савецкім кардонам не толькі падавала прыкметы жыцця, але ўсё мацней становілася на ногі няхай тэрытарыяльна яшчэ невялікая і не да канца зразумелая рэспубліка рабочых і сялян — БССР, быў узяты курс на беларусізацыю, на адраджэнне нацыянальнай культуры. Бачачы поспехі Савецкай Беларусі і відавочную безвыніковасць далейшага супрацьстаяння, у красавіку 1923 года Ластоўскі выйшаў з урада БНР і неўзабаве адышоў ад актыўнай палітычнай дзейнасці. Затое моцна ўзрасла яго навукова-выдавецкая актыўнасць. У 1923—1927 гадах выдаваў у Каўнасе літаратурна-навуковы часопіс «Крывіч», надрукаваў некалькі падручнікаў. У 1924 годзе выдаў капітальны для свайго часу руска-беларускі слоўнік (матэрыялы збіраў больш за два дзесяцігоддзі), у 1926 годзе друкуе сваю самую буйную навуковую працу — «Гісторыя крыўскай (беларускай) кнігі» — грунтоўны агляд усяго беларускага пісьменства да XVIII стагоддзя ўключна. На думку спецыялістаў, гэта і да сённяшняга часу «адна з найбольш салідных кніг ва ўсёй гісторыі беларускага літаратуразнаўства»¹. Тады ж Ластоўскі напісаў для Інбелкульта і пераслаў у Мінск каштоўныя ўспаміны пра Багдановіча і іншыя матэрыялы, выкарыстаныя Інбелкультам пры падрыхтоўцы першага акадэмічнага выдання твораў Багдановіча.

Вялікае значэнне мела для яго паездка ў Мінск на акадэмічную канферэнцыю па пытаннях правапісу (1926). Канферэнцыя атрымалася вельмі прадстаўнічая — прыехаў Ян Райніс з Рыгі, удзельнічалі навуковыя аўтарытэты з Літвы і Польшчы. Для Ластоўскага гэта была як бы разведка. Наспявала важнае жыццёвае рашэнне.

У красавіку 1927 года ўрад Савецкай Беларусі дазволіў Ластоўскаму назусім вярнуцца ў Мінск, дзе яму былі створаны ўмовы для навуковай работы. Ён стаў дырэктарам Беларускага дзяржаўнага музея, працаваў у Інбелкультце. 15 ліпеня 1927 года з прыемнасцю пісаў А. Багдановічу ў Яраслаўль: «З павароту да родных палёў я вельмі рад. Скончылася ўрэшце цяжкая эміграншчына. Маю працу, якую я заўсёды смакаваў і да якой імкнуўся. Праца гэта дае мне здавальненне». Як акадэмік і неадменны сакратар створанай у 1928 годзе Беларускай АН садзейнічаў развіццю навукі на Беларусі, у прыватнасці, шмат займаўся пытаннямі этнаграфіі. І не толькі. Напісаў каларытныя ўспаміны пра нашаніўскі перыяд, пра Я. Купалу (1928, да апошняга часу

¹ Казбярук У. З клопатам пра спадчыну // Літ. і мастацтва. 1988, 24 чэрв.

аставаліся ў рукапісе), уваходзіў у камісію па рэформе беларускага правапісу (1927—1929).

Але ўжо насоўваліся чорныя хмары. У «год вялікага пералому» (1929-ты; што ні кажы — назва вельмі дакладная) пачаўся наступ на беларускую творчую інтэлігенцыю. У таямнічых нетрах карных органаў фабрыкуецца сумна вядомая справа «Саюза вызвалення Беларусі». Адна з першых ахвяр — Ластоўскі. З яго бурным, супярэчлівым мінулым ён стаў лёгкай здабычай палітычных артадоксаў і кар’ерыстаў. У кастрычніку 1929 года, яшчэ да арышту, Ластоўскага звальняюць з пасады неадменнага сакратара акадэміі, а 6 снежня 1930 года, ужо знаходзячыся ў турме, ён быў пазбаўлены звання акадэміка. У красавіку 1931 года яго выслалі на 5 гадоў за межы Беларусі. Былі высланы (пакуль толькі высланы) і многія іншыя. Нібыта Беларусі сталі непатрэбныя сыны і дачкі, каго яшчэ зусім нядаўна яна склікала на ўсенародную талаку. Ластоўскі працаваў у Саратаве, ва універсітэцкай бібліятэцы загадчыкам аддзела рэдкай кнігі і рукапісаў. Што здзіўляе — нават у высылцы працягваў займацца навуковай работай. У прыватнасці, у 1934 годзе пісаў у Яраслаўль А. Багдановічу, што знайшоў у саратаўскай бібліятэцы невядомыя пушкінскія дакументы (Неман. 1987. № 6). Але чаша цяплення яшчэ не была выпіта да дна. У 1937 годзе ва ўмовах тагачаснай рэпрэсійнай вакханаліі Ластоўскі зноў арыштаваны і 23 студзеня 1938 года прыгавораны да вышэйшай меры пакарання. Ёсць звесткі (можа, легендарныя?), што прыгавор не быў прыведзены адразу ў выкананне. Па словах другога пакутніка за Беларусь — Я. Дылы, Вацлаў Юсцінавіч загінуў у тым жа 1938 годзе пры ўзрыве ў Магадане. Яго імя на некалькі дзесяцігоддзяў канула ў нябыт. Поўнасьцю рэабілітаваны ён толькі ў 1988 годзе (па саратаўскай справе яшчэ ў 1958-м). У 1990 годзе беларускі ўрад аднавіў Ластоўскага ў званні акадэміка.

Нібы спраўдзілася глыбокае прароцтва Купалы, выказанае некалі вельмі даўно ў «Песні званара»:

Буду ўсё званаром, хоць даўно пад дзярном
Спіць мая галава маладая.
Эх, бо ведае свет, што вялікіх дум цвет
Адно толькі на злome ўзрастае!

Ластоўскі загінуў нельга сказаць, каб зусім маладым, але 55 гадоў (калі лічыць ад арышту і высылкі, і таго меней) — таксама не ўзрост. Толькі б жыць і працаваць, шчыраваць для любай Беларусі.

Таленавіты сын народа Вацлаў Юсцінавіч Ластоўскі быў рознабакова адораным чалавекам, у маладыя гады ўдзельнічаў нават у мастацкім афармленні беларускіх кніг, пра што сведчыць наступная, напрыклад, паметка, надрукаваная ў альманаху «Маладая Беларусь» (1913. Сш. 3. С. 145): «Застаўкі (вінѣткі) рысунку Влaстa з узораў слуцкіх паясоў з калекцыі Влaстa і «Нашае нівы».

Багатая літаратурная і навуковая спадчына Ластоўскага паступова вяртаецца народу і яшчэ чакае аб'ектыўнай усебаковай ацэнкі¹.

¹ Інтэнсіўна вывучаецца цяпер і жыццёпіс Ластоўскага. Літаральна ў апошні час на падставе знойдзенай у архіве метрыкі ўдакладнена, што нарадзіўся ён 27 кастрычніка (8 лістапада) 1883 г. у засценку Калеснікава. Гэта Дзісенскі павет, як лічылася і раней. А вось раён зусім іншы — не Міёрскі, а Глыбоцкі. Гл.: Хмяльніцкая Л. Новыя звесткі да біяграфіі Вацлава Ластоўскага // Голас Радзімы. 1994, 6 студз.

ПАКАЗАЛЬНІК ІМЁНАЎ

- Абломовіч 237
Абрамавічус У. 24
Абрамовіч П. 36
Абуховіч А. 8, 43, 45, 103, 248, 254
Абуховіч Э. *гл.*: Пуслоўская Э.
Агароў М. П. (Огарев Н.) 34, 35, 218
Ажароўскі 205
Ажэшка Э. 197, 217
Азгур З. 18
Акановіч Клімент 92, 94, 96
Аколава Валянціна 236
Акуліч К. 77
Акуліч С. 200
Акулышын Уладзімір Дзмітрыевіч 131, 132, 145, 146
Акялайціс М. 24, 247
Александровіч В. С. 106, 182
Александровіч С. Х. 13, 106, 155—159, 182
Александрэнка Ларыса Аляксееўна 82
Алелькавічы 141
Аляксандр II 105
Аляксандр III 75
Аляксей Міхайлавіч 62
Аляшкевіч І. 87
Андрыёлі Эльвіро 60, 202, 208
Андрэеў Л. 197
Аношка Ян 234
Анцыпа І. 249
Апанас 242, 243
Аргельбрант Самуэль 158, 193
Аргельбрант Маўрыкій 250, 251, 253
Арлоў Уладзімір 37
Арлоўскі А. 87
Арэхаў А. М. 74, 84
Аскерка Аляксандр 259
Аскерка М. 249
Афанасьёў-Чужбінскі Аляксандр Сцяпанавіч 262—264
Б. Н. 179
Багаяўленскі Міхаіл Максімавіч 172—177
Багданаў Мікалай 76
Багдановіч А. 284, 289, 290
Багдановіч Максім 4, 7, 17, 64, 70, 110, 126, 149, 183, 220, 221, 223—230, 283, 285, 286, 289
Багданоўскі А. (Богдановский Августин; Адольф) 239, 240
Багрым Паўлюк 8, 29, 157
Багушэвіч Апалінар 272—274
Багушэвіч Валяў'ян 272, 273
Багушэвіч (Шкленик) Габрыеля Міхайлаўна 71
Багушэвіч Ганна 84, 273, 274
Багушэвіч Казімір Восіпавіч 272, 273
Багушэвіч Тамаш 275
Багушэвіч Францішак Казіміравіч (Bahusewiç F.; Мацей Бурачок) 4, 5, 7, 15, 16, 30, 43, 53, 55, 60—63, 65, 66, 68—73, 77—85, 103, 147, 151, 208, 221, 244, 246, 248, 254, 260, 272—275
Бадзянскі В. М. 241
Бакшанскі Ю. 9, 261
Банецкі А. 158
Банольдзі Ахілес 39, 189, 193, 205
Банцарэвіч Іосіф 277, 278
Бар А. 157
Барадулін Р. 85
Баршчэўскі Ян 126
Барысенка В. 17
Барычэўскі А. 110, 111
Баўтута (Бовтутов) 127, 144

- Бачкоўская 270
 Башылаў Міхаіл 165
 Бейліны (Бейлінавы) 181
 Белы А. 18
 Бернгоф Антон Антонавіч 122
 Бібіла Юлія Іосіфаўна 229
 Бічэль-Загнетава Д. 31, 53
 Благоеў Дз. 74, 75
 Блок А. 196
 Богуш-Сестранцэвіч С. 10
 Бок, фон 205
 Бокі 189
 Борзабагаты Уладзіслаў 42, 44, 47
 Бракгаўз 138, 186
 Бржэская Аляксандра Львоўна 183
 Бржэская (Захарава) Марыя Фа-
 мінічна 183—186
 Бржэскі Аляксей Фёдаравіч 183
 Бржэскі Гектар 184
 Бржэскі Карнель (Карнелій) Ся-
 мён, сын Мікалая Амброзія
 182—186
 Бржэскі Мікалай Карнельевіч
 (Карнілавіч) 183, 184, 186
 Бржэскі Уладзімір 186
 Бржэскія (Жэгогы-Бржэскія)
 184—185
 Броўка Пятрусь 17
 Бруснеў М. І. 73—77
 Буйла Канстанцыя 285
 Булацкі Р. В. 13
 Бурачэўскі Ю. 77
 Бусько В. 170
 Бутлер 240
 Бушен 67
 Бэндэ Лука Апанасавіч 107—109,
 111—116
 Бядуля З. 285
 Бялінскі В. Р. 175, 177
 Бярнацкі 269
 Вайцяхоўскі 216
 Вайчыньскія (Вуйчыньскія) 83
 Валанчус-Валанчэўскі М. 25
 Валентэці 189
 Валовіч М. 236
 Вальфсон С. Я. 110
 Васілеўскі Даніла Мінавіч 85, 94—
 96, 110
 Васілеўскі Леон 225—227, 229
 Васілій (Лужынскі) 64, 98
 Вашчыла В. 7
 Венюкоў М. 165
 Вераніцын Канстанцін 125, 126
 Верас З. 83
 Веревкин В. Н. 127
 Вернер 58
 Вільчэўскі Валяр'ян 256
 Віслаух (Выслоух) В. 259
 Вітгенштэйны 41, 72, 73, 81
 Вітка В. 4, 17
 Віткоўскі 262
 Владислав III Ягелла 140
 Волкаў В. 18
 Вольфальтэр (Карафа-Корбут) Апа-
 лонія (Восіпаўна) 143
 Ворвулеў М. 18
 Вуль Ялегі Пранціш (Карафа-Кор-
 бут Элегій Францішак; Корбут
 Франц Элегій; Ялегі Франціш
 Вуль) 94, 120—128, 133, 138,
 142, 145, 149, 254
 Выганоўскі 212
 Выганоўскі Вацлаў 212
 Высоцкі 79
 Выспянскі С. 197, 217
 Вярыга Эдмунд 71, 203, 205
 Вярыга-Дарэўскі Арцём 43, 94, 120,
 121, 126, 127, 149, 151, 186—
 189, 254
 Галахаў Аляксей Дзмітрыевіч 248
 Галіноўскі Юльян Аўгусцінавіч 250
 Галомбак Юзаф (Gařabek J.) 106,
 150, 154
 Галубовіч Л. 181
 Гальдштэйн 63, 65
 Гальтгоер 48
 Гамер 279
 Гапінскі Максіміліян (М. G.) 215
 Гарбачэўскі Юзаф (Горбачевский)
 55, 57
 Гардзін У. 18
 Гаркуша С. 7, 221
 Гарун Алесь 15, 265
 Гарыбальдзі Дж. 252
 Гарэцкі Максім 30, 216, 224
 Гашыньскі К. 268
 Гейштар Якуб (Gieysztor J.) 41,
 199, 201, 204, 206, 207, 214, 259,
 261
 Геніюш Л. 43, 136
 Герман Эдмунд 45
 Герус С. 18
 Гётэ І.-В. 196, 232
 Герцэн А. І. 9, 23, 34, 35, 49, 162,
 218
 Гілевіч Н. 7
 Гілер Агатон 217
 Гінтаўт Ф. 216, 218, 219

- Гіра Л. 285
 Гмырак Л. 286
 Говін С. В. 13
 Гогаль М. В. 171—179
 Голубеў В. С. 74, 75
 Горкі М. 197
 Городенский 160
 Грабец Ю. 229
 Грабніцкі Отан 87, 88, 94
 Грабоўскія 193
 Граткоўскі 207
 Гревениц 80
 Грубэ 260
 Грубэ А. 18
 Грыгор'еў В. В. 201
 Грынчык М. 14
 Грыцкевіч В. 256, 261
 Гугель А. 18
 Гумілеўскі Л. 18
 Гумілёў Леў 287
 Гурыновіч Абдон 271
 Гурыновіч Адам Гілярый 15, 77, 160, 271, 272, 275
 Гурыновіч Калікст 270, 271
 Гурыновіч Станіслаў 271
 Гурыновіч (Сяняўская) Элеанора 271
 Гурыновіч Юзаф (Юзік) 271
 Гусак А. А. 170, 179, 180
 Дабралюбаў М. А. 9
 Далгарукаў 237
 Далейскі Цітус (Далевский Тит) 40, 41, 206
 Далькевич Юльян 45
 Дамброўскі Яраслаў 33, 34, 44
 Дамейка А. 40, 207
 Дамейка Ігнат (I. Dameuko) 235, 268
 Данілеўскі Рыгор Пятровіч 178
 Дапкюнас Ж. 146, 276
 Дарожны С. 112
 Дастаеўскі Ф. М. 162, 165—167, 178
 Датиєв 282
 Дварчанін І. 284
 Дворац Е. 181
 Дзьякаў У. А. (Дьяков В. А.) 10, 11, 190
 Дзюлеран Н. 206
 Дзюма А. 135, 136
 Дзяржавін Г. Р. 125
 Длускі (Ябланоўскі) Баляслаў 27, 38, 205, 213
 Дмахоўскі Генрых 236
 Довнарова Уршуля Антонова (Downarowa Urszula) 194
 Дольскія 144
 Доўнар Адам Стэфан Іосіф Ігнатавіч 195
 Доўнар Гілярый (Довнар Гілярий Домиников) 193, 194
 Доўнар Ігнат Дамінік (Доўнар-Запольскі, Запольскі: Довнар Игнати) 188—195
 Доўнар Цэзарый (Довнар Цезарий) 194, 195
 Доўнар-Запольскі Мітрафан Віктаравіч 188
 Драгаманаў М. 229
 Дранько-Майсюк Л. 285
 Дрентельн 67
 Дубавец С. 61
 Дубінка В. 153
 Дударанка Л. 18
 Дудышкін Сцяпан Сямёнавіч 248
 Дунін-Марцінкевіч Вінцэнт 4, 5, 7, 10, 15, 28, 43, 81, 104—112, 114—118, 150—152, 171, 181—185, 192, 221, 243—245, 247, 248, 253, 254, 265, 266
 Дураў Сяргей Фёдаравіч 166, 167
 Дыбоўскі Бенядзікт 51, 52
 Дыла Я. (Т. Кулеша; К-а) 153, 220, 290
 Дышлеўская Кацярына 99
 Дышлеўскія 99
 Дэконская В. 146
 Ельскі Аляксандр 155, 164
 Ефрасіння Полацкая 4
 Жалігоўскі Эдвард (Антон Сава) 126
 Жалкеўскі (Жулкеўскі) С. 154
 Житков 67
 Жугжда Ю. 19
 Жылка Андрэй 50
 Жыркевіч (Жыркевічава) Апалінарыя Іванаўна 85, 86, 89, 92, 96
 Жэвускі Г. 219
 Заблоцкі Эразм 255
 Залескі Антон 202, 203, 205
 Залескі Багдан 150, 152, 258
 Залескі Ігнат 202
 Залкінд 79
 Заліўскі Ю. 236
 Замбржыцкая Алімпія 277, 278

- Замбржыцкі Станіслаў 278
 Замоцін Іван Іванавіч 109—111,
 114—118
 Зан Тамаш 25
 Запрудскі Ігар 145
 Заркова Г. Л. 13
 Захараў Павел Фаміч 185
 Зброжко Александр 237
 Звяждоўскі Людвік (Тапор) 21,
 36—38, 94
 Здановіч А. 25
 Здановіч Ігнат 25, 40, 41, 212
 Зялінскі С. 46
 Зямкевіч Рамуальд 121, 149, 182,
 225, 233, 265
 Зянковіч Фелікс 34
- Іваноўская Марыя (Іванаўскайтэ;
 Ластоўская; Ладзіну Пяледа)
 284—286
 Іваноўская Соф'я (Іванаўскайтэ;
 Ладзіну Пяледа) 284
 Івашэўская Леанціна 103
 Івашэўскі Антон 103
 Ігнатоўскі У. 26, 227—229
 Ілінскі 205
 Імеретинский Н. К. 59
 Іосіф (Сямашка) 67, 68
- Кавалеўская Соф'я (Зоф'я; Z. K.)
 214, 261
 Кавалеўскі Людвік 261
 Кавалеўскі Ягор Пятровіч 248
 Кавалеўскі Яўген 214, 261, 262
 Каверын В. 112
 Каганец Карусь 152
 Кажэўнікаў 49
 Казбярук У. 229, 289
 Казіградскі Цэзар 256
 Казлоўскі Ігнат 36, 254
 Каліноўскі Віктар 9, 10, 32, 33, 144,
 154, 217, 244
 Каліноўскі Кастусь (Канстанцін Ві-
 кенцій; Вітажэнец; Яська-гаспа-
 дар з-пад Вільні) 4, 7—44, 47, 51,
 54—56, 60, 69, 71, 72, 85, 86, 88,
 89, 94, 116, 127, 128, 140, 154,
 193, 196, 199, 201—206, 209,
 212, 216—221, 223—225, 227—
 230, 236, 243, 244, 254, 255, 257,
 259, 262, 268, 269, 272, 273, 287,
 288
 Каліноўскі Юзаф 42
 Калупайла Ян 258
- Кальцоў А. 197
 Калюмна Зыгмунт 217
 Калышка Баляслаў 188
 Камёнка Адольф (Каміонко) 88,
 92, 93, 98
 Камёнка (Камянчанка) Ева (Ка-
 міонко) 86—88, 92, 96—98
 Канапацкі Мацей 69, 245
 Канапніцкая М. 147, 197, 217
 Канарскі Ш. 170
 Кандыба Канстанцыя 187
 Кандыба Леапольд Адамавіч 187,
 188
 Канкалеўскі К. 19
 Карабіч гл.: Ляскоўскі Ю.
 Каракозаў Дз. У. 212
 Каралькевіч Язэп (Юзаф К.) 259—
 262
 Караткевіч М. (Короткевич Н.) 149
 Караткевіч Уладзімір 16—18, 31,
 39, 41, 42, 44, 49, 146, 211, 212, 218
 Караткевіч (Корвін-Караткевіч)
 Іануарый (Януар) Іванавіч 146
 Каратынскі Вінцэсь 43—45, 82,
 128, 202, 219, 254, 259
 Карафа Генрых Міхаіл 135
 Карафа (Карыбут) Наталля Эдуар-
 даўна 136, 140
 Карафа-Корбут (Сабалеўская) Ан-
 таніна Іванаўна 127
 Карафа-Корбут Антон (Восіпавіч)
 143
 Карафа-Корбут Апалінар Ігнат 140
 Карафа-Корбут Браніслаў Вільгель-
 мавіч 138, 142, 144
 Карафа-Корбут (Палонская) Вар-
 вара Восіпаўна 143
 Карафа-Корбут Варфаламей Івана-
 віч 140
 Карафа-Корбут Вільгельм 121, 127,
 133, 138
 Карафа-Корбут Вінцэнт Антон 137
 Карафа-Корбут Вольга Васільеў-
 на 146
 Карафа-Корбут Восіп (Фаміч;
 Іосиф) 142—144
 Карафа-Корбут (Канцэвіч) Ганна
 138
 Карафа-Корбут (Талвінская) Ган-
 на Іванаўна 127
 Карафа-Корбут Іван (Фаміч) 142,
 144
 Карафа-Корбут Ігнат (Фаміч; Игна-
 тий) 142—144

- Карафа-Корбут Ігнат Восіпавіч 143
 Карафа-Корбут Іосіф (Васільевіч) 146
 Карафа-Корбут Казімір Вікенцьевіч 137, 146
 Карафа-Корбут Канстанцін (Станіслававіч) 134
 Карафа-Корбут Луіза Генрыхаўна 129—131, 145
 Карафа-Корбут Людвіка 140
 Карафа-Корбут Людгард Люцыян 121
 Карафа-Корбут (Якубоўская) Людміла Ганна Гелена 138
 Карафа-Корбут Матэвуш 137
 Карафа-Корбут Маўрыкій Фаміч 121, 122, 127, 142—144
 Карафа-Корбут Міхаіл Іванавіч 128—134, 145
 Карафа-Корбут Пётр Фаміч 142—144
 Карафа-Корбут Пётр Якаўлевіч 139
 Карафа-Корбут Пятро 136, 137, 145
 Карафа-Корбут Соф'я 136
 Карафа-Корбут Станіслаў Віктар Варфаламеевіч 133, 134, 140
 Карафа-Корбут Уладзімір Станіслававіч 133, 134
 Карафа-Корбут Уладзіслаў (Вікенцьевіч) 137
 Карафа-Корбут Уладзіслаў Анзельм 140
 Карафа-Корбут Уршуля (Восіпаўна) 143
 Карафа-Корбут Фама Восіпавіч (Фома Осіповіч) 142—144
 Карафа-Корбут Фёдар Васільевіч 132, 140, 145, 146
 Карафа-Корбут Флор (Фларыян) Восіпавіч (Флор Осіповіч) 122, 143
 Карафа-Корбут Э.-Ф. *гл.*: Вуль Я.-П.
 Карафа-Корбут Элеанора (Восіпаўна) 143
 Карафа-Корбут Эмілія Каэтана 140
 Карафа-Корбут Юрый Уладзіміравіч 132, 135, 136
 Карафа-Корбут Яўген (Станіслававіч) 134
 Карафа-Корбут Яўгенія Яўгеньеўна 133
 Карафа-Корбутова (Фальковская) Антоніна 141
 Карафа-Корбуты 122, 127, 129, 131—133, 135—141, 144, 146, 147
 Караффа-Корбут Матвей 140
 Караффа-Корбут Павел 140
 Кардовіч В. 19
 Кареев А. Н. 88
 Карловіч (Сулістроўская) Ірэна 208
 Карловіч Мечыслаў 208
 Карловіч Ян 191, 201, 208, 219, 274
 Карніловіч Антон 233
 Карповіч Адам 70, 275
 Карпюк Аляксей 31
 Карскі Я. Ф. (Карскі Е. Ф.) 17, 121, 149, 224, 226, 265
 Карыбуты 136
 Касцюшка Т. 12
 Касцялецкі Канстанцін 270
 Каханюўскі Генадзь 17, 72, 89, 91, 214, 234, 272, 278
 Кашыц Канстанцін 44, 47
 Квінта 200
 Кілінскі Я. 189
 Кіпріяновіч Г. (Кіпріановіч Г.) 68
 Кіркор А. К. 148, 150, 161, 202, 242, 250—253
 Кірыл Тураўскі 4
 Кісель Апанас 243
 Клапатоўскі Восіп 87
 Клячкоў М. 233
 Клейнбарт Леў Максімавіч 197, 198, 215
 Клімковіч М. 18
 Клімовіч Вінцэзь 44
 Ключоўскі Лаўрын 44, 45
 Ключоўскі Кастусь 44, 45
 Ключоўскі Фелікс 44
 Кмецік Зянон 159
 Кожевніков 124
 Козел Вінцэнт 261
 Козел Ян 38, 205, 261, 262
 Колас Якуб 4, 7, 15, 16, 65, 104, 113, 196, 225, 283
 Концкі А. 189
 Корбут 136
 Корбут-Караффа Аляксандр Васільевіч 142
 Корбут Аляксандр (Станіслававіч) 134
 Корбут Габрыель (Карафа-Корбут) 137, 138, 140
 Корбут Юзаф 137
 Корбутава Брыгіда 143

- Корбути *гл.*: Карафа-Корбути
 Корзун Віктар Аляксандравіч 251
 Корнилов Иван Петрович 67
 Корсак Густав 103
 Косаў 95
 Косіч М. 248
 Кошчыц-Валодзька В. 44
 Краінскі Леў 55
 Крамко І. І. 15, 40, 245, 247
 Красін Г. Б. 74
 Красін Л. Б. 74
 Крашэўскі Ю.-І. 197, 217, 218
 Криденер 67
 Крыловіч Уладзімір 17
 Крылоў І. А. 247, 248, 253
 Кудзіч 79
 Кудрэвіч Р. 18
 Кузьмін І. 244
 Кукальнік Павел 105, 116, 117, 150,
 244
 Кукін 185
 Кулешы 273
 Куляшоў Аркадзь 4, 17, 18, 26, 44
 Купава М. 18
 Купала Янка (Іван Луцэвіч) 4, 7,
 15, 16, 63, 66, 91, 97, 104, 113,
 126, 141, 146, 151, 196—199,
 211—222, 225, 253, 270, 275—
 283, 285, 286, 289, 290
 Куроўскі Ігнат 261, 262
 Кучынскі Юзаф 155, 156
 Кучэўскі-Порай Е. 203, 204

 Лазутка С. 19
 Лапінскене А. 24
 Ларчанка М. 14, 17
 Ластоўская Ганна 284
 Ластоўскі Вацлаў Юсцінавіч
 (Власт) 148, 149, 213, 220, 223,
 224, 226, 253, 264, 283—291
 Ластоўскі Юсцін 284
 Лаўроў П. 76
 Лафарг П. 76
 Лашкевич Ф. 45
 Лебедев Петр Семенович 67
 Ленін У. І. 134
 Лепрэтр 99
 Лермантаў М. Ю. 151, 197
 Лілье Марыя 99
 Лілье Мікалай 99
 Ліманаўскі Баляслаў 218
 Ліпскі У. 146
 Ліхадзіеўскі С. (Алесь Случанскі)
 265

 Лойка А. 17, 66
 Лоранс А. 83
 Лужанін М. 17, 139, 146, 147
 Лукас Дз. 18
 Лукашунас Казіс 23
 Лукашэвіч Ісідар (Галоска) 256—
 258
 Луначарскі Анатоль Васільевіч 110
 Луцэвіч Бянігна Іванаўна (Богуми-
 ла с Волосевичей) 215, 277, 278
 Луцэвіч Дамінік Ануфрыевіч (До-
 миник Луцевич) 215, 277
 Луцэвічы: Казімір, Сабіна, Гелена
 216
 Лучына Янка (Іван Люцыянавіч
 Неслухоўскі) 81, 103, 185, 280
 Лушчыцкі І. М. 9, 12, 17, 19
 Любенскі Аркадзь Мацвеевіч (Лю-
 бінскі) 101
 Любимский Игнатий 103
 Лялевель І. 9
 Ляскарыс Ежый 202, 219
 Ляскоўскі Юльян (Карабіч; Банду-
 рыста Карабіч; Марцін Мізэра)
 148—161

 Майхровіч А. С. 10
 Майхровіч С. 66
 Макаль П. 162
 Макржэцкі Антон 256, 257
 Максімайтэне Она 269
 Малахоўскі Уладзіслаў (Хамуціус
 2) 39, 40, 206
 Мальдзіс Адам 17, 19, 24, 72, 126,
 150, 155, 233, 234, 236, 245, 265,
 268
 Мальтус Т.-Р. 162
 Мальчэўскія 123
 Мамбелі М. А. 162
 Манкевіч Аляксандр Пятровіч 249,
 251
 Манкевіч Аўгуст Фаміч 249
 Манкевіч Восіп (Іосіф) Васільевіч
 251, 252
 Манкевіч Иван Восіпавіч (Іосіфавіч;
 Монкевич Иван Осипович)
 248—254
 Манкевіч Канстанцін Пятровіч 249,
 251
 Манкевіч (Корзун) Элеанора Іва-
 наўна 252
 Манюшка 216, 260
 Манюшка Станіслаў 39, 137, 190,
 202

- Манюшка Чэслаў 137
 Маркел 102
 Маркоўскія 273
 Маркс К. 34
 Маркс М. 162, 234, 236
 Мархель У. 192, 232, 233
 Марцінкевіч Геранім 126, 265
 Масалоў А. (Мосолов А.) 41, 67
 Матэяка Ян 39
 Маўрос 210
 Махнач М. Н. 189
 Мацквявічус Антанас 19, 20, 26, 27
 Мачульскі В. 110
 Машара М. 17
 Мікалай I 54, 166
 Мікалайціс-Пуцінас В. 29
 Микульский 57, 256
 Мілаш Ч. 243
 Мілевіч Ільдэфонс 42, 72
 Минин С. Н. 18
 Мінскі А. (Альбертус) 67
 Мінхгаўзен 237
 Міровіч Е. 17, 220
 Михайлов М. Л. 98
 Міхайлоўскі-Данілеўскі А. І. 177
 Міцкевіч А. 28, 51, 116, 149, 197,
 217, 235, 236, 247
 Мніховіч Ян 84
 Молль Марія 239
 Моль Дыянісій (Молль Дионисий)
 238, 240
 Моннерот-дю-Мэн 124
 Мошков С. В. 281
 Мрочак Ю. (Мрочек Юлиан) 149
 Мураўёў М. М. (Вешальнік) 26, 36,
 41, 48, 49, 54, 57, 65—68, 197,
 207—209, 221, 222
 Мураўёў-Карскі М. М. 54
 Мусаргскі М. 63
 Мухін А. М. 244
 Мушыньскі М. 113
 Мыслоўскі Каятан 89
- Набокаў 166
 Навара Леанід Аляксандравіч 49—
 51
 Навуменка І. Я. 15
 Наградскі Зыгмунт 70, 83, 274, 275
 Надсан С. 197
 Назімаў У. І. 28, 36, 57, 205, 208
 Нарбут Баляслаў 55
 Нарбут Людвік 53—60, 254
 Нарбут Тэадор 53
 Нарбут Тэадора 54
- Нарбут Хрысціна 55
 Нарвойш 200
 Нарымунт Гедымінавіч 62
 Невядомская 79
 Невярович 160
 Непакайчыцкі І. 77
 Неслухоўскі Люцыян 81
 Нікалаёў М. 10
 Нікіфароўскі М. Я. 226
 Ніяшкоўскі 208
 Новаковский 81
 Нябаба 221
 Някрасаў М. А. 197
 Нямчыньскі 237
- Обухович Иосиф 45
 Ольминский М. 76
 Орды 144
- Падарэўскі Станіслаў Леапольдавіч
 99, 100
 Падбярэскі Р. 81, 231
 Палеалогі 202
 Палітоўскі Зыгмунт 261, 262
 Палуян С. 110
 Палявой Ю. З. 75
 Панамароў Іосіф Мікалаевіч 274,
 275
 Панізнік С. 148
 Панцялееў Л. 72, 73
 Парадоўскі-Астрога А. 60
 Пасек Я.-Х. 219, 255
 Пастарнак Барыс 139
 Паўлаў 207
 Паўлаў У. 196
 Паўловіч Альберт Іосіф Францавіч
 279—282
 Паўловіч Севярын 280
 Паўловіч Тамара (Муся) 281
 Паўловіч Уладзіслава 280
 Паўловіч Яня 281
 Паўлоўскі 246
 Пахвіснеў М. М. 255
 Пацы 193
 Пераверзеў (Пераверзін) Уладзімір
 76
 Перцаў У. М. 12, 17
 Першына Вольга Сяргееўна 130
 Песляк Міхаіл (Міхаіло) 187,
 188
 Песляк Пётр 188
 Петкевич 160
 Петравічанкі 80
 Петрашкевіч А. 110

- Петрашэўскі (Буташэвіч-Петрашэўскі) М. В. 162, 165, 169
- Петров П. Н. 62
- Пікарда Гай дэ 49
- Пілецкі У. 55
- Пілсудскі Ю. 222, 288
- Пишалло Рудольф Станиславович 194
- Піятуховіч М. 110, 111
- Платер Людвиг 237
- Плуг Адам 105, 106, 128, 148
- Плятэр (Моль) Ганна 238, 239
- Плятэр Ксаверый (Платер Ксаверый) 237—239
- Плятэр Эмілія (Плятаранка; Платер; Эмилия; Емилия) 234—240
- Подеревский Бронислав Станиславович 100
- Потрыковский 124
- Пракаповіч Мікалай Якаўлевіч 172, 176
- Пракопчык Леанід 216, 217
- Прус Баляслаў 147, 155
- Прушынскі Конрад 159
- Пуслоўская (Абуховіч) Эвеліна (Ewelina Pustowska z Obuchowiczów) 45, 50
- Пуслоўскі Адам (Адась) 44, 45, 47—52
- Пушкарэвіч Канстанцін Аляксеевіч 114
- Пушкін А. С. 122, 197
- Пшыбароўскі 242
- Пшыбароўскі Валерый 218
- Пшыбароўскі Юзаф 242
- Пшыбышэўскі С. 197, 217
- Пшыркоў Юльян Сяргеевіч 112
- Пысін А. 120
- Равінскі Вікенцій 267
- Рагнеда 4
- Рагойша В. 229
- Радзевіч Вяціна Юр'еўна (Родзевіч Вестина Юрьевна) 80, 82
- Радзевіч Габрыель Марыян (Гаўрыла Міхайлавіч; Родзевіч Гавриил Мариан Михайлов Францев; Иван Казіміравіч) 70, 71, 73—84
- Радзевіч Людвіг (Родзевіч Людвиг) 72, 73
- Радзевіч (Ямант) Людвіка 28, 72
- Радзевіч (Шкленик, Шкленичанка) Марыя Марцыяна Аляксандра 82, 83
- Радзевіч Міхail Франц Фаміч (Родзевіч Михаил Фомич) 71, 72, 81—83
- Радзевіч-Вайчынская Юлія (Родзевіч Юлія Игнат'евна; Аўдоцця Міхайлаўна) 74—79, 81, 83, 84
- Радзівіл Канстанцін 208
- Радзівілы (Радзівиллы) 72, 137
- Радзішевская (Топчевская) Фекла Феліксавна 91
- Радзішэўскія 91
- Ражанскі Фелікс 35, 254
- Разанаў А. 4
- Разаўскас Я. 19
- Райніс Ян 289
- Ракіцкія 164
- Раманаў Е. Р. 226
- Раманоўскі 200
- Рапановіч Я. Н. 69
- Ратч В. 9, 21, 22
- Реутт 93
- Роўба Напалеон 70
- Рудзінскі Вітал'д 190
- Русецкі А. 4
- Рыпінскі Аляксандр 110, 148, 154, 155, 231, 233, 234
- Рысінскі Саламон 231
- Рысінскі Францішак (Франц Пятровіч) 231—234
- Рэйхарт 45, 46
- Рэніер Аніцэт 53
- Рэут Вінцэнт (Реут Викентий) 86, 97, 98
- Рэут Іван 86
- Рэутава Францішка 97
- Савіч Ф. 8, 9
- Савіч-Заблоцкі В. 8, 152, 229, 230
- Сакалоўскі Марк 190, 193
- Салагуб Ф. 197
- Саламевіч Янка 220, 243, 265
- Самойла Уладзімір 97, 196
- Сангін Станіслаў 35, 36
- Сапуноў А. 91
- Сасноўскія 87, 88, 97, 99
- Сачанка І. І. 13
- Свечын 164
- Седлікоўская Амелія 54
- Селіханаў С. 18
- Серакоўскі Зыгмунт 19, 27, 33, 38, 44
- Сергіевіч П. 18
- Сержпутоўскі А. К. 226
- Сіманаў М. 18

- Сімяон Полацкі 5
Сінкевіч Мікалай Васільевіч 82
Сіпакоў Я. 4, 17
Скарына Францыск 4, 5, 7, 16, 30,
45, 126, 136, 151, 221, 227, 246,
247, 271
Скарынкін У. 112
Славацкі Ю. 197, 217
Славінскія 69
Слешинский 46
Сломскі 79
Смагаржэўскі 261, 262
Смарагд 65
Сматрыцкі М. 24
Смірноў А. П. (Смирнов А. Ф.) 17,
19, 25, 41, 56, 189
Смуглевіч Ф. 87
Содаль Уладзімір 60, 69, 84, 274
Спешнеў М. А. 162
Сразнеўскі Ізмаіл Іванавіч 240—
242
Станіслаў Аўгуст 143
Станкевіч Адам 30
Станкевіч У. 83
Старажэнка Аляксей Пятровіч 98
Стахоўскі 251
Стацкевіч Ф. 83
Стральцоў М. 223
Сулістроўскія 200, 205
Сультынскі Станіслаў 277, 278
Сымановіч Уладзіслаў 256
Сыракомля Уладзіслаў (Wł. Syro-
komla) 4, 28, 62, 104, 139, 152,
181, 182, 191, 192, 197, 202, 217,
259
Сыркін 117
Сэй Ж.-Ф. 165
Сялява (Любенская) Адэль Мацве-
еўна (Селляво) 101, 102
Сямеўскі В. І. 165, 166
Сянкевіч Г. 217, 218
Сярдобаў М. 18
- Талстой Л. 243
Тамашэўская С. 77, 83
Танк Максім 17, 31, 283
Тапчэўская (Бутавічанка) Бальбі-
на 100
Тапчэўская Тэкля Паўлаўна 90, 91
Тапчэўская (Баброўская) Юсціна
100
Тапчэўскі Адольф 89
Тапчэўскі Іосіф 86
Тапчэўскі Мацей 100
- Тапчэўскі Мікалай (Феліксавіч)
87—90, 92, 94, 96
Тапчэўскі Пётр Ігнат Ігнатавіч 91,
99, 100
Тапчэўскі Тамаш 100
Тапчэўскі Фелікс Феліксавіч (Топ-
чевский Феликс Феликсов;
Хвэлька з Рукшэніц) 43, 85—
100, 102, 103, 126, 254, 264
Тапчэўскі Франц Феліксавіч 88—90
Тапчэўскія: Антон, Ігнат, Фелікс,
Ян, Барбара, Петранэля, Фран-
цішка, Тэкля Тамашэвічы 100
Тапчэўскія: Станіслаў, Эльяш,
Юзаф, Петранэля Мацеевічы
100
Тараймовіч 118
Тарчэўская Марыя 84
Тачыскі П. В. 74, 75
Т-кі Якуб 149
Токажэвіч Ю. 35
Трус П. 110
Трусаў Антон 42, 43, 185
Трухан А. 12
Тукала Канстанцін 261
Тургенеў І. С. 248
Тшашчкоўская (Манькоўская) З.
34
Тэранова 189
- Узембла Л. 82
Уласаў Аляксандр 136
Ульянаў А. І. 75
Урбанавічус Бронюс 31
Урублеўскі Валерыі 21, 34, 35, 43
196, 255, 257
Усяслаў Чарадзеі 4
- Файнгаўз Давід 189
Фалевіч 79
Фальк Ф. 181, 182
Фалькоўскі 140
Фет А. 183
Фиалковский 124
Фрычэ У. М. 110
Фур'е Ш. 162
- Хаванскі Мікалай Мікалаевіч
(Вільня) 61, 63, 65—68
Хаванскі Мікалай Мікалаевіч (Ві-
цебск) 64, 65, 237
Хаванскія 62
Хадыка У. 231
Хамінскі 271
Харытонава Алена 99

- Хлапоўскі 235
 Хлябцэвіч Яўген 63, 66
 Хмяльніцкая Л. 291
 Хромчанка К. Р. 14
- Цеханавецкі І. (Цехановецкий Игн.) 253
 Цеханавецкія 162
 Цётка (Пашкевіч Алаіза) 15, 83, 151, 221, 235, 285
 Цікоцкі М. 17
 Цімафееў (Тимофеев) 57, 59, 60
 Ціхановіч Алена 223
 Цывінскі В. Ф. 74
 Цытовіч Сяргей 249—251
 Цютчаў Ф. 248
 Цюхна Мацей 49
 Цяпінскі Васіль 4
- Чаржынскі У. В. 110
 Чарнецкія 144
 Чарнышэўскі М. Г. 9, 33, 248
 Чарняўскі Леон 256
 Чартоў (Чертов) 45, 47, 49
 Чахавічанка Тэклія 200
 Чаховіч (Арамовіч; Чаховічава) Анэля 201, 203, 209, 211, 215
 Чаховіч Бярнард 200
 Чаховіч Вітальд 207, 211
 Чаховіч Густаў (Астоя) 269, 270
 Чаховіч Зыгмунт (Чаховіч-Ляхавічкі Сігізмунд Бярнардавіч; Чехович Сигизмунд) 16, 39, 196—219, 269
 Чаховіч Іван 207, 208
 Чаховіч Ігнат (Чехович Игнатий) 200—202, 208
 Чаховіч Леапольд 202
 Чаховіч Леон 269, 270
 Чаховіч Мечыслаў 207
 Чаховіч Юзэфа 200, 207, 209
 Чачот Ян 4, 5, 104, 161, 235
 Чубінскі Павел Платонавіч 262, 264
 Чудоўскі Тадэвуш 116, 253
 Чурлёніс М.-К. 270
 Чыжоў 174
- Шавельскі Г. 64, 65
 Шалевіч Караль 44—46
 Шалькевіч В. Ф. 9, 10, 12, 42, 72, 287
 Шаляпін Ф. 136
 Шантыр (Тапчэўская) Канстанцыя Ігнаўна 99, 100
- Шаподскі Алесь 282
 Шапялевіч Ю. 110
 Шаранговіч Васіль 128
 Шаўцова Людміла Леанідаўна 145
 Шаўчэнка Т. 87, 151
 Шафарык П. 241
 Швайніцкі Геранім 24
 Шварцэ Б. 255
 Шкленік Міхаіл Дамінікавіч (Шкленник Михаил) 71, 81, 83
 Шкленікі 71—73, 77, 81—84
 Шніп Віктар 275
 Штольцман Малгажата 243
 Штэйнман 207
 Шувалаў 262
 Шульц 79
 Шушкевіч Станіслаў (С. Койданаўскі) 265
 Шчамялёў Л. 18
 Шырын 101
 Шырын (Ширин Игнатий) 103
 Шэмет-Палачанскі (Палачанскі) Андрэй Пётр Міхайлавіч 267, 269—271
 Шэмет-Палачанскі Антон (Францішак) 266
 Шэмет-Палачанскі Іван Міхайлавіч 266, 267
 Шэмет-Палачанскі Іван Міхайлавіч (Шемиот-Полочанский Иван Михайлов) 266, 267
 Шэмет-Палачанскі Іосіф Ануфрыевіч 267
 Шэмет-Палачанскі Міхаіл Фелікс 267
 Шэмет-Палачанскі Ян 264—268, 270
 Шэметы-Палачанскія 265—268, 270
- Э. С. 182
 Эймунт 52
 Энгельс Ф. 34
 Эпімах-Шыпіла Браніслаў Ігнатавіч 65, 108, 114, 186, 244, 281
 Эрдман 101
 Эстрайхер К. 244
 Эфрон 138, 186
- Юган М. В. 29
 Юндзіл Францішак (Юндзил Франц) 254—258
 Юрэвіч А. К. 15, 40
 Юхневіч 271

- Ягораў Б. Ф. (Егоров Б. Ф.) 165, 170
Ядвігін Ш. 50, 51, 97, 117, 196, 285
Якімовіч А. 17
Якубоўскі 138
Яліцкі А. 54, 58
Ямант Іосіф 28, 42, 72
Ямант Марыя (Марыська) 14, 28, 42, 217
Ямант Мацей 72, 73
Янкоўскі Антон 189
Янкоўскі Е. 213
Яновіч А. І. 15, 40
Янулайціс А. 29
Янушкевіч Я. 69, 152, 234, 245
Янчанка А. 18
Ясевічы 273
Яскевіч А. 69
Ястржэбская (Вольская) Яньеля 163
Ястржэбскі Іван Антон 168, 179
Ястржэбскі Іван Фердынанд Львовіч (Леонавіч) 162—170, 179—180
Ястржэбскі Іосіф Люцыян Феліксавіч 168, 179
Ястржэбскі Леў (Леон) Францавіч (Заремба-Ястржэбскі) Леон Францов; Leon Jastrzębski) 163, 164, 168, 169, 179
Ястржэбскі Мікалай Іван (Ян) Феліксавіч 170—173, 175, 176, 178—180
Ястржэбскі Сымон (Симон) Франц Львовіч 163, 164, 179
Ястржэбскі Уладзіслаў 179
Ястржэбскі Фелікс Іванавіч 179
Ястржэбскі Францішак (Франц) 168, 179
Ястржэбскія (Зарэмы-Ястржэбскія) 162, 164, 168, 171, 179, 180
Яунзем Ірма Пятроўна 134
Яфрэмаў У. 39
Яцына Караліна 42
Яшвіль 67

З М Е С Т

Вечнае дрэва Беларусі. <i>Замест прадмовы</i>	3
Каліноўскі і беларуская культура	7
...І Літва	19
Папличнікі	32
Рэха далёкіх гадоў	43
«Як соладка памерці за радзіму!..» <i>Паўстанцікі камандзір Францішка Багушэвіча</i>	53
«Эх, скручу я дудку!..» <i>Ля вытокаў творчасці Ф. Багушэвіча</i>	61
З сужор'я Багушэвіча. <i>За вокладкай сямейнага альбома</i>	70
Вакол загадкі «Хвэлькі з Рукшэніц»	85
«Паслухайце, браткі, Навума старога!..»	104
Хто вы, Карафа-Корбуты?	120
Дзве «палавінкі» аднаго жыцця. <i>Ляскоўскі — Карабіч</i>	148
Чорны леў у цёмным полі. <i>Нашы землякі Ястржэбскія-Ястрэбскія</i>	162
Гармонія свабоды: з мастацкага і музычнага жыцця мінулага стагоддзя	181
Хто ілюстравалі «Гапона»?	181
«Музыкант з-над Дзвіны...»	186
Музыкант, канспіратар, піянер фатаграфіі	188
Бясядскія рэмінісцэнцыі. <i>Каліноўскі — Чаховіч — Купала</i>	196
Ці было такое выданне? <i>Даследчыцкі сюжэт з Багдановічам, Каліноўскім і бібліяграфічнымі рэбусамі</i>	223
Быў і такі пошук...	231
Францішак Рысінскі — паэт і памешчык	231
Падзорная труба Эміліі Плятэр	234
«Панаманія, альбо Хвароба на панства...»	240
Рэпрэсраваны «Пан Тадэвуш» — колькі асталося экзэмпляраў?	243
Першы перакладчык Крылова	247
Слонімскаія інсургенты	254
Адзін з харашэйшых сыноў Беларусі Язэп Каралькевіч	259
Чужбінскі — Чубінскі	262
Слядамі Шэмета-Палачанскага	264
Пра паўстанца Палачанскага і паўстанца... Гурыновіча	269
У Кушлянах	272
Дык дзе ж хрысцілі Купалу?	275
Альберт Паўловіч — служачы чыгункі	279
Власт. <i>Першае набліжэнне</i>	283
Паказальнік імёнаў	292

Кісялёў Г.

К 38 Радавоннае дрэва: Каліноўскі — эпоха — наступнікі.— Мн.: Маст. літ., 1994.— 303 с. [12] л. іл.

ISBN 5-340-01392-8.

У новай кнізе вядомага гісторыка і літаратуразнаўца прыводзяцца цікавыя факты і дакументы пра К. Каліноўскага, яго эпоху і папличнікаў — шматлікіх удзельнікаў паўстання 1863 г., а таксама пісьменнікаў — В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, Ф. Тапчэўскага, Я. Вуля (Э. Карафа-Корбута), Я. Купалу, В. Ластоўскага, пра пераемнасць традыцый беларускага культурнага і вываляччага руху розных перыядаў.

8820600000—108

К 302(03)—94 64—94

ББК 83.3(4Бен)

Літаратурна-мастацкае выданне

КІСЯЛЁЎ

Генадзь Васільевіч

РАДАВОДНАЕ ДРЭВА

Каліноўскі — эпоха — наступнікі

Рэдактар Н. А. Давыдзенка

Мастак С. В. Чарановіч

Мастацкі рэдактар А. І. Цароў

Тэхнічны рэдактар Т. М. Сокал

Карэктар К. А. Крукоўская

Здадзена ў набор 20.08.93. Падап. да друку 11.08.94. Фармат 84×108^{1/32}. Папера афс. № 1. Гарнітура тып Таймс. Афсетны друк. Ум. друк. арк. 15,96+1,26 укл. Ум. фарб.-адб. 17,22. Ул.-выд. арк. 18,67. Тыраж 4200 экз. Зак. 483.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Міністэрства культуры і друку Рэспублікі Беларусь. Ліцэнзія ЛВ № 3. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11. Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

МАССАЖИ И ТЕРАПИИ

• ПАЛИАТИВНО ЛИПОНОВА